

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

1660

İSTANBUL YANGINI ve ETKİLERİ

Vakıflar, Toplum ve Ekonomi

Kenan YILDIZ

TÜRK TARİH KURUMU

*Bu kitabı,
ilmi aşkınlıkları yanında mahviyet, zarafet, ciddiyet
ve yüce gönüllükleri ile örnek olan iki ustaya,
Mehmet Genç ve Prof. Dr. İsmail E. Eriüsal'a
ithaf ediyorum...*

1660 İSTANBUL YANGINI VE ETKİLERİ

Vakıflar, Toplum ve Ekonomi

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-2.5. Dizi-Sayı:9

1660 İSTANBUL YANGINI VE ETKİLERİ Vakıflar, Toplum ve Ekonomi

Kenan YILDIZ

ANKARA, 2017

Yıldız, Kenan, 1977-

1660 İstanbul yangını ve etkileri : vakıflar, toplum ve ekonomi / Kenan Yıldız. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2017.

xxviii, 304 s. : resim (çoğu renkli), harita (renkli), tıpkıbasım, tablo ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-2.5. Dizi-Sayı: 9)

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 3402 - 3

1. Osmanlı İmparatorluğu _ Sosyal durum _ Tarih. 2. Osmanlı İmparatorluğu _ Ekonomik durum _ Tarih. 3. Yangınlar _ İstanbul (Türkiye) _ Tarih _ 1660. I. E.a. II. E.a.: Vakıflar, toplum ve ekonomi. III. Dizi.

956.1015

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 23/02/2017 tarihli ve 735/45 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN: 978 - 975 - 16 - 3402 - 3

Raportör

Prof. Dr. Mücteba İLGÜREL

Prof. Dr. Orhan KILIÇ

Baskı:

Neyir Matbaacılık

Matbaacılar Sitesi 1341. cd. No: 62

İvedik - Yenimahalle / Ankara

Tel: 0312 395 53 00 Fax: 0312 395 84 20

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IX
TEŞEKKÜR	XI
KISALTMALAR.....	XV
KONU VE KAYNAKLAR HAKKINDA.....	XIX

GİRİŞ

1. YANGINI DAVET ETMEK: SEBEPLER ve ETKENLER	2
2. YANGIN RİSKLERİ	7
a. Sık ve Ahşap Yapılaşma	7
b. Ocaklar	10
c. Mücerred Odaları	14
d. Rüzgârlar	15
3. KARŞI TEDBİRLER.....	17

BİRİNCİ BÖLÜM

1660 BÜYÜK İSTANBUL YANGINI

1. YANGININ ÇIKIŞI ve YAYILMASI.....	21
a. Yangın Sırası ve Sonrasındaki Genel Manzara.....	28
b. Yangının Kollara Ayrılması.....	32
c. Yangının Bilançosu.....	36
Yanan Hanlar ve Yok Olan Mallar	38
2. YANGININ MANZUM FORMDA ANLATIMLARI.....	42
a. Kâtibzâde'nin "Târih-i İhrâk-ı Kebîr"i.....	42
b. Aznavuroğlu'nun Destanları	44
c. Nihâdî'nin "Tarih Berâ-yı İhrâk"ı	48
d. Vecîhî Hasan Efendi'nin Beyitleri	49
3. YANGIN SONRASINDA ALINAN TEDBİRLER.....	50

İKİNCİ BÖLÜM YANGIN SONRASINDA YAŞANAN İHTİLAFLAR ve ÇÖZÜMLERİ

1. TİCARİ ve SOSYAL İHTİLAFLAR.....	55
a. Alım-Satım ve Alacak-Borç Eksenli İhtilaflar.....	56
b. Emanet ve Rehindeki Eşyaların Yanmasının Yol Açtığı İhtilaflar...	57
c. Üslûb ı Sâbık ya da Vaz' ı Kadîm İhtilafları.....	60
d. Arsa Sınırı İhlalleri.....	63
e. Tasarruf Hakları İhtilafları.....	64
f. Yanmış Belgeler.....	67
g. Ortaklık Konusunda Yaşanan Problemler.....	68
2. İHTİLAFLARIN ÇÖZÜMLERİ.....	69
a. Belge İbrazı.....	70
b. Şahitlikler.....	70
c. Yemin.....	72
d. Keşif ve Mesaha.....	74
3. MUTASARRIFIN VEFATI ve YETİMLER.....	76
a. Miras Kalan Yerler.....	76
b. Yetimlere Kalan Yerler.....	81
4. MÜLK YERLERİN YENİDEN İNŞASI ve FORMÜLLER.....	83
a. Vakıf ve Şahıslardan Kredi Alma: İstiğlâl.....	84
b. Arsa, Enkaz Keşfi ve Satışı.....	87
5. FIRINLARIN DURUMU.....	92
6. KİLİSE ve SİNAGOG TAMİRLERİ.....	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YANGINDAN ZARAR GÖREN VAKIF YAPILARININ YENİDEN İNŞASI

1. VAKIFLARIN İHYA EDİLMESİ SÜRECİNDEKİ DURAKLAR..	103
a. Müzayede.....	103
b. Tamir/İmar İzni.....	104
c. Keşif.....	105
d. Mülkname Tanzimi.....	108
e. Temessük Tanzimi.....	108

f. İstihkâm Hücceci Tanzimi.....	110
g. Mütevellisiz Vakıflara Müteveli Tayinleri	111
2. İCARETEYN VE MUKATAA: VAKIFLARA KAYNAK	
SAĞLAMA METOTLARI	114
a. İcareteyn: Vakfa Dönük Vakıf - Şahıs Ortaklığı.....	115
b. Mukataa: Şahsa Dönük Vakıf - Şahıs Ortaklığı.....	123
c. İcareteyn ve Mukataaya Verilen Gayrimenkul Türleri.....	130
3. İSTİBDAL: VAKIF ÖNCELİKLİ VAKIF - MÜLK TAKASI.....	131
4. VAKIFLARIN İSTİDÂNESİ (BORÇLANMASI).....	134
5. VAKIF - VAKIF ORTAKLIKLARI: ARSA ve BİNA	141
6. YANMIŞ YERLERİN İFRAZLI OLARAK KİRALANMASI.....	142
7. EL DEĞİŞTİREN MEKÂNLAR: HAKLARIN SATIŞ,	
FERAĞ VE TEFVÎZİ	145
8. ZORUNLU DEVİR: KÜÇÜK VAKIFLARIN HAREMEYN	
VAKFINA KATILMASI	149
9. ARSA TEVCİHİ - DEVİR: RECÜL-İ SÂLİHLERE ŞART	
EDİLEN YERLER	151
10. ARSALARIN KİRALANMA VE YENİDEN İNŞA SÜRELERİ	153
11. ECR-İ MİSLİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER	154
12. ENKAZIN DÖNÜŞÜMÜ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	159

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLDEN DOĞAN KÜLLİYE:

YENİ VALİDE CAMİİ VE KÜLLİYESİ İNŞAATI: DEMOGRAFİK ve PANORAMİK DEĞİŞİM

1. SAFİYE SULTAN DÖNEMİ: İNŞAATIN BİRİNCİ EVRESİ	
(1597-1603).....	161
2. HATİCE TURHAN SULTAN DÖNEMİ: İNŞAATIN	
İKİNCİ EVRESİ (1660-1665)	165
a. 1660 Galata Yangını ve Yenicami İçin Sağlanan Kaynaklar	168
b. Yenicami ve Külliyesine Alan Açılması: İstibdal Olunan	
Müslüman Vakıfları	170
c. İstanbul ve Galata'da Kamulaştırılan Gayrimüslim	
Mabetlerinin Satışları.....	176

d. Hatice Turhan Sultan'ın Yenicami Vakfıyesi	179
3.SÜRGÜN POLİTİKASININ YANGIN SONRASINA YANSIMALARI: YAHUDİLERİN EMİNÖNÜ'NDEN İHRACI VE MERKEZİN YENİDEN PLANLANMASI.....	180
a. Osmanlı'da Fetih, Sürgün ve İskân Politikası	180
b. Osmanlı Topraklarındaki Yahudi Hareketliliği: Göç ve Sürgünler	184
c. Yahudilerin Eminönü Bölgesinden İhracı.....	188
Devam Eden Sürgün.....	190
d. Yenicami'nin Eminönü'ne Panoramik Açıdan Katkısı.....	192
e. Yenicami İnşaatı Nedeniyle Yahudiler Dışında Zarar Görenler	193
4. YAHUDİLERİN İHRACI MESELESİ.....	195
a. Lucienne Thys-Şenocak'a Göre.....	195
b. Marc David Baer ve Eğreti İrtibatlar	197
Meyhanelerin Durumu	202
İtham Edilen Bir Vaiz: Vani Mehmed Efendi.....	207
Sebebi Belli Olmayan Yanlış Atıflar.....	211
c. On Yargılı Yaklaşımlara Birkaç İlave Örnek.....	213
5. EMİNÖNÜ'NDEKİ DEMOGRAFİK YAPI	218
6. DEMOGRAFİK DEĞİŞİMİ MESCİT-CEMAAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA DÜŞÜNMEK	224
SONUÇ	235
BİBLİYOGRAFYA.....	239
DİZİN	263
EKLER	283

ÖNSÖZ

Coğrafik konumu, topografik yapısı, vakıf şehri olması, kesif ve karmaşık nüfusu, ahşap yapı dokusu gibi hususiyetleri ile dikkati çeken İstanbul, başka hiçbir tarih ve şehirde görülmeyecek kadar çok defa yangınlara maruz kalmıştır. Meydana geldikleri yer ve tarihleri itibarı ile bunların önemli bir kısmı tespit edilmiş olmakla birlikte, birçoğunun da henüz literatüre girmediğine şüphe yoktur. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı dönemi İstanbul yangınlarının tam bir envanteri mevcut değildir. Öteyandan, sonuçları itibarı ile kayıtlara “büyük” sıfatı ile geçmiş olanların dahi müstakil birer vaka olarak araştırmalara konu edildiği söylenemez. Buna karşılık devlet, vakıflar ve toplumun sosyal ve ekonomik faaliyetlerinin, karşılıklı etkileşimlerinin, yeniden inşa süreçlerinin ve buna bağlı olarak şehrin mimari tarihinde yaşanan değişimlerin anlaşılmasına katkı sağlaması bakımından bu yangınların incelenmesinin, ihmal edilemeyecek ölçüde bir öneme sahip olduğu da vurgulanmalıdır.

İstanbul, maruz kaldığı birçok yangın afetinin en büyüklerinden birini 1660 yılının Temmuz ayında yaşamıştır. “İhrāk-ı azîm” (çok büyük ve tahripkâr yangın) ve aynı anlamda başka ifadelerle tarif edilen olay sonucunda şehrin büyük bir kısmı küle dönmüş olmasına rağmen, konu hakkındaki bilgiler kroniklerin çizdiği genel çerçeve ile sınırlanmıştır. Yangın sonrasında yaşananlar, şehrin yeniden inşası, yangının şehrin mimarisine getirdiği değişim gibi konular maalesef karanlıkta kalmıştır.

Söz konusu yangını müstakil olarak incelemeyi ve etkileri hakkında özgün tespit ve yorumlar getirerek konunun sosyal, ekonomik, hukuki ve mimari boyutları hakkında bilinmeyen pek çok noktasına ışık düşürmeyi hedefleyen bu kitap, 1660 yangınına hikâye ve tespit etmekle yetinmemektedir. Daha ziyade insan faktörünü merkeze alarak, yanan vakıf ve mülk binaların yeniden inşa süreçlerine mercek tutarak, bir afet olayının sosyolojisini analiz etmesi bağlamında farklı bir model sunmaktadır.

Dört bölümden oluşan çalışmanın Giriş kısmında, Osmanlı dönemi

yangınlarının genel sebepleri ve risk faktörlerine yer verilmiş, yangınlar karşısında devletin yıllar boyunca uygulamaya çalıştığı tedbirler ele alınmıştır.

Birinci Bölüm'de çalışmanın esas konusu olan 1660 yangını tafsilatlı olarak anlatılmış, yangınla ilgili objektif tespitlerin tamamı bu bölümde verilmiş ve yangın sonrasında alınan tedbirlere ışık tutulmaya çalışılmıştır.

İkinci Bölüm'de, hukukun meselesi haline dönüşmüş olan ihtilaf ve anlaşmazlıklar, yeniden inşa süreçleri, bunların hukuk aracılığı ile kayıt altına alınması ve çözüme kavuşturulması, kilise ve sinagog tamirleri konuları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü Bölüm'de, yangın sonrasında vakıfların durumu ve vakıf yerlerdeki yeniden inşa çalışmaları ele alınmış, özellikle Osmanlı hukuk tarihinin zorlu ve çetrefil konularından biri olmakla birlikte, yangınlar nedeniyle ortaya çıktığı kabul edilen "icareteyn" uygulamasına dair birtakım sorulara cevaplar aranmıştır. Olayların teorik çerçevesi sorgulanmış, özellikle icareteyn-mukataa uygulamasının hukuki süreçleri, aralarındaki farklar, kiracıların yanan yerlerden kalan arsalarla gösterdiği rağbetin boyutları ve bunun temel sebepleri gibi önemli ayrıntılara da bu bölümde yer verilmiştir.

Temeli 1597 yılında atılmış olmasına rağmen değişik nedenlerden dolayı 1603'ten 1660 yılına kadar inşaatı yarım kalan ve yangının getirdiği koşullara bağlı olarak yapımına yeniden başlanan Eminönü Yeni Valide Camii ve Külliyesi'nin karmaşık olan inşa süreci, Dördüncü Bölüm'ün konusu olmuştur. Bu bölüm, Cami'nin yangın sonrasında ikinci aşama olarak başlanan inşa çalışmalarına ışık tuttuğu kadar, bu süreçte Eminönü bölgesinde uygulanan iskân politikası nedeniyle bazı araştırmacılar tarafından ortaya atılmış ve kabul görmüş olan birtakım tezlere de bir cevap ve reddiye niteliği taşımaktadır.

Yangın üst başlığı altında Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi alanında bir boşluğu dolduracağı umulan bu çalışmanın, yapılacak daha kapsamlı araştırmalar için bir bağlam oluşturmasını temenni ederim. Ne ölçüde titizlik gösterilirse gösterilsin, bir çalışmayı eksik ve yanlışlardan bütünüyle arındırmak mümkün olamamaktadır. Bu nedenle, dikkatten kaçan eksik ve yanlışların, çalışmayı gölgelemeyeceğini umarak, mazur görülmesini ümit ediyorum.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın tez aşamasından kitaplaşma sürecine kadar birçok kişinin yardımını gördüm. Onların dua, destek, teşvik, eleştiri ve katkıları olmasaydı, bu araştırmanın ortaya çıkması mümkün olmazdı.

Başta tez danışmanlığımı yapan Prof. Dr. Ahmet Şimşirgil ve bu dönemde desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. M. Çetin Varlık'ı anmam gerekir. Kendilerine her türlü yardımlarından dolayı teşekkür ediyorum. Her ne zaman bir problemle karşılaştıysam ilk müracaat ettiğim isim olan ve her soruma ufuk açıcı cevaplar veren Prof. Dr. Bilgin Aydın'a, her daim ilgisi ve desteği ile yardımcı olan Prof. Dr. Fehmi Yılmaz'a, önemli katkıları yanında kendisinden talep ettiğim belgeleri bana ulaştırma cömertliğini gösteren Prof. Dr. Erhan Afyoncu'ya, yine elindeki bazı belge ve kaynaklardan istifade etmemi sağlayan Dr. Uğur Demire, burada kullandığım görsellerin bir kısmını vererek çalışmanın renklenmesine vesile olan Yrd. Doç. Dr. Coşkun Yılmaz'a, rastladıkları sicil kayıtlarını bildiren Prof. Dr. Tahsin Özcan ve Dr. Kenji Fujiki'ye, kroniklerde gördüğü kayıtları bildirme nezaketini gösteren Doç. Dr. Betül İpşirli Arğıt'a, konu ile ilgili gördükleri doküman ve bilgileri dikkatime sunan Yrd. Doç. Dr. Ekrem Tak, Yrd. Doç. Dr. Serdar Genç, Yrd. Doç. Dr. Merve (Nazire) Karaçay Türkal, Cemal Toksoy ve Ali Gözeller'e, Almanca bir makalenin ilgili yerlerinin çevirisini yaparak yardımlarını esirgemeyen Mustafa Elmalı ve Ebubekir Tarhan'a, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiği belgeleri bildirerek çalışmamı önemli ölçüde kolaylaştıran Durmuş Kandıra ve Fevzi Gür'e, metnin ilk halinde düzeltmeler yapan Tuncay Bağla'ya, İstanbul'da tatil-
deyken kıymetli vakitlerini ayırıp çalışmada kullandığım bir makalenin kritiğini yaparak önemli tespitlerde bulunan Dr. Christopher Ferrard'a, söz konusu makalede ileri sürülen tezlere bir antitez şeklinde tasarladığım bölümü okuyup değerli görüşlerini paylaşarak beni şevklendiren ve İbranice bir kaynaktan

1660 yangını ile ilgili kısmın çevirisini büyük bir cömertlikle yaparak destek olan Prof. Dr. Abraham Marcus'a, bazı kaynaklara dikkatimi çeken Prof. Dr. Mehmet İpşirli ve Prof. Dr. Ali Akyıldız'a, verdiği fikirler yanında aradığım bir makaleyi yurt dışından buldurup bana ulaştıran Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye, yangın konusunda tespit ettiğim kitapların tedarikinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Nuri Tınaz ve Ekrem Arslan'a, özellikle icareteyn gibi çetrefil bir konuda yorumlarını paylaşan ve konu ile ilgili yeni çıkan kitabını takdim etme lütfunda bulunan Doç. Dr. Süleyman Kaya'ya, aynı konu bağlamında yaptığı katkılardan dolayı Yrd. Doç. Dr. Şefaattin Deniz'e, aradığım bir bilgiye ulaşmamda yardımını gördüğüm Prof. Dr. Olivier Bouquet'ye, bu çalışmanın fitilini ateşleyen arşiv kayıtlarını keşfetmemde dolaylı da olsa değerli bir katkısı bulunan Prof. Dr. Timur Kuran'a, ellerindeki yangın kayıtlarını paylaşma cömertliğini gösteren arkadaşlarım Ömer Faruk Bahadır ve Müslüm İstekli'ye teşekkür ediyorum.

Metni baştan sona okuyarak genelde Osmanlı, özelde ise vakıf hukuku bağlamında yaptığı eleştirileri ve teşvik edici yönlendirmelerinden dolayı Prof. Dr. M. Âkif Aydın'a ve çalışmayı tez halinde iken okuyup değerlendiren ve yayınlamam yönünde beni şevklendiren Prof. Dr. Erol Özvar'a teşekkür etmeyi keyifli bir görev addediyorum.

Gördüğü dokümanları haber vererek, zaman zaman teşvik ederek ve yoğun çalışmam gerektiği dönemlerde zamansız aldığı izinler konusunda anlayış göstererek çalışmama odaklanmamda önemli katkıları olan TDV ISAM Kütüphanesi Müdürü Mustafa Birol Ülker'e, eski müdürümüz Fatih Çardaklı'ya, gördüğü kaynaklardan beni haberdar eden Müdür Yardımcısı Cemil Cahit Can'a içtenlikle teşekkür ederim. Haritalar ve bazı görsel materyallerin hazırlanmasında titiz ve özverili bir şekilde yaptığı katkılardan dolayı Oğuz Kallek'e, yazım aşamasında teknik desteklerini gördüğüm Bilgi İşlem Müdürü Şefik Bilal Çavuşoğlu ve Ender Boztürk'e ve Dr. Mustafa Demiray'a mahsusen teşekkür ederim. Sicil ve doküman fotokopilerinin hazırlanmasında yardımlarını unutmayacağım mesai arkadaşlarım Nuri Taşkın, Ahmet Mülâym Var, Şevki Baykuş ve fotokopi servisinin bütün personeline, başta Müdür Yardımcısı Recep Yılmaz, Ali Yücel Yürük, Abdurrahman Hacıismailoğlu, Suat Çoban ve Mehmet Eğilmez olmak üzere Kütüphane'nin diğer perso-

neline, İSAM Arşiv Servisi'ndeki mesai arkadaşlarım Nuray Urkaç Güler, Neslihan Aracı Güler, Esra Karayel Muhacir, Büşra Koçak, Dilruba Yayla ve Şüheda Tokat'a her türlü destekleri için ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyorum.

Ülkemizin medar-ı iftihar İSAM'ın gözbebeği Kütüphanesi'nin seçme dermesinin muhteşem zenginliği olmasaydı, kullandığım kaynakların birçoğunu görmem çok zahmetli ve yorucu olabilirdi. Araştırmayı keyifli kılan ve bilinmeze doğru giden yolculuğunda araştırmacıyı cesaretlendiren İSAM Kütüphanesi'nin var olması ve bu seviyeye gelmesinde emek ve alın teri bulunan herkese, eski, yeni bütün emektarlarına içtenlikle teşekkür ediyorum.

Kitabın yayınlanmasını üstlenen Türk Tarih Kurumu'na, ilk metinden itibaren gerekli düzeltmeleri yaparak çalışmaya önemli katkılarda bulunan çok değerli raportörlere ve TTK'daki yayın sürecinin yürütülmesinde emekleri bulunan uzman yardımcılar M. Abdullah Kaymak, Kenan Çelik ve Şükrü Çavuş'a ayrıca teşekkür ederim.

Kitaptaki hemen bütün metinlerin yazımında, her daim dinlediğim, bir anlamda hayatımın fonunda sürekli var olan TRT Radyo-3'te çalınan birçok etnik, klasik, pop ve caz türündeki şarkılar bana arkadaşlık etmiştir. Radyo-3'e ve işlerini ciddiyetle yapan bütün çalışanlarına şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca, yaptığı engin müziği bu radyo aracılığı ile keşfettiğim Richard Hawley'e de teşekkür etmeyi borç biliyorum. Zira Hawley'in şarkılarının, ruha verdiği dinginlik ile benim için önemli bir motivasyon kaynağı işlevi gördüğünü vurgulamam gerekir.

Osmanlı iktisat tarihi ve Osmanlı kültür tarihi alanlarında simge isimler olan ve çalışmayı kendilerine ithaf etme cüretini gösterdiğim saygıdeğer hocalarım Mehmet Genç ve Prof. Dr. İsmail E. Erünsal'a minnet duygularımı ifade etmem, onların üzerimdeki haklarına karşılık gelmeyecektir. Adanmış hayatları, ustalıkları ve eserleri ile örnek oldukları için, kendilerine saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

İkisi de merhume olan babaannem Nevriye ve anneannem Ruveyde hanımlar, çocukluğumun tatlı hatıralarının güzel figürleridirler. Beni maddi ve manevi olarak her daim desteklediler. İkisine de rahmet diliyorum. Hayatımın her köşesinde iyilik dualarının izini gördüğüm ve hasbi emeklerinin bu

dünyada karşılıksız kalacağını bildiğim annem ve babama minnettarım. Her zaman desteklerini gördüğüm kayınvalidem ile kayınpederime şükranlarımı sunuyorum. Mükrim kardeşlerim Sevim, Pınar ve Zahide'yi de minnetle anmak istiyorum.

Son olarak, kitabın her noktasında sevgi, sabır, emek ve duaları bulunan ebediyet eşim Asiye ve oğlum Kerem'i lütfederek hayatımı renklere boyayan Tanrı'ya şükrediyorum.

14 Ekim 2014, Bağlarbaşı

Dr. Kenan YILDIZ

31 Ocak 2016, Çengelköy

25 Ocak 2017, Çengelköy

09 Mayıs 2017, Çengelköy

KISALTMALAR

A.DVNS.ŞKT.d.	Atık Şikâyet Defteri
a. mlf.	aynı müellif
b.	bin
B	Receb
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
bs.	baskı
C	Cemâziyelâhir
c.	cilt
Ca	Cemâziyelevvel
çev.	çeviren
DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn.	dipnot
ed.	editör
EHM	Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği Mahkemesi
El ²	Encyclopaedia of Islam (New Edition)
EJ	Encyclopaedia Judaica
GŞS	Galata Şer'iyye Sicili
haz.	Hazırlayan
hk.	Hüküm
HŞS	Hasköy Şer'iyye Sicili

<i>IJMES</i>	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
İŞS	İstanbul Şer'iyye Sicili
İÜ	İstanbul Üniversitesi
L	Şevval
M	Muharrem
md.	madde
N	Ramazan (Hicrî ay)
OSAV	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
pp.	pages
R	Rebiülâhir
Ra	Rebiülevvel
s.	sayfa
S	Safer
S.	Sayı
s.y.	sayfa no yok
Ş	Şaban (Hicrî ay)
ŞS	Şer'iyye Sicili
TAE	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
trc.	tercüme
trns.	translation
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TTK	Türk Tarih Kurumu
t.y.	Tarih yok
U.Ü.	Uludağ Üniversitesi
ÜŞS	Üsküdar Şer'iyye Sicili

v.	veled-i
vd.	ve diğ er/leri
VD	Vakıflar Dergisi
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü
vol.	volume
VUM	Vakıflar Umum Müdürlüğü
yay. haz.	yayına hazırlayan
YKY	Yapı Kredi Yayınları
Z	Zilhicce
Za	Zilka'de

KONU VE KAYNAKLAR HAKKINDA

Osmanlı dönemi yangınları hakkındaki çalışmalar birbirinin ya benzeri ya da tekrarı niteliğindedir. Bu yayınların, kroniklerden alınan bilgilerle şekillenmiş olmasından dolayı nakilci bir yapıya sahip oldukları ve arşiv kaynaklarının yangın araştırmaları bağlamında yeterince değerlendirilememiş olması nedeniyle bilinenlerin sathi düzeyde kaldığı söylenebilir.¹

KONU

Doktora konusu olarak ele aldığım 16 Zilkade 1070/24 Temmuz 1660 yangını, İstanbul'un gördüğü en büyük afetlerden biri olmasına rağmen, hakkındaki literatür buna ters bir şekilde oldukça zayıftır. 2005 yılında bir araştırma kapsamındaki incelemeler dolayısıyla kadı sicillerinde tesadüfettiğim ve ilgimi çeken bazı belgeler, bu konuya odaklanmamın birinci nedeni oldu. Özellikle, daha önce hiç duymadığım “Adliye” isminde bir camiden bahseden ve birbirini dizi halinde takip eden bu metinler, bazı vakıflarla yapılmış olan “istibdal” (takas) anlaşmalarını içermekteydi. Yaptığım sorgulama neticesinde buranın Eminönü Yeni Valide Camii olduğunu gördüm. 1597’de başlanmış ve çok masraf yapılmış olmasına rağmen, farklı nedenlerle inşaatı duran ve uzun yıllar metruk kalan bu Cami’yi halk “Zulmiye” olarak isimlendirmektedir. Yarım kalan Cami’nin kaderini değiştirmeyi düşünen devlet yöneticilerinin,

¹ Afetlere dair mevcut literatür üzerine genel bir değerlendirme ile birlikte derli toplu bir kaynak bilgisi sunan bir çalışmada da görüldüğü üzere, Osmanlı dönemi yangınları ile ilgili derinlikli çalışmalar henüz yapılabilmiş değildir. Bkz. Fatma Ürekli, “Osmanlı Döneminde İstanbul’da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür”, *TALİD*, c. 8, S. 16, İstanbul 2010, s. 101-130. Ayrıca, söz konusu çalışmada bazı kaynakların dikkatten kaçmış olduğunu da belirtmekte yarar vardır. Örneğin, 1569 Büyük İstanbul yangını hakkında detaylı bilgi veren şu çalışma söz konusu makalede yer almamıştır: Minna Rozen and Benjamin Arbel, “Great Fire in the Metropolis: The Case of the Istanbul Conflagration of 1569 and its Description by Marcantonio Barbaro”, in *Mamluk and Ottoman Societies: Studies in Honor of Michael Winter*, ed. David Wasserstein and Ami Ayalon, Routledge, New York 2005, s. 134-63.

bunu yaparlarken mevcut algıyı da tersine çevirme amacını güttükleri ve bu maksatla yeni Cami'ye, konjonktürel açıdan çok anlamlı olan "Adliye" ismini yakıştırdıklarını bir süre sonra anlamış oldum.

Yahudi tebaaya 1660 yangını sonrasında Eminönü bölgesinde oturma yasağını öngören bir fermana ise, 1661 yılından itibaren sicillere kaydedilmiş olan birçok belgede sıklıkla atıf yapılması, konunun daha gizemli taraflarının olabileceği hissini uyandırmış ve beni kendine iyice çekmişti. Çok kısa bir süre içerisinde kendimi, üç buçuk asır öncesinin arşiv kayıtları arasında sıkışıp karanlıkta kalmış ve gün ışığına çıkarılmayı bekleyen bir hikâyenin çevresinde dolanırken buluvermiştim. Sicil sayfaları arasına dağılmış gizemli olma ihtimali yüksek bir hikâyenin ayrıntıları ile ortaya çıkarılması, gerçek ile olan irtibatı nedeniyle keyifli olabilir gibi görünmekteydi. Böylelikle, konunun tespiti noktasındaki belirsizlik dağılmaya başlamış ve 1660 yangınını çalışmaya karar vermiştim, tabii eğer çalışılmadıysa!

Gittikçe kesifleşen bu hissiyat içerisinde, artık ünsiyet kurmuş olduğum ve el değmemiş olmasını ümit ettiğim konu ile ilgili literatürü gözden geçirdim. Bu aşama sonunda beklentilerimin boşa çıkmadığını görmek, aynı anda birbirine zıt duygular yaşamama neden oldu. Zira, böylesine ilginç bir konunun ihmal edilmiş olmasına şaşırarak ve hayıflanmakla beraber, tarafımdan ele alınacak olması da ayrıca sevindirmiştir beni.

Konu ile ilgili mevcut literatüre aşinalığım arttıkça, 1660 yangınının çok da bilinmeyen bir vaka olmadığını farketmeye başladım. Fakat bilinenler, kurgusal açıdan herhangi bir nitelik taşımayan, olayın büyük bir afet olması, süresi, çıktığı ve ilerlediği noktalar, yaptığı tahribat, ölen insan ve yanan bina sayısı gibi kuru tespitlerden ibaretti.

Ancak bazı yayınlarda, Eminönü Yeni Valide Camii'nin yapımına yangın sonrasında yeniden başlanması nedeniyle, Yahudilerin bu çevredeki mahallelerde oturmalarına izin verilmemesi konusu etrafında, devlet idarecilerine yönelik dinî ve siyasi temelli, subjektif yargılar içeren birtakım eleştirel yorumlar dikkatimi çekmekteydi. Bu yayınlar, 1660 yangınının tek önemli sonucu Yenicami'nin inşası ve Yahudilerin de sırf bu sonuca bağlı olarak bölgeden çıkarılmalarıymış gibi bir algı oluşturmakla kalmamakta aynı zamanda, büyük bir afet olayını gölgede bırakırcasına vurgulu şekilde dile getirilerek literatüre yön vermekteydi. Söz konusu araştırmalardan daha sonra

yapılan ve aynı konuya temas eden bazı çalışmalarda da bu yanıltıcı tezlerin yansımalarını görmek mümkündür. Konuya bu şekilde yaklaşan araştırmacıların ortaya attıkları tezler ve bu tezlerin sonraki araştırmalarda sorgulanmadan kullanılması, problemi derinleştirmekle kalmamakta, meselenin çözümünü de zorlaştırmaktaydı.

Son tahlilde, ilgimi çeken konu bir tarafı ile işlenmiş görünmekteydi fakat, söz konusu çalışmaların gerek yaklaşım ve gerekse varılan sonuçları itibarı ile problemler taşıdığını düşünmekteydim. Bundan dolayı, konunun geniş bir perspektifle müstakil olarak incelenmesi, doğru bilinen yanlışların tespiti ve düzeltilmesi çalışmanın eksenini belirlemişti. Bu amaca matuf olmak üzere; a) 1660 yangını, salt Yahudi tebaanın tarihi ile özdeşleştirmemek, b) mevcut bilgileri kritik ederek doğru bilinen yanlışları düzeltmek, c) yangını sosyo-ekonomik yönden tahlil ederek konuya daha gerçekçi bir perspektif kazandırmak, bu eksenin ana ilkelerini oluşturmaktaydı.

Bu hedefler doğrultusunda konunun etrafı şekilde incelenmesi mümkün olabilmiş, yangının toplumsal, ekonomik, hukuki ve mimari yönü üzerine yoğunlaşılarak, sayılan ilkeler çerçevesinde belirlenen hipotezlerin ispatına çalışılmıştır.

Yangın Konulu Bazı Genel Kaynaklar

Yangın konulu çalışmalar, *tespit edenler* ve *tahlil edenler* olmak üzere iki kategoride değerlendirilebilir. Birinci gruba giren çalışmalar yeterli düzeyde mevcutken, ikincisi için aynı durum söz konusu değildir.

Buna göre, *tespit eden* çalışmalar arasında O. Nuri Ergin'in *Mecelle-i Umur-ı Belediye* isimli önemli eserini ilk sırada anmak gerekir. Ergin bu eserinde, Osmanlı dönemi yangınları hakkında kronolojik sırayla genel bilgiler vermektedir.² Bu sınıftaki ikinci eser Abdurrahman Şeref'e ait olup *Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri* isimli kitaplaşmış olan eserde, İstanbul'da meydana gelmiş olan önemli bazı yangınlar tarih sırasıyla anlatılmaktadır.³ A.M. Schneider'in "Brande in Konstantinopel"

² O. Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, II, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995, 1183-1238.

³ Abdurrahman Şeref, *Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri*, haz. Mehmet Demiryürek, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009, s. 108-121.

başlıklı makalesi Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde (388-1941 yılları arası) meydana gelmiş olan İstanbul yangınlarından bir kısmını kronolojik bir şekilde aktarmaktadır.⁴

Mustafa Cezar'ın "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler" başlıklı afet kronolojisi ise, İstanbul yangınları hakkında genel çerçeveyi vermesi ve kendinden önceki çalışmaların eksiklerini de ikmal etmesi bakımından oldukça önemlidir.⁵ 1963'te yayınlanmış olmasına rağmen geçerliliğini ve farklılığını halen koruyan bu çalışma üstüne henüz yeni inceleme ve araştırmanın eklenmiş olduğu söylenemez. Mustafa Cezar'ın çalışması tarzındaki diğer bir yayın M. Ali Beyhan'a ait olan "Osmanlı Devrinde İstanbul Yangınları" başlıklı makaledir. Bu çalışma, son dönem yangınları ile ilgili gazetelerden derlenmiş bilgileri de içermesi bakımından Cezar'inkinden kısmi olarak farklı addedilebilir.⁶ 1831 ilâ 1923 arasında meydana gelmiş olan İstanbul yangınlarını konu edinen iki mezuniyet tezi, bu dönemde meydana gelmiş olan yangınların tespiti açısından önemlidir. Dönem gazetelerine dayalı olarak yapılmış olması bu çalışmaları özgün kılmaktadır.⁷

Kemalettin Kuzucu'nun *Bâbîâli Yangınları ve Sosyo-ekonomik Etkileri (1808-1911)* isimli doktora tezi ise, geçirdiği yangınlar nedeniyle bir yapının

⁴ A. M. Schneider, "Brande in Konstantinopel", *BZ*, 41 (1941), s. 382-403.

⁵ Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enst. Yay., İstanbul 1963, 327-414; Cezar'ın bu çalışması daha sonra bazı ilavelerle yeniden yayımlanmıştır. Bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, Erol Kerim Aksoy Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı, İstanbul 2002, s. 342-445.

⁶ M. Ali Beyhan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yangınları", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul: Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, ed. Said Öztürk, İBB Çevre Koruma ve Kontrol Daire Başkanlığı, İstanbul, t.y., s. 187-312; Aynı yazara ait III. Selim dönemi ruzname-lerinden yapılmış bir çalışmada da 1802-1809 yılları arasındaki yangınlara dair bir bölüm bulunmaktadır. Bkz. *Saray Günlüğü: 1802-1809*, haz. M. Ali Beyhan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

⁷ Çalışmalar için bkz. Havane Dırağ, *1831-1900 Yılları Arasındaki İstanbul Yangınları*, Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul 1977; Şefika Sürücü, *İstanbul Yangınları (1900-1923)*, Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul 1978; Ayrıca, kronolojik olarak İstanbul yangınlarını anlatan bir ansiklopedi maddesi bulunmaktadır. Bkz. Necdet Sakaoglu, "Yangınlar: Osmanlı Dönemi", *DBİA*, c. 7, s. 426-38; Diğer taraftan, Bursa'da meydana gelmiş olan yangınları kronolojik olarak veren ve nispeten Cezar'inkine benzer bir çalışma için bkz. Kâzım Baykal, *Tarihte Bursa Yangınları*, Emek Basımevi, Bursa 1948.

serencamını sunan müstakil bir inceleme olması bakımından yukarıda yapılan tasniften ikinci gruba girenlerdendir.⁸

Çalışmanın Dayandığı Kaynakların Değerlendirilmesi

Yukarıda ilk grupta zikredilen kaynaklar, İstanbul yangınlarının kronolojisini sunmaları bakımından oldukça önemli derlemelerdir. Buna karşılık, büyük şekilde tanımlananlar başta olmak üzere birçok yangın hakkında tarih, yer, güzergâh, bilanço vs. gibi genel bilgiler veren ve konuya yaklaşım tarzları itibarı ile, benzer nitelikte çalışmalardır. Bu benzerliğin nedenlerinin başında, söz konusu çalışmaların kroniklere dayalı yapılmış olması gelmektedir.

a) İkincil Kaynaklar

Vakıflarla ilgili bazı konuların anlaşılmasında Ömer Hilmi Efendi'nin eseri⁹ önemli bir yere sahiptir. Temel kavram ve kaidelerin açıklandığı söz konusu eserde özellikle icâreteyn, mukataa gibi vakıf hukukunu ilgilendiren başlıklar, bu konulara ait bölümlerin temellendirilmesinde katkı sağlamıştır.

Murat Beyaztaş¹⁰ ve Süleyman Kaya'nın¹¹ çalışmaları, zorlu bir konu olan icareteyn hakkında sorularıma cevap aradığım temel kaynakları teşkil etmiştir.

Başvurulan kaynaklar arasında yer alan ve dördüncü bölümün şekillenmesinde özellikle ikincil bazı kaynakların dolaylı katkısı olmuştur. Zira, yangın sonrasında Yenicami'nin inşaatı ve buradan Yahudilerin çıkarılması bahsinin anlatıldığı bu bölümde, Lucienne Thys-Şenocak¹² ve Marc David

⁸ Kemalettin Kuzucu, *Bâbü'lî Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Etkileri (1808-1911)*, Doktora Tezi, Erzurum 2000; Araştırmacının daha lokal bir başka çalışması için bkz. "Osmanlı Döneminde Vefa Yangınları ve Semt Topografyasına Etkileri", *Bir Semte Vefa*, haz. N. Bilge Özel İmanov, Yunus Uğur, Klasik, İstanbul 2009, s. 565-587; Ayrıca, Kuzucu'nun da Mustafa Cezar'ın yukarıda zikredilen çalışmasına benzer nitelikte, belli başlı yangınları anlattığı bir yayını bulunmaktadır. Bkz. "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, c. 5, Ankara 1999, s. 687-99.

⁹ Ömer Hilmi Efendi, *İthâf'ül-Ahlâf fi Ahkâm-il Evkâf*, VGM Yay., Ankara 1977.

¹⁰ Murat Beyaztaş, *İslam Hukukunda Vakıf Gayri Menkullerinin Kiraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2001.

¹¹ Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik, İstanbul 2014.

¹² Lucienne Thys Şenocak'ın aynı tezleri ihtiva eden üçü makale biri kitap olmak üzere

Baer'in¹³ ortaya attığı birtakım tezler tartışılmış ve bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Verimli bir tartışmanın zeminini oluşturmaları bakımından ufuk açıcı olan bu çalışmalar, konuya antitez bağlamında farklı yorumlar kazandırılmasına katkı sağlamıştır. İstanbul'un bir İslâm şehri olduğuna dair Halil İnalcık'ın yazmış olduğu makaleye ise,¹⁴ Dördüncü Bölüm'de ele alınan konuların temellendirilmesinde önemli bir kaynak olarak sıklıkla başvurulmuştur.

b) Kronikler ve Diğer Tarih Kaynakları

Kronikler, bilindiği gibi, daha çok siyasi ve askeri olayları hikâyeleştirerek nakleden ve özellikle devlet katında gelişen olayların işlendiği temel tarih kaynaklarıdır. Esasında, haber verme mantığı ile kurgulanmış olan bu kaynaklar, amaçları gereği naklettikleri başka pek çok olay arasında yer verdikleri yangınlara da ancak genel hatları ile değinmektedirler. Olayın büyüklüğüne ve yazarın tercihinine göre kısa veya uzun olabilen bu metinlerde de, doğal olarak, yangınların toplumsal boyutu ile ilgili ayrıntıların yer alması beklenir bir durum değildir. Bundan dolayıdır ki, daha çok sosyal yönden olmak üzere farklı boyutları bulunan yangınlarla ilgili tahlillerin sözü edilen kaynaklar üzerinden gerçekleştirilebilmesi mümkün değildir. Bu kaynakların, belki de, konu bağlamında görece dar bir çerçeve sunması nedeni ile olsa gerek,

---

dört çalışması vardır. Bkz. Lucienne Thys-Senocak, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, Ashgate, Aldershot 2006; a. mlf., "The Yeni Valide Mosque Complex of Emiönü, Istanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture", *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, ed. D. Fairchild Ruggles, Albany - New York 2000, pp. 69-89; a. mlf., "Location, Expropriation and the Yeni Valide Complex in Eminönü", *Turkish Art: 10th International Congress of Turkish Art Geneve 17-23 September 1995*, Geneve 1999, pp. 675-80; a. mlf. "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", *Muarnas*, vol. XV, (1998) s. 58-70.

¹³ Marc David Baer, konu ekseninde iki makale ve bir de kitap yayınlamıştır. Bkz. Marc David Baer, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York 2008; a. mlf., "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *IJMES*, c. 36 (2004), s. 172-73; a. mlf., "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri", *Toplum ve Bilim*, c. 83 (1999-2000), s. 202-223.

¹⁴ Halil İnalcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", çev. İbrahim Kalın, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 9 (1995), s. 243-68; Ayrıca bkz. a. mlf. "İstanbul", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Brill, Leiden - Boston 2007, s. 180-218

şimdiye kadar hiçbir yangın müstakil bir çalışma olarak ele alınmamıştır.

Bu çalışmada kronikler, yangın hakkındaki tarihsel bilgiyi sağlayan temel kaynakları teşkil etmiştir. Bunlar arasında, yangını tafsilatlı şekilde anlatan ve önemli bilgiler veren Mehmed Halife'nin *Târih-i Gilmânî*¹⁵ isimli eseri ilk sırada gelmektedir. Vecîhî Hasan Efendi'nin *Târih'i*¹⁶ de yangın hakkında çok değerli bilgiler vermekle birlikte, özellikle manzum formdaki anlatımları ile olayın boyutlarına dikkat çeker. IV. Mehmed'in sır kâtibi Abdurrahman Abdi Paşa *Vekâyi'-nâme*'sinde¹⁷ yangına değinir fakat, dikkat çeken bir bilgi vermez. Ayrıntıya girmeyen bir başka tarihçi olan Nihâdî ise, tarih düşürdüğü şiiri ile öne çıkar.¹⁸

Diğer taraftan Eremya Çelebi Kömürciyan, 1660 yangını ve diğer yangınlar hakkındaki eserlerinde doyurucu bilgiler vermektedir. Eremya Çelebi'nin yangın anlatımı, verdiği ayrıntılar, yaptığı yorumlar oldukça ufuk açıcı olmuş ve çalışmamızın en önemli kaynakları arasında yer almıştır. Yangını yaşayan Eremya Çelebi'ye ait eserlerden Kevork Pamukciyan¹⁹ ve Hrand D. Andreasyan'ın²⁰ çevirileri vasıtası ile yararlanılmıştır.

K. Pamukciyan, 1660 yangını hakkında önemli bilgiler veren iki yazı daha yayınlamıştır. Özellikle “Meğrili Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi”²¹ başlıklı yazısı, yangını bizzat yaşamış olan patriğin olayı hikâye

¹⁵ Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*, haz. Ertuğrul Oral, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2001.

¹⁶ *Vecîhî Devri ve Eseri (1637-1661, 1057-1071)*, haz. Ziya Akkaya, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi DTCE, Ankara 1957.

¹⁷ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme (Osmanlı Târihi 1648-1682 Tahli ve Metin Tenkidi)*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca, İstanbul 2008.

¹⁸ *Târih-i Nihâdî (152b-233a) (transkripsiyon ve değerlendirme)*, haz. Hande Nalan Öz-kasap, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2004, s. 46-48.

¹⁹ Eremya Çelebi Kömürciyan, *Badmuryun Hıragizman Gosdantnubolsa, 1660 Darvo*, yay. haz. Kevork Pamukciyan, Şoşağat Tarih Araştırmaları Yayın Dizisi no. 3, İstanbul 1991; Kevork Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını”; “Eremya Çelebi Kömürciyan'ın 1660 İstanbul Yangını Hakkındaki Eseri”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 89-90; 102-106.

²⁰ Hrand D. Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, *TD*, c. 27, İstanbul 1973, s. 59-84.

²¹ Kevork Pamukciyan, “Meğrili Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 97-101.

ettiği gözlemlerini aktarmaktadır. Yangın hakkında önemli bilgiler veren diğer bir kaynak da Kâtibzâde isimli bir şairin uzun şiiridir. Bu şiir, Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin bir eserinde yer almaktadır.²²

Eminönü Yenicami inşaatının ilk evresi hakkında Selânikî *Tarihî*'ne başvurulmuştur.²³ Yangın sonrasında gelişen inşa süreci ile ilgili olarak, yazarı bilinmeyen bir risale başlıca kaynaklar arasındadır.²⁴

Özellikle yangın sırasında İstanbul'da görevli bulunan ve bu süreçteki politikalarla ilgili önemli bilgiler veren Paul Rychaut'nun²⁵ eserleri ve bazı seyahatnameler de çalışmanın kaynakları arasında yer almıştır. Dışarıdan yapılan gözlemler açısından önemli bilgiler sunan bu kaynaklar, çalışmada verilen bilgilerin tekdüze bir yapıya sahip olmasını önleyerek ihtilaflı vaka ve tarih bilgilerinin tespit veya tashih edilmesine imkân sunmakla kalmamış, aynı zamanda bazı soruların cevaplandırılmasını da mümkün kılmıştır.

c) Kadı Sicilleri, Arşiv Kayıtları ve Fetva Mecmuaları

Osmanlı ekonomik ve sosyal tarihinin temel kaynakları arasında yer alan kadı sicilleri, kroniklerin ve diğer tarihlerin adeta birer tamamlayıcısı gibi, olayların mimari, ekonomik, sosyal, hukuki, insani vd. yönleri hakkında çok değerli bilgiler vermektedir. Her türlü toplumsal konunun ve toplum-devlet ilişkilerinin incelenebilmesi de bu kaynaklar sayesinde mümkün hale gelmektedir.²⁶ Söz konusu öneminden dolayı kadı sicilleri, bu çalışmanın

²² Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin, Vâhid Çabuk, İÜ Edeb. Fak. Basımevi, İstanbul 1985, s. 420-25.

²³ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2 c., haz. Mehmet İpşirli, 2. bs., TTK, Ankara 1999.

²⁴ *Risâle-i Harib - XVII. Yüzyıl Ortalarına Aid Bir Tarihçe - Metin ve Dizin*, haz. Mehmet Çömcüoğlu, Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul 1969.

²⁵ Paul Rychaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, Gregg International Publishers, Westmead 1972; a. mlf., *The History of the Turkish Empire From the Year 1623 to the Year 1677: Containing the Reigns of The Three Last Emperours, viz. Sultan Morat or Amurat IV, Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV his son, the XIII. Emperour Now Reigning*, R. Clavell, London 1687.

²⁶ Kadı sicillerinin yangınlarla ilgili ne derece önemli bilgiler sunduğunu göstermesi bakımından, 1660 yangınının etkilediği Kasap İlyas Mahallesi ile ilgili bir çalışmada, söz konusu mahallede yangınların etkisini işlediği kısımda Cem Behar "İstanbul yangınlarıyla ilgili tarihi kaynaklarda tek tek mahalle adları genellikle zikredilmez." (bkz. "Kasap İlyas Mahallesi: İstanbul'un Bir Mahallesi'nin Sosyal ve Demografik Portresi: 1546-1885", *İstanbul Araştırmala-*

ana kaynaklarının başında yer almıştır. İlk olarak İstanbul, Galata, Eyüb (Havâss-ı Refia), Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği, İstanbul Bâb ve diğer bazı mahkemelere ait defterlerin taranmasıyla yangın konulu kayıtlar tespit edilmiştir. Özellikle, İstanbul'a ait 8, 9, 10, 11 ve 12 no'lu ve Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesi'ne ait 51 ve 54 no'lu siciller, yangın sonrası yeniden inşa ve vakıflar ile ilgili konularda oldukça yoğun bir malzeme sağlamıştır. Bu kayıtlar, okunması ve özetlerinin çıkarılması sonrasında konularına göre tasnif edilmiş böylece, çalışmanın ana ve alt başlıkları oluşturulmuştur. Söz konusu kaynaklar; şahıs-şahıs, şahıs-vakıflar, şahıs-devlet, şahıs-toplum, vakıf-vakıf karşılıklılığı üzerinden yangın eksenli oldukça zengin bilgilerin derlenmesini sağlamıştır.

Önemli arşiv kaynaklarından olan Atık Şikâyet Defterleri, özellikle vakıflarla ilgili bazı konularda kayda değer bilgilerin elde edilmesini sağlamıştır. 1660 tarihini de içine alan iki Mühimme Defteri bulunmakla birlikte, yangınla doğrudan ilgili olarak bir tek kayda rastlanmıştır.²⁷ Bununla birlikte, yangın dışındaki bazı konularda tarihsel açıdan bir temel oluşturulabilmesi için diğer Mühimme kayıtlarına da başvurulmuştur.

Şeyhülislâm görüşlerini içeren fetva mecmuaları, özellikle icareteyn, mukataa gibi bazı hukuki konulardaki girift meselelerin anlaşılmasında önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Muhtelif şeyhülislâmların görüşlerini içeren *Fetâvâ-yı Câmi'ül-İcâreteyn*²⁸ isimli derleme bu bağlamda önemli bir yer

rs, S. 4, (Kış 1998), s. 57; Behar'ın bu çalışması daha sonra kitaplaşmıştır. Bkz. *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, State University of New York Press, Albany 2003; Kitabın yeni eklemelerle son versiyonu ise Türkçe olarak yeniden basılmıştır. Bkz. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, YKY, İstanbul 2014.) derken, büyük ölçüde Osmanlı kroniklerini kastetmektedir. Bununla birlikte Behar, aynı eserinde 1196/1782 İstanbul yangınlarını ele alırken mahalle ile ilgili Davudpaşa Kadı Sicillerinden tespit ettiği örneklere dayanarak önemli bilgiler vermektedir.

²⁷ Yalnızca 93 no'lu Mühimme Defteri'nde 1660 yangını ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Bkz. Mühimme Defteri, no: 93, vr. 70, hüküm no: 332, (Z 1070/Eylül 1660). Orijinal belge için bkz. Ek-8; Belgenin kısmen hatalı transkripsiyonu için bkz. *93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tablil-Transkripsiyon ve Özet)*, haz. Azize Gelir Çelebi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008, s. 181-82. Diğer defter ise bir Ordu Mühimmesi olup, burada da kayda değer bir bilgiye tesadüf olunamamıştır. Bkz. *1660-1665 Yıllarına Ait Mühimme Defteri*, Sächsischen Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Eb. 837.

²⁸ Meşrebzade Mehmed Ârif Efendi, *Fetâvâ-yı Câmi'ül-İcâreteyn*, Dârü't-tibâati'l-

işgal etmektedir. Bunun dışında Ebussuud,²⁹ Çatalcalı Ali³⁰ ve Minkarizâde Yahya Efendi'ye³¹ ait fetva mecmuaları da başvurulan kaynaklar arasındadır. Bu kaynaklar ayrıca, dördüncü bölümde değinilen, bir cami çevresinde gayrimüslimlerin ikamet etme haklarının sınırları üzerine klasik ve geleneksel ilkelerin tespitinde de önemli birer dayanak teşkil etmiştir.

Âmire, İstanbul 1252.

²⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fervaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.

³⁰ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ-yı Ali Efendi*, Matbaa-i Âmire, c. 1, İstanbul 1311-1312.

³¹ Minkarizâde Yahya Efendi, *Fetavâ-yı Minkarizâde Efendi*, Süleymaniye Kütü, Hamidiye Bölümü 610.

GİRİŞ

Roma devirlerinden itibaren gözde bir şehir olması ve yoğun nüfusu sebebiyle İstanbul'da meydana gelen yangınların etkileri, şehrin bu konumuyla paralel bir şekilde büyük olmuştur.³² Öyle ki, İstanbul geçirdiği afetler dolayısıyla da tarihte ayrı ve özel bir yere sahip olmuştur. Osmanlı döneminde yaşanmış doğal afetler düşünüldüğünde yangınlar ve depremler akla gelen ilk olaylardır. Depremlerin önüne geçilmesi mümkün olmamakla beraber, İstanbul yangınlarına bakıldığında benzer bir durumla karşılaşılır. İstanbul halkının, yangın olgusunu korkunç bir tehdit unsuru olarak XX. yüzyılın neredeyse ortalarına kadar bilinçaltında tuttuğunu gösteren kayıtlar bunu ispatlamaktadır. Batılı gezginlerin birçoğunun eserlerindeki İstanbul bölümlerinde yangınlara özel bir yer açmış olmaları ise, bu bilinçaltına işaret eden bir gösterge sayılabilir.

Yine bu bilinçaltı dolayısıyladır ki, devlet tarafından “tedbirler” genel başlığı altında uygulanması istenen birtakım emir ve kararlar çıkarılmıştır. Buna karşılık Osmanlı toplumunun bir kısmı bu emirlerin gereğine uygun hareket etmişken, bir kısmı da mevcut halini değiştirmeyerek, zımnen ilahi takdiri kabullenmiştir. Genel duruma bakıldığında, alınmak istenen tedbirlere karşı halkın gevşek bir yaklaşım sergilediği hemen farkedilir. Buna paralel bir şekilde, tarih vesikalarında yangınlarla ilgili olarak “bi-emrillâhi teâlâ” ve “bi-kazâillâhi teâlâ” gibi mütevekkil bir yansımanın görülüyor olması, yangınların psikolojik ve sosyolojik etki yönünden dinî bir veçhesinin bulunduğunu göstermektedir.

Osmanlı dönemi söz konusu olduğunda bir bakıma dilden dile, yazıdan

³² Kuruluşundan itibaren Osmanlı çağlarına kadar İstanbul'da meydana gelmiş olan afetlere dair *Afetlerin Gölgesinde İstanbul: Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler* başlıklı eser içinde dönemselsel olarak ayrılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bunların yangınlarla ilgili olan kısımları için bkz. Bircel Küçüksipahioğlu, “IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler”, s. 30-36; Ebru Altan, “VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler”, s. 54; Muharrem Kesik, “İstanbul'da Doğal Afetler (1100-1250)”, s. 74-78.

yazıya aktarılan adeta folklorik³³ temalı bir anlatı halini alan yangınlar, sayısız olay nedeniyle trajik bir muhtevaya sahip olmuştur. Genel literatüre bakıldığında yangınların tekerrür etmesi mukadder, “geleneksel” (devamlılığı olan) ve kaçınılmaz bir durummuş gibi algılandığı da düşünülebilir. Örneğin, XVIII. yüzyıl seyyahlarından J. Dallaway’ın İstanbul’da yangınların oluş aralığına işaret ettiği “yangınlar o kadar sıktır ki, iki ay onsuz geçmez”³⁴ ifadesi, söz konusu durumu yansıtmaktadır. “İstanbul’un yangını, Anadolu’nun salgını”³⁵ şeklinde şöhret bulmuş olan deyim ise, bu felaketin zihinlerdeki yerini ve psikolojik yansımasını halk dili ile anlatır.

1. YANGINI DAVET ETMEK: SEBEPLER ve ETKENLER

Osmanlı dönemi İstanbul’unun gördüğü ilk yangının tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, XV. yüzyıla ait bir belgeye göre Fatih Camii çevresinde çıkmış olan bir yangında Sultanpazarı’nda bulunan birçok dükkân yanmıştır.³⁶ Bu tarihten itibaren İstanbul, hemen her yüzyılda birkaçı büyük olmak üzere sayısız yangına sahne olmuş ve adının yanındaki “yangınları” tamlaması ile adeta bütünleşmiştir. Nitekim, “eğer İstanbul’da yangınlar olmasaydı tüm kapı eşikleri altınla dolardı” cümlesinin bir darbimesele dönüşmesi, İstanbul’un yangın tarihini anlamlı bir şekilde özetlemektedir. 1563-1600 yılları arasında en az on yedi yangının meydana gelmiş olması, bu veciz ifadeyi ispatlayan somut bir delil olarak değerlendirilebilir.³⁷

Yangınların, beşerî ve doğal olmak üzere iki temel nedeni bulunmaktadır. Osmanlı döneminde görülen yangınlardan beşerî kaynaklı olanlar genel olarak kundaklama, dikkatsizlik, ocak ve baca kurumlarının tutuşması, ısınma,

³³ Yangın söndürme tekniklerinin ve tabii olarak itfaiyeciliğin ilk resmi pratiği sayılan tulumbacılık teşkilatı etrafında gelişmiş olan literatür bu bakımdan oldukça dikkat çekici bir özelliğe sahiptir. Tulumbacılık konusunu mizahi bir dille anlatan tanınmış bir çalışma için bkz. R. Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, Ana Yay., İstanbul 1981.

³⁴ James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, London 1797, s. 73.

³⁵ O. Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. 2, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995, s. 1077; Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, s. 13.

³⁶ Cezar, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında”, s. 328’den naklen TSMA, E.11477.

³⁷ Söz konusu dönem yangınlarının sayısal olarak tespiti için bkz. Rozen & Arbel, “Great Fire in the Metropolis”, s. 134.

yemek pişirme ve aydınlatma amacıyla kullanılan malzemeler, barut gibi ateşe duyarlı maddeler nedeniyle vuku bulmuştur. Yıldırım düşmesi ise tek doğal neden olarak dikkati çekmektedir.³⁸ Alışverişe hile karıştırılması, ahlaksızlığın yaygınlaşması gibi günahların artmasının bir karşılığı olarak yangınların meydana geldiğini düşünenler de var olmuştur.³⁹

İstanbul yangınlarının büyümesinin arkasında, hiçbir zaman değişmeyen hemen hemen aynı nedenler bulunmaktadır. Bunlar; sık yapılaşma, dar sokaklar, ahşap hakimiyeti, rüzgâr, söndürme tekniğinden mahrumiyet, yağmacılık ve fırsatçılık şeklinde sıralanabilir. 1660 İstanbul yangınının tanığı olan Eremya Çelebi'nin, sebepler konusundaki görüşleri şöyledir:

“Yangınların birçoğu, dikkatsizce eritilen yağların parlaması, ev ve dükkânlarda hizmet eden uşakların acemiliği, bazı evlerde yapılan saçaklar, efendilerine kin bağlayan besleme ve uşakların fesatlığı, sefih insanların kahpelere olan intikam

³⁸ 1489'da Atmeydanı'nda barut ve mühimmat deposu olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi'ne yıldırım düşmesi sonucu çevre bölgeler büyük zararlar görmüştür. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. 3, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1979, s. 267-68; Ahmed Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman: Âşıkpaşazâde Târihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 239-40; Ayrıca, 1501'de Galata'da yine bir barut deposu aynı nedenle patlamış ve zararlılara yol açmıştır. Bu yangının söndürülmesine nezaret eden Sadrazam Mesih Paşa ile Galata Kadısı, söndürme esnasındaki bir patlama sonucu fırlayan taşlardan dolayı yaralanmış ve birkaç gün sonra da vefat etmişlerdir. Bkz. Âşıkpaşazâde, *Târih*, s. 262-63; Müneccimbaşı Ahmed Efendi, *Müneccimbaşı Tarihi*, çev. İsmail E. Erünsal, c. 2, Tercüman Gazetesi Yay., İstanbul t.y., s. 415; *Solakzâde Târihi*, s. 314; Schneider, “Brand in Konstantinopel”, s. 389-90; Sadrazam ve Yeniçeri ağalarının yangınlara nezaret etmesi bu yangın sonrasında bir gelenek halini almıştır. Bkz. İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 1, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 410.

³⁹ Mehmed Halife, Eremya Çelebi, Patrik İstepannos ve Derviş Mustafa Efendi gibi yazarlar zikredilebilir. Bkz. Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmani*, haz. Oral, s. 77-78; Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 60; Pamukciyan, “Meğrili Patrik İstepannos'un”, s. 99-100; Derviş Efendi-zâde Derviş Mustafa Efendi, *1782 Yılı Yangınları*, yay. haz. Hüsamettin Aksu, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 50; Dönem tarihçilerinden olan Yosef Sambari de, Yahudi mahallelerini bütünüyle yok etmiş olması ve akabinde Yahudilerin bu bölgeden çıkarılması nedeniyle bu yangını Tanrı'nın bir gazabı olarak tanımlamaktadır. Bkz. Yosef Sambari, *Sefer Divre Yosef*, (İbranice), edited by Shim'on Shtober, Mekhon Ben Tsevi, Jerusalem 1994, s. 311-312. (Bu kaynaktan şu eser vasıtasıyla haberdar oldum: Cengiz Şişman, *The Burden of Silence: Sabbathai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes*, Oxford, New York 2015, s. 37. Söz konusu kaynaktan ilgili bölümün İngilizce çevirisini yaparak yararlanmamı sağlayan Prof. Dr. Abraham Marcus'a teşekkür ederim).

hırsları, hırsız ve yağmacıların kasitleri veya tütün içenlerin dikkatsizliği yüzünden çıkmaktadır.”⁴⁰

Gerek İstanbul yangınlarının sebepleri, gerekse yangınlar sonrasında çıkarılan emirlere bakıldığında Eremya'nın ortaya koyduğu tespitlerin doğru olduğu anlaşılır.⁴¹ Buna karşılık, daha indi ve dinî bir perspektifle yaptığı, fakat genellediği ilginç bir başka yorumunda ise, Osmanlıların her ne zaman bir Hristiyan toprağını fethetse, İstanbul'da bir yangın meydana geldiği şeklinde bir tez ortaya atmakta ve bu tezinin de birkaç defa doğrulandığını iddia ile söylemektedir:

“Yangınlara ait tecrübe ile edindiğim dikkate şayan diğer noktayı da işaret etmek isterim. Türklerin hristiyan bir ülkeyi istilâ ettikleri her anda, burada bir yangın çıkmaktadır. Hucüma uğrayan şehir ve eyâletin zaptı haberi henüz buraya ulaşmamışken, İstanbul'da yangın çıkardı. Bundan dolayı, muhasara edilmiş olan bir şehrin fiilen zaptedilmiş olduğunu söyleyince, muhataplarım benimle alay ederlerdi. Fakat tahminimin doğruluğu çok kere görülmüştür. Hanya'nın zaptı haberi gelince burada “Büyük yangın” tabiri ile anılan 1645 yangını oldu. Köprülü tarafından Varad zaptedildiği gün İstanbul'un büyük bir kısmı yandı. Üsküdar'ın yandığı gün de Kamanice'nin zaptı haberi gelmiş idi. Kanunî Sultan Süleyman 1565 senesinde Macaristan'da Sigetvar kalesine

⁴⁰ Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 60.

⁴¹ Örneğin, 1665 Topkapı Sarayı yangını bir cariyenin kundaklaması sonucu meydana gelmiştir. Bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke* (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695): Tahlil ve Metin, haz. Nazire Karaçay Türkal, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 408; *Tarih-i Nihâdi*, haz. Özkasap, s. 61; Hareme yangınların yaptığı etki, harem min mimari yapısı ve ilgili diğer konular hakkında güncel bir çalışma için bkz. Murat Kocaaslan, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi: İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014; Ayrıca aynı yazarın şu makalesi: “Topkapı Sarayı Harem'i: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi”, *Belleren*, Cilt LXXVI, Sayı: 275 (Nisan 2012), s. 45-74; Sahibine kızan bir cariyenin çıkardığı bir başka yangın ise 1673 yılında vuku bulmuştur. Bkz. Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar: 1672-1673*, yay. haz. Charles Schefer, trc. Nahid Sırrı Örik, c. II, TTK, Ankara 1973, s. 14; Yangınlara karşı tedbir olması amacı ile evlerin kirpi saçaklı yapılması konusundaki bir emir için bkz. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 58-59 (23 N 966/9 Temmuz 1559).

girdiği zaman da Bedesten'in etrafında Büyük çarşıdaki yangın vuku'bulmuştu."⁴²

Diğertaraftan, dikkatsizlikler ve yönetim karşıduydukları memnuniyetsizlik dolayısıyla yeniçerilerin zaman zaman yaptıkları kundaklamalar, Osmanlı dönemi yangınlarının en çok dikkat çekilen sebeplerindendir.⁴³ Süregiden yeniçeri isyanlarının temelinde özellikle para taleplerinin karşılanmaması yatmaktadır. Yangın söndürme görevleri de bulunan yeniçerilerin bu tür zorlu koşulları fırsata dönüştürme konusunda çok ileri gittikleri söylenebilir. Örneğin Venedik elçisi Marcantonio Barbaro, yeniçerilerin 1569 yangınından sonra vaad edilen ödülün verilmediği gerekçesiyle bir yangın çıkarmalarından endişe duyulduğunu söyler.⁴⁴ Her ne kadar Barbaro, bu yangının İranlıların kundaklamaları sonucu meydana geldiği şeklinde bir söylentinin varlığından bahsetse de, bunu doğrulatamamıştır.⁴⁵

1611'de Osmanlı nezdinde Hollanda elçisi olarak göreve başlayan Ernst Brinck, 1613-14 yılları arasında büyük veya küçük toplam yedi yangından bahsetmekte ve bunlar arasında en önemlisi olarak zikrettiği 30 Mayıs 1613 tarihinde çıkan yangını söndürmek yerine, maaşlarının arttırılması ve yangın çevresindeki evleri yağmalama iznini isteyen yeniçerilerin isyanına, hatta bu isyan esnasında sadrazamı taşla kovalamalarına değinir.⁴⁶ Osmanlı'daki

⁴² Andreasyan, "Ermenya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 60-61.

⁴³ Halil İnalcık, "İstanbul", *EP*, c. 4, E. J. Brill, Leiden 1978, s. 237; a. mlf., "İstanbul: Türk Devri", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 232; Türkkaya Ataöv, "Osmanlı İstanbul'unda Üç Latin Amerikalı", *TTK Belleten*, c. 70, S. 258 (2006), s. 778.

⁴⁴ Rozen & Arbel, "Great Fire in the Metropolis", s. 158; Yeniçeriler için yangının büyük ölçüde atıyye ve ihsan anlamlarına gelmekte olduğunu gösteren bir örneği Naimâ nakletmektedir. 1043/1633 yılında çıkan Cibali yangınının bir kolunun Üsküplü Camii, Unkapanı ve Zeyrek yokuşuna yönelmesiyle burada bulunan Kurşuncubaşızade Mustafa Paşa Sarayı yanmış ve ateşin, bu sarayın yanında bulunan Pernecioğlu'nun kendi adıyla bilinen sarayına sirayetini engellemeleri için yeniçerilere çok miktarda akçe dağıtmış olması ile "anlar dahi var kuvvetin bâzûya getirip ateş yapışacak saçakları ve tahta bendleri kal' ile sarf-ı maddûr etmeleri kader-i maddûra muvâfık" düşmüş ve sarayını yangından kurtarabilmiştir. Fakat, yangın buradan dönerek Atpazarı'na yönelmiştir. Bkz. Mustafa Naimâ, *Tarih-i Naimâ*, haz. Mehmet İpşirli, c. 2, TTK, Ankara 2007, s. 754-55.

⁴⁵ Rozen & Arbel, "Great Fire in the Metropolis", s. 157.

⁴⁶ B. J. Slot, "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Reports by Dutch Diplomatic Representatives", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, c. 4-5 (1975-1976), s. 47-48.

yeniçeriler gibi Eski Roma'da da yangınları söndürmekle görevli gece bekçileri ve askerlerin bulunduğu ve bunlardan bazılarının muhtelif sebeplerle zaman zaman yangınları söndürmek yerine daha da alevlendirmiş oldukları⁴⁷ dikkate alındığında yangınların, siyasî bir netice almak isteyenler tarafından bir enstrüman ya da tehdit unsuru olarak araçsallaştırıldığı söylenebilir.

Söndürmenin büyük ölçüde yıkma metoduna bağlı olması ise ayrı ve çok önemli bir açmaz idi. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da görev yapan Hollanda elçisi Ernst Brink'in konu ile ilgili aktarımı bu olguya ışık tutmaktadır:

"İstanbul'da bir yangın olduğunda söndürme işinden yalnızca yeniçeriler sorumludur. Ancak, yeniçeriler yangını su ile söndürmezler, buna karşılık ateşin yayılmasını engellemek için yangının iki tarafında bulunup da henüz ulaşmamış olduğu binaları yıkarlar."⁴⁸

XVIII. yüzyılın ilk yarısında da yıkma metodu halen geçerlidir.⁴⁹ Osmanlı tulumbacı⁵⁰ teşkilâtının faaliyete geçtiği bu sıralarda dahi ilk planda, ateşin sirayet etmesi muhtemel bölge içerisindeki binaların yıkılarak yangının etki alanının daraltılması düşünülmektedir. O. N. Ergin, "tulumbanın ihdâsından sonra yangınlar eksilmedikten mâadâ en büyük yangınlar bilâkis daha sonraları vâki olduğundan tulumbanın fâidesi de mahdud kalmıştır"⁵¹ şeklindeki ifadesi ile tulumbanın ilerleyen dönemde yetersizliğine işaret eder. XIX. yüzyıl seyyahlarından James de Kay da bu durumu şöyle nakleder:

⁴⁷ Rozen & Arbel, "Great Fire in the Metropolis", s. 137'den naklen Cassius Dio, *Roman History*, 62, ch. 16-18.

⁴⁸ Slot, "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784", s. 48.

⁴⁹ Ebru Boyar and Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 80'den naklen Joseph Pitton de Turnefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, 3 vols. (Paris, 1717). p. 470.

⁵⁰ Tulumbacı teşkilatı ile ilgili olarak bkz. Kenan Yıldız, "Yeni Belgeler Işığında Tulumbacıbaşı Gerçek Davud Ağa ve Tulumbacı Şeritçileri Esnafı", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armaganı*, haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker, İstanbul 2014, 557-86.

⁵¹ O. N. Ergin, *Mecelle*, c. 2, s. 1098.

“Türklerin yangını söndürmek için kullandıkları makinaları görünce, her şeyi silip süpüren bu yangına karşı gösterdikleri direnişin zayıf kalmasına şaşırmadık. Motorlar bahçelerimizi sulamakta kullandıklarımızdan büyük değil ... ve aslında yangını söndürmekten ziyade beslemeye ayarlanmış görünüyorlar.”⁵²

2. YANGIN RİSKLERİ

Yangınlara neden olan birtakım risk faktörleri dikkati çekmektedir. Kadılara iletilen emirlerde görülen bu faktörlerin başında sık yapılaşma ile bina saçakları, ocaklar ve mücerred (bekâr) odaları gelmektedir. Yeni yapılacak binaların saçaklarının ne şekilde olacağı, ocakların inşası ve temizliği, mücerred odalarının düzensizliği gibi hususlara belgelerde dikkat çekilmesi, var olan yangın risklerini açıkça göstermektedir.

a. Sık ve Ahşap Yapılaşma

Fetih sonrasında “şenlendirme” amacıyla İstanbul’da zorunlu iskân politikası uygulanmıştır. Bu nedenle Müslüman, Hristiyan ve özellikle Yahudilerden oluşan birçok unsur Anadolu ve Rumeli’den “sürgün” yoluyla İstanbul’a getirtilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, ganimet olarak şahsına kalan esirlerin bir kısmını, izlediği iskân politikası gereği serbest bırakmış ve bunların Haliç kıyılarına yerleşmelerini sağlamıştır. Fidyelerini verenlerin ise, bir süreliğine vergiden muaf tutularak şehirde kalmalarına izin vermiştir.⁵³

⁵² James Ellsworth De Kay, *1831-1832 Türkiye’nden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar, ODTÜ Gelişme Vakfı, Ankara 2009, s. 65-66.

⁵³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, haz. O. Şaik Gökyay, YKY, İstanbul 1996, s. 45-46; Ali Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul 1453-1481: Haritası, İzahatı, İndeksler*, Vakıflar Umum Müdürlüğü (VUM), Ankara 1939, s. 18; İnalçık, “İstanbul”, *EP*, s. 225; a. mlf., “İstanbul: Türk Devri”, s. 221; a. mlf., “İstanbul”, *Historic Cities*, s. 184; a. mlf., *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1: 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren yay., İstanbul 2000, s. 69; Robert Mantran, “Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, c. 1, Holmes & Meier Publishers, New York - London 1982, s. 128; Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati’nin Tarihi (1453-1566)*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2010, s. 45-46.

Ekonomiyi canlandırmak amacıyla yürütülen politikalar kapsamında Balkan Yahudilerinin neredeyse tamamı İstanbul'a göçürülmüştür. Bu nakilden dolayı, Bizans dönemindeki Yahudi cemaatlerinin yerleşim haritaları büyük ölçüde değişmiş,⁵⁴ hatta Anadolu ve Balkanlarda tek bir Yahudi dahi kalmamıştır.⁵⁵

Nüfus yoğunlaşması sonucunu doğuran bu süreçle birlikte İstanbul'da önemli ölçüde bir şenlenme ve imar hareketliliği yaşanmıştır. Sürgün, göç ve iskânların sonraki dönemlerde de devam etmesi sonucunda, zaten dar olan yerleşme alanı gittikçe büzüşmüş ve sık yapılaşmanın hakim olduğu bir şehir dokusu oluşmuştur.⁵⁶ Nitekim, 1550'lerde İstanbul'da bulunan Alman seyyah Hans Dernschwam'ın eserinde, Hocapaşa ve Eminönü bölgesinde yaşayan Yahudilere değinirken yaptığı şehir tasviri açıklayıcı mahiyettedir:

“Yahudiler kentin alt kısımlarında daracık sokaklarda, tıkış tıkış, üst üste, denize yakın sefil evlerde oturuyorlar. Nitekim, bu pis evlerde her yıl salgın hastalıklar zuhur eder.”⁵⁷

Her ne kadar devletin her dönemde almaya çalıştığı tedbirler var idiyse de, bunlar yeterli olmamış ya da uygulanamamış olmalı ki, bu afetin önüne

⁵⁴ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 46.

⁵⁵ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, İmge Yay., İstanbul 1996, s. 141-143.

⁵⁶ James Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern*, s. 73-74; O. N. Ergin, *Mecelle*, c. 2, s. 1077. Ayrıca, Şâni-zâde Mehmed Atâ'ullah da eserinde Roma, Viyana, Paris ve Londra'daki sokak ve mahalle planlarının gayet muntazam ve özellikle Londra'daki yapılaşmanın parseller şeklinde olduğu ve birbirlerinden cadde ve sokaklar ile ayrıldığından bahisle, buralarda çok nadir yangın olduğunu ve bu durumlarda da zararın pek cüzi kaldığını ifade ederek İstanbul'daki sık yapılaşmanın tehlikelerini dile getirmektedir. Bkz. Şâni-zâde, *Tarih*, haz. Yılmaz, c. 2, s. 852-53.

⁵⁷ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, trc. Yaşar Önen, 2. bs., Kültür Bak. Yay., Ankara 1992, s. 147-48; Bu kısmın alıntılanmasında şu eserden de istifade edilmiştir. Marianna D. Birnbaum, *Gracia Mendes: Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu*, çev. Mercan Uluengin, Kitapyayınevi, İstanbul 2007, s. 94.

geçilememiştir.⁵⁸ Baştan başa ahşabın hakim olduğu İstanbul'un⁵⁹ kârgir/kâgir⁶⁰ yapıya geçmesindeki gecikme ya da ihmal, bu sonuçların en önemli sebepleri arasında sayılabilir. Ahşap yapılaşmanın, şehir dokusuna farklı bir görsellik katması bir yana, bir risk unsuru olarak görülmesi her ne kadar XVII. yüzyılın sonlarına rastlarsa da,⁶¹ şehrin benzeri afetlerden korunması amacıyla yeniden planlanması çalışmaları ancak XIX. yüzyılda mümkün olabilmiştir.⁶²

⁵⁸ Hatice Turhan Sultan tarafından peşpeşe çıkarılan iki fermanla Kâğıthane'de düzenlenen fişek gösterilerine, taşıdığı yangın riskinden dolayı yasak getirilmesi örnek verilebilir. Bkz. Erhan Afyoncu - Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe, İstanbul 2015, s. 101-102'den naklen TSMA, nr. E. 7002-83; nr. E. 7002-85; Fakat, bu emirlerin üzerinden çok geçmeden biri Esirhanı'nda 20 Kasım 1652'de, diğeri ise 18 Mayıs 1653'te Odunkapısı'nda olmak üzere iki yangın meydana gelmiştir. Bkz. Naimâ, *Tarih*, c. 3, s. 1427, 1470; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1287, s. 382.

⁵⁹ Şehrin ahşap oluşu ile ilgili XVI. yüzyıl Venedik elçilerinden Marcantonio Barbaro'nun 1 Ekim 1569 tarihli raporundaki ifade şöyledir: "Gerçekten, şehir neredeyse ahşaptan yapılmış gibidir." bkz. Rozen & Arbel, "Great Fire in the Metropolis", s. 155; Cami, han, hamam, medrese, mahzen ve bazı paşa sarayları dışında şehir tamamen ahşaptan ibarettir. Bu durum, bir açıdan bakıldığında ilmin ve dinin kalıcılığı, beşeri hayatın ise geçiciliğini simgelediği şeklinde bir yorumla, Osmanlıların hayata bakış açıları ile de açıklanmaktadır. Bkz. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında", s. 327;

⁶⁰ Kârgir ifadesi, "Taş, tuğla ve kerpiçten yapılmış her tür yapı"yı tanımlamaktadır. Bkz. Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 120; 1546'da henüz ahşap olan Kapalıçarşı yanmış olmasına rağmen, içerisinde bulunan "demir kapı ve pencereleri her akşam kapatılan, tavanı tuğla tonoz kaplı iki basilica (çarşı)" yangından kurtulmuştur. Bkz. Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoglu, Eren Yay., İstanbul 1997, s. 45

⁶¹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 21 (Haziran 1696). İlk defa Ahmet Refik tarafından yayınlanmış olan belgenin transkripsiyonu bu bölümün sonunda verilmiştir.

⁶² Şehrin yeniden planlanması, ahşaptan kârgire geçiş ve bu konu ekseninde devlet tarafından çıkarılan nizamnameler hakkında geniş bilgi için bkz. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yay., trc. Selim Deringil, İstanbul 1996, s. 41-67; Osmanlı'daki söz konusu duruma karşılık, XVII. yüzyılda Avrupa'daki birçok şehirde olduğu gibi ahşap yapıya sahip Londra'da 1666 yılında çıkan büyük yangın sonrasında uzun süren görüş alışverişleri neticesinde şehir yeniden planlanarak taş yapıya geçiş sağlanmış ve sokak ve cadde düzenlemeleri yapılmıştır. Londra'nın söz konusu yangın sonrası yeniden planlanması konusunda bkz. Michael Cooper, *A More Beautiful City: Robert Hooke and the Rebuilding of London After the Great Fire*, Sutton Publishing, Phoenix Mill 2003, s. 114-28; Stephen Porter, *The Great Fire of London*, Sutton Publishing Ltd., Phoenix Mill 1996, s. 92 vd.; M.A.R. Cooper, "Robert Hooke's Work as Surveyor for the City of London in the Aftermath of the Great Fire. Part Two: Certification of Areas of Ground Taken Away for Streets and Other New Works", *Notes and Records of the Royal Society of London*, vol. 52, no. 1 (Jan. 1998), s. 25-38; Ayrıca, 19. yy

Söz konusu gecikmenin sebepleri arasında, coğrafik olarak bu kuşakta yaşanan şiddetli depremler gösterildiği gibi, taş nakliyatı ve işçiliğinin pahalı olması da önemli bir madde olarak zikredilmelidir. Ayrıca, ahşap yapıların ısınmasının daha kolay ve yeni modifikasyonlara elverişli olması ve afetler sonrasında meskenlerin bir an önce yapılması mecburiyeti ahşabı cazip kılmış ve kârgire geçmeyi zorlaştırmıştır.⁶³

1660 yangını sonrasında, kaybettikleri evlerini yeniden ahşap olarak yapmaya başlayan şehir halkına şaşırdığını ifade eden Eremya Çelebi, konuştuğu insanlarla aralarında geçen diyalogu şu şekilde nakletmekte ve ahşabın tercih edilmesinin arkasında yatan temel saikleri gözler önüne sermektedir:

“Bu afet üzerine, yanan binaları niçin kârgir olarak inşa etmediklerine hayret ettiğimi türklere söyleyip kınadığımda, onlar, bunun adet olmadığını ve bu taktirde ev ve konaklarının küçüleceğini söylediler. İşte insan oğlunun açgözlülüğüne bak.”⁶⁴

b. Ocaklar

Evlerde ısınmak ve yemek pişirmek gibi temel ihtiyaçlar için bacalı olarak tuğla ve taştan yapılan ocaklar bulunmaktaydı. Buralardan kıvılcımların sıçrayarak bir yeri tutuşturması riski her zaman vardı. Ocakların yapılışında kullanılan malzemenin çabuk tutuşan bir nitelikte olması veya bacaların düzenli temizlenmemesi, devletin ocaklarla ilgili olarak en çok dikkat çektiği

---

İstanbul ve Londra'nın şehir planları bakımından yapılmış bir mukayesesi için bkz. Şâni-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237 / 1808-1821)]*, c. 2, haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yay., İstanbul 2008, s. 852-53; Diğer yandan, Fransa'da ise 1720 yılında altı gün süren ve Rennes şehrinin üçte ikisini küle çeviren yangın, burada hem yangına karşı mücadelede modern tekniklerin benimsenmesi ve uygulanması hem de şehir planlamacılığında ahşabın terk edilmesi, dar sokak ve caddelerin genişletilmesi gibi konularda bir milat teşkil etmiştir. Bkz. Johan Goudsblom, *Fire and Civilization*, Penguin Books, London 1994, s. 148-49; Rozen & Arbel, “Great Fire in the Metropolis”, s. 138.

⁶³ Helmuth von Moltke (Feldmareşal), *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 78; İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, 6. bs., İBB, İstanbul 2003, s. 18; Osmanlı'da olduğu gibi Avrupa'da da ahşap yapıya olan bağlılık ve alışkanlığın genel itibarıyla zor değiştiği bilinmektedir. Bkz. Goudsblom, *Fire and Civilization*, s. 144-45.

⁶⁴ Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 60.

konuların başında gelmekteydi. Bununla beraber, ocakların sorun teşkil ettikleri en temel nokta, taşıdıkları risk yönlerinin iyi düşünülmeden inşa edilmeleri idi. Devletin bu tür riskleri ortadan kaldırmak amacıyla çaba göstermiş olduğu, kadınlara konu ile ilgili gönderilmiş olan emirlerden anlaşılmaktadır.⁶⁵

Gerek inşa malzemesi ve gerekse konumlandığı yer bakımından kusurlu ocakların problem olarak görülmesi meselesi daha erken tarihlere gitmektedir. Devlet tarafından, ocakların yangınlara sebebiyet verdiği tespitini de içeren bir ferman kaydında, anlamadıkları halde mimarlık ve inşaat işleri ile ilgilenen kişilere iş yaptırılmaması konusunda Mimarbaşı Sinan'a uyarıda bulunduğu görülmektedir. 1569 yangını sonrasında çıkmış olan söz konusu fermanda "Rumelinden ve sair yerlerden gelip neccariyye ve bennâ ilminden haberleri olmayıp ... ellerine arşın alıp mimarlık [eden] nâehil olmağla binâ eyledikleri evlerin ekseriya ocakları tutuşup ihrâk olduğu" belirtilmektedir.⁶⁶

Belgelerde evlerin ocaklarının temizlenmesi yanında, odalarda namahrem kimselerin barınmalarının engellenmesi amacıyla yer alan uyarılar da bulunmaktadır. Örneğin, İstanbul kadısına 1663 yılında gönderilen bir buyruldu, mahallede oturanların evlerine namahrem kadın almamaları, ocak bacalarını süpürmeleri ve gece bekçilerinin görevlerini yapıp yapmadıklarının takibinin yapılması hususlarında mahalle imamlarının sorumlu tutulduğunu göstermektedir. Namahrem kadınların evlere işret ve eğlence amacıyla alındıkları ve bu tür ortamlarda yangın riskinin büyüyeceği düşünüldüğünden böyle bir uyarının yapılması ihtiyacı hissedilmiş olmalıdır. Bu tür durumlarla karşılaşılmasını için imamlara belli kuralların takip edilmesi sorumluluğu verilmiştir. Fakat, halkın buna gereği gibi itibar etmediği, imamların da sorumluluklarını tam olarak yerine getirmedikleri aşîkârdır. Zira, 1660 yangınının sonuçları henüz ortadayken imamlara daha önce sorumluluklarını hatırlatan bir emir gönderilmiş olmasına rağmen "ba'zıları[nın] mütenebbih"

⁶⁵ Üsküdar'da iki ev arasında bulunan bir saçak altına yaptırılmış olan ocağın, buradan sıçrayacak bir kıvılcığın etraftaki bir yeri tutuşturması ihtimalinden dolayı komşusu tarafından şikâyet konusu olarak mahkemeye intikal ettirilmesine de ayrıca değinilebilir. Rhoads Murphey, "Disaster Relief Practices in Seventeenth-Century Istanbul: A Brief Overview of Organizational Aspects of Urban Renewal Projects Undertaken in the Aftermath of Catastrophic Fires", *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12-15 April 1999)*, ed. Ali Çaksu, İstanbul 2001, s. 58'den naklen ÜŞS, 179, 64a (7 R 1044/30 Eylül 1634).

⁶⁶ Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 61 (17 S 980/9 Temmuz 1572).

olmaması üzerine, görevlerini yeniden hatırlatan ve aksi davranmaları halinde yerlerine başkalarının tayin olunacağını bildiren yeni bir buyruldu gönderilmesi gerekmiştir.⁶⁷

İstanbul kadısına bundan kısa bir süre sonra gönderilmiş olan bir başka emirde de yine mahalle imamlarına hitaben ocakların temizletilmesi, bekçilerin sabaha dek mahalleleri dolaşmaları, şüpheli kişilere rast gelirlerse yakalamaları emirlerinin yer aldığı görülmektedir.⁶⁸ 1660 yangını sonrasında söz konusu risk unsurlarının devlet tarafından çok sıkı takibe alındığını söylemek mümkündür. Nitekim, yukarıdaki emrin devamında, belirtilen tedbirlerin alınmaması ve herhangi bir mahallede yangın çıkması durumunda o mahalle imamını tedirgin edecek uyarılara rastlanmaktadır.

“...imdi şöyle ki her kangı imâmın mahallesinde vâki’ hanelerin ocakları tathir olmayıp el-iyâzü billâh ateşten bir zarar isâbet ederse aslâ ve kat’â bir vechile özür ve cevâbları makbûl olmayıp vebâlleri kendi boyunlarına olsun haklarından gelinir ana göre her ne ise basiret üzre olup mahallesi sabâha değin bekçilerine bekletip ve ocaklarını tathir eyleyip pâk edeler deyû tenbih birle buyruldu.”⁶⁹

Hasköy sakinleri 1662’de, daha önce ocak bulunmayan yerlere ocak

⁶⁷ “Bundan akdem mahallelerde sakin olanlar birbirine kefile verilir ve odalarda nâ-mahrem avretleri tutmayıp bir dürlü fesâd ve şenâ’at ve nâ-meşrû’ hareket olunmamak için ve gece bekçilerine tekayyüd olunmak bâbında mahallât imâmlarına muhkem tenbih olunmuş idi, hâliyâ ba’zıları mütenebbih olmayıp tekayyüd eylemedikleri ecilden imdi mukaddemâ tenbih ve fermân olunduğu üzre cümle imâmlara tenbih ve te’kid eyleyeler, mütenebbih olmayanların cihetleri âhara verilmek için arz eyleyer ki sâ’ire mûcib-i ibret ola, bundan sonra şikâyet olunacak olur ise imâmlar nedâmet çekerler ve ocakları süpürtmek için gereği gibi tekayyüd ve gece bekçilerine mukayyed olalar deyû buyruldu.” İŞS, 11, 93a/3 (16 Za 1073/22 Haziran 1663).

⁶⁸ “Mahmiye-i mezbûrede vâki’ imâmlara şöyle tenbih ve te’kid eyleyesiz ki fi’l-cümle mahalleleri olan evlerin ocaklarını ashâbına tathir ettirip ve sabâha değin pâsbânları gezdirip muhkem hıfz üzre olalar şöyle ki mahallelerin bekçileri ba’d-e’l-işâ sabâha değin mahalleleri dolaşıp tekayyüd edip şaki ve haramzâdeye rast gelirse ahz edip huzûruma getireler”. *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664)*, haz. Rasim Erol ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, s. 963-64, vr. 148b/4 (29 Ca 1074/29 Aralık 1663).

⁶⁹ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 963-64, vr. 148b/4 (29 Ca 1074/29 Aralık 1663).

yaptıran kişileri bir yangına sebebiyet verecekleri endişesiyle şikâyet etmişlerdir.⁷⁰ Bu türlü örnekler geçmiş yıllarda da halkın gündeminde olmuştur. Örneğin 1605'te Galata'da İbrahim Paşa Vakfı'na ait dükkânları işletenlerin, balık pişirmek amacıyla “kadîmden ocak ve ateş olmayan yerlerde ocak ihdâs” eden meyhanecileri şikâyet etmeleri üzerine gönderilen bir fermanda, yangınla mücadele doğrultusunda idare tarafından yapılan tedbir uyarılarının halk tarafından dikkate alınması konusunda sergilenen hassasiyet derecesini bir ölçüde görmek mümkündür.⁷¹ Ne var ki, aynı kayıttaki “ocak olmayan dükkânlarda ateş yakmak memnû’ iken hâlâ mahall-i mezbûrda vâki’ ba’zı meyhaneciler[in] mütenebbih olma”dıkları ifadesinden yangın tehlikesine karşı halkın gerekli hassasiyeti göstermediği anlaşılmaktadır.⁷²

XVII. yüzyılda tuğladan olduğu kadar topraktan yapılan ocakların da bulunduğu ve bunların yangın riski taşıdığı gerekçesiyle şikâyete konu olduğu anlaşılmaktadır. 1665'te Fenerkapısı Abdi Subaşı Mahallesi sakinleri olan Rum ve Yahudiler arasındaki muhtelif anlaşmazlıklardan birisi de, Yahudilerin evlerinde bulunan topraktan yapılmış ocaklar olmuştur. Görülen dava sonucunda Yahudiler, söz konusu ocakları kaldıracakları ve Müslümanlar gibi tuğla ve taştan ocak yapacaklarını taahhüt etmişlerdir:

“... Yahûd tâifesinin ... Müsliminden isticâr edip sâkin oldukları menzillerinde ... harik havfı gâlib olmağın ... mezbûr Yahûdiler ba’d-e’l-yevm sâkin oldukları menzillerinde kendilere mahsûs ... topraktan peydâ ettikleri ocaklarını ref ve menzillerinde Müslimîn menâzilinde olan ocaklar gibi ocaklar binâ ... etmek üzre mezbûrûn Yahûdiler ile kavî ü ittifâk ve ahd-i vifâk etmişsizdir.”⁷³

1701 yılında ise Hasköy’de birçok yerin teftişi yapılarak sorunlar tespit edilmiş ve evler, fırınlar,⁷⁴ yağhane, helvahane, mumhane ile diğer ocaklı

⁷⁰ “ba’zı kimesneler ocak olmayan yerlere ocak [ihdâs] edip ihrâka bâ’is”. HŞS, 8, 72/1 (2 M 1073/17 Ağustos 1662).

⁷¹ GŞS, 27, 88a/3 (Ra 1014/Temmuz 1605).

⁷² GŞS, 27, 88a/3 (Ra 1014/Temmuz 1605).

⁷³ İŞS, 16, 85b/1 (22 S 1076/3 Eylül 1665).

⁷⁴ Fırınlar dikkatle takibi yapılan yerlerdendir. Nitekim, İstanbul’un maruz kaldığı 1569

dükkânların bacasız ve tahtaperdeye bitişik olan ocaklarının kaldırılması, kirli olanların temizletilmesi, bacası olup da dar olanlarının genişletilmesi, sonrasında tuğla ve kireç ile yeniden tamirlerinin yapılması gibi bir düzenlemeye gidilmiş, halktan da bu konuda dikkat göstermesi istenmiştir:

“kasaba-i mezbûrede vâki’ menzilleri ve etrâfda olan fırın ve mahzen ve sükda olan yağhane ve helvahane ve şem’hane ve ocaklı olan dükkânlar ve muhâtara ve mahûf olan mahalleri ferden ferdâ mu’âyene ve müşâhede olundukda bacasız tahtaperdeye muttasıl olan ocakları kal’ ve tuğla ve kireç ile ta’mîr ve menfezi zik ve tanzîfi asîr olan ocakları tevsî’ ve yine tuğla ve kireç ile muhkem ta’mîr ... ve tanzîf ve tathîrine te’kîd ve şedîd ve cümleye tenbîhden sonra nidâ ve i’lân olunmuşdur”⁷⁵

c. Mücerred Odaları

Birden fazla bekârın bir arada yaşadığı, mutena ve muntazam olmayan meskenler olan mücerred (bekâr) odaları, aileler açısından rahatsızlık verici bir nitelik taşımaktaydı. Bu nedenle söz konusu yerler çoğunlukla çeşitli olumsuzlukların ve dolayısıyla şikâyetlerin odağında yer almıştır. Özellikle, mahalle sakinlerinin huzurunu bozmaları nedeniyle şikâyetle konu edilmiş olan bu odalardan, zaman zaman kapatılanlar olduğu gibi, kimi zaman da müteehhil (evli) odalarına dönüştürülenler olmuştur.

Mücerred odalarının dikkat çekmesi ahlakî nedenlere dayanmakla birlikte, sorumluluk duygusu zayıf olan bekârlarda yangınlara sebebiyet verecek ihmallere daha sıklıkla rastlandığından, bu kimselerin yaşadıkları barınakları da potansiyel açıdan birer risk faktörü sayılmaktaydı.⁷⁶

İstanbul yangını da bir fırıncı dükkânından başlamıştır. Bkz. Rozen & Arbel, “Great Fire in the Metropolis”, s. 157; Ayrıca, 1666 yılındaki Londra yangını da bisküvi üreten bir fırıncı dükkânından çıkmış ve bütün bir şehri etkisi altına almıştı. Bkz. Bell, *The Great Fire of London*, s. 22; Porter, *The Great Fire of London*, s. 34; Weiss, *The Great Fire of London*, s. 11.

⁷⁵ HŞS, 17, 11/1 (18 R 1113/22 Eylül 1701).

⁷⁶ Örneğin, Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi’ndeki Arayıcı Hanı’ndaki odalarda oturan ve içki içip mahalledeki kadın ve genç çocuklara musallat olan bekârların mahalle sakinleri tarafından şikâyet edilmeleri üzerine, bu kişilerin mahalleden ihraç edilmesi ve odaların ailelere kiralanması kararı alınmıştır. İŞS, 23, 14b/1 (20 C 1108/27 Aralık 1696).

1719 tarihli bir ferman dan anlaşıldığına göre bekâr odaları, sahipleri açısından önemli birer gelir kapısıydı. Fakat devletin, üzerinde önemle durduğu asıl konu yeni bekâr odalarının ahşap olarak değil kârgir yapılmasıydı. İstanbul kadısı ve mimarbaşıya iletilmiş olan bir ferman da bu konuya şu şekilde değinilmekteydi:

“fîmâ ba’d İstanbul’da dâhil-i surda ve hâric-i surda gerek muhterik olan yerlerde ve gerek sâ’ir mahallerde kendülere kâr ve akâr için bekârhâne ve sâ’ir hanlar ve bekâr odaları yaptırmak murâd edenler taşdan kârgir yapıdırıp zinhar ağaçdan yapıdırılmasına ruhsat verilmeyip ...”⁷⁷

Buna karşılık, Fatih Atpazarı’nda 1762’de çıkan yangından sonra mimarbaşıya gönderilen bir buyruğuda, gerek yangınlara sebebiyet vermeleri ve gerekse sonradan ve kanunlara aykırı olarak yapılmış olmaları dolayısıyla çoğu kahvehane ve bekâr odasına yeniden inşa ruhsatı verilmemesinin kesin olarak bildirildiği görülmekte ve ayrıca, “bu def’a zuhûr eden harîka o makuleler[in] bâis” oldukları vurgulanmaktadır.⁷⁸

d. Rüzgârlar

İstanbul’un dikkat çeken özelliklerinden birisi de her mevsim olabilen şiddetli rüzgârlardır. Özellikle Haliç sahillerinde başlayan bir yangının, sur içi ve Kumkapı istikametine doğru bir hat üzerinde akım oluşturan ve sık görülen poyraz rüzgârının etkisiyle şehri bütün olarak sarması kaçınılmaz olurdu. Bu yüzden, söz konusu bölgede çıkan yangınlar diğerlerine kıyasla daha büyük ve etkili olmuştur.

1633’te Cibali’de çıkan büyük yangın bunlardan bir tanesidir. Şiddetli rüzgâr nedeniyle söndürülemeyen yangın üç gün devam etmiş ve ancak

⁷⁷ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 66-67.

⁷⁸ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 185-86. (7 Za 1175/30 Mayıs 1762); Bu türlü yasaklamaların yerindeliğini yansıtan 1662 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre; Üsküdar’da Mehmed Paşa Mahallesi’nde yanmış bir mahzen, yeniden mahzen olarak inşa edilmiş, öncekinden farklı olarak bu defa üzerine bir bekâr odası yapılmıştır. Fakat, burada kalan kimselerin eğlence ile meşgul olmaları ve geceleri sarhoş yatmaları taşıdığı yangın riski dolayısıyla mahalle sakinlerine rahatsızlık vermiş ve dikkatsiz olan oda sakinlerinin ısınmak için ateş yaktıkları özellikle vurgulanarak durum kadiya şikâyet olarak aktarılmıştır. ÜŞS, 229, 3b/2 (3 C 1072/24 Ocak 1662).

rüzgârın ters yöne dönmesi ile kendiliğinden sönmüştür.⁷⁹ Kâtib Çelebi'nin aktardığına göre bu yangında şehrin beşte biri yok olmuştur.⁸⁰ 1640 Balatkapı,⁸¹ 1645 Beyazıt,⁸² 1652 Esirhanı,⁸³ 1660 Galata, 1662 Odunkapısı,⁸⁴ 1683 Tavşantaşı⁸⁵ ve 1693 Cibali yangınları⁸⁶ da rüzgârlara bağlı olarak büyüyen yangınlar arasında zikredilebilir.

(Fener, Cibali ve Yavuz Selim bölgesini gösteren gravür. XVI. yy.

Kaynak: Melchior Lorichs)

⁷⁹ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 62; Naimâ, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 754-55.

⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, s. 154.

⁸¹ Naimâ, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 947.

⁸² Naimâ, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 3, s. 1064; Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 63-65.

⁸³ Naimâ, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 3, s. 1427; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, s. 382; Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 67-68.

⁸⁴ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 70, 76.

⁸⁵ Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid (1071-1114/1660-1703)*, haz. Abdülkadir Özcan, Baki Çakır, Yunus Uğur, Ahmet Zeki İzgöçer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 233; Schneider, "Brande in Konstantinopel", s. 394.

⁸⁶ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 1486; Bu yangında yanmış olan dört sinagog ve bir Ermeni Kilisesi'nin vaz'ı kadimleri üzere tamir edilebilmeleri için iki ferman ile izin verildiğini ayrıca belirtmek gerekir. Bkz. Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 10 (Evs Ca 1104/Ocak 1693). Sinagoglardan Hacı İsa Mahallesi'ndekiler Ohri, Karaferye ve Yanbolu cemaatlerine, Tahtaminare Mahallesi'ndeki Cakacı cemaatlerine aittir. Ermeni Kilisesi ise, Balat'ta bulunmaktadır

1782 yılında bir buçuk ay içerisinde meydana gelen üç yangının sonuncusu olan 22 Ağustos tarihli yangın, İstanbul'un gördüğü en büyük afetlerden biridir. Şehrin yarıdan fazlasını küle çeviren bu yangının büyümesindeki temel neden de şiddetli esen poyraz rüzgârıdır.⁸⁷

3. KARŞI TEDBİRLER

Devlet idarecileri, muhtemel yangınlara karşı hemen her dönemde birtakım tedbirler almaya çalışmışlardır. Özellikle, 1633, 1660, 1668'de İstanbul'da ve 1696'da Galata'da meydana gelen yangınlar sonrasında önemli kararlar alınmış ve ilgililere çeşitli hususlarda emirler gönderilmiştir. Alınan tedbirlerin başında ocak ve bacaların süpürülüp temizlenmesi, kundaklamalara meydan verilmemesi, yeni binaların kârgir ve kirpi saçaklı yapılması, surlara yakın ev yapılmaması gibi maddeler gelmektedir. Fakat, bu tedbirlerin ne ölçüde yerine geldiğini, emirlerin aksine hareket edenlere ne gibi yaptırımlar uygulandığını ve en önemlisi de, devletin bu tedbirleri uygulama azminin derecesini tespit etmek güçtür.

XVI. yüzyılın ortalarında, özellikle evlerin nasıl yapılması ve yapılmaması gerektiği yolunda önemli kararların alındığı bilinmektedir. 29 Haziran 1559 tarihinde Yahudilerin İstanbul surları üzerinde ya da surlara çok yakın yerlerde yaptıkları evlerin yangına sebebiyet vermemesi için bu türden yapılaşmalar bir fermanla yasaklanmıştır. Surların diğer tarafında bulunan ağaççıkların sur diplerine ağaç yığdıkları ve burada başlayacak bir yangının surlara yakın bina edilmiş olan evleri etkilemesinin kaçınılmaz olduğu ifade edilerek, oradan şehre yayılması tehlikesinin bulunduğu bir öngörü olarak söz konusu belgede yer almakta ve binaların kirpi saçaklı olması şart koşulmaktadır.⁸⁸ Bu dönemde, söz konusu emrin gönderilmesinden çok kısa bir süre sonra Galata'da çıkmış olan bir yangın dolayısıyla gönderilmiş olan 18 Şubat 1560 tarihli bir fermanda

⁸⁷ Slot, "The Fires in Istanbul of 1782 and 1784", s. 50; Bu tarihteki yangınlar hakkında bir inceleme için bkz. Kenan Yıldız, "1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar", Edited by Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, Osmanlı *İstanbulu II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2014, s. 707-722.

⁸⁸ Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, ss.58-59 (23 N 966/9 Temmuz 1559).

yeniden yapılacak binaların kirpi saçaklı olarak inşa edilmesinin emredildiği dikkati çekmektedir.⁸⁹

Yukarıda zikredilen 1559 tarihli ferman ayrıca, yeniden inşa olunacak evlerin ve dolayısıyla sokakların bağlı olacağı mimari tahditleri de içermektedir. Buna göre, evler iki kattan yüksek yapılamayacak, karşılıklı evlerin ön taraflarından sokağa ilave yarımşar metre pay bırakılacak ve sokağa doğru duvar üzerinden herhangi bir çıkma (“duvardan zâyid sokak üzerine nesne uzattırmayıp”) yapılmayacaktır.⁹⁰ Bu sınırlandırmanın sebebi olarak yeniçerilerin bir yangın vukuunda yüksek evleri yıkmakta zorluk yaşamaları gösterilmiştir.⁹¹ 25 Mayıs 1572 tarihli bir fermanda da halkın, evlerinde merdiven bulundurmak, büyük fiçıda su tutmak gibi bazı hususlara dikkatlerinin çekildiği görülmektedir.⁹²

Bir yangın tehlikesi sezilmesi halinde mahkemelere halk tarafından birtakım şikâyetlerin iletilildiğini ve ilgililer tarafından gerekli tedbirlerin alındığını da belirtmek gerekir. Bu bağlamda, 1665'te Ketenciler Çarşısı'nda bulunan bir bakkal dükkânında geceleri bekleyecek kişinin aydınlatma amacıyla ateş yakması ihtimalinin kaçınılmaz olması sebebiyle esnafın şikâyeti üzerine sorunun giderilmiş olması, bir yangın riskinin ortadan kaldırılması amacına matuf olarak gerçekleşmiştir.⁹³

Padişah'ın 1668'de payitaht dışında bulunduğu sıralarda, şehrin muhtelif bölgelerinde dikkat çekecek şekilde arka arkaya yangınlar meydana gelmiştir. Bunun üzerine Darüssaade Ağası Abbas Ağa'ya gönderdiği fermanda IV. Mehmed, gerekli uyarıları yapmış ve kundaklamalardan şüphelendiğini izhar etmiştir.

⁸⁹ Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 59. (21 Ca 967/28 Şubat 1560).

⁹⁰ Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 58. (23 N 966/9 Temmuz 1559).

⁹¹ Rozen & Arbel, “Great Fire in the Metropolis”, s. 158.

⁹² “Mahmiyye-i İstanbul'da harik vâki' olmakdan hâli olmayıp vâki' oldukda men ve def mühimmâtı tedârik olunmak ehem ve elzem olmağın mahmiye-i mezbûre ahâlisinden herkes evi üzerine çıkmaya kifâyet mikdârı neredübân ihzâr etmek ve evlerinde bir büyük mevcûd fiçı su tutmak emr edip buyurdum ki, vusûl buldukda sen ki kadısın bu husûsa bi'z-zât mukayyed olup mahmiye-i İstanbul ahâlisine muhkem tenbih ve nidâ ettiresin ki, her kim olursa olsun aslâ tevakkuf etmeyip kendi evleri yüksekliğine göre neredübân hâzır cyleyeler ve büyük fiçı suyu dâimâ evlerinde mevcud tutup ...”. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 60-61 (13 M 980/5 Haziran 1572).

⁹³ “el-iyâzü bi'llâhi te'âlâ ihrâk havfı olduğu mukarrer olmağın ...”. Bkz. İŞS, 15, 10b/1 (4 N 1075/21 Mart 1665).

“Hâliya Âsitâne-i devletimde birbiri akibince iki üç defa harik vâki’ olmak eyü alâmet değildir. Şehre böyle ale’t-tevâli ihrâk isâbet etmek eşirrâ ve harâmzâde fesâdı olmak ihtimâlidir.”⁹⁴

Bir başka emirden anlaşıldığına göre, bu yangınlara sebep olanlar tespit edilerek cezalandırılmış ve Padişah’a da bu konuda bir telhis sunulmuştur.⁹⁵

1677’de Odunkapısı’nda çıkan yangında Ayazmakapı’ya kadar olan bölge yanmıştır. Daha önce böyle bir olaya bizzat tanık olmamış olan Padişah IV. Mehmed, bu yangını Ağakapısı’ndan seyretmiştir. “Büyüyen alevlerin uçarcasına saçaktan saçağa fırladığını ve evlerin birbiri arkasında[n] tutuştuğunu gören padişah, etrafında ayakta duran ve ateşi söndürmek çarelerini konuşan vezirlere hitaben: ‘Ev ve dükkân saçaklarının ahşap ve uzun yapılmaması mümkün değil midir?’ demiş ve dükkânların taş sütunlar üzerinde bina edilmesine, saçakların da tahta yerine tuğladan kirpi yapılmasına dair hatt-ı şerif çıkarmıştır.”⁹⁶ Kirpi saçaklarla ilgili ilk emrin 1559’da çıkarıldığı dikkate alındığında, bir yüzyıldan daha fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen, tedbir içerikli emirlerin etkili şekilde uygulanmadığı söylenebilir.

1694’te Yorgancılar Çarşısı yakınındaki Evliya Odaları Hanı’nda meydana gelen yangından sonra çıkarılan bir fermanla İstanbul kaymakamı, bostancıbaşı ve sekbanbaşı sert şekilde ikaz edilmişlerdir. Fermanla, yeni yapılacak evlerin şehnişinli (çıkma) olmaması, yatsı vaktinden sonra evlerde ateş yakılmaması gibi tedbir içeren maddeler yer aldığı gibi, daha önce rastlanan ilgili kayıtlardan farklı olarak, yanan veya yıkılan dükkân ve hanların bilançosunun çıkarılması istenmiştir. Diğer taraftan, isimlerinin bildirilmesi ve hapsedilmeleri istenen söz konusu handaki kiracıların yangının nasıl başladığı konusunda sorgulanmaları ve emir verilmedikçe kesinlikle serbest bırakılmamaları istenmiştir. Şehirde muhtemel yağmaları önlemek için gece gündüz denetleme yapılması da istenen diğer maddelerdendir.⁹⁷ Haziran 1696 tarihli ferman ile İstanbul’un kârgir denebilecek bir yapıya kavuşturularak yangınlara karşı artık daha dirençli bir

⁹⁴ TSMA, nr. E. 781-30.

⁹⁵ TSMA, nr. E. 781-31.

⁹⁶ Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, s. 77-78.

⁹⁷ *105 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon)*, haz. Bekir Gökbnar, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 1996, s. 188, hk. 270 (Ca 1106/Aralık 1694).

şehrin planlanmak istendiği görülmektedir. Bu amaçla, İstanbul ve Galata'da bundan sonra yapılacak binalarda ahşap ve benzeri malzemelerin kullanımı yasaklanmıştır.⁹⁸

Daha sonraki yıllarda da farklı türden tedbirlerin alınmasına devam edilmiştir. Örneğin 1719 tarihli bir fermanda, yangın olan mahallerde yeniden inşa olunacak yapıların saçaklarının tuğladan kirpi şeklinde yapılması, şehnişin yapmak isteyenlere on sekiz parmak sınırının getirilmesi, şehnişinlerin birbiriyle teması olacak şekilde karşılıklı inşa edilmemesi ve gayrimüslim evlerinin iki kattan fazla yapılmaması gibi emirler bulunmaktadır.⁹⁹

Muamelesi ile birlikte sicile işlenmiş olan 1731 tarihli bir arzuhalde dikkati çeken ve yangın tehlikesi taşıması sebebiyle şikâyetle konu olmuş olan bir başka unsurun "arak kazganları" olduğu anlaşılmaktadır. Konu hakkındaki bir belgede, Hasköy'de ve Pîrî Paşa Mahallesi'nde bazı Yahudilerin rakı üretimi yaptıkları ve bunun, bölgenin oldukça yoğun bir yapılaşmaya sahip olmasından dolayı büyük bir yangına sebebiyet verme tehlikesinin bulunduğu ifade edilmekte olup, arak üretiminin yasaklanması yönünde merkezden ferman istenmiş ve buna istinaden Eyüb Kadısı ve Yeniçeri Ağası'na hitaben bir buyruldu gönderilerek konunun araştırılması emri verilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁸ "müsta'idd-i harik olan eczâ ile hânc ve dekâkin binâ olunduğuna rızâ-yı hümâyûnum olmayıp Haleb ve Şam ve sâ'ir Anadolu'da olan ebniye gibi taş ve kireç ve çamur ile binâ olmasına fermânım olmağın ... ebniye murâd edenlerden bir ferde elvah ve pedavra ile binâyâ ruhsat verilmeyip". Ahmet Refik, *Hicri On İkinci*, s. 21 (Za 1107/Haziran 1696).

⁹⁹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci*, s. 66-67 (Evs Ş 1131/Ağustos 1719).

¹⁰⁰ HŞS, 19, 146/2 (1144/1731).

BİRİNCİ BÖLÜM

1660 BÜYÜK İSTANBUL YANGINI

İstanbul XVII. yüzyılın ikinci yarısında on yangına maruz kalmıştır. On yangından biri olan 1660 yangını ise, yaşattığı korku, etkilediği alan, yaptığı tahribat ve neden olduğu sonuçlar bakımından kendinden önceki ve sonraki yangınlardan ayrılmaktadır. Nitekim arşiv kayıtları, kronikler ve diğer kaynaklarda harîk-i kebîr, ihrâk-ı kebîr, harîk-i ekber, harîk-i gâlib, ihrâk-ı azîm gibi ayırıcı ve etkili ifadeler ile büyüklüğüne vurgu yapılan bu yangın, o tarihe kadar meydana gelmiş olanlar arasında en büyüğü olarak anılmaktadır.¹⁰¹

Büyük yangınların başlangıç noktası olan Haliç kıyısında, kurak bir Temmuz ayında çıkan ve şiddetli esen poyraz rüzgârının etkisi ile ilerleyip üç kola ayrılarak şehri saran yangın, yaptığı tahribat kadar demografik, sosyo-ekonomik ve mimari sonuçları ile de dikkati çeken önemli bir afet olayıdır. İstanbul'un üçte ikisini harabeye çeviren bu yangının tasviri, ilk bölümün konusu olarak ele alınacaktır.

1. YANGININ ÇIKIŞI ve YAYILMASI

Eserinde konuya geniş yer veren Mehmed Halife yangının, Ayazmakapısı veya Odunkapısı'ndaki sandıkçı dükkânlarından birinde, içilen tütünün yere atılması sonucu başlaması hakkında şu bilgiyi kaydeder:

“Zi'lka'de'nin on altısında ve mâh-ı Temmuzun dördüncü günü Cum'airtesi beşinci sâ'atde bir duhân içici yaramazın elinden ateş isâbet idüp”¹⁰²

¹⁰¹ *Câmiü'd-Düvel, Sultan IV. Mehmed Dönemi: Tercüme, Metin ve Değerlendirme*, haz. Fahri Oluk, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2011, s. 76; Pamukciyan, “Eremya Çelebi Kömürçüyan'ın 1660 İstanbul Yangını”, s. 89.

¹⁰² Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 78.

Dönemin önemli tanıklarından biri olan Eremya Çelebi'nin "Benim günlerimde vukubulan yangınları yazan ben, beni dehşet içine düşüren, büyük zayıyata uğratan ve ocağımdan da mahrum eden bu yangın"¹⁰³ şeklinde yakındığı bu büyük afet, hicri 16 Zilkade 1070, miladi 24 Temmuz 1660 tarihinde Cumartesi günü ikindi dolaylarında başlamıştır.¹⁰⁴ Bu dehşetli yangının ilk anlardan itibaren gelişmesi ve aldığı manzara Mehmed Halife'nin anlatımıyla şöyledir:

"ol gün emr-i Hakk'la ahşama karib gün dolunurken Süleymâniye Câmi'i'nin etrafını ihâta edip câmi'in haremide ne kadar âdem ve esbâb var ise çoğun helâk etmiştir ve dahi câmi'in dört minâreleri üc-ı eflâkde iken emr-i Hakkla mum gibi külâhları yandı ve haremide olan eşcârın çoğu yandı. Bâhusus Süleymâniye etrafı gayet vâsı' olmağın akl muhâl görür ki Süleymâniye'nin minâreleri yanup haremide âteş düşse bu minvâl-i mezkûr üzre İslâmbol'da dört tarafa ateş bölük bölük olup yayıldı ki asla kimse karşusuna durmağa iktidârı olmadı. Güyâ ki bi'z-zât cehennem ateşi dünyâyı tutup halkı helâk idüp, mahşer yerine sürer ... Yüz binden ziyâde er ve avret ve müslimân ve kâfir ve At Meydanı'na ateş şiddetinden ve havfindan gelen halk dahi şol mertebe izdihâm ile câmi' ve haremi ve At Meydanı doldu ki bir kimse sağ ve sola meyl etmeğe ve boyun döndürmeğe belki nefes almağa iktidârı yoğiken ateş dahi At Meydanı'nda olan İbrahim Paşa Sarayı'nın bazı odalarına ulaştıkda halk dahi ateşin şiddetinden ve mâh-ı temmuzun hararetinden ve ziyâde izdihâmdan şol mertebe muztarr olup der içinde gark olmuşlardır."¹⁰⁵

¹⁰³ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 71.

¹⁰⁴ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 142; Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 78; Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 71; *Vecihi Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233; Silahdar, *Zeyl-i Fexleke*, haz. KaraçayTürkal, s. 208; *Câmiüd-Düvel, Sultan IV. Mehmet Dönemi Tercüme, Metin ve Değerlendirme*, haz. Fahri Oluk, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2011, s. 76; *İsâ-zâde Târihi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yılmazcı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996, s. 64.

¹⁰⁵ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 79-80.

Çıkış noktası tam olarak belli değilse de, yangın dönemi tarihçilerinin verdikleri bilgiler, sur dışında Odunkapısı ile Ayazmakapısı arasında bir yeri işaret etmektedir.¹⁰⁶ Mehmed Halife, “Ayazma kapusundan Ahî Çelebi'nin Câmî'i kurbünde kal'anın taşrasını”,¹⁰⁷ yangın sırasında Padişah IV. Mehmed ile birlikte Edirne'de bulunan sır kâtibi Abdurrahman Abdi Paşa ise konu hakkında ayrıntı vermemekle birlikte başlangıç noktası olarak Odunkapısı'nı göstermektedir.¹⁰⁸ Abdi Paşa'yı kaynak olarak kullanan ve yangın hakkında önemli bilgiler veren Vecihî ise, ‘Ayazma kapusu hâricinde vâki' bir dükkân'ı¹⁰⁹ yangının çıkış noktası olarak belirtir.

Bu büyük olaya tanıklık eden ve 1670-1673 yılları arasında da İstanbul Ermeni Patrikliği görevinde bulunan Meğrili İstepannos, yangını tasvir eden bir mektubunu Ermeni tarihçi Tebrizli Arakel'e¹¹⁰ göndermiş ve o da bu mektubu, 1669'da Amsterdam'da yayınladığı eserine almıştır. K. Pamukciyan tarafından Türkçe'ye kazandırılan söz konusu mektupta, yangının dehşeti şöyle anlatılır:

¹⁰⁶ Kroniklerde yangının başladığı yer olarak adı geçen bu iki noktanın birbirine yakınlığı, aralarında keresteci dükkânlarının bulunması ve yangının Ahi Çelebi Camii civarındaki bir sandıkçı dükkânından başladığı şeklindeki ilave bilgiler bir araya getirildiğinde, söz konusu kapıların ortalarına denk düşen bir yerden çıktığı varsayılabilir. Kapıların birbirine yakınlığı ve keresteci dükkânları hakkında bkz. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer, Tarih Vakfı Yurt yay., 2. bs., İstanbul 1997, s. 17; Ayrıca, benzeri bir tartışmayı yaparak yangının başlangıç noktası hakkındaki ihtilafa değinen Kevork Pamukciyan yangının söz konusu iki kapının ortalarında bir yerden çıktığına kanaat getirmiştir. Bkz. “İstanbul'da 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 91; Bu noktada 1653, 1683, 1693 (iki defa) yıllarında da yangınlar çıkmıştır. Bkz. Naimâ, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 3, s. 1470; O. N. Ergin, *Mecelle*, c. 3, s. 1188; Râşid, *Tarih*, c. 1, s. 391; c. 2, s. 234-35; Schneider, “Brand in Konstantinopel”, s. 394; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 2000, s. 51.

¹⁰⁷ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 78; *Vecihî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233; Silahdar da Vecihî'den naklederek aynı bilgiyi verir. Bkz. Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 208.

¹⁰⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 142.

¹⁰⁹ *Vecihî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233; Silahdar da bu bilgiyi aynen tekrarlamakta-
dır. Bkz. Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 208.

¹¹⁰ Tebrizli Arakel için bkz. A. K. Sanjian, “Arak'el of Tabriz”, *Encyclopaedia Iranica*, vol. II, Fasc. 3, pp. 249-250. <http://www.iranicaonline.org/articles/arakel-of-tabriz-armenian-historian> (Erişim tarihi: 17.12.2015).

“Cumartesi günü 9. vakıta, bu büyük şehirde müessif ve müellim vukuat oldu: Zira şehrin şimal tarafından ve denizin yakınından şiddetli ve fasılasız bir yangın zuhur etti ki, mahşer gününü andırıyordu. Yokuş yukarı Padişahın yeni inşa edilmiş sarayından itibaren, genişleyerek ve uzayarak yokuş aşağı başladı (varıp), şiddetli poyraz rüzgârının tesiriyle, evvelki gibi ikiye ayrılıp yayılarak ve tehdit tederek tepenin üstüne yettiyordu ... Ve oradan derhal ve çabucak üçe bölünüp ve her bir ucu ayrılarak önlerine çıkanları elverişli rüzgârın tesiriyle tamamen helak etmeleri çok sürmüyordu. Zira söylendiği gibi iki sahilden ortası ile birlikte ilerleyerek, bütün binaları, yani yüksek kuleleri, müzehhep sarayları, güzel mevkili burunları ve birçok köşkleri ve meskenleri, hepsini birden tamamen devirip imha ediyorlardı. Ve mezkûr iki uçtan biri tepenin şark tarafına inip, deniz kıyısını kuşatıp, Gümrük ve Kumkapı kapılarını geçerek Konak binasında sona erdi. İkinci ucu ise garba doğru ilerleyerek, şiddetlice ve aynı şekilde gürültü ile muhasara ederek, Yedikule'ye doğru istikamet alıp oradan biraz uzaklaşarak, denizin kenarına kadar inip Yenikapı'dan geçerek ortası ile birlikte sahilden birinci ucun karşısına yerleşti. Böylece ve bu şekilde 63 saat zarfında, rüzgârların muhtelif istikametlerden, yani poyrazdan ve lodostan esmesinden, fırtınalardan ve birçok diğer sebeplerden ünlü payitaht bütün ziynetlerini kaybetti. Hatta taşlar bile yanıp kül haline geldi

”¹¹¹

***

O sırada şiddetli esen poyraz rüzgârı yangının büyümesine, sur dışındaki Odunkapısı'nda bulunan keresteci dükkânlarının tutuşmasına ve surların üzerinden aşarak Unkapanı'na kadar uzanmasına neden olmuştur. Bu andan itibaren önü alınamaz bir şekilde etki alanını genişleten yangın, birden fazla kola ayrılmak suretiyle bütün şehri kuşatmıştır.¹¹² Yangını manzum bir tarihle

¹¹¹ Pamukciyan, “Meğrili Patrik İstepannos'un”, s. 99-100.

¹¹² Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 142-43; “bâlâ-yı surdan şehre dâhil oldu”. *Vecîhi Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Tür-

anlatan Kâtibzâde de rüzgârın şiddetini, “Tuttu Ayazma kapusu taşrasından ibtidâ / Hem muvâfık kıldı Mevlâ ana bir keskin yeli”¹¹³ şeklindeki dizeleri ile vurgular.

Bu yangın hakkında müstakil bir eser¹¹⁴ vermiş olan Eremya Çelebi, “İstanbul’da misli görülmemiş büyük yangın başladı ve şiddetli rüzgârın tesiriyle birçok kollara ayrılarak süratle şehrin her tarafına yayıldı.”¹¹⁵ diyerek, bizzat gördüğü ve mağduru olduğu yangının dehşetli görüntüsünü anlatmaktadır. Vecîhî Hasan Efendi’nin ifadeleri de buna yakındır: “Gitdukçe zebâne-keş ve âlem-sûzlığı izdiyâd bulup alevleri bölük bölük olup ve her bölükleri emr-i Hakk’la başka bir semte sülûk idüp, ahşâma değin Süleymâniye ve Sultân Bâyezîd ve Şehzâde semtlerin hâke berâber eyledi”.¹¹⁶

Yangın başladıktan kısa bir süre sonra Süleymaniye Camii’nin dört minaresi adeta bir mum gibi tutuşmuştur. Daha önce benzeri görülmemiş olan bu olay, yangını konu edinen dönemin tarihçilerini oldukça şaşırtmıştır. Örneğin, Mehmed Halife bu olayı şöyle nakleder:

“Ol gün ahşâma karîb gün dolunurken Süleymâniye Câmi’inin etrafını ihâta idüp, câmi’in haremünde ne kadar âdem ve esbâb var ise çoğun helâk itmişdir ve dahi câmi’in dört minareleri üc-ı eflâkde iken emr-i Hakkla mum gibi külâhları yandı ve haremünde olan eşcârın çoğu yandı. Bâ-husus Süleymâniye etrafı gayet vâsı’ olmağın akl muhâl görür ki Süleymâniye’nin minareleri yanup haremüne ateş düşe.”¹¹⁷

Kâtibzâde’nin anlatımı ise şöyledir:

---

kal, s. 208; Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 78; Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, s. 71; Pamukciyan, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, s. 102-103, 105.

¹¹³ Ayvansarâyî, *Mecmu’â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 421.

¹¹⁴ Kömürçiyân, *Badmuryun Hıragızınan Gosdantımbolsa, 1660 Darvo*, yay. haz. Pamukciyan.

¹¹⁵ Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, s. 71.

¹¹⁶ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 208.

¹¹⁷ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 78-79.

“Yandı Sultân Süleymân'ın dört minâresi tamâm / Yanaridi
sanasın orduda sultân meş'ali”¹¹⁸

Yangının büyüyerek hızla yayılmasının ardındaki temel nedenler; içinde bulunulan Temmuz ayının sıcak ve kurak geçmesi, hatta bir araştırmaya göre 1660 yılı bahar ve yaz dönemlerinin o tarihe kadarki 900 yılın en kurak mevsimleri olması,¹¹⁹ şiddetli esen rüzgâr ve keresteci dükkânlarının tutuşarak yangının sur içine sirayet etmesidir. Diğer taraftan, yanan evlerden fırlayan ve çevredeki binalara isabet eden çivilerin, hararet ve kıvılcımı da beraberinde taşıması bir başka neden olarak zikredilebilir.¹²⁰

Cumartesi başlayıp iki gün boyunca devam eden yangın, “Pazar günü sabahdan itibaren birçok kollara ayrılarak hızla dört bir tarafa yayılmış”, Pazartesi günü öğleden sonra çıkan lodos rüzgârı ile ters yöne dönerek¹²¹ ikindi civarında nihayet bulmuştur.¹²²

Mehmed Halife, yangını anlatmadan önce, İstanbul'un tarif ve tavsif edilemeyecek güzellikte sarayları, çarşıları, dükkânları, hamamları ve diğer mimari yapıları ile ender rastlanan ve gurur duyulacak bir şehir olmasından bahseder. Yangın bahsini anlattığı pasajın başlığını “Şehr-i İstanbul fetihden beri bin yetmiş tarihine varınca ne mertebe devlet-i Osmâniyye'de ma'mûr ve dâr-ı gurur oldukda bi-emrillah ihrâk bi'n-nâr ile harâb olduğunu beyân ider.”¹²³ gibi dikkat çekecek şekilde belirlemiş olmakla da, bu afeti değerlendirişindeki farkı ortaya koyar. Sonraki satırlarda ise, yangının fiziki sebepleri dışında, var olduğuna inandığı birtakım manevi sebepleri sıralar. Buna göre, gurura kapılan, türlü hilelerle birbirini aldatan halkın, daha önceleri çok defalar veba salgınları ve yangınlarla uyarılmış olmalarına rağmen yola gelmediklerini keskin bir

¹¹⁸ Ayvansarâyi, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 423.

¹¹⁹ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University, Cambridge 2011, s. 214'ten naklen Carol Griggs vd., “A Regional High-Frequency Reconstruction of May–June Precipitation in the North Aegean from Oak Tree Rings, A.D. 1089–1989”, *International Journal of Climatology*, c. 27 (2007), s. 1075–89.

¹²⁰ Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 73.

¹²¹ Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını”, s. 103–104.

¹²² *Vעיhi Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 209.

¹²³ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 76.

şekilde vurgular. Hatta daha ileri giderek, halkın bu vaziyetinden dolayı önce Köprülü Mehmed Paşa'nın etkili ve tedib edici yönetim tarzına, daha sonra da bu büyük yangına maruz kaldığının altını çizer:

“İşte bu şehir-i İslâmbol bu mertebe mâmur olup kemâl buldukda halkı devletlerine mağrur olup tarik-ı Hakkdan udûl idüp dâimâ birbirlerini aldatmağa ve belâya ve töhmete ikâ' itmeğe ve birbirinden elinde olanı almağa ve bühtân eylemeğe ve ilmu'l-laha ve ehline itibâr itmemeğe ve ulemâ dahi ilmin muktezâsı üzre amel itmemeğe ve ehl-i sûk dahi bey ve şirâda envâ'-ı hud'alar ve sadaka ve zekâtı fukaraya virmeğe ve bunların ekseri riyâ ve rüşvete ve avâm dahi zinâ ve livâta fi'line ekseriya meyl ve muhabbet itmeğe ve kul tâifesi ziyâde tuğyân ve fesâd üzre olması hâsıl-ı kelâm ... bundan akdem nice kerre tâ'ûn havâle eyleyüp bir iki ay mikdârı her gün yedi yüz sekiz yüz âdem fevt olurdu ve dahi nice kerre yangın havâle idüp İslâmbol'un nısfı ihrâk bi'n-nâr olunmuş idi. Lâkin bu mertebe musibet ve gûşmâlliğle mütenebbih olmadıkları için Köprülü Mehmed Paşa'nın yedinden bunlara seyf-i sârım ... ba'dehû Ayazma kapusundan Ahî Çelebi'nin Câmi'i kurbünde kal'anın taşrasında ... ateş isâbet idüp ...”¹²⁴

Yangını anlatan tarihçilerin hemen tamamı kıyamet, kabir, mahşer gibi benzetmeler yaparak olayı tasvir etmektedirler. Örneğin Vecîhî Hasan Efendi, “miyâne-i halk-ı âlemde eser-i dehşet-efzâ-yı kıyâmet” şeklinde korkunun sürekli artmasına sebep olan kıyamet benzetmesi yapar.¹²⁵ Eremya Çelebi de aynı bakışla olayı resmederek “rüzgârın tesiriyle gitgide şiddetlenen ve hakikaten de Allah'ın bir cezası sayılan yangın, kıvılcımların ve kızgın çivilerin sıçraması ile her tarafa yayılıyor ve kıyamet günü manzarasını hasıl ediyordu.”¹²⁶ der.

Mehmed Halife, “Güyâ ki bi'z-zât cehennem ateşi dünyâyı tutup halkı helâk idüp, mahşer yerine sürer ... halk dahi ateşin şiddetinden ve mâh-ı

¹²⁴ Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmani*, haz. Oral, s. 77-78.

¹²⁵ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234.

¹²⁶ Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 73.

temmuzun hararetinden ve ziyâde izdihamdan şol mertebe muztarr olup ... Güyâ ki yevm-i mahşerden numûne olup"¹²⁷ şeklinde, "cehennem" ve "mahşer" imgelerini tekrar tekrar kullanır. Kâtibzâde de, "Bir kıyamet koptu nâgâh şaştı âdem oğlanı / Başaçık çıplak kabirden kalkdı gûyâ kim velî"¹²⁸ mısralarıyla mahşer manzarası tasviri yapar.

Mahşer benzetmesi yapan diğer bir yazar da Patrik İstepannos'tur. Patrik, yangını anlattığı mektubunun baş kısımlarında afetlerin, günahkâr kullara Allah'tan gelen birer ceza olduğunu belirttikten sonra 1660 yangınını da bu anlayışıyla mütenasip olarak, "şiddetli ve fasılasız bir yangın zuhur etti ki, mahşer gününü andırıyordu" şeklinde yorumlamaktadır.¹²⁹

Yazarların manzarayı bu tür ifadelerle nakletmeleri, meydana gelen afetin alışılabilenlerden farkını ortaya koymaktadır.

a. Yangın Sırası ve Sonrasındaki Genel Manzara

Yangını bizzat gören ve konuyu en ayrıntılı şekilde anlatanlardan biri olan Eremya Çelebi, bütün yazdıklarına rağmen, halkın içinde bulunduğu acıklı durum ile ilgili olarak "Mahvolan mal ve eşyayı, halkın bugüne kadar hâlâ çekmekte olduğu ızdırabı, sefaleti ve ev-barktan olarak öteye beriye dağılışını tasvir etmek imkân haricindedir."¹³⁰ demektedir. Zira, ateş su yollarını ve değirmenleri bozmuş, depolardaki tüm un ve buğday zayi olduğu gibi fırınların tümü de yanmıştır. Halk, dört beş gün boyunca açlık ve susuzluktan tükenmiş, kıtlık baş göstermiş ve veba gibi çeşitli hastalıklar zuhur etmiştir. Yangından kurtulanlar hayata tutunabilmek için binbir güçlükte Eyüp, Üsküdar ve Tophane'den ancak hayatta kalmaya yetecek kadar (def-i ramak mikdârı) yiyecek bulabilmişlerdir.¹³¹

Eremya Çelebi, insanların bir kısmının denizde kayıklarda barındıklarını,

¹²⁷ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 79-80.

¹²⁸ Ayvansarâyi, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 420.

¹²⁹ Pamukciyan, "Meğrili Patrik İstepannos'un", s. 99.

¹³⁰ Anderasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 72.

¹³¹ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 80. Ayrıca, 1756 Cibali yangınından sonra İstanbul'un ekmek ihtiyacının, Üsküdar'ın sahil tarafındaki fırınlardan sağlanması için ferman gönderildiği ifade edilmelidir. Bkz. Üsküdar ŞS, 441, vr. 92b/3 (10 L 1169/8 Temmuz 1756).

büyük bir kısmının da iskelede, dalgaların dövdüğü sahildeki kumların üzerine yığıldıklarını ve sıçrayan kıvılcımların bu insanların üzerlerine kadar geldiğini belirtir.¹³² Halkın bir kısmı kıyı köylerine yerleşirken, Bursa'ya İzmit'e ve hatta Mısır ve Kırım gibi uzak bölgelere göç edenler olmuştur.¹³³

İmkân bulabilen insanlar, yangından kurtarabildikleri değerli eşyalarını bırakmak amacıyla ateşin ulaşmasının zor olduğu görece “emniyetli” yerlerde koruma altına almaya çalışmışlar ve hatta kendileri de buralara sığınmışlardır. Taş malzemeden inşa edilmiş olan cami, kilise, saray ve mahzen gibi yapılar bunların başında gelmekteydi. Özellikle, korunaklı ve geniş olan selâtin camilerinin birer sığınak işlevi görmesi, yangınlarda rastlanan mutad bir durumdu. Bu yangındaki manzara ise şöyledir:

“Halk ... evlerinden ümidin kesüp kuşça cânların esbâb ile halâs iderüz deyü mu'tâd-ı kadim üzre salâtin cami'lerinin haremelerine esbâbların kaçurup kendülerine mahall-i mezbûru melce' ve me'vâ ittihaz idüp ateş-i makrundan emîn oluruz deyü ümidinde iken hikmet-i Bârî ateş rüzgâr kuvvetiyle haremelerde olan âdemler ve esbâblar üzerine dolu gibi yağup esbâbların yakup ve âdemden nicesi esbâbları halâs iderüz deyü sa'y ü ihtimâm üzre iken ateş yalımını isâbet idüp helâk itmiştir.”¹³⁴

Yangın, Eremya Çelebi ve ailesinin oturdukları eve doğru yaklaştıkça onlar da, Kumkapı ve Yenikapı'da iki ayrı eve sırasıyla intikal etmişler, fakat kendilerine ait olan bu üç evin hiçbiri yanmaktan kurtulamamıştır.¹³⁵ Bu nedenle Eremya ve ailesi, bölgedeki diğer dindaşları gibi, Samatya'da Sulu Manastır olarak da bilinen Surp Kevork Kilisesi'ne sığınmış ve böylece kurtulmuşlar,¹³⁶ üç yıl boyunca da burada kalmışlardır.¹³⁷

Diğer taraftan halktan, eşyalarını Langa bostanı ve Vefa meydanına yığan-

¹³² Anderasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 72.

¹³³ Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını”, s. 106.

¹³⁴ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 79.

¹³⁵ Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 72.

¹³⁶ Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını”, s. 106.

¹³⁷ Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 73.

lar olmuş, fakat söz konusu alanlar da aynı akıbete uğramıştır.¹³⁸ Vecihî Hasan Efendi, kendilerini ve eşyalarını kurtarmak maksadıyla benzer şekilde hareket edenlerden Langa bostanında on yedi, Cerrah Mehmed Paşa Camii'nde yirmi sekiz, Kebeciler Hanı'nda ise sayısız kişinin öldüğünü söylemektedir.¹³⁹ Ayrıca, Etmeydanı'ndaki Yeni Odalar'a sığınan yirmi kişi eşyaları ile birlikte hayatlarını kaybetmişlerdir. Zeyrek Camii de yangından kaçanlarla dolmuştur. Bunların akıbetleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakta fakat, söz konusu Cami'nin yandığına dair herhangi bir kayda rastlanmamasına bakılırsa, bu kişilerin hayatta kalmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yangından zarar görmeyen Fatih Camii'ne sığınanlar ise kurtulmuşlardır.¹⁴⁰

Yangından kaçanlar, "kimin uryân ve giryân yalın ayak başı kabak At Meydanı'na ve Yeni Câmî [Sultan Ahmed Camii] haremine ve Has Bağçe kapusuna" doğru yönelmiştir.¹⁴¹ Bu insanları, kimseye sormadan Hasbahçe ye alarak kurtaran Bostancıbaşı İbrahim Ağa takdir gören bu tavrından dolayı vezirlik payesi ile ödüllendirilmiştir.¹⁴² Yangını, Tanrı'nın Yahudiler üzerindeki gazabının bir göstergesi sayan Yosef Sambari de, kendilerine (Yahudiler) yönelmiş olan bu ilahi gazabın, İbrahim Ağa'nın bu davranışı ile bir miktar hafiflediğini söyleyerek Bostancıbaşı'yı övmektedir.¹⁴³

¹³⁸ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 422, 425 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 53, 123). Şiirin mısraları tarafımdan numaralandırılmış olup tamamı için bkz. EK-11; Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 102.

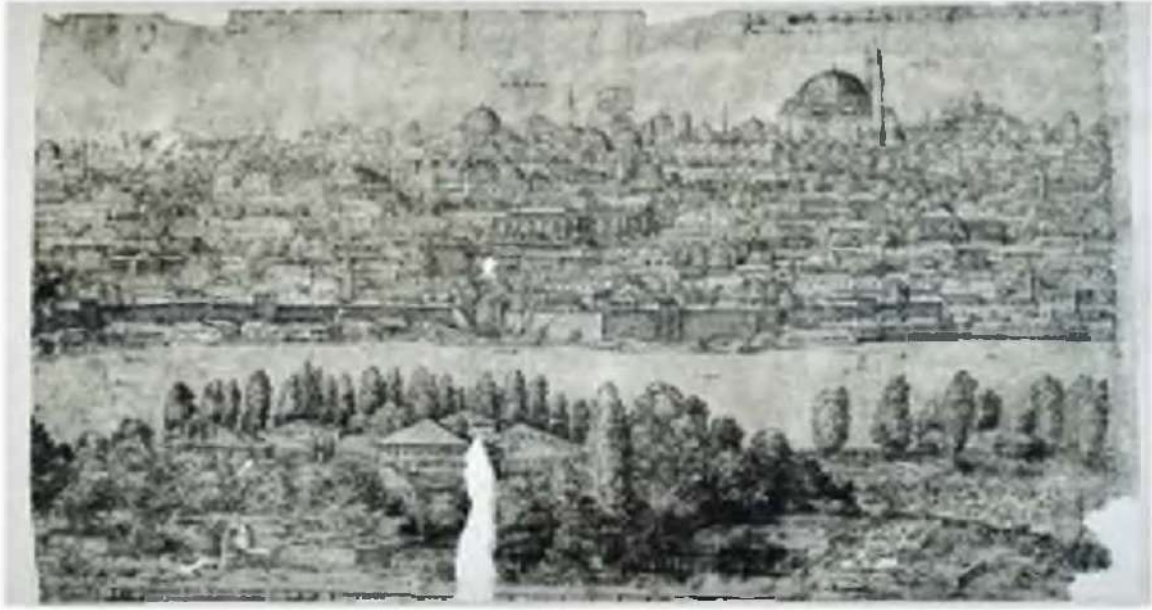
¹³⁹ *Vecihî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234. Bu eserde, Kebeciler Hanı'nda ölenlerin sayısı altı olduğu geçmekle birlikte, eserin diğer nüshalarında 'sayısız kişinin öldüğü' ifade edilir. Bkz. Aynı yer, dn. 14. Diğer kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında "altı" rakamının pek az gözükmesi nedeniyle burada "sayısız" kaydı dikkate alınmıştır; Konu ile ilgili diğer bilgileri tekrarlayan Silahdar da Kebeciler Hanı'nda sayısız kişinin öldüğünü söyler. Bkz. Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 209.

¹⁴⁰ Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 103-104.

¹⁴¹ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmari*, haz. Oral, s. 80.

¹⁴² Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmari*, haz. Oral, s. 80; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 210; *İsâ-zâde Târihi*, haz. Yılmaz, s. 65.

¹⁴³ Sambari, *Sefer Divre Yosef*, (İbranice), ed. Shim'on Shtober, s. 312.

(Zeyrek ve Fatih bölgesini gösteren gravür. XVI. yy. Kaynak: Melchior Lorichs)

Yangın haberini kanuna aykırı şekilde kaimmakam Vezir Süleyman Paşa'dan önce Padişaha bildiren Vezir Debbag Mehmed Paşa ise idam edilmiştir.¹⁴⁴ Paşa'nın yangın söndürmede ihmali olduğu gerekçesi de idamın nedeni olarak ileri sürülmüştür.¹⁴⁵ Bu sıralarda Edirne'de bulunan Padişah IV. Mehmed, yangından bahsedilmesini yasaklamış ve buna aykırı hareket edenleri cezalandırmıştır.¹⁴⁶

Diğer taraftan, inşaat malzemeleri yüksek fiyatlara ulaşmış ve karaborsacılık (ihtikâr) başgöstermiştir. Eremya Çelebi, 1660 yangınından sonra "inşaat malzemesi o kadar pahalılaştı ki tek bir kiremitin fiyatı iki akçeye kadar yükseldi"¹⁴⁷ demektedir.

¹⁴⁴ *Vecihi Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 235; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, haz. Derin, s. 143; Eremya Çelebi bu konuyu farklı bir şekilde nakletmektedir. Ona göre, Debbag Mehmed Paşa'nın hanımı, yangının sebebi hakkında bir not ile birlikte, mendil üzerine Topkapı Sarayı'nı çizmiş ve yangın bölgesini de siyaha boyamak suretiyle bunu Valide Sultan'a iletmiş. Bu olayın Padişah'a Köprülü Mehmed Paşa tarafından farklı şekilde aksettirilmesi üzerine, Debbag Mehmed Paşa'nın idam hükmü verilmiştir. Bkz. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 72-73.

¹⁴⁵ *Tarih-i Nihâdi*, haz. Özkasap, s. 48.

¹⁴⁶ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 73.

¹⁴⁷ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 73; Benzeri bir durum 1718

b. Yangının Kollara Ayrılması

Yangının, surları aşarak şehre sirayet etmesi ve esmekte olan şiddetli rüzgâr nedeniyle söndürülmesi imkânsızlaşmış, Unkapanı'na ulaştıktan sonra ilerleyerek üç kola ayrılması sonucunda ise durum iyice ümitsiz bir hal almıştır. Mehmed Halife bunu şöyle anlatır:

“Ol gün emr-i Hakkla ahşama karib gün dolunurken Süleymâniye Câmî'inin etrafını ihata idüp, câmi'in dört minâreleri üc-ı eflâkde iken emr-i Hakkla mum gibi külâhları yandı ve haremde olan eşcârın çoğu yandı. Bâhusus Süleymâniye etrafı gayet vâsı' olmağın akl muhâl görür ki Süleymâniye'nin minâreleri yanup haremine ateş düşe bu minvâl-i mezkûr üzre İslâmbol'da dört tarafa ateş bölük bölük olup yayıldı ki asla kimse karşusuna durmağa iktidârı olmadı.”¹⁴⁸

Vecîhî Hasan Efendi ise, yangın güzergâhını zikrederken, ateşin Ağakapısı'na ulaşarak burayı yakmasını şöyle nakleder:

“ol havâlîde olan keresteci dükkânların ihrâk idüp, balâ-yı surdan şehre dâhil oldu. Ol tarafların def'ine sa'y olunurken, Ağa Kapusuna isâbet idüp, muhâfaza-yı şehir için, ol mevzi'den Kul dağıtmak resm-i kadim iken, bu def'a hilâf-ı âdet-i kadime harab ve viran ve asude-i pister-i râhât olanları perişan itmek için kol kol etraf ve cevânibe dağıldıkda ...”¹⁴⁹

Cibali yangınında yaşanmıştır. sonra ellerindeki keresteyi yangın öncesindeki fiyattan satmak istemeyen İzmir'teki keresteci esnafı “ziyâde bahâya fûruht eylemek sevdasıyla mehâzin ve dekâkinlerin kapadup ve kendüleri ihtifâ” etmişlerdir. Kereste almak için gelen gemiler ise geriye boş olarak dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine, eski fiyatın uygulanması için İzmir kadısı, yeniçeri zabiti ve ayanlara gerekli takibin yapılması emredilmiştir. Yüksek fiyatlara ulaşan kereste, kireç, tuğla, horasan ve kiremit gibi inşaat malzemelerinin yangın öncesindeki fiyattan satılmasının temini için İzmir, Düzce ve Karadeniz sahillerindeki kadılara ve İzmir yeniçerileri zabıtine gönderilen diğer bir fermanla ise daha genel bir uyarı yapılmıştır. Bkz. *124 Numaralı Mühimîne Defteri* (H. 1128-1130), haz. Ömer Bıyık, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2001, s. 333-34, hk. 98/339, 99/342 (Ş 1130/Temmuz 1718).

¹⁴⁸ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 78-79.

¹⁴⁹ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233.

Yangının ilerlediği güzergâh hakkındaki bilgiler büyük oranda benzer olmasına karşılık kaynakların tam bir uyum içerisinde olduğu söylenemez. Bu nedenle, yangın hattını tam olarak çizebilmek mümkün olmamış fakat çarşı, mekân, mahalle ve cami isimlerine göre bir yangın alanı haritası çıkarılabilmektedir. Her ne kadar Münecimbaşı Ahmet Dede, yanan bölgenin şehrin üçte birine tekabül ettiğini söylemekteyse de,¹⁵⁰ çizilen haritanın gösterdiği alanın hacmine bakılırsa, şehrin üçte ikilik bir bölümü yanmıştır. Söz konusu yazarlara göre yangının istikameti ve ayrıldıkları kollar şu şekildedir:

Abdurrahman Abdi Paşa'ya göre: 1) Odunkapısı, Unkapanı, Ağakapısı, Süleymaniye, Beyazıt, Fatih 2) Unkapanı, Yeniçeri odaları, Molla Gürani ve Davutpaşa 3) Tahtakale, Yahudi Mahalleleri, Kapalıçarşı çevresi, Mahmudpaşa, Hoca-paşa, Atmeydanı, Kadirga Limanı, Kumkapı, Nişancı ve Samatya.¹⁵¹

Vecihi ve Silahdar'a göre: 1) Ayazmakapı, Unkapanı, Ağakapısı, Süleymaniye, Beyazıt, Şehzade 2) Uzunçarşı, Kapalıçarşı çevresi, Mahmudpaşa, Hoca-paşa, Tahtakale, Yahudi mahalleleri, (Alayköşkü civarından yukarıya) Atmeydanı, Kadirga Limanı, Kumkapı, Nişancı, Davudpaşa Mahkemesi, Samatya İskelesi.¹⁵²

Mehmed Halife'ye göre: 1) Ayazmakapı, Unkapanı 2) Unkapanı, Süleymaniye, 3) Ayazmakapı, Kapalıçarşı çevresi, Hasbahçe çevresi, Unkapanı, Zeyrek yokuşu, Fatih, Sarıgerz, Molla Gürani, Eski kapısı (Cerrah Paşa), Samatya, Ağa Camii, Kadirga Limanı, Atmeydanı, Ayasofya'nın altından Selam köşkünden Demirkapıda son buldu.¹⁵³

Eremya Çelebi'nin bir eserine göre: 1) Odunkapı, Zindankapı, Balıkpazarı Kapısı, Bahçekapı, Demirkapı 2) Atmeydanı, Çatladıkapı (Peykhane), sahil boyunca Kumkapı, Yenikapı, Davudpaşa kapısını takiben Samatya kapısı, Etyemez 3) Etyemez Tekkesi'nden yukarı Davudpaşa Camii, Haseki Camii, Yeniçeri odalarının bulunduğu Etmeydanı, Fatih, Karaman, Zeyrek, Unkapanı, Ayazmakapı civarı.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Münecimbaşı Ahmet Dede, *Câmiü'd-Düvel, Sultan IV. Mehmet Dönemi Tercüme, Metin ve Değerlendirme*, haz. Fahri Oluk, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2011, s. 76.

¹⁵¹ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, haz. Derin, s. 142.

¹⁵² *Vecihi Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233-34; *Silahdar, Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 208-209.

¹⁵³ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 78-80.

¹⁵⁴ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 71.

Eremya Çelebi'nin diğer eserine göre: 1) Ayazmakapı, Ağakapısı, Unkapanı, Zeyrek yokuşu, Saraçhane, Fatih, Fatih Camii kapısında durmuştur, 2) Ayazmakapı, Ağakapısı, Murad Paşa Sarayı, 3) Ayazmakapı, Ağakapısı, Süleymaniye Camii yanından Hocapaşa, Yahudi Mahalleleri, Valide Hanı, Uzunçarşı, Eski Saray'ın karşı çevresi, Kapalıçarşı çevresi, Beyazıt çevresi.¹⁵⁵

Kâtibzâde'ye göre: 1) Ayazmakapı, Bahçekapı, Unkapanı, Zeyrek, Azaplar Çarşısı, Atpazarı, Saraçhane, Karamanlı, Sultanhamam, Tahtakale, Papasoğlu Hanı, Rüstem Paşa Camii, Yahudi Mahalleleri, Demirkapı, Hocapaşa, Cağaloğlu, Ayasofya çevresi, 2) Ayazmakapı, Ağakapısı, Vefa, Şehzade, Etmekçioğlu, Eski Odalar (odalar yanmamıştır), Aksaray, Murad Paşa Camii, Horhor Çeşme, Bayrampaşa Türbesi, Haseki, Cerrah Mehmed Paşa Camii, Avratpazarı (Cerrah Paşa Kocamustafapaşa caddesi), Atmeydanı, Çatladıkapı, Gedikpaşa, Tavşantaşı, Kumkapı, Yenikapı, Langa, Davudpaşa İskeleyi, Etyemez 3) Ayazmakapı, Küçükpazar, Küçük Arasta, Tahtakale, Uzunçarşı, Eski Saray, Süleymaniye çevresi, Süleymaniye minareleri, Piyalepaşa, Hoca Hanı, Mahmudpaşa, Esirhanı, Ali Paşa Hanı, Tavukpazarı, Beyazıt, Parmakkapı.

(Sultan Ahmet Camii ve çevresindeki evleri gösteren gravür. XIX. yy.

Kaynak: Gaspard Chevalier Fossati)

¹⁵⁵ Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 102-103, 105.

Çizim: Oğuz Kallık

c. Yangının B ilançosu

Elli saate yakın devam eden,¹⁵⁶ geçtiği her yeri bütünüyle küle çeviren 1660 yangını nihayetlendiğinde şehrin üçte ikisi kül haline gelmişti. Eremya Çelebi'nin bildirdiğine göre “Yangın sahasının içinde bulunan bütün ev ve konaklar, bahçe ve köşkler, cami ve mescitler, ayazmalar, dükkânlar ve iki Bedesten'in bulunduğu büyük çarşı da dahil olmak üzere çarşılar, odalar, Validehani'ndan maada diğer hanlar içindeki eşya ile beraber tamamıyla kül” olmuştur.¹⁵⁷

Mehmed Halife'nin açık ve somut şekilde “haber-i tevâtürle” verdiği bilgilere göre; 2700 insan ölmüş, 120 saray, 100'den fazla mahzen, 40 büyük hamam, 360 cami ve mescit ile birçok medrese ve han yanmıştır.¹⁵⁸ Diğer kaynaklarda da binlerce evin harap olduğu zikredilir.¹⁵⁹ Kısmen farklı rakamlar içeren Eremya Çelebi'nin bilanço kaydı ise şöyledir:

“Ermenilerden, Musevilerden ve Rumlardan hayatını kaybedenlerin sayısı az olmuştur. Türklerinki ise yaklaşık üç bine yükselmiştir. 18 çarşıdan 13'ü yanıp, ancak 5'i [sağlam] kalmıştır. 45 büyük fırın, beygirle çalışan 200 değirmen, 90 erkek ve kadın hamamı, birçok saray, ev ve köşk, mektep, medrese; 1000 mescit ve 70 cami, birçok Mevlevi tekkesi, sayısız

¹⁵⁶ Kaynaklarda yangının süresi konusunda birlik olmamakla beraber, kırk ilâ elli saat arasında devam ettiği belirtilir. Örneğin Eremya Çelebi, toplam kırk iki saat sürdüğünü (Pamukciyan, “Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını”, s. 106), bir başka eserinde de Cumartesi akşam üzeri başlayıp Pazartesi akşamına kadar devam ettiğini söylerken (Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 72); Abdi Paşa (bkz. *Vekâyi'-nâme*, s. 143), Vecihî (*Vecihî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234), Silahdar (Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 209) ve Müneccimbaşı (Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, haz. Oluk, s. 76) 49 saat sürdüğü bilgisini aktarırlar; Mehmed Halife ise yangının Cumartesi saat 5'te başlayıp Pazartesi 7'de bittiğini belirtmektedir (Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 78-79); Defterdar Sarı Mehmed Paşa da Hasan Vecihî'den naklen 49 saat bilgisini aktarır. Bkz. *Zübde-i Vekayîr: Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. 5.

¹⁵⁷ Andreasyan, “Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi”, s. 72.

¹⁵⁸ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 80; Schneider, “Brand in Konstantinopel”, s. 394.

¹⁵⁹ Yanmış evlerin sayısı kaynaklarda 280.000 olarak zikredilse de, bu sayı abartılı görünmektedir. Bkz. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 142-143; *Vecihî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 209.

türbe, sebilhane, çeşme, Ermenilerin ve Rumların dokuz kilisesi, Bizans zamanından kalma birçok ayazma, 36 Musevi sinagogu, vezirlerle şehzadelerin konakları ve köşkleri harap olmuştur.”¹⁶⁰

Patrik Istepannos da Eremya Çelebi gibi, ölenlerin sayısının üç bin olduğunu aktarır ve bu bilgiyi, “tetkik gayesiyle teşkil olunan heyetler”e dayandırır.¹⁶¹ Bu ifadeden, yangın sonrasında bir hasar tespit komisyonunun kurularak keşifler yaptırıldığı ve yanan binalardan ölen insan sayısına kadar bütün kayıplarla ilgili bir rapor hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Eremya Çelebi maddi zararın hangi boyutlarda olduğunu, halkın yaşadığı ruhsal çöküntüye işaret ederek anlatmaktadır: “Yangının sebep olduğu maddi zarar o kadar büyüktü ki halkın maneviyatı tamamiyle kırılmıştı.”¹⁶² Gözleme dayalı verilen bu bilgi, oluşan maddi zararların halkın psikolojisinde de tamiri güç hasarlara yol açtığını göstermektedir. Nitekim, bu cümlesinin peşinden Eremya Çelebi “Ev ve eşyalarından olan birçok kimseler yürek acısından ve mahrumiyetten hastalanıp öldüler, birçokları da son derece yoksul bir hale düştüler.” demektedir¹⁶³

Vecîhî Hasan Efendi de, yangının verdiği maddi hasarı şu sözlerle anlatır:

“ol zibâ kasırlar ki, kubâb-ı Eflâk ile hem-ser ve kâşâne-i musanna‘lar ki, kasr-ı Havernak’a berâber idi. Bir lahzâda hâkister olup, esâs u binâsı zîr ü zeber oldu.”¹⁶⁴

Hanların çevrelediği Kapalıçarşı ise, bekçilerin alevlere su dökerek engel olmaları sayesinde yanmaktan kurtulmuş ancak, bu bekçilerin bir kısmı sıcağından haşlanarak ölmüşlerdir.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Pamukciyan, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, s. 106.

¹⁶¹ Pamukciyan, “Meğrili Patrik Istepannos’un”, s. 100.

¹⁶² Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, s. 73.

¹⁶³ Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, s. 73.

¹⁶⁴ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233-34; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 209.

¹⁶⁵ Pamukciyan, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, s. 104.

Yanan Hanlar ve Yok Olan Mallar

Yangından özellikle hanların etkilenmiş olması, hem insan zayıflığının hem de maddi zararın boyutlarının katlanmasına neden olmuştur. Bu yerlerde herhangi bir malın üretiminin yapıldığı atölyeler olabildiği gibi, başka bölgelerden gelen yerli ve yabancı tüccarlar konaklamakta ve beraberlerinde getirdikleri mallar depolanmaktaydı. Sık meydana gelen yangınlara karşı korunaklı olabilmeleri için kârgir olarak bina edilen bu yerler, şehir içi hanları olarak bilinmekte ve bir tür ticaret merkezi işlevi görmektedir.

İmparatorluk dahilindeki ticaretin en önemli merkezi olan İstanbul'daki hanların birçoğu da bu büyük yangından ciddi şekilde zarar görmüştür. Kaynaklarda, Eminönü civarı ve Kapalıçarşı çevresinde bulunan bu hanlarda kalan tüccarların bir kısmının yanarak öldüğü bilgisi yer almaktayken, buralarda bulunan mallar hakkında da dikkat çeken ayrıntılara rastlanmaktadır.

Eremya Çelebi, Büyük Valide Hanı dışındaki bütün hanların, içlerindeki eşyalarla birlikte tamamen yandığını söylemektedir.¹⁶⁶ Yanmaktan kurtulmasına rağmen, Valide Hanı'nın pencerelerinden içeriye kıvılcım düşmesi sonucu buradaki değerli bütün mallar da yok olmuştur.¹⁶⁷

Yangının büyük zararlar verdiği bir diğer han, içinde bulunan çok miktarda kumaş ve madeni eşya ile birlikte yanan Bodrum Hanı'dır.¹⁶⁸ Bir görüşe göre içinde "on Mısır hazinesi"ne denk mal bulunan¹⁶⁹ bu handa çoğunlukla Türk tüccarların kaldığı ifade edilmekteyse de,¹⁷⁰ Mehmed Halife burada ölenlerin büyük bir kısmının Bosnalı ve Acem tüccarlar olduğunu söylemektedir.¹⁷¹ Bodrum Hanı'nın odaları 1660 yangınından üç yıl sonra kira bedellerine mahsuben kiracıları tarafından; han kapısı, kenef ve merdivenler ise hanın ait olduğu Ayasofya Vakfı tarafından yeniden yaptırılmıştır.¹⁷²

¹⁶⁶ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 72.

¹⁶⁷ Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 104.

¹⁶⁸ Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 104.

¹⁶⁹ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 79.

¹⁷⁰ Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 104.

¹⁷¹ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Oral, s. 79.

¹⁷² İlgili keşif belgesi için bkz. EHM ŞS (Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Şer'iyye Sicili), 54, 98a/2 (28 R 1074/29 Kasım 1663). Bodrum Hanı, Kapalıçarşı civarında 20 Kasım 1652 tarihinde çıkan büyük yangında da bütün olarak yanmıştır. Bu yangından sonra hanın Ayasofya

Eski Saray'ın karşısında Kapalıçarşı'nın çok yakınında bulunan ve Eremya Çelebi'nin "kârgir bina olmaktan başka demir kapıları her gece kapanırdı"¹⁷³ diyerek yangınlara karşı korunaklı oluşunu ifade ettiği Kebeci Hanı da, bu sağlam yapısına rağmen yangından kurtulamayan önemli hanlardandır. Han, içindeki tüm mal ve eşyalarla birlikte yandığı gibi, burada kalan esnaf ve tüccarlar da yanarak can vermişlerdir.¹⁷⁴ Kebeci Hanı'nın bu dramatik halini görerek şaşırان dönemin tarih yazarları, olayı nakledişlerindeki hayret bildiren üslupları ile 1660 yangınının büyüklüğü ve güçlü tesirine de dikkat çekmiş olmaktadır. Nitekim bu han, ne kadar etkili de olsa, daha öncekilerin hiçbirinden bu derece zarar görmemiş olması dolayısıyla yangınlara karşı mukavemetli bir yapı olarak kabul edilmekteydi. Mehmed Halife bu durumu, önceki yangınlarla bir kıyas yaparak şöyle nakleder:

"Eskisaray kurbunda Kebeci Hanı demekle ma'rûf bir han var idi. Bundan evvel ne kadar yangın olduysa ana âteş zarar itmemişdir. Bu def'a emr-i Hakk'la âteş isâbet idüp anda bulunan esbâbı ve emvâli ve âdemi cümlesini helâk itmişdir."¹⁷⁵

Kâtibzâde'nin şu anlatımı, Kebeci Hanı'nın gerek yapısı ve gerekse yangından dolayı aldığı acıklı hali anlamak bakımından kayda değerdir:

"Kebeciler hanı dersen bir metin binâ iken / Yandı kibrit taşı
gibi içi dışı dökülü
Hem içinde bunca bâzîrgânları büryân edip / Haykırıp feryâd
ederdi her biri eyvâylı"¹⁷⁶

İstanbul'un yanan hanlarından biri de, Tahtakale'de Rüstem Paşa Camii'nin yanında bulunan ve Kebeciler Hanı gibi sağlam bir yapıya sahip olan Papasoğ-

Vakfı tarafından yaptırılması aşamalarına dair hüccetler için bkz. EHM ŞS, 48, 110b/3 (220) (20 Z 1062/22 Kasım 1652), 129b/1 (258) (1 M 1063/2 Aralık 1652).

¹⁷³ Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 67.

¹⁷⁴ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 79; *Vecihi Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Turkal, s. 209; Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 423 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 85-86).

¹⁷⁵ Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmanî*, haz. Oral, s. 79.

¹⁷⁶ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk (Kâtibzâde'nin şiiri, s. 423, mısra 83-86). Şiirin tamamı kitabın sonundaki "Ekler" kısmında verildiği gibi, içeriği daha ayrıntılı olarak aşağıda müstakil bir başlık altında incelenmiştir.

lu Hanı'dır. Hanı dolduran "Mısır ve Hindistan'dan gelen eşyalar"ın tamamının hanla birlikte yandığı bilgisini veren Eremya Çelebi, yok olan bu malların değerinin 'yüz Mısır hazinesine denk' olduğunu söyleyerek, meydana gelen zararın büyük bir servet teşkil ettiğini ima etmektedir.¹⁷⁷ Kâtibzâde ise, yanan bu malların kahve ve şeker olduğunu söylemektedir.¹⁷⁸ Papasoğlu Hanı'nda ilk zamanlardan itibaren, hem Mısır'dan getirilen malların ve hem de kahvenin depolandığını bildiren arşiv kayıtları, Eremya Çelebi ve Kâtibzâde'nin verdiği bilgileri desteklemektedir.¹⁷⁹

İpek satışı ve depolanması gibi amaçlara hizmet ettiği anlaşılan¹⁸⁰ ve sağlam yapılı hanlardan biri olan Hoca Hanı da bütünüyle yanmıştır.¹⁸¹ Bununla ilgili olarak Kâtibzâde'nin düştüğü kayıt şöyledir:

“Erte Piyale Paşa hanı altından yanıp / Hoca hanı sırasıyla
hem rahikinin yolu”¹⁸²

İçerisinde mahzenlerin bulunduğu bütün bu hanlar, değerli eşyaların muhafaza edildiği korunaklı alanlar olarak iş görürlerdi.¹⁸³ Mahzenlerin müstah-

¹⁷⁷ Pamukciyan, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, s. 104.

¹⁷⁸ Ayvansarâyî, *Mecmu’â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk (Kâtibzâde’nin şiiri, s. 424, mısra 100).

¹⁷⁹ Handa depolanmış olan kahve ile ilgili bir kayıt için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri: Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666-1667)*, haz. Rifat Günelan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yay., İstanbul 2011, s. 611, vr. 95b/2 (28 B 1077/24 Ocak 1667); Handa kalan Mısırlı Seydi İbrahim b. Kasım ile ilgili bir kayıt için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087 / M. 1675-1676)*, haz. Salih Kahriman ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yay., İstanbul 2010, s. 401, vr. 106b/2 (24 Ra 1087/6 Haziran 1676).

¹⁸⁰ Han içindeki mahzende saklanan ham ipeğin yanması üzerine tutulmuş bir kayıt için bkz. İŞS, 8, 32a/1 (3 R 1071/6 Aralık 1661); Hoca Hanı'nda ham ipek satan dellâllara kethüda tayinini içeren bir kayıt için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*, haz. Yılmaz Karaca ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, s. 491, vr. 96a/1 (4 Ca 1027/29 Nisan 1618).

¹⁸¹ Hoca Hanı'nın mimarı olan Ermeni Koca Tavit, yangın sırasında hanın içindeki sarıncı girmiş ve burada haşlanarak ölmüştür. Yangın sonrasında hanın inşasını Koca Tavit'in oğlu Krikor Çelebi tamamlamıştır. Bkz. Pamukciyan, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, s. 104.

¹⁸² Ayvansarâyî, *Mecmu’â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk (Kâtibzâde’nin şiiri, mısra 87-88).

¹⁸³ Hanlar dışında da, gerek müstakil olarak ve gerekse bina altlarında depo olarak kullanılan birtakım kârgir mahzenler olabilmekteydi. Bkz. İŞS, 9, 80a/1 (5 Z 1071/1 Ağustos 1661),

kem bir surette yapılması yalnızca yangınlara değil, aynı zamanda yağma ve hırsızlık gibi tehlikelere karşı emniyetli olması açısından da önemliydi. Fakat yaşanmış bazı olaylar, söz konusu bu yerlerin emniyet derecesinin de sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁸⁴ Nitekim, bir emanetçi olan Yeşua'nın, Hoca Hanı'ndaki mülk mahzeninde muhafaza ettiği ham ipek de, buradaki diğer mallarla birlikte yanmıştır.¹⁸⁵

Tahtakale'de Ayasofya Vakfı'na ait Balkapanı Hanı'nın "ba'zı tarafı eriyip ve ba'zı çatısı ve sokak kapısı üzerinde vâki' sakfı dahi bi'l-küllîye muhterik" olmuştur.¹⁸⁶ Yandıkları tespit edilen diğer hanlar ise, Hacı Küçük mahallesinde Kaptan Piyale Paşa Vakfı'na ait "yirmi beş" odalı Han-ı Cedid (Kaptan Piyale Paşa Hanı),¹⁸⁷ Esirhanı ve Ali Paşa Hanı'dır.¹⁸⁸

87a/4 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661), 99b/1 (22 Z 1071/18 Ağustos 1661), 151b/2 (10 S 1072/5 Ekim 1661), 161b/4 (24 S 1072/19 Ekim 1661); İŞS, 23, 62b/2 (10 Ş 1108/4 Mart 1697), 63a/1 (10 Ş 1108/4 Mart 1697).

¹⁸⁴ Ahşap yapılaşmanın olduğu her yerde taş yapılı olan yerler gerek insanların kendileri ve gerekse eşyaları için birer sığınak olarak telakki edilmiştir. Örneğin, 1666 büyük Londra yangını başladığı sırada da, yangının sirayet etmeyeceği düşüncesi ile taş yapılı olan Saint Paul Katedrali'ne birçok değerli kitap konmuştur. Fakat, Londra'nın şehir planının kökten değişmesine sebep olan bu yangında söz konusu katedral yanmış ve içeride bulunan bütün eşyalarla birlikte kitaplar da yok olmuştur. Bkz. Weiss, *The Great Fire of London*, s. 51. Londra'da yanan kitaplar arasında yer alanlardan birisi de Osmanlı tarihi açısından da önemli olan Sir Paul Rycaut'nun *The Present State of the Turkish Empire* isimli eserinin ilk baskısıdır. Bkz. J. Theodore Bent (ed.) "Introduction", in *Early Voyages and Travels in the Levant: I. The Diary of Master Thomas Dallam 1599-1600 II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covell 1670-1679 with Some Account of the Levant Company of Turkey Merchants*, Burt Franklin, New York, t.y., s. vi; Ayrıca bkz. Samuel Pepys, *The Concise Pepys Diary*, (20 March 1667), ed. Lord Braybrooke, Wordsworth Classics, London 1997, s. 507. J. Covell'in eserinin Türkçe çevirisi için bkz. John Covell, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü: Saray, Merasimler, Gündelik Hayat*, çev. Nurten Özmelek, Dergah Yay., İstanbul 2009.

¹⁸⁵ İŞS, 8, 32a/1 (3 R 1071/6 Aralık 1661).

¹⁸⁶ Balkapanı Hanı'nın tamiri ile ilgili belge için bkz. EHM ŞS, 51, 205/2 (103b) (27 S 1071/24 Ekim 1660).

¹⁸⁷ 1660 yangını sonrasında vakıf tarafından tamiri yapılan Kaptan Piyale Paşa Hanı'nın keşif kaydı için bkz. İŞS, 8, 7b/1 (28 S 1071/2 Kasım 1660).

¹⁸⁸ Ayvansarayî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 423 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 91); Atik Ali Paşa Vakfı'na ait hanın yanmış ve erimiş çeşitli yerlerinin mütevellinin hakimden aldığı izne istinaden yeniden vakıf bütçesi ile yaptırıldığı belirtilerek keşif yapılmıştır. EHM ŞS, 51, 206/3 (104b) (14 R 1071/17 Aralık 1660).

2. YANGININ MANZUM FORMDA ANLATIMLARI

Osmanlılar'da önemli olaylara tarih düşürme, tarihi olayları şiir dili ile ifade etme, her dönem ve olay için tercih edilebilen bir anlatım biçimi olmuştur. Özellikle harp, fetih, zafer, doğum, vefat, deprem, yangın, inşaat ve tamir gibi olaylar hakkında önemli bilgiler veren bu metinler,¹⁸⁹ sanatsal birer ürün olmaları yanında tarihi belge değeri de taşımaktadırlar.

1660 yangını, büyüklüğü ve etkileri ile olduğu kadar hakkında yazılmış olan dört ayrı manzum tarihle de dikkati çekmektedir. Söz konusu şiirler, IV. Mehmed dönemini ve dolayısıyla büyük yangını bizzat görmüş Kâtibzâde, Aznavuroğlu, Nihâdî ve Vecîhî Hasan Efendi isimli dört tarihçi-şair tarafından yazılmıştır.

a. Kâtibzâde'nin "Târih-i İhrâk-ı Kebîr"i

Hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Kâtibzâde isminde bir şairin yazdığı "Târih-i İhrâk-ı Kebîr" başlıklı şiir, Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin *Mecmu'â-i Tevârih* adlı eserinde yer almaktadır.¹⁹⁰ Şiirin Latin harfli metnine ilk olarak Mustafa Cezar, İstanbul'da meydana gelmiş olan afetlerle ilgili makalesinde 1660 yangını anlatıldığı bahiste yer vermiş ve değerlendirmiştir.¹⁹¹ Vahit Çabuk ise bu şiiri, kısa bir değerlendirme ile müstakil bir çalışma olarak yayınlamıştır.¹⁹²

Yangını oldukça ayrıntılı şekilde anlatan şiir 68 beyitten oluşmakta ve bu büyük afetin en önemli kaynaklarından birini teşkil etmektedir. İçerik itibarı ile kroniklerdeki bilgilerden çok farklı olmamakla birlikte yangın anını, yangın-

¹⁸⁹ Örneğin, XVIII. yüzyıldaki bazı mimari eserlerle ilgili olarak yapılmış bir çalışmada, şiirsel bir dille yazılan kitabelerde bu yapıların tamir ve yeniden inşa nedeni olarak yangınlara işaret edildiği belirtilmektedir. Özge Öztekin, "XVIII. Yüzyıl Divan Metinlerindeki Tarih Manzumelerine Göre Mimari Restorasyonda Yangınların Rolü", *Türkbilgi*, c. 10, (2005), s. 60-68.

¹⁹⁰ Ayvansarayî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 420-25. Bkz. EK-11.

¹⁹¹ Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında", s. 339-41. "XVII. Yüzyılda İstanbul Yangınları ve Kâtip-zâde'nin 1070 (1660) Yangını Hakkında Manzum Bir Tarihi", *Türk Kültürü*, c. XI, S. 125, (1973), s. 28-34 (284-290). Burada verilen şiir metni, söz konusu üç yayın birlikte ele alınarak alıntılanmıştır. Zira, bu çevirilerin her üçünde de muhtelif okuma hataları mevcuttur.

¹⁹² Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında", s. 339-341.

nın güzergâhını ayrıntılı bir şekilde vermekte, görülen manzarayı dramatik ve etkili bir şekilde yansıtmaktadır.

Kâtibzâde'nin anlatımına göre, 16 Zilkade 1070 Cumartesi günü Ayazmakapısı dışından başlayan yangın,¹⁹³ bu sırada “keskin bir” rüzgâr esmekte olduğundan¹⁹⁴ bir “ejderha” halini almıştır.¹⁹⁵ Yeniçeri ve bostancılar müdahale etmişlerse de,¹⁹⁶ yangın önüne geçilmesi imkânsız boyutlara ulaşmış¹⁹⁷ zira, göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir süre içinde (turfetü'l-ayn içre) ‘dizginlerinden boşanmış bir at gibi ilerleyerek’ üç kola ayrılmıştır.¹⁹⁸

Unkapanı, Zeyrek, Azaplar Çarşısı, Atpazarı, Saraçhane, Karamanlı, Kapalıçarşı çevresi, Sultanhamam, Ağakapısı, Vefa, Kırkçeşme, Şehzade, Etmekçioğlu, Aksaray, Murad Paşa Camii, Horhor, Bayrampaşa, Haseki, Cerrah Paşa Camii ve çevresi, Avratpazarı, Dikilitaş, Küçükpazar, Tahtakale, Uzunçarşı, Eski Saray, Süleymaniye yanan semt ve bölgelerdir.¹⁹⁹ Üsküplü'ye ulaştıysa da mahalle yangından etkilenmemiştir.²⁰⁰

Yangının başlaması ile kaçışan insanlar Atmeydanı'na toplanmış ve burası adeta mahşer yerine dönmüştür.²⁰¹ Mallarının hesabını bilemeyecek derecede zenginlik sahibi olanlar, tek bir pulları dahi kalmayacak şekilde fakir düşmüşlerdir.²⁰² Kâtibzâde'nin anlatımına göre, her tarafı saran yangın o derece etkilidir ki, Âdem'den beri bir benzeri görülmüş değildir.²⁰³ Zira, demir kapılı veya kârgir yapıları olan han, hamam, medrese ve mahzenler bile ayakta kalamamış,²⁰⁴

¹⁹³ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 421 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 33).

¹⁹⁴ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 421 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 34).

¹⁹⁵ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 420 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 3).

¹⁹⁶ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 421 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 35-36).

¹⁹⁷ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 420, 422 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 4, 39).

¹⁹⁸ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 422 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 41-42).

¹⁹⁹ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 422-23 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 57, 59, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 76).

²⁰⁰ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 422 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 46).

²⁰¹ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 420 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 7-8).

²⁰² Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 421 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 13-14).

²⁰³ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 421 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 15).

²⁰⁴ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 421 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 19-20).

Beyazıt Camii'nin bir,²⁰⁵ Süleymaniye Camii'nin dört minaresi birer meşale gibi yanarken,²⁰⁶ ise Rüstem Paşa,²⁰⁷ Murad Paşa²⁰⁸ ve Cerrah Paşa²⁰⁹ camileri de topyekün zarar görmüştür.

Kâtibzâde, insanların mallarını camilere, cami avlularına, bostanlık alanlara, meydanlara yığarak kurtarmaya çalıştıklarını, ancak yangının bütün bu malları da yok ettiğini dile getirmektedir. Vefa Camii ve meydanı,²¹⁰ Langa Bostanı,²¹¹ Beyazıt Camii avlusu²¹² bunlardan şiirde sayılanlardır.

Şiirin, yangının meydana geldiği Hicrî 1070 yılını belgeleyen tarih dizesi şöyledir: “*Bir belâ geldi ki âdem yakdı vâh İstanbul'u*”.

b. Aznavuroğlu'nun Destanları

Aznavuroğlu mahlaslı İstanbullu Ermeni bir şaire ait olan ve 1660 yangının dehşetli manzarasının anlatıldığı, aynı başlığa sahip olmakla birlikte A ve B olarak ayrılan iki manzum metin bulunmaktadır.²¹³ Halk şiiri üslubunda olup Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış olan şiirler, yangını oldukça dramatik ve sarsıcı ifadelerle tasvir etmektedir. Kullanılan zaman kalıbına bakılırsa A başlığını taşıyan birinci şiir yangının olduğu sıralarda, B başlığını taşıyan ikinci şiir ise daha ileri bir tarihte yazılmış olmalıdır.

Günümüz harflerine çeviriyazımı Kevork Pamukciyan²¹⁴ tarafından yapıl-

²⁰⁵ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 424 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 97).

²⁰⁶ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 423 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 77-78).

²⁰⁷ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 424 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 101-102).

²⁰⁸ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 422 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 66).

²⁰⁹ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 423 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 69-70).

²¹⁰ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 422 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 53-54).

²¹¹ Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 425 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 123-24).

²¹² Ayvansarâyî, *Mecmu'â-i Tevârih*, haz. Derin-Çabuk, s. 424 (Kâtibzâde'nin şiiri, mısra 95-96).

²¹³ Kevork Pamukciyan, “İstanbul'da 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 93-94.

²¹⁴ Pamukciyan bu şiirleri ilk olarak 1957'de (*Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleleri*, no: 182, Mart 1957, s. 13-15), ikinci olarak ise 1975'te (“Aznavuroğlu”, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1975, s. 1728-29) yayınlamıştır. 1976 yılında ise Cahit Öztelli yayınladığı kitabına almıştır (bkz. *Uyan Padişahım*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 629-633). Pamukciyan iki ça-

mış ve literatüre kazandırılmış olan şiirlerde yazılışları nedeni ile anlaşılama-
yan veya zor anlaşılan bazı kelimeler bulunmaktadır.²¹⁵ Pamukciyan bu kelime-
lerin bir kısmının karşılığını verdiği gibi şu notu da ekleme gereği duymuştur:

“... her iki manzumenin de metni bugünküne nazaran epey-
ce farklıdır. Bunu müşâhede ederken, o zamanki halk dili ile
beraber, bir Ermeni tarafından Ermenice harflerle yazılmış
olmalarını da nazar-ı itibara almak lazımdır.”²¹⁶

Duygu yoğunluğu oldukça güçlü olan şiirlerde, yangının yol açtığı derin
bir üzüntünün yansımaları görülmekle birlikte, yangın esnasında ve sonrasında
şair tarafından tanık olunan kimi olaylara ışık tutulur. Şiirlerin birincisinde,
çıldırma noktasına gelerek “aklını aldır” anlar, dövünenler, yangını fırsat bilip
yağma yapan ve bunu da ganimetlenmek manasına “şikâr aldım” diye sevinç
duyanların varlığına işaret edilir. Aznavuroğlu ayrıca, “Elimden aldırdım kör-
pe kuzumu” şeklindeki yirmi yedinci mısraı ile de, bir çocuğunu bu yangında
kaybettiği bilgisini verir. İlk destan şöyledir:²¹⁷

A. Yangın hakkında söylenmiştir

1. Payitahd İsdambol yandı tutuşdu,
2. Bilemedik ne acayib hal oldu,
3. Ana baba günü bunca asker üşdü,
4. Yağmacının derdi ırızk u mal oldu.
5. Kimisi ağlaşır yâ bari hüda,
6. Evim bar dövünenler, kım yandı gitdi el fida,
7. Niceki tutuşdu evel iptida,
8. Ateş Odun Kapusundan gelmiş oldu.

lışmasında da, bu şiirlerin ilk olarak tarihçi B. Harutyun Kürdyan tarafından Ermenice bir mec-
muada yayınlandığını bildirmektedir. Kürdyan bu şiirleri, 1678-1681 yılları arasında İstanbul’da
yazılmış olan bir şiir kitabından alarak yine Ermenice olmak üzere *Asdgapert* isimli derginin 10.
sayısında yayınladığını ifade etmektedir. Bkz. Pamukciyan, “İstanbul’da 1660 Yangını Hakkın-
da”, s. 92-93.

²¹⁵ Pamukciyan, “İstanbul’da 1660 Yangını Hakkında”, s. 95.

²¹⁶ Pamukciyan, “İstanbul’da 1660 Yangını Hakkında”, s. 95.

²¹⁷ Her iki şiir de başlıkları ile birlikte alıntılanmıştır. Metinlere hiçbir müdahalede bulu-
nulmamış, Pamukciyan’ın imlası korunmuştur.

9. Fehm etdi deryade olan gemiler,
 10. Kimi güler, kimi ağlar, ingiler,
 11. mubarek kiliseler, camiler,
 12. Her olur olmaza yol oldu.

13. Gızılıcımlı alef göği büridi,
 14. Minareler şerifesini eridi,
 15. Yedi iklim dört köşeden gürindi,
 16. Göğün üzü kıp kırmızı al oldu.

17. Kimi ağlar yanayürüm kaçamam,
 18. Basreretimi bağlanmışdır açamam,
 19. Veran oldu vahtlı vahtsız geçemem,
 20. Şindi Bezesten etrafı bel oldu.

21. Kimi şikâr aldım deyi öğünür,
 22. Kimi heniz yanmış, kimi soyunur,
 23. Kimi gördüm daşlar almış döğünür,
 24. Bazısı aklın aldırıldı deli oldu.

25. Aznavur oğlı der dinglen sözümlü,
 26. Ben hakımı doğru etim ozume,
 27. Elimden aldırıldım körpe kuzumu,
 28. Ah eder ağlarım çeşmim sel oldu.

İkinci şiirin, yangından sonraki ileri bir tarihte yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim ilk mısra da “İstanbul’da yangın olduğu sene” ibaresinin kullanılmasının yanı sıra, on bir ve on ikinci mısralarda da ‘bütün zulümlerden kalan yaraların iyileştiği fakat, bu yangının neden olduğu acıların geçmediği’ vurgulanmaktadır.

Aznavuroğlu da yangının yere atılan bir tütünden kaynaklandığı bilgisini yirmi ikinci mısra da dile getirmektedir. Ayrıca, meydana gelen afeti bir yangın olarak değil, “zulüm” şeklinde tanımlamakta ve bu ibareyi on bir, on üç ve on yedinci mısralarda tekrarlamaktadır. Yangından kurtulan insanların ağlaşmaları, ekmek bulamamaları ve umumi bir kıtlık yaşanması gibi dramatik haller, şiirin ana temasını teşkil etmektedir.

B. Yangın hakkında söylenmiştir

1. Isdampolda yangın olduğu sene,
2. Fırınlardan ekmek alınmaz oldu,
3. Cumle yanan yere derler verane,
4. Çarşıların adı angılmaz oldu.
5. Halım sanğa malim ya hıdır nebi,
6. Yangından ağlaşır cumle halk hepi,
7. Yangın oldu bu gıtlığın sebebi,
8. Hep kulli cumle şey bulunmaz oldu.
9. Yakın geldi yüregimin paresi,
10. Açık galdi Isdampolun yarısı,
11. Hep onğuldu cumle zulüm yaresi,
12. Yangının yarasi onğulmaz oldu.
13. Yangın değil bu zulumdur bilesin,
14. Gendini pak edip kalmin sevesin,
15. Çıkarmışlar çeşmelerin lulesin,
16. Bu insana ögud olunmaz oldu.
17. Yangın değil zulumdur Isdambola,
18. Yangını görenler gelmedi yola,
19. Meger şinden soğra karanlık ola,
20. Develer ki güneş görünmez oldu.
21. Dört bolugden bir boluge dayandı,
22. Tutünden cumle âlem boyandı,
23. Memedeki maksım beşikde yandı,
24. Yananların leşi sayılmaz oldu.
25. Aznavur oğlu der kalmadı arım,
26. Göge direk oldu ahıla zarım,
27. Güler üzlu melek simali yarım,
28. Yakına geleli görünmez oldu.

c. Nihâdî'nin "Tarih Berâ-yı İhrâk"ı

"Tevârih-i Âl-i Osmân"²¹⁸ tarzında yazılmış bir eser olan *Tarih-i Nihâdî*, 1686 yılına kadarki olayları anlatan önemli tarih kaynaklarından. IV. Mehmed dönemi olaylarını ayrıntılı ve doğrudan veren müellif hakkında bilgi yoktur.²¹⁹ 1660 yangınına tarih düşürdüğü şiirini on beyit olarak yazmıştır. Eserinde başka olaylara düşürdüğü tarihler bulunmaktaysa da, bu uzunlukta ikinci bir örneğe rastlanmamaktadır. Bu da, Nihâdî'nin söz konusu yangını, büyüklüğüne nispetle, diğer olaylardan ayrı değerlendirdiğini düşündürmektedir.

Şiirinde fazla ayrıntıya girmeyen Nihâdî, yangının Ayazmakapısı'ndan çıktığını, Süleymaniye Camii'nin minarelerinin tutuştuğunu ve zorlukla söndüğünü kaydetmektedir. Önüne geçilemeyen yangının, yüz binlerce ev ve dükkânı küle çevirdiğini ve Allah'ın dilemesiyle söndüğünü ifade etmektedir. Söz konusu şiir şöyledir:

Tarih Berâ-yı İhrâk

Emr-i Hakk ile âlem-i gaybdan
Çûn açıldı kemîn-gâh-ı kazâ

Şehr-i Kostantiniyye'de nâ-gâh
Eseri oldu zâhir ve peydâ

Vakt-i asr idi yevm-i şenbihde
Âteş itti isâbet icmâlen

İştîdâd üzere oldu gittikçe
Hâ'il olmadı zîr ile bâlâ

Nice yüz bin büyût ile dekâkîn
Hark olup oldu cümleten ifnâ

²¹⁸ Kuruluştan itibaren yazılan Osmanlı tarihlerinin genel adı. Geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Tevârih-i Âl-i Osmân", *DİA*, c. 40, s. 579-81.

²¹⁹ *Tarih-i Nihâdî*, haz. Özkasap, s. XV-XVI.

Nice yüz kimesne işbu hâletten
Mâ-sivâ terekkün idüp istid'â

Döne döne misâl-i pervâne
Şevkle yandı gitti şem'-i âsâ

Vakt-i asr idi kim se-şenbih'de
Sakin oldu be-kudret-i Mevlâ

Şehr-i Zilkade nısfı geçmedi
Zahir oldu bu vak'a-i kübrâ

Didi târih Nihâdî âh ile
Yakdı bu şehri kahrıyla Mevlâ
Sene 1070²²⁰

d. Vecîhî Hasan Efendi'nin Beyitleri

Divan sahibi güçlü bir şair olan Vecîhî Hasan Efendi,²²¹ yangını bizzat gören tarihçilerdendir. Yangın hakkında çok teferruata girmese de, yangının güzergâhı, bilançosu gibi temel bazı bilgileri eserinde zikreder. Yeri geldikçe de bir veya daha fazla beyitle konuya ışık tutmaya çalışır. Yangın bahsi arasına sıkıştırdığı beyitlerden ilkinde, 'evlerin toz yığını haline geldiğini ve bunların da kargalara mesken olduğunu' söyler:

Hâneler tûde-i turâb oldı / Kûhlar mesken-i gurâb oldı²²²

Yangının iki gece devam etmesi üzerine kaydettiği, "Giceler şû'le-i âteş-i şerâre-feşân ile mânend-i rûz-ı nûrânî ve gündüzler zuhur iden duhân-ı siyahdan mesâbe-i şeb-i zulmânî olmağla ..." ²²³ diyerek, gecenin gündüzden, gündüzün geceden ayırdedilemeyeişine dair yaptığı tasvirden sonra anlatımını bir beyitle özetler:

²²⁰ *Tarih-i Nihâdî*, haz. Özkasap, s. 47-48.

²²¹ Abdülkadir Özcan, "Vecîhî Hasan Efendi", *DİA*, c. 42, s. 586-87.

²²² *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 233.

²²³ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 209.

Kaplayup dūd-ı siyâh-bâr eflâkin yüzün / Hiç kes fark ede-
mezlerdi giceden gündüzün²²⁴

Vecîhî Hasan Efendi, olayları her fırsatta edebî, süslü bir üslupla nakletmeye devam eder. İstanbul'un güzelliğinin yok olduğunu, taş taş üstünde kalmadığını dile getirdiği "ol şehr-i nâzenîn ki, nümûne-i huld-i berîn idi. Şiddet-i âteşle zîr ü zeber ve hâke berâber olup, ma'mûreden eser kalmadı..." cümlesi ile özetler ve yanan evlerin sayısını, mescit ve camileri zikrettikten sonra, kasırları ve güzelliği ile emsalsiz olan İstanbul'un bir anda harabeye dönmesini Medyen²²⁵ şehrine nispet ettiği bir dörtlük ile anlatır:

Nazm

Her kasır tâk-ı Kisrâ'ya olmuşdu ta'nezen
Âlemde bî-nazîr idi çok Sürremenrea
Döndürdü anı şimdi kusûr-ı Medâyine
Bir demde âteş-i gazab-ı Hazret-i Hudâ²²⁶

Devamında gelen cümlede ise, evleri harap olanların rastlaştıklarında birbirlerine hallerini sormaları üzerine, cevap vermek yerine 'ağızlarını açmaları halinde çıkacak ateşin karşılardakini yakacağını' ima eden şu beyti dillendirdiklerini söyler:

"Çıkmasun âhım odu ağzımı açtırma benim
Yakmasun sûz-ı derûnum seni, söyletme beni"²²⁷

3. YANGIN SONRASINDA ALINAN TEDBİRLER

Her büyük yangından sonra olduğu gibi, devlet tarafından tedbir amaçlı bir dizi kararlar alınmış ve emirler çıkarılmıştır. Bunlar genel olarak ocakların süpürülmesi ve belli vakitlerde ateş yakılmaması gibi temel risk faktörlerine yönelik tedbirleri içermektedir.

²²⁴ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234.

²²⁵ Ömer Faruk Harman, "Medyen", *DİA*, c. 28, s. 346-48.

²²⁶ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 234-35.

²²⁷ *Vecîhî Devri ve Eseri*, haz. Akkaya, s. 235.

1660 yangınının açtığı yaraların büyük oranda sarıldığı, şehrin kayda değer bir kısmının yeniden inşa edildiği 1663 dolaylarında, İstanbul'daki imam ve müezzinlerle ilgili olarak peşpeşe buyrulduklar yazılmıştır. Ocakların süpürülmesi, berberlerin ikindi vaktinden sonra dükkânlarında ateş yakmamaları, mahallelerin geceleri sabaha kadar her türlü tehlikeye karşı bekçiler tarafından kontrol altında tutulması, bekçisi olmayan mahallelere bekçi tayin edilmesi gibi maddeleri içeren bu emirlerin resmi açıdan ilgilisi İstanbul kadısı olmakla birlikte, uygulama bakımından asıl muhatap imamlar ve müezzinlerdir.

İstanbul'a ait 11 no'lu kadı sicilinde bir sayfaya kaydedilmiş üç buyruldu yer almaktadır. Bu emirlerin ilki, ateş yakılmasına getirilen tahditle ilgilidir. Buna göre, evlerde ocakların süpürülmesi, berberlerin ikindi vaktinden sonra dükkânlarında ateş yakmamaları ve bu vakit itibarı ile ocaklarında ateş bırakmamaları özellikle vurgulanmakta, bu konuyu takip etme görevi de imam ve müezzinlere verilmektedir:

“Fazîletlü İstanbul Efendisi hazretleri

İstanbul'da vâki' mahallâtın imâm ve müezzinlerin çağırdu mahallelerinde olan evlerin ocakların süpürdüp pasdırma zamanı olmağla herkes âteşden hazer üzre olmaları bâbında te'kid ve tenbîh olunup ve berber tâ'ifesi dahi ikindiden sonra dükkânlarında ateş yakmıyup ve ocaklarından ateşlerin söyündürüp ateşden ihtirâz üzre olalar deyû ziyâde tenbîh olunup bu bâbda ihtiyât oluna şöyle ki mahallât imâmları bu hususa tekayyüd etmemek ile ıyâzen bi'llâhi teâlâ ocak tutuşmuş ve ateş zararı olmak ihtimâli olursa imâmet ve müezzinliğiniz âhara verilmekle konulmayıp eşedd-i ukubet ile ukubet olunurlar bilmiş olalar deyû buyruldu.”²²⁸

Bu belgenin hemen arkasından sicile işlenmiş olan bir emre göre bekçiler, ateş yakılmaması, yanıcı maddelerin kullanılmaması ve kundaklama tehlikesine karşı dikkatli olmaları bakımlarından uyarılmaktadırlar:

“Fazîletlü İstanbul Efendisi hazretleri

İstanbul'da vâki' mahallât imâmların çağırdu mahallelerde

²²⁸ İŞS, 11, 94b/2 (6 Ca 1073/17 Aralık 1662).

mu'tâd-ı kadîm üzre bekçiler ta'yîn olup sabâha değîn bek-
liyüp ateş ve sâ'ir eşyâdan ziyâde hazer ve eşkıyâdan ve kendü
hâlinde olmayanlardan mahalle fukarâsı muhâfaza olunmak
bâbında ziyâde te'kid olunmak [deyû] buyruldu."²²⁹

Fakat, bazı mahallelerin gece bekçileri olmadığıнын anlaşılması üzerine İstanbul kadısına, "eğer yanmış ve eğer yanmamış mahallâtın bekçileri olmayanı bekçiler ta'yîn eyleyüp ve bekçileri olanların gece ile muhkem hıfz u hırâset eylemeleri için ziyâdesiyle tenbîh ve te'kid eylesiz" şeklinde ikinci bir buyruldu gönderilmiştir.²³⁰

Ocakların temizlenmesi konusunda da yine imam ve müezzinlere sorumlulukları hatırlatılmıştır:

"Fazîletlü İstanbul Efendisi hazretleri.

İmâm ve müezzinleri getürdüp ocakları süpürtmek için ve gece bekçilerine gereği gibi tekayyüd ve ihtimâm eylemeleri bâbında muhkem tenbîh ve ikdâm eyliyeler ihmâl câ'iz değildir kemâl-i mertebe basîret üzre olalar mahallât imâm ve müezzinlerinden gereği gibi tekayyüd eylemez var ise i'lâm eyleyüp cihetleri âhara tevcîh oluna ve bi'l-cümle muhkem tenbîh ve tekayyüd eyleyeler deyû buyruldu. Fi 3 L [10]73"²³¹

Bütün bu emirlerden, 1660 yangını sonrasında, ilk planda tedbir alınması gerektiği düşünülen risk faktörlerinin başında ocakların geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, şehrin ahşap ve sık yapılaşması gibi konularda herhangi bir tahdit veya yasaklama örneğine rastlanmamaktadır. Ayrıca, şehrin yeniden inşası sürecinde de, yanmış olan binalar yeniden yapılırken, yangın öncesindeki genel yapılaşma düzeninin korunmasına azami dikkat gösterildiği arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir.

Yangınları önlemek için alınmış tedbirler olduğu gibi, yangınlar sonrasında da yeniden inşa faaliyetlerinin hızlandırılması ve zararların giderilmesine yönelik bazı tedbirlere başvurulmuştur. Büyük yangınlara ve zararlara sebep

²²⁹ İŞS, 11, 94b/3 (6 Ca 1073/17 Aralık 1662).

²³⁰ İŞS, 11, 94b/5 (9 Şaban 1073/19 Mart 1663).

²³¹ İŞS, 11, 94b/6 (3 Şevval 1073/11 Mayıs 1663).

olmuş olsa bile, yapılardaki ahşap hakimiyeti devam etmekle birlikte, bu malzemenin temini ve nakliyesi sorunu, merkezi otoriteyi ilgilendiren temel meselelerden biri olarak öne çıkmıştır.

İstanbul'da 1660'ta yanan dükkânların yeniden inşası için, şehirdeki temel yapı malzemesi olan keresteye azami ihtiyaç duyulmuştur. Kereste nakliyatı yapan Yahya Reis ile ilgili olarak Çanakkale ve Boğazhisar bölgesi kadı, vezir ve serdarlarına gönderilen bir fermanda, Reis'in gemisinde bina yapımına elverişli kereste kalmadığı ve boğazlardan geçişine izin verildiği görülmektedir.

“Sefine re’islerinden Yahya Reis südde-i sa’adetime arz-ı hâl idüp mezbûr sefinesine kereste doldurup murâd eylediği yerlere götürüp ticâret etmek murâd ettiği lâkin bu def’a Âsitâne-i sa’adetimde ihrâk vâki’ olup kereste ziyâde lâzım ve mühim olmağla cümle kereste Âsitâne-i sa’adetimde ev ve dükkânları ihrâk olan kimesnelere bey’ olunup hâric-i vilâyete gitmemek üzere fermân-ı âli-şânım sâdır olmağın mezbûr Yahya Reis’in dahi fermân-ı şerîfîm üzere Âsitâne-i sa’adetimde binâya lâzım olan kerestesi alınıp binâya lâzım olmayan çam kerestesi kalıp binâya yarar kerestesi kalmamağla Boğazhisarlarında mu’tâd-ı kadîm üzere yoklanup sefinesine müdâhale olunmayıp keresteye müte’allik binâya lâzım olmayan çam kerestesi kalmağla sefinesi salıverilüp kimesneye mâni’ olmamak bâbında izn-i şerîfîm recâ etmeğın mezbûrun sefinesi keşf olunup binâya yarar kerestesi kalmamağın sefinesine müdâhale olunmayıp salıverilip rencide olunmamak emrim olmuştur buyurdum ki, vusûl buldukda bu bâbda sâdır olan emrim üzere amel edip dahi mezbûr Yahya Reis’in sefinesi keşf olunup binâya lâzım olmayan çam kerestesi kalmağla sefinesi salıverilip işbu emr-i şerîfîme mugâyir kimesneye iş etdirmeyesin şöyle bilesin.”²³²

Buradan da anlaşılmaktadır ki, İstanbul’un kereste ihtiyacı için, Boğazlardan geçen gemiler kale muhafızları tarafından ciddi bir denetime tabi tu-

²³² Mühimme Defteri, no: 93, vr. 70, hüküm no: 332, (Z 1070/Eylül 1660). Orijinal belge için bkz. Ek-8; Belgenin kısmen hatalı transkripsiyonu için bkz. 93 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Celir Çelebi, s. 181-82.

tulmuştur. İhtikâr/karaborsacılık ortamının oluşmasına engel olmak için de Devlet'in önlemler aldığı ve inşa faaliyetlerinin hızlanmasında kontrolü sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.²³³

²³³ Bunun bir benzeri örneğe 1718 Cibali yangını sonrasında rastlanmaktadır. İzmit'ten getirilen kerestelerin yüksek fiyattan satılmasının önüne geçmek için çıkarılan emirler için bkz. *124 Numaralı Mühimme*, haz. Bıyık, s. 333-34, 336, hk. 98 / 339, 99 / 342; Ahşap ustasının az sayıda olması nedeniyle yeniden inşa faaliyetlerinde sıkıntı yaşanması üzerine Midilli, Maydos ve Kayseri taraflarındaki neccarların İstanbul'a gönderilmesi konusunda bkz. *124 Numaralı Mühimme Defteri*, haz. Bıyık, s. 342-43, hk. 101/349; 102/350; 102/351 (N 1130/Ağustos 1718). Benzeri bir uygulamaya daha ileri bir tarihte de rastlanmaktadır. Üsküdar naibi ve ustasına gönderilmiş olan buyrulduda, Kuzguncuk'ta 1168/1754 yılında çıkan yangın sonrasında gerçekleştirilen imar çalışmaları dolayısıyla İstanbul'dan gelmiş olan neccâr, duvarcı ve amelenin geri gönderilmesi ve Mimar Ağa'ya teslim edilmeleri istenmiştir. Çağrılan bu meslek erbabı, 1169/1755 yılında çıkan Hocapaşa yangını sonrasında Üsküdar ve civarında bulunduklarından dolayı, İstanbul'daki yeniden inşa çalışmalarının yerine getirilmesinde büyük zorluklar yaşamıştır. Bkz. ÜŞS, 441, 89a/3 (21 L 1169/19 Temmuz 1756). Söz konusu meslek grubundan bir başka yere gitmek isteyenlere kesinlikle izin verilmemesi konusunda Üsküdar naibine ayrıca bir buyruldu gönderilmiştir. Bkz. ÜŞS, 441, 92b/2 (10 L 1169/8 Temmuz 1756); Büyük yangın olarak anılan ve otuz altı saat süren Hocapaşa yangınında Bahçekapı, Paşakapısı, Defterdar-kapısı, Çadır Mehterhanesi, Çuhacılar Hanı, Mahmud Paşa Çarşısı, Mahmud Paşa Camii ve birçok yer yanmıştır. Bkz. Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevârih*, c. 1, haz. Münir Aktepe, İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1976, s. 182; Bu süreçteki yangınların küçük ölçekte bir değerlendirmesi için bkz. Kenan Yıldız, "Üsküdar Şer'iye Sicilleri Işığında Yangınların Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1724-1756)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007)*, c. 2, İstanbul 2007, s. 667-78.

İKİNCİ BÖLÜM

YANGIN SONRASINDA YAŞANAN İHTİLAFLAR ve ÇÖZÜMLERİ

1660 yangınının yol açtığı zararların belli ölçüde azaltılması düşüncesi mal kurtarma çabalarını öne çıkardığı gibi, diğer yandan bu süreçte düşülen zaruret halinin birtakım kişilere kârlar sağladığı da bir gerçektir. Zira fırsatçılık, özellikle halkın maddi ve manevi yönden zaaf içinde olduğu hemen her dönemde çok daha kuvvetli bir şekilde kendisini göstermektedir. Özellikle, yeniden inşa sürecinde yaşanan birtakım usulsüzlükler, mevcut şartları daha da ağırlaştıran ve dava konusu haline dönüştüren ilave sorunlar olarak belirmiştir.

Yangınlar genel olarak ticari hileler, emanette bırakılmış eşyalar, sınır ihlalleri, fırınlar, kiliseler, afet zamanlarından yararlanma çabaları gibi ihtilaflı konular özelinde bir hukukun gelişmesine sebebiyet vermiştir. Bu bölümde, zikredilen konular etrafında mahkemeye intikal eden vakaların çözüme kavuşturulması süreçleri ile devamında ortaya çıkan sonuçlara ışık tutulmaya çalışılacaktır.

1. TİCARİ ve SOSYAL İHTİLAFLAR

Osmanlı ticaret hayatının temel dinamikleri arasında yer alan emanet, rehin, borç alıp verme gibi ticari alışverişler, ekonominin canlılığını sağladığı gibi muhtelif ve içinden çıkılması güç bazı ihtilafları da beraberinde getirmektedir. Özellikle yangın gibi afetler, bu ihtilafları daha da içinden çıkılmaz bir hale sokmakta ve çözümleri için özel bir çabayı gerekli kılmaktaydı. Bu bakımdan yangınlar sonrası dönemde kayıt altına alınan davalar, kişiler arasında meydana gelen problemleri ve aynı zamanda bulunan çözümleri yansıtmaktadır. Kimi zaman fetvanın yol göstericiliği ve kimi zaman da kadının içtihad yoluyla varmış olduğu kararlar ile söz konusu ihtilaflara son verilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yangınlar, getirdikleri travmatik ve yıkıcı sonuçların yanı sıra arsa sınırları ve yanmış eşyalar konusunda ihtilaflara yol açmaktaydı. Zira, hemen her yangından sonra arsa ve binaların hukuki durumları, yani hangi şartlarla kimin tasarrufunda olduğu meselesi, çözümü istenen temel konular arasında yer almaktadır. Bu nedenle, bütün yanmış yapılar ve inşa edilmiş binalar, titiz bir bürokrasi faaliyetini kaçınılmaz kılmakta ve doğal olarak da çeşitli ihtilaf alanları oluşturmaktaydı. Bunlar arasında yer alan ve belki de en önemlisi sayılabilecek olanı, “eser-i binadan bir şey”in kalmaması, yani binanın tamamen yok olması sonucu arsa sınırlarının belirginliğini yitirmesi meselesi olduğu, söylenebilir. Bundan dolayı, yangın sonrasında uzman bir heyet tarafından gerçekleştirilen arsa, sınır, enkaz vs. keşifleri çok önemli bir konum işgal etmekte, ortaya çıkan arsa ihtilafları, teknik olarak “misâha/mesâha” denilen bu keşifler sayesinde çözüme kavuşturulabilmekteydi. Bu işlemler, mahkeme süreçlerinin en önemli unsurlarından olan şahitlik ve yemin ile hukuki bir statü kazanmaktaydı.

İhtilafların genel hatlarıyla şu konular etrafında yoğunlaştığı görülmektedir: Alım-satım ve alacak borç durumları, emanet eşyaların yanması, üslûb-ı sâbık ve vaz'-ı kadîmin korunması, arsa sınırları, tasarruf hakları, yanmış belgeler, ortaklıklar.

a. Alım-Satım ve Alacak-Borç Eksenli İhtilaflar

Taraflar arasında kimi zaman yeniden inşa için yapılan masraflar, kimi zaman da yangın öncesinden kalan borçlar dolayısıyla ihtilaflar açığa çıkabilmekteydi. Bunlar arasında icareteynli²³⁴ yerlerde, ödenmiş olan muaccele (peşin para) istifâ (tahsil) edememiş olmak, vakıflara ödenmemiş olan ücretler, bina devriyle takas edilen fakat binanın yanması ile baki kalan borçlar ve bazen de ortaklıklardan doğan hesaplaşmalar gibi konular yer almaktadır.

Bir yapının satış akdinin gerçekleşmesi üzerinden çok geçmeden yanması hukuk açısından ihtilaflı durumları da beraberinde getirmektedir. Kesin bir sonuca varılamadığı durumlarda taraflar arasında özellikle sulh yoluna başvurulduğu görülmektedir.

Örneğin, Hasköy'de 450.000 akçeye satılan ve ancak 110.000 akçesi ödenmiş olan bir ev, henüz teslim alınmamış iken yanmış ve ortaya hukuken ihtilaflı

²³⁴ İcareteyn konusu, Üçüncü Bölümde ele alınmıştır.

bir durum çıkmıştır. Taraflardan biri evin teslim edildikten sonra yandığını öne sürerken, diğeri henüz teslim almadığını iddia etmiştir. Söz konusu mesele, satıcının alıcıya bedel-i sulh olarak 300 kuruş ödemesi ile çözümlenebilmiştir.²³⁵

Yangınlardan en çok zararlı çıkanların bir bölümünü borçlular oluşturmaktadır. Yangınlara ek olarak, alacaklıların tahammülsüzlükleri borçluların karşılaştığı önemli bir başka sorunu teşkil etmiştir. Padişaha arz edilmiş olan ihtilaflı konular arasında borçlularla ilgili bu türden olaylara rastlamak mümkündür. Her ne kadar bazılarının, yangınları fırsat bilerek mevcut borçlarının üzerini örtmeye çalıştıkları vakiye de,²³⁶ borçluların herhangi bir usulsüzlüğe başvurmadıkları, daha ziyade alacaklılar tarafından rencide edilme, hatta hapsedilme tehlikesi yaşadıkları anlaşılmaktadır.²³⁷

Alacak-borç meseleleri her zaman ihtilaf sonucu ortaya çıkmamakta, anlaşma sonucu gerçekleşen alışverişi hukuk önünde tescil ettirmek açısından da görünür olabilmektedir. Örneğin, iki komşu arasında yangın öncesinde ortak olarak kullanılan bir duvarın yeniden inşası için taraflar masrafı birlikte üstlenmek üzere anlaşmışlar ve buna istinaden masrafı yapan taraf komşusundan alacağı olan meblağı mahkemede talep etmiştir. Yapılan keşif sonucunda masraf tespit edilerek ödeme emri yapılmıştır.²³⁸

Ayrıca, icareteynli bir evdeki hissenin 4.000 akçelik borca karşılık ferağ edilmiş olmasına rağmen, 1660 yangınında evin yanmış olmasından dolayı ferağın sahih olmadığına dair verilmiş olan fetvaya istinaden borcun baki kalması farklı bir ihtilaf konusu olarak belgelere yansımıştır.²³⁹

b. Emanet ve Rehindeki Eşyaların Yanmasının Yol Açtığı İhtilaflar

Kendisini ya da bir malını emniyette/güvende tutma anlamını taşıyan emanet bırakma pratiği, insanlık tarihi ile yaşıt olsa gerektir. Emanet olarak

²³⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri: Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M. 1612-1643)*, haz. Baki Çakır ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011, s. 130, vr. 73/1 (23 M 1046/27 Haziran 1636).

²³⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-14, 136/563 (M 1102/Ekim 1690).

²³⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-36, 306/1223 (N 1113/Şubat 1702); A.DVNS.ŞKT.d-63, 55/5 (Ş 1125/Eylül 1713).

²³⁸ İŞS, 9, 139a/1 (28 M 1072/23 Eylül 1661).

²³⁹ İŞS, 9, 61a/4 (27 Za 1071/24 Temmuz 1661).

bırakılan eşya karşılığında emanetçiye (yed-i emîn), belli bir miktarda para verilir ve bu sayede eşyanın güvenliği temin edilmiş olurdu. Zira, gündelik hayatta başvurulabilen emanet imkânı, her iki taraf için de risk boyutu olan ticari bir hareketlilikti. Emanet muamelesine benzeyen, fakat bunun tam tersi bir durum olarak karşımıza çıkan rehin ise bir borçlanma türüdür. Buna göre, bir tarafın ihtiyaç duyduğu miktardaki parayı alabilmek için elinde bulunan ve alacağı miktar nispetinde değeri olan bir eşyasını karşı tarafa vermesi işlemine rehin muamelesi denir. Bu iki işleme mahkemelerde sıklıkla rastlanmaktadır.

Emanet bırakılmış olan eşyaların yanması durumunda eğer emaneti alan kişinin herhangi bir “ta’addisi” (tecavüz) yoksa, hukuka göre bir tazminat ödenmesi gerekmekte ve talep/tazminat davaları buna bağlı olarak kolay bir şekilde sonuçlandırılabilmekteydi. Konuya dair bir örnekte, 1660 yangınının etkilediği yerlerden biri olan Timurtaş Mahallesi’nde oturan imam Mehmed Efendi, yangından kurtarabildiği 150.000 akçesi ve yedi kaftanını, muhtemelen üzerinde taşıması zor ve riskli olduğundan dolayı, hemen yakınında bulunan Balkapanı’nda tüccar Mehmed Dede’nin mahzenine emanet bırakmıştır. Yangın sonrasında ise, eşya ve parasının mahzendeki diğer emanetlerle birlikte çalındığını öğrenmiştir.²⁴⁰ Kendisine ait eşyaları da çalınan Mehmed Dede’nin, bu davada tazminat ödemesini gerektiren bir durum tespit edilmediğinden hakkında açılan davadan berat ettiği anlaşılmaktadır.²⁴¹ Yine söz konusu yangında yok olan emanet eşyaların iadesi talep edilen bir başka davada da benzer bir sonuç çıkmıştır.²⁴²

Osmanlı tebaasının güncel ticari yaşamının vazgeçilmezi sayılan *borçlanma*, bazı durumlarda rehin karşılığında gerçekleşmekte ve alınan paraya nispetle altın, gümüş ve bakır gibi bazı değerli eşyalar verilmekteydi. Bu eşyaların rehindeyken yanmış olması, kimi zaman rehin alanı kimi zaman da vereni mesuliyet altına sokarak, tazminatı gerekli kıldığı durumlar olmuştur.

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, her bir vaka kendi içindeki tutarlılık ve haklılık ölçülerine göre değerlendirildiğinden bu konuda çeşitli hukuki yorumlar geliştirilmiştir. Örneğin, rehin karşılığı 350 kuruş borç alan bir kişinin bu borcunu ödemiş olmasına rağmen, rehin bıraktığı malların bir

²⁴⁰ İŞS, 10, 46a/3 (10 N 1072/29 Nisan 1662).

²⁴¹ İŞS, 10, 46a/3 (10 N 1072/29 Nisan 1662).

²⁴² İŞS, 10, 8b/4 (10 B 1072/1 Mart 1662).

kısımının 1660 yangınında yok olması, taraflar arasında ihtilafa sebep olmuştur. Söz konusu ihtilaf, yanan eşyaların sahibine 32.000 akçe sulh bedeli ödenmesi ile sonuçlandırılmıştır.²⁴³

Üsküdar kadı sicillerinde bulunan bir kayıt, 1660 yangını öncesinde borç karşılığında rehin bırakılmış mücevher bir sorguçla ilgilidir. Bu örnekte taraflar iki kişi değil, rehin veren, rehin alan ve sorguç sahibi olmak üzere üç ayrı kişiden oluşmaktadır. İhtilaf derecesi hayli yüksek bir dava olarak mahkemeye intikal etmiş olan bu konu, şeyhülislâmdan alınmış fetva ile çözüme kavuşturulabilmiştir. Söz konusu sorguç, borç miktarı olan 1.500 kuruştan daha yüksek bir değere sahiptir. Fakat, sorguç sahibi yanan malının tam olarak tazmin edilmesini istemekteyken, alınan fetva bunun mümkün olmadığını ve borç olarak verilen meblağın kendisine ödenmesi gerektiğini bildirmiştir. Buna gerekçe olarak, sorguç sahibinin rehin işleminde rızasının olması gösterilmiştir.

“Bir Amr’dan karz alacağı bin beş yüz gurus mukabelesinde Amr’a rehin vermek için Bekir’den kıymeti bin beş yüz gurusdan ziyâde bir mücevher isti’âre ve ahz edip ba’dehu Bekir’in izniyle Amr’dan aldığı bin beş yüz gurus mukabelesinde Amr’a rehni teslim edip ba’dehu ol rehin Amr’ın yedinde iken harik-i gâlibde muhterik olmak ile deyn-i mezbûr sakıt oldukdan sonra Zeyd bin beş yüz gurusu Amr’a verir iken Bekir râzı olmayıp cevâhirin kıymetini almağa kâdir olur mu? Cevâb-ı bâ-savâblarında olmaz buyurulmağın ...”²⁴⁴

İlya v. Ahi isimli bir Yahudi, Yusuf Beşe’den aldığı 140 kuruş borç karşılığı bazı değerli eşyalarını rehin bırakmıştır. 1660 yangınında bu eşyaların yok olması üzerine, borçtan kalan miktarın bir kısmı rehin mallara sayılmışken geri kalan kısmının alacaklı Yusuf Beşe’ye iade edilmesine karar verilmiştir.²⁴⁵

Farklı bir emanet örneğinde ise, Nikola isimli bir zimmi bazı eşyalarını iki hamala yükleyip Samatya İskeleyi’nde bulunan bir kayıkçıya teslim etmelerini

²⁴³ İŞS, 16, 51b/3 (12 M 1076/25 Temmuz 1665).

²⁴⁴ ÜŞS, 228, 58a/2 (19 Ra 1071/22 Kasım 1660).

²⁴⁵ İŞS, 9, 182a/2 (12 Ra 1072/5 Kasım 1661).

istemiş fakat, yangın sonrasında bunları teslim alması mümkün olamadığı gibi eşyalarının akıbetini dahi öğrenememiştir.²⁴⁶

Bakımı gerektiren şeylerin gözetime bırakılması anlamına gelen vedia kapsamında bırakılan bir emanetin zarar görmesi halinde, emanetçinin kusuru bulunmuyorsa herhangi bir tazminat yaptırımını da geçerli olmamaktaydı. Nitekim, bu yolla emanet alınmış olan ham ipeğin Hoca Hanı'nda yanmasına rağmen bir tazminat hükmü verilmemiştir.²⁴⁷

c. Üslûb-ı Sabık ya da Vaz'-ı Kadîm İhtilafları

Yeniden inşa sürecindeki en önemli kriter, binaların "üslûb-ı sâbık" (eski tarz) veya "vaz'-ı kadîm"²⁴⁸ üzere inşa edilmesi konusudur. Osmanlıların zihin dünyasında önemli bir yeri bulunan *kadîm* kelimesi, mimari tarzın şekillenmesinde de bir hareket noktası olmuştur. Bundan dolayı, binaların yeniden inşası için en önemli başvuru kaynağının eski-kadîm olduğu ileri sürülebileceği gibi, kadîmin eskimez ve eskitilmezliğinin genel bir ilke olarak düşünüldüğü tahmin edilebilir.²⁴⁹

Fetvalara konu olan üslûb-ı sâbık meselesinin adeta ilgili yerin bir hakkıymış gibi görüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, yanmış bir vakıf dükkânın, kiracısı tarafından aynı amaçla tekrar dükkân olarak inşa edilmesine razı olmayan ve yeri başkasına kiralamak isteyen mütevellinin, konuyla ilgili verilen fetvada haksız olduğu ve arsayı bu maksatla başkasına kiralayamayacağı belirtilmektedir.²⁵⁰

²⁴⁶ İŞS, 8, 15b/2 (5 Ra 1071/8 Kasım 1660). Hamallar eşyaları kayıkçıya teslim ettiklerine dair yemin etmiş olmalarına karşılık eşyaların durumu ile ilgili belgede herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

²⁴⁷ Mal sahibî olan Kırıko, Yeşua'ya sattığı ipeğin parasını alamadığını ifade ederek meblağın tahsili için Yeşua aleyhine dava açmıştır. Fakat, Yeşua'nın ipeği vediaten emanet aldığına yemin etmesiyle dava düşmüştür. İŞS, 8, 32a/1 (3 R 1071/6 Aralık 1661).

²⁴⁸ "Bir yerin eskiden beri bulunduğu hal." bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1990, s. 1370.

²⁴⁹ Her ne kadar kaideyi bozmayacak bir istisna da olsa, bazen üslûb-ı sâbık belli kurallar dahilinde değişebileceği ifade olunmalıdır. Zira, Molla Gürâni Vakfı'na ait Vefa'da bulunan medrese ve mescidin, yine aynı vakfa ait olup hemen bitişiğinde yer alan "kârgir binâ kubbeler" ile istibdal edildiği ve dolayısıyla medrese ve mescidin konumlarının değiştiğini belirtmekte yarar vardır. Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d-18, 359/1613 (Ra 1106/Kasım 1694).

²⁵⁰ Meşrebzade, *Fetavâ-yı Câmi'ü'l-İcâreteyn*, s. 143.

Yapılacak binaların inşasında taraflar arasında gerçekleşen ihtilafların önünü alması bakımından söz konusu üslûb-ı sâbık meselesi çok önemli bir işlev görmektedir. Zira bu vesileyledir ki, taraflar aralarındaki meseleler dolayısıyla herhangi bir ihtilaf yaşamadan anlaşma yolunu bulabilmekteydiler. Örneğin, yangın öncesinde Nişancı Paşa Vakfı'na ait iki arsa arasında bulunan duvarın üstüne bir binanın çatısının uzanıyor olması, kayıтта geçen ifadeyle "üslûb-ı sâbık" olarak kabul edilmekteydi. Yangın sonrasında ise bu durum hukuki açıdan bir dayanak teşkil etmiş ve inşa talebinin olumlu karşılanmasını sağlamıştır. Belgenin ilgili kısmı şöyledir:

"es-Seyyid Abdurrahman Çelebi b. Abdülhak nâm kimesne meclis-i ma'kûd-ı mezbûrda ... Sâfiye Hâtun mahzarında takrîr-i kelâm edip mezbûre Sâfiye Hâtun'un tasarrufunda olan semerci dükkânı ile beynimizde olan taş duvarın üzerinde kable'l-harik sokak cânibinde bir zirâ'dan dört parmak nâkıs ve bir cânibinden bir zirâ' altı parmak mezbûre Sâfiye Hâtun'un tasarrufunda olan mismârî dükkânı üzerine benim fevkânî olan odamın sathı ve sakfı tecâvüz eylemiş idi hâlâ üslûb-ı sâbık üzerine merkûme Sâfiye Hâtun'un rızâsıyla binâ murâdımdır, mezbûreden suâl olunup takrîr [ve] tahrîr olunması matlûbumdur dedikde gıbbe's-suâl mezbûre Sâfiye Hâtun'un cevâbında fi'l-hakîka hâl minvâl-i muharrer üzredir üslûb-ı sâbık üzre binâ eylesin dedikde ..."²⁵¹

Yukarıdaki kayıтта herhangi bir itirazın gündeme gelmediği görülmekle birlikte, aynı gün ve tarihte kayıtlara geçen bir başka belgede söz konusu duvarın Seyyid Abdurrahman Çelebi tarafından on yıldır kullanılmasına karşılık, Sâfiye Hâtun'un yangın sonrasında bu durumun devamına itiraz ettiği anlaşılmaktadır. Fakat mahkeme, iki taraf arasında bu bağlamda yangın öncesindeki on yıl boyunca hiçbir ihtilaf ya da niza'ın meydana gelmemiş olmasını, bir hakkın oluşması şeklinde yorumlayarak davayı düşürmüştür. Bunu sağlayan fiilî durum üslûb-ı sâbık olarak açıklanmaktadır.²⁵²

²⁵¹ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 326, vr. 31b/2 (23 Za 1073/29 Temmuz 1663).

²⁵² *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 326, vr. 31b/1 (23 Za 1073/29 Temmuz 1663).

Beledî ve hukuki uygulamaya bakıldığında eski hali yanında yangın öncesindeki şehir planını da korumayı hedefleyerek zâid yapılaşmayı engelleyen ilkesel uygulamalara tanık olunur. Örneğin, önceden iki katlı olup 1693 yangınından sonra üç katlı yapılan ve fazladan on pencere ilave edilen bir evin, komşu eve olan havalesi nedeniyle şikâyet konusu edildiği görülmektedir. Bilirkişilerin yaptığı keşif neticesinde, evin on penceresinin “kadîm”e uygun olmadığı tespit edilerek mahkeme tarafından bu pencerelerin kapatılmasına karar verilmiştir.

“el-Hâc Mehmed ... el-Hâc İsmail ve el-Hâc Ali ... nâm karındaşlar mahzarlarında üzerlerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip mezbûrân ... işbu menzilim mukâbilinde vâki' kadîmî tahtânî olan menzili ba'de'l-harîk müceddeden binâ ve ihdâs eyledikleri işbu üç tabaka menzillerinin on aded pencerelerinin benim menzilimin makarr-ı nisvân olan mevâzi'ine havalesi olmağla hâlâ nazar olunup men' ve def ettirilmek matlûbumdur dedikte gıbbe's-su'âl mezbûrân ... cevâblarında menzil-i mezkûrları kadîmde tahtânî olduğunu her biri ba'de'l-ikrâr mi'mârân-ı mezbûrân ve müslimûn-ı mezbûrûn ile münâza'un-fihâ olan mevâzi'ine nazar eylediklerinde fi'l-hakîka mezbûrân el-Hâc İsmail ve el-Hâc Ali'nin on aded muhdes pencerelerinin ... havalesi olduğu zâhir ve mütehakkik olmağın ...”²⁵³

Buna karşılık, yukarıda da değinildiği gibi, yapılan talepler üzerine bilirkişiler tarafından gerçekleştirilen keşiflere istinaden ve özel şartlara bağlı olarak talebin makul olması ölçüsünde binaların vaz'-ı kadîmden farklı olarak inşa edilmesine izin verildiği de vakidir. Şöyle ki, üzerinde bulunan evin yanmış olduğu bir arsaya kiracının bir değirmen yapması, mahkemenin uygun bulması halinde mümkün olabilmekle birlikte, kendilerine herhangi bir zararı olmadığı halde farklı saiklerle bu tür durumlara itiraz eden komşular da çıkabilmekteydi.²⁵⁴ Bir fetvada, büyük bir hamamın ifraz edilerek küçültülebileceği ve kalan diğer yerlere de yeni odalar yapılabileceği belirtilmektedir. Fetva, hamamın bü-

²⁵³ İŞS, 22, 85b/1 (13 Ş 1107/18 Mart 1696).

²⁵⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 185/879 (L 1083/Şubat 1673).

yüklüğünden dolayı yeterince ısınmaması ve müşteri potansiyeli bakımından çevresinde oturanların sayıca az olması nedeniyle kârının tatmin edici boyutta olmaması gibi kabul edilebilir gerekçelere dayanmaktadır.²⁵⁵

Bütün bunlara karşılık, vaz'ı kadîme uygun olduğu halde ihtilaf sebebi olan binalarla ilgili örneklerle rastlamak da mümkündür. Örneğin, Halil Ağa isimli kişi Mehmed Geylâni Vakfı'ndan kiraladığı bir mahzeni yeniden yaptırmış ve kapısını yangından önce olduğu gibi (vaz'ı kadîmi üzere) karşısında bulunan zaviye yönüne açtırmıştır. Fakat, kapının açıldığı tarafta oturan vakıf mütevellisi, bu durumdan rahatsız olduğunu belirtmiş ve “bi gayri vech zikr olunan kapıyı seddeyle” diyerek tasarrufundaki arsanın giriş çıkış için kullanılmasını istemediğini belirtmiştir. Kapının bu şekilde açılmış olmasının vaz'ı kadîme uygunluk yönünden bir sorun teşkil etmediğinin anlaşılması üzerine mütevelliiye “vaz'ı kadîmi üzre mürûra mâni' olmamak için tenbih”te bulunulmuştur.²⁵⁶

d. Arsa Sınırı İhlalleri

Birbirine sınır arsaların sahipleri ya da mutasarrıfları arasında meydana gelen ihtilaflar, en belirgin anlaşmazlık alanlarını oluşturmaktadır. Bir arsa üzerine yeniden bina yapılması durumunda sınırın hangi alanı kapsadığı, birlikşiler tarafından yapılan mesâha ile belirlenmektedir. Herhangi bir arsa anlaşmazlığının meydana gelmesi durumunda başvurulacak yolların başında bu yöntem gelmektedir. Örneğin, Medine-i Münevvere Vakfı'na ait bir arsaya bina yaptırmış olan kiracı, buraya komşu olan Kepenekçi Vakfı'nın arsasına bir miktar tecavüz etmekle kalmamış, buradaki bir taş duvarı da zaptetmiştir. Meselenin halli için öncelikle şahitlerin bilgisine başvurulmuş ve akabinde mesâha ölçümü yapılmıştır. Keşif defterine müracaat edilmesiyle burada bir sınır ihlali olduğu tespit edilmiştir.²⁵⁷

Bir diğer örnekte ise, Hoca Gıyaseddin Mahallesi'nde bulunan Şeyhülharem Mehmed Efendi Vakfı'na ait yere sınır mülk arsanın sahibi, evini yeniden inşası sırasında kendi sınırından vakıf arsaya taşacak şekilde bir duvar yap-

²⁵⁵ Meşrebzâde, *Fetavâ-yı Câmi'ül-İcâreteyn*, s. 147-148.

²⁵⁶ İŞS, 22, 162b/1 (6 S 1108/4 Eylül 1696).

²⁵⁷ EHM ŞS, 52, 64/1 (19 B 1072/10 Mart 1662).

tırmış ve bu ihlal mahkemede tescillenince duvarın yıkılmasını kabullenmek durumunda kalmıştır.²⁵⁸

Kabasakal Sinan Ağa Vakfı'na ait Hoca Halil Mahallesi'ndeki yahudihanelerden ve bunların yanındaki sinagogtan kalan arsalar ise birbirine karıştırılmıştır. Bölgede yahudihane yapılmasının yasaklanması nedeniyle vakfa ait arsa uzun süre âtil kalmıştır. Aşağıda değinileceği üzere, yangın sonrasında Eminönü'ndeki bazı sinagog arsaları kamulaştırılarak devlet tarafından satılmıştır. Söz konusu arsa da, bu sinagog yerinin bir parçasıymış gibi zannedilerek Şikk-ı Evvel Deferdarı Hüseyin Paşa tarafından satılmak istenmiştir. Durumu öğrenen vakıf mütevellisinin müdahalesi ve şahitlerin ifadesi ile bu yanlış düzeltilmiştir.²⁵⁹

e. Tasarruf Hakları İhtilafları

Yangınların yol açtığı travmalar bir tarafa, yanan binaların yeniden inşaları sırasında hak sahiplerinden bir kısmının, mülkiyet ya da tasarruf alanlarını hukuksuz yollarla genişletmeye çalıştıkları söylenebilir. Şahıslar arasında yangınlar sonrasında meydana gelmiş olan birtakım ihtilaf kayıtlarına sicillerde rastlanmaktadır. Hatta, bu tür davalarda taraflardan birisi bazen de bir vakıf olabilmekteydi. Taraflardan birinin vakıf olduğu bu türlü anlaşmazlıklar, genellikle vakfiye şartları rehberliğinde çözüme kavuşturulabilmekteydi. Buna karşılık, yangınların sebep olduğu çıkmaz ve sıkıntılar vakfiye şartlarının dahi zaman zaman göz ardı edilebildiğini ortaya koymaktadır.

Örneğin, Dizdariye Camii imamına vakfedilmiş olan ev yanmış ve dönemin imam söz konusu evi yeniden inşa ettiremeyip vakıf adına bir başkasına icareteyn ile kiralamıştır. Camiye yeni tayin edilmiş olan imamın (aynı zamanda vakfın mütevellisi) durumdan habersiz olması, bu evde hak iddia etmesine sebep teşkil etmiştir. Belge ibraz eden mutasarrıfı şahitlerin doğrulaması sonucu anlaşmazlık ortadan kalkmış ve yeni imam davadan men olunmuştur. Dolayısıyla vakfiyedeki, cami imamlarının bu evde oturması şartı zarurete bağlı olarak değişmiş ve hukuken de geçerlik kazanmıştır.²⁶⁰

²⁵⁸ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 173-74, vr. 10b/1 (10 L 1073/18 Mayıs 1663).

²⁵⁹ İŞS, 9, 67a/2 (29 Za 1071/26 Temmuz 1661).

²⁶⁰ İŞS, 16, 22b/1 (27 Z 1075/11 Temmuz 1665).

Timurtaş Mescidi müezzinlerine vakfedilmiş bir arsa ise, müezzin olmayan bir başkası tarafından yangın sonrasında zaptedilmeye çalışılmıştır. Söz konusu yerle ilgili olarak şahitlerin “altmış seneden beri ... müezzinler sâkinler olmuşlar” şeklindeki ifadeleri ile sorun çözülmüş ve bu yolla, vakfiye şartının dışına çıkılması da engellenmiştir.²⁶¹ Öte yandan, sufiler için yapılmış olan bir hankahın yanması sonucu kalan arsaya, vakıf idaresinden herhangi bir izin alınmadan ve resen yaptırılan muallimhane, mütevellinin itirazı üzerine yıkılmıştır.²⁶²

Bir başka ihtilaf kaydına göre, Firuz Ağa Mahallesi’nde bulunan Molla Alaaddin el-Fenari Vakfı’na ait arsa üzerine, vâkının oğlu Muhyiddin el-Fenari, kendi vakfı olarak bir mescit ve mescit imamı için de bir ev yaptırmıştır. Fakat bu ev 1618 yılında yanmıştır. Boş kalan arsa da Muhyiddin Vakfı’ndan bir başkasına kiralanmıştır. Bunun üzerine asıl arsanın ait olduğu baba Fenari Vakfı’nın mütevellisi, durumu mahkemeye intikal ettirerek şahitler aracılığıyla söz konusu yerin Molla Alaaddin Vakfı’na ait olduğunu ispat etmiştir.²⁶³

Karaki Mahallesi’nde bulunan Şahhuban Vakfı’na ait iki arsanın ortasında bir duvar da üzerinde aidiyet ihtilafı çıkan yerlerden biri olmuştur. Arsaların mutasarrıflarından birisi, 1660 yangını öncesinde söz konusu duvarın müstakil olarak kendi tasarrufunda bulunduğunu ve yangın sonrasında yeniden yaptırdığı bu duvarın aslında yine kendisine ait olması gerektiğini ileri sürmüştür. Şahit olarak mahalle sakinlerinin bilgilerine başvurulduğunda ise, söz konusu duvarın yangın öncesinde diğer arsanın mutasarrıfı ile ortak kullanıldığı bilgisi açığa çıkarılmıştır.²⁶⁴

Vakfiyelerin de özellikle arsa ve yapıların tasarruf hakkının kime ait olduğu noktasındaki ihtilaf alanlarında önemli bir delil ve başvuru kaynağı olarak değer taşıdığı görülmektedir.²⁶⁵ Yeniden inşa edilen binalar özelinde ortaya çıkan ihtilafların kimi zaman sulh ile çözümlendiği görülmektedir. Örneğin,

²⁶¹ İŞS, 15, 104a/3 (28 Za 1075/12 Haziran 1665).

²⁶² İŞS, 9, 179b/3 (2 S 1072/27 Eylül 1661).

²⁶³ İŞS, 4, 40b/1 (R 1028/Mart 1619).

²⁶⁴ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve ötc., s. 187-88, vr. 12a/7 (12 L 1073/20 Mayıs 1663).

²⁶⁵ Vakfiyede vakıf yerin, şart edilen kişiler arasında olmamasına rağmen hak iddia eden kişinin davasından vakfiyeye müracaat ile men edilmesi konusunda bkz. İŞS, 21, 68b/4 (8 C 1100/30 Mart 1689).

Galata'da bulunan Şeyh Sinan Vakfı'na ait arsa üzerine yeniden yapılan evde, zamanın mütevellisinin hak iddia etmesi ve buna karşılık bir başkasının söz konusu ev ve arsanın mukataa ile kendi tasarrufunda olduğunu söylemesi bir dava konusu olarak kayıtlara geçmiştir. Bu davanın, bir bedel karşılığında sulh olunarak çözümlendiği görülmektedir.²⁶⁶

Öte yandan, mutasarrıfın vakfa ait yeri icareteyn ile yaptırıp, peşin olarak ödemiş olduğu parayı on yıl geçtikten sonra tahsil etmiş olsa bile, bu konuda farklı bir suistimale başvurduğu kayıtlarda rastlanan önemli olaylardır. Bu duruma ışık tutan bir belgede Şemsruhsar Hâtun Vakfı'na ait olan beş odanın 1660 yangınından sonra icareteyn ile kiralandığı ve inşaat masrafı için ödenen peşin paranın istifâ (tahsil) edilmiş olmasına rağmen bu yerlerin mülkmüş gibi satılması nedeniyle İstanbul kadısına gönderilen emirde, durumun konu ile ilgili fetva, hüccet ve vakfiyelere müracaat edilerek incelenmesi emrinin verildiği görülmektedir.²⁶⁷

Tasarruf hakkı ihtilaflarının sebeplerinden bir diğeri ise, arsaların hukuken kimin uhdesinde olduğu konusunda yapılan ve çoğunlukla bilgi eksikliğinden kaynaklanan yanlışlıklardır. Örneğin, Bezzazistan-ı Atik yanında bulunan icareteynli bir kaliçeci dükkânı, mutasarrıfının çocuksuz ölmesi üzerine Ayasofya Vakfı'na intikal ettikten sonra 1660 yangınında yanmıştır. Ne var ki, yangın sonrasında Mehmed Çelebi isimli bir kişi söz konusu dükkânı, vefat eden mutasarrıfın iki yeğeninden yerini devralarak inşa etmiştir. Ayasofya Vakfı da bu olaydan habersiz bir şekilde aynı dükkânı bir başkasına kiralamıştır. Ortaya çıkan ihtilaf üzerine Evkaf Defteri incelenmiş ve dükkânın Ayasofya Vakfı'na ait olduğu görülmüştür. Bu bilgiyi dikkate alan mahkeme, yaptığı bina masrafının kendisine iade edilerek Mehmed Çelebi'nin dükkândan el çektirilmesi hükmünü vermiştir.²⁶⁸

²⁶⁶ GŞS, 42, 45b/2 (C 1026/25 Haziran 1617). Buna benzer bir diğer örnekte de 1633 Cibali yangınından sonra tekrar yapılmış olan bir vakıf evin, iki varis arasındaki tasarruf hakkı ihtilaflarının yine bedel-i sulh mukabili bir para ile hak sahibine teslim edildiği görülmektedir. Bkz. İŞS, 19, 90b/2 (2 Za 1092/13 Kasım 1681); Ayrıca, yangın sonrası yeniden yapılan ve iki kişinin ortak olduğu binada taraflardan birinin arsa ve binanın bütününde hak sahibi olduğunu iddia etmesi ve hakkın iadesi konusunda bkz. *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 749-50, vr., 100b/3 (10 R 1074/11 Kasım 1663).

²⁶⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 138/629 (N 1083/Aralık 1672).

²⁶⁸ EHM ŞS, 51, 206/2 (104b) (14 R 1071/17 Aralık 1660).

Burada, ilk planda yeri kiralayıp yangından sonraki üç ay içinde binayı yaptıran ve mahkemede bunu tescil ettiren Mehmed Çelebi'ye söz konusu yeniden inşa izninin nasıl verildiği ve bu hatanın nasıl yapıldığı sorusu akla gelmektedir. 1660 yangınının getirmiş olduğu önemli sorunlar arasında teferuat sayılabilecek bu tür konuların gözden kaçmış olması ihtimal dahilindedir. Diğer yandan, hukuk sisteminin işleyişi, yerlerin kısa vadede kiraya verilmesi gayreti ve yapılan hatanın kısa süre içerisinde telafi edilmesi, dolayısıyla imar faaliyetlerinin vakit geçirilmeden başlaması ise, toparlanma iradesinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

İhtilafların aile içinde ve muhtemelen görünür olanlardan farklı nedenlerle gün ışığına çıkabildiğini söylemek mümkündür. Örneğin Kara Mustafa Paşa, kendi kurduğu vakfa ait olup 1633 yılında yanmış olan evi, yeniden fakat kendi imkânlarıyla yaptırmış ve eşi Saliha Hâtun'a tefviz etmiştir. Saliha Hâtun'un mülkiyetine geçmiş olmasına rağmen, Mustafa Paşa'nın büyük kızı Fatma Hanım buranın vakıf olduğunu iddia etmiş ve 1673 yılında dava açmıştır. Durumun böyle olmadığı gerekçesiyle davanın "istimâ" olunmaması, yani düşürülmesi yolunda kadıya emir gönderilmiştir.²⁶⁹

Mütevellilerin sorumluluklarını yerine getirdiklerini gösteren önemli örnekler vardır. İbrahim Paşa Camii imamı meşruta olarak oturduğu evi yandıktan sonra mülkü olmak üzere yaptırmış, fakat bu amacını kayıt altına aldırılmamış olması vakıf mütevellisinin eve müdahalesine yol açmıştır. Mütevellinin burayı vakıf adına zaptetmek istemesi üzerine kadıdan, evle ilgili bir keşif yaptırması ve meseleyi açıklığa kavuşturması istenmiştir.²⁷⁰

f. Yanmış Belgeler

Yangınlarda mülk ile birlikte mülkiyeti belgeleyen tapu senetlerinin kâderleri birleşebilmekte, her ikisi de bir yangında yok olabilmeydi. Böylesi durumlarda yeni evrakların tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Ali b. Yusuf'un yanmış evine ait tapu hüccetinin emanette tutulduğu bir başka evin yanması üzerine, mahalle halkının bilgisine başvurulmuş ve buna göre yeni

²⁶⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 218/1048 (L 1083/Şubat 1673).

²⁷⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-16, 26/118 (B 1103/Nisan 1692).

hüccet yazılmıştır.²⁷¹ Nitekim, belgelerin yanması halinde başvurulabilecek en önemli merci ilgili mahallenin sakinleri olmaktadır.²⁷²

Gönderilen emr-i şeriflerin yangınlarda yok olması üzerine bazı yetkili kişilerin, bir bakıma mevcut durumdan istifade ederek yetkilerini halkı rencide etmekte kullandıkları dikkate değer hususlardandır. Bu konuda şikâyet defterlerine yansıyan rahatsızlıklar ve bunlarla ilgili İstanbul kadısına gönderilmiş bazı emirler bulunmaktadır. Galata'da bulunan bazı Ermenilere ispençe muafiyeti getirilmiş ve voyvoda tarafından rahatsız edilmemeleri için kendilerine bunu belgeleyen bir ferman verilmiştir. Fakat, söz konusu ferman bir yangında yanmış ve voyvoda bu duruma aldırmayarak, kendilerini ispençe vermeleri konusunda zorlamıştır. Voyvodanın yaptığı bu haksız muameleyi sonlandırması için Galata kadısına bir emir gönderilmiştir.²⁷³ Yine bunun gibi ellerindeki emr-i şerifin bir yangında yanması üzerine, nizamlarının yenilenmesi ve bu nizama aykırı hareket edenlerin men edilmesini isteyen köhne boyacı taifesine, istekleri doğrultusunda yeniden aynı minval üzere bir ferman gönderilmiş olduğu görülmektedir.²⁷⁴

g. Ortaklık Konusunda Yaşanan Problemler

Ticari ihtilaflar arasında yer alan meselelerden bir diğeri ise, şirket ve benzeri ortaklıklar nedeniyle dava konusu haline gelmiş ihtilaflardır. Bu tür problemlerin genellikle alacak-verecek muamelelerinde yoğunlaşmış olduğu görülmektedir. Ortaklar arasındaki kâr ve zararda nispi bir denge olduğundan, bu ilişkinin olduğu durumlarda yangınların verdiği zararlarla ilgili olarak mahkemelerin aldığı kararlar tarafların ortaklık nispeti gözetilerek şekillenmiştir. Yangınlar ortaklıkların bitmesine neden olabildiği gibi bu yeni durumun hukuki olarak tescili de ihtilafların giderilmesiyle sağlanabilmekteydi.

²⁷¹ GŞS, 27, 18a/3 (5 Z 1013/24 Nisan 1605).

²⁷² İleri tarihli bir örnekte de, Üsküdar Mehmed Paşa Mahallesi'nde tapu senedi yanmış olan bir evin komşuların şahitliğine başvurularak satıldığı görülmektedir. ÜŞS, 430, 32b/1 (22 Ş 1163/27 Temmuz 1750).

²⁷³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-64, 185/1 (B 1126/Ağustos 1714).

²⁷⁴ İstanbul Ahkâm Defteri, 3, 340/1242, (*İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi 1*, haz. Ahmet Tabakoğlu vd., İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997, s. 88-89) (B 1168/Ocak 1755).

İki ortak bakkal arasındaki bir davada, taraflardan birisinin yangın öncesinde verdiği parayı ortağından talep etmesi üzerine diğeri, bu parayla bakkal malzemesi aldığını ve dükkânla birlikte bu malzemenin 1660'ta yandığını ileri sürmüştür. Bunun üzerine, aralarındaki dava sonlandırılmıştır.²⁷⁵

Yangın dolayısıyla meydana gelen zararlar ortaklık hukukuna göre karşılanır ve herhangi bir geri ödeme söz konusu olmazken, ortaklıkları yangın öncesinde bozulmuş olduğu halde alacak-borç meseleleri bulunanlar arasındaki davalar daha farklı bir nitelik kazanmıştır. Aralarında mudârebe²⁷⁶ ortaklığı olan iki kişi arasındaki dava, bu bağlamda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bir şekilde ortaklığın bozulması üzerine sermayedar olan taraf verdiği parayı geri istemiş, fakat diğer ortak dava konusu olan parayla saman satın aldığını ve onun da 1660 yangınında yandığını söyleyerek mukabelede bulunmuştur. Buna dair verilmiş olan fetvada ise 'ortaklık bozulduktan sonra sermayedarın rızası olmadan para işletilir ve bununla alınan mal zayi olursa, zararın parayı kullanana ait olduğu dolayısıyla iade edilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁷⁷

Bir başka mudârebe ortaklığı örneğinde ise, Kirkor, Bali ve Yagob isimli Ermeniler ile kendilerine fırıncılık işinde sermaye veren Ali b. Hasan arasındaki 1648'den 1660 yangınına kadar süren ortaklıklarından kalan alacak-borç davasının sulh yoluyla çözüldüğü görülmektedir.²⁷⁸

Defterlere yansıyan bu kayıtlardan anlaşıldığına göre yangınlar, kimi ortaklıklar açısından bir milat teşkil etmiştir.

2. İHTİLAFLARIN ÇÖZÜMLERİ

Davalıların aleyhlerindeki isnadları kabullenmemeleri halinde²⁷⁹ mahke-

²⁷⁵ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 263, vr. 23a/4 (2 Za 1073/8 Haziran 1663).

²⁷⁶ Emek-sermaye ortaklığı demek olan mudârebe için bkz. Cengiz Kallek, "Mudârebe", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 359-63.

²⁷⁷ ÜŞS, 228, 82b/1 (28 Ca 1071/29 Ocak 1661). Fetva şöyledir: "Ba'de feshi'l-mudârebe zeyd asl-ı mâlî nakid olmağla amrdan taleb ettikde amr meblağ-ı mezbûru vermeyip zeydin izinsiz i'mâl üzre iken asl-ı mâl-ı mudârebe yedinde telef ve zâyî olsa hâlâ zeyd meblağ-ı mezbûru amrdan tazmin ve ahza kâdir olur mu, cevâb-ı bâ-savâblarında olur deyû buyurulmağın ...".

²⁷⁸ İŞS, 9, 211a/3 (3 R 1072/26 Kasım 1661).

²⁷⁹ Örneğin, vakıf tarafından kiralanmış bir mahzenin yangın öncesindeki şekline (vaz'-ı kadim) göre inşa edilmesine rağmen, bunu bildiği halde değiştirilmesini isteyen mütevellinin uyarılması ve ihtilafın çözümü için bkz. İŞS, 22, 162b/1 (6 S 1108/4 Eylül 1696).

meler dört temel çözümleyici desteğe ihtiyaç duyarlardı. Bunlar sırasıyla; şahitlikler, belge ibrazı, yemin ve keşif olarak zikredilebilir.

a. Belge İbrazı

Osmanlı mahkemelerinde görülen davalar ve diğer muamelelerde, mahkemeler tarafından birer delil (beyyine) olarak da kabul edilen ferman, buyruldu, temessük, hüccet gibi belgelerin yardımına ihtiyaç duyulabilirdi. Özellikle hüccetler, sosyal ve ekonomik meselelerin çözülmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Hüccet'in sözlük karşılığı, "İçinde hüküm olsun veya olmasın mutlak anlamda delil" manasındadır.²⁸⁰ Kadı sicillerindeki alım-satım, alacak-borç, kira, devir, miras, miras taksimi, keşif, nikâh-talâk, tamir ve tayin gibi genel konuları ihtiva eden belgeler de toplu olarak hüccet başlığı altında toplanmaktadır.

Sayılan belgeler, yangınlar sonrasında çıkan ihtilafların çözümünde ve meselelerin açıklığa kavuşturulmasında kılavuz işlevi görmüştür. Örneğin, borcundan dolayı tasarrufunda olan evdeki hissesini ferağ eden, fakat evin yanması ile ferağın "sahih olmadığına" ve borcun baki kaldığına dair verilmiş bir fetva, mahkemenin neticelendirilmesini sağlamıştır.²⁸¹

Ayasofya Vakfı'ndan mukataalı olan yerde yapılan mülk odaları, hakkı olmadığı halde vakıf adına zaptetmek isteyen müteveli, gösterilen hüccet gereğince bu düşüncesinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.²⁸² Temessük ya da hüccet gibi her ne tür belge olursa olsun, bunların mutlak surette şahitler tarafından doğrulanması, ihtilaflı meselelerin çözümüne çok önemli bir katkı sunmaktaydı.

b. Şahitlikler

İhtilafların çözümündeki en etkili yöntem şahitlere başvurmaktır. Şahitler, genellikle ihtilafların taraflarının yaşadığı mahallenin sakinlerinden oluşmaktay-

²⁸⁰ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, MEB, İstanbul 1993, s. 865; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, 2. bs., İstanbul 2005, s. 206.

²⁸¹ İŞS, 9, 61a/4 (27 Za 1071/24 Temmuz 1661).

²⁸² BOA, A.DVNS.ŞKT.d-14, 37/174 (L 1101/Temmuz 1690).

dı. Öyle ki, bu kişiler o mahalleden bir sebeple ayrılmış, bir başka yere taşınmış olsalar dahi kendilerine ulaşıp şahitliklerinin istenebildiği görülmektedir. Miras, arsa gaspı, sınır ihlali ve diğer birçok ihtilaflı konunun şahitlikler yolu ile çözüme kavuşturulduğu söylenebilir.²⁸³ Bu bakımdan özellikle bir arsanın kime ait olduğu, arsa sınırının nerede başlayıp nerede bittiği, binanın konunun ne olduğu ve yangın sonrasında yapının önceki durumuna itibarla nasıl inşa edilmesi gerektiği gibi meseleler bir ölçüde şahitlerin bildirimlerine muhtaç konulardı.

İki ayrı vakfın Kepenekçi Mahallesi'nde bulunan arsaları dolayısıyla yasadıkları ihtilafın 1660 yangını öncesinde burada oturan fakat yangın sonrasında Timurtaş Mahallesi'ne yerleşen üç kişinin şahitliğiyle çözümlenebildiği görülmektedir.²⁸⁴

Bazı olaylarda, şahitlerin güvenilirliğini tespit etmek için de başka şahitler aranmıştır. Gösterilen bu hassasiyet, adaleti sağlama konusundaki gayretin bir yansıması olmalıdır. İlgili bir davada iddia sahibinin haklı olmadığı şahitlerin tespiti ile belirlenmişken, bu şahitlerin doğru kimseler olduklarına da kişilerin kendi mahalle sakinleri şahit tutulmuştur.²⁸⁵

Şahitlikler, yeni yapılarda inşaat kaidelerine uyulup uyulmadığının denetimini sağlayan bir mekanizma olarak da dikkati çeker. Kızıtaş ve Hoca Gıyaseddin mahallelerinde, yangın sonrasında sınır arsalarla yapılan tecavüz ve “üslûb-ı sâbık”a uygun olmayan yeni binalarla ilgili durum, şahitlerin açıklamalarıyla tam olarak anlaşılabilmiş ve çözüm yoluna gidilmiştir.²⁸⁶ Benzer şekilde, iki yerine üç kat yapılan ve on pencere eklenen bir evin bu durumu mahalle sakinlerinin ifadeleriyle açıklığa kavuşturulabilmiştir.²⁸⁷ Kamu malı olduğu zannıyla devlet adına satılmak istenen bir arsanın aslında Kabasakal Sinan Ağa Vakfı'na ait bir vakıf yer olduğu yine mahalle sakinlerinin şahitlikleri sayesinde anlaşılabilmiş ve satılması engellenmiştir.²⁸⁸

²⁸³ İŞS, 4, 40b/1 (R 1028/Mart 1619); İŞS, 9, 28b/1 (2 Za 1071/29 Haziran 1661); İŞS, 19, 70a/3 (28 L 1092/10 Kasım 1681).

²⁸⁴ EHM ŞS, 52, 64/1 (19 B 1072/10 Mart 1662).

²⁸⁵ İŞS, 16, 22b/1 (27 Z 1075/11 Temmuz 1665).

²⁸⁶ İŞS, 10, 77b/1 (29 L 1072/17 Haziran 1662); *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 795-96, vr. 10b/1 (10 L 1073/18 Mayıs 1663).

²⁸⁷ İŞS, 22, 85b/1 (13 Ş 1107/18 Mart 1696).

²⁸⁸ İŞS, 9, 67a/2 (29 Za 1071/26 Temmuz 1661).

Vekâlet kayıtlarının şahitler vasıtasıyla hukuki bir hüviyet kazandığı bilinmekte, vekilliklerinden şüphe duyulan kimselerin bu konumlarının açıklığa kavuşturulmasında da şahitlerin bilgisine başvurulmaktaydı. Örneğin bir kiracı, satın aldığı enkaz ve kiraladığı arsanın bedellerini isteyen vekile, vekilliğinden emin olmadığı için ödeme yapmamış ve kendisinden “isbât-ı vekâlet” istemiştir. Konunun kendilerine sorulması üzerine şahitler vekâleti doğrulamış ve enkaz parasının tahsili mümkün olmuştur.²⁸⁹

Mahkemelerde yerine getirilen işlemlerin hukuka uygun şekilde kayda geçirilmesini sağlayan şahitlik, yapılan arsa ölçümleri dolayısıyla da önemli bir delillendirme metodu olarak dikkati çekmektedir.²⁹⁰

c. Yemin

Müslüman ya da gayrimüslim Osmanlı toplumunun genelinin, mensubu bulundukları dine ciddiyetle yaklaştıkları ve mahkemelerde dinî semboller üzerine gerçekleştirilen yemin eyleminin de hassasiyet gösterilmesi gereken dinî bir özelliğe sahip olduğu, mahkemelerin “yemin” müessesesini çalıştırma biçiminden anlaşılabilir. Zira, somut delil olsun olmasın, mahkeme süreçleri açısından yeminin belirleyici bir rolü olduğu dava kayıtlarından çıkarılabilir. Şöyle ki, Osmanlı mahkemelerinin ihtilaflı meselelerde çözümü sağlayan bir delil olarak, Kutsal Kitaplar (*alâ vefki'l-me'sûl yemin billâhi'llezî enzele'l-İncile alâ İsa; hasbe'l-me'sûl yemin billâhi'llezî enzele't-Tevrâte alâ Musa*) ya da Tanrı (*yemin billâhi te'âlâ*) adına yapılan yemini pratik ve sonuç almayı sağlayıcı bir mekanizma olarak etkili bir şekilde işlettiği görülmektedir. Yemin, çoğu zaman davayı kabul etmeyen davalıdan istenirken, gerekli hallerde iki taraftan da talep edilebilmekteydi.

Örneğin, Yakub Ağa Vakfı'na ait arsada ortak olarak tasarruf ettikleri evleri 1660'ta yanan Mülâyim ve Muharrem, yangından sonra burayı yeniden or-

²⁸⁹ İŞS, 9, 106a/1 (24 Z 1071/20 Ağustos 1661). “... vekil-i mezbûr Hüseyin Efendi cevâbında mine'l-vâki' kaziyye bâlâda tafsili mürûr itdiği üzredir vekil-i mezbûr Ahmed Efendi mezkûr Âyişe'nin vech-i meşrûh üzre vekil itdiği ma'lûmum değildir deyü isbât-ı vekâlet etmedikçe semen-i mezbûru teslim etmem deyicek mezbûr Ahmed Efendi'den vekâleti mübeyyine beyyine talep olundukda 'udûl-i müsliminden ...”.

²⁹⁰ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 795-96, vr. 10b/1 (10 L 1073/18 Mayıs 1663). Söz konusu belgede önce mesâha ölçümünün yapıldığı ve akabinde şahitlerin görüşlerine başvurulduğu görülmektedir.

tak olarak yaptırmışlar. Fakat Muharrem, Mülâyim'in hakkına tecavüz ederek evin tamamını kendisininmiş gibi tasarruf etmek istemiştir. Ortaya çıkan bu durumun bir delil ile giderilmesinin mümkün olmaması üzerine her iki tarafa da yemin teklif olunmuştur. Yapılan beyanlara bağlı olarak iki husus üzerine yemin istendiği görülmektedir. Birincisi herhangi bir para tesliminin söz konusu olup olmadığı ile ilgili iken, ikincisi davacının iddiasına yöneliktir. Evin yanması ve yeniden yapılmasından sonraki yemin süreci belgede şu şekilde geçmektedir:

“fî'l-vâki' ebniye ihdâs edivermek için mezbûre Mülâyim'den bi'd-defa'ât üç yüz kıt'a riyâli gurus ahz u kabz etmediğine mezbûr Muharrem'e yemîn teklif olundukda ol dahi alâ vefki'l-mes'ûl yemîn billâhi'l-aliyyi'l-a'lâ ettikten sonra mezkûr Muharrem'den dahi def-i mezbûru mübeyyine bey-yine taleb olundukda ityân-ı beyyineden izhâr-ı acz edip istihlâf etmeğin fî'l-vâki' bin yetmiş bir senesinde nısf-ı şâyî-i âharını dahi izn-i mütevellî ile mezbûr Muharrem'e fâriğa olmayıp mütevelliden temessük alivermediğine mezkûre Mülâyime yemîn teklif olundukda ol dahi alâ vefki'l-mes'ûl yemîn billâhi'l-aliyyi'l-a'lâ etmeğin arsa-i mezbûrenin nısf-ı şâyî'inden kasr-ı yed edip müdde'îyye-i mezbûre Mülâyim'e teslime mezbûr Muharrem'e tenbih olunup”²⁹¹

Davacı Mülâyim'in arsadaki payını, Muharrem'e devretmediğine dair yemin etmesi, önceki hakkını baki kılmış ve davayı kendi lehine çevirmesini sağlamıştır.

Bu ihtilafın kaynağında ne olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değilse de, bu örnekten hareketle Osmanlı toplumunda yemin etmenin menfaate göre şekillendiği ileri sürülemeyeceği gibi, aleyhte bir durum ortaya çıkarsa dahi yemin etmekten kaçınma (yemînden nükûl) olaylarına da rastlanmaktadır. Nitekim, aslında mülk olan bir arsanın, görev yaptığı Mahmud Paşa Camii imamlarına ait bir vakıf yeri olduğunu iddia eden Cami imamı, kendisine dört

²⁹¹ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 749-50, vr. 100b/3 (10 R 1074/11 Kasım 1663).

beş defa mühlet verilmesine rağmen bunu delillendirememiş ve teklif olunan yemine de cevap vermemiş olması bunu desteklemektedir:

“müdde’î-i mezbûrdan müdde’âsını mübeyyine beyyine taleb olunukda ityân-ı beyyine için dört beş def’a istimhâl edip her kerede mehl-i şer’î ile ba’d-e’l-imhâl ityân-ı beyyineden izhâr-ı acz edip yemin dahi vermemeyin”²⁹²

Yangınlar, arsa sahipleri arasında kimi yeni ihtilafları ortaya çıkardığı gibi belirsizliklerin oluşmasına da sebep olmuştur. Yangın öncesinde Yusuf Ağa Vakfı’na ait bir duvarın yıkılarak bu yere mülk bir ev yapıldığı şeklinde mahkemeye intikal eden bir davada, davalı Ali Pazarbaşı konunun iddia edildiği gibi olmadığı ve vakıf arsaya herhangi bir tecavüzde bulunmadığını ifade etmiş ve bunu da kendisine teklif olunan yemine olumlu cevap vererek ispat ettiği görülmektedir.²⁹³

d. Keşif ve Mesâha

Arsaların yekpareleşmesi dolayısıyla sınırların belirsizleşmesine sebebiyet veren yangınlar, bir bakıma kişiler arasında ihtilafların ortaya çıkmasına da zemin hazırlardı. Bu bakımdan, şahısların haklarını resmî olarak tespit etmek ve ileride doğabilecek herhangi bir ihtilafı önlemek amacıyla kadılar tarafından yaptırılan keşiflerle arsaların sınırları belirlenir ve ortaya çıkan sonuçlar kayıt altına alınırdı. İhtilaflar bağlamında yapılan bu keşifler, arsalar ile ilgili mesâha (ölçüm) bilgisini objektif olarak ortaya koymasından dolayı hukuki açıdan geçerli bir delil anlamı da taşırdı.

Mülk sahiplerinin hemen bitişiklerindeki vakıf arsalara talip olmaları genellikle rastlanan bir durumdur. Bu yolla iki bazen üç arsanın yekpareleşme-

²⁹² *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 737-38, vr. 98a/1 (2 R 1074/3 Kasım 1663).

²⁹³ İŞS, 8, 4b/4 (9 Ra 1071/12 Kasım 1660). Alacak ve borçlar bakımından yangınların verdiği zararın farklı bir türünü yansıtan bir belgeye göre, ölen Dimitri’nin, Cafer Efendi Vakfı’na olan 20.000 akçelik borcu için rehin verdiği eşyası bir yangında yanmış ve müteveli de bu parayı Dimitri’nin mirasından tahsil etmek istemiştir. Varisler, mirastan hiçbir şey kalmadığını İncil üzerine yemin ederek ispatlamışlar ve dolayısıyla yangının bir sonucu olarak vakıf maddi zarara uğramıştır. Bkz. *Hasköy Mahkemesi* 5, haz. Çakır ve öte., s. 395, vr. 307/2 (Za 1021/Ocak 1613).

si²⁹⁴ kaçınılmaz olmakta ve ileriki zamanlarda doğması muhtemel sınır ihlali ihtilaflarının önüne geçilebilmesi için mutlaka bir keşif yapılarak arsaların asıl sınırlarının tespit edilmesi gerekmektedir.²⁹⁵

Örneğin, Zağarcıbaşı Mehmed Ağa icareteynli olarak tasarrufundayken 1693 yangınında yok olan yeniçeri odalarına vakfedilmiş dokuz odadan kalan arsaları, mütevellî izniyle kendi mülk arsasıyla birleştirmek istemiştir. Mehmed Ağa fiilî olarak birleştireceği, fakat hukuki bakımdan mülk ve vakıf olmak üzere iki farklı statüsü bulunan arsaların ölçümlerinin yapılarak tespit edilmesini mahkemeden talep etmiştir:

“işbu arsalar icâreteyn-i ma'lûmeteyn ile benim tasarrufumda olup bağçe-i mezkûreme zam ve ilhâka mütevellî-i mezbûr dahi izin vermekle mikdârları ma'lûm olmak için mesâha ve tahrîr ve hüccet olunmak matlûbumdur²⁹⁶

Her ne kadar bu keşif ileride doğabilecek bir ihtilafın önünü almak amacıyla matufsa da, yangınlar dolayısıyla ortaya çıkan şartların vakıflar açısından barındırdığı risklere işaret etmektedir.

İbrahim Paşa Camii imamına şart edilmiş olan bir bina yandıktan sonra

²⁹⁴ Kendi mülk arsası yanındaki Ebülvefa Vakfı'na ait iki yanmış arsayı devralan Mehmed Halife'nin bu arsaları üzerine alması ile ilgili hüccetler için bkz. İŞS, 8, 18b/4 (16 Ra 1071/19 Kasım 1660), 22a/2 (20 Ra 1071/23 Kasım 1660); Ayrıca Murad Paşa Vakfı'na ait olup müderrislere vakfedilmiş mukataalı arsanın komşu arsa sahibi olan Mehmed b. Ali'ye karşılıksız olarak devri konusunda bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 814-15, vr. 114a/1 (3 Ca 1074/3 Aralık 1663); Diğer bir hüccette de, Saime Hâtun'un damadı Mustafa Çelebi'ye menzili yanmış mülk arsasını sattığını ve bu arsanın bitişiğinde bulunan Samanviran Vakfı'ndan icareteynli arsasını da devrettiğini görmekteyiz. Bkz. İŞS, 9, 153a/1 (6 S 1072/1 Ekim 1661).

²⁹⁵ İsmail Ağa'nın, üç tarafı kendi mülküne ve bir tarafı yola sınır olan Şehdâne Hâtun Vakfı'na ait icareteynli bir arsayı 25.000 akçeye mutasarrıfından devralması konusunda bkz. İŞS, 8, 14/2 (5 Ra 1071/8 Kasım 1660); Kürkçübaşı Mahallesi Camii'ne meşruta olan mukataalı vakıf menzili sahibinden satın alan Hacı Hasan'ın kendi mülk arsası ile vakfa ait iki arsayı birleştirmesi ile ilgili kayıt için bkz. İŞS, 19, 176a/3 (10 R 1093/18 Nisan 1682); Ayrıca, Belgrad eski kadısı olan Ali Efendi'nin mülk arsasına sınır vakıf arsanın tasarruf hakkını satın alması ile ilgili kayıt için bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 692-93, vr. 88b/1 (10 Ra 1074/12 Ekim 1663); Bir diğer kayıta da 1660 yangını sonrasında Kızıltaş Mahallesi'nde mülk arsasının bitişiğindeki icareteynli vakıf arsayı tasarruf eden Ömer Ağa'nın yeniden inşaya maddi gücü olmamasından dolayı bu arsadan feragat etmesi dikkati çekmektedir. Bkz. İŞS, 14, 26a/4 (7 Z 1074/1 Temmuz 1664).

²⁹⁶ İŞS, 22, 23b/1 (17 B 1107/21 Şubat 1696).

imam tarafından kendi mülkü olmak üzere yeniden inşa edilmiş olduğu halde, imamın bu yeri “vakıf için veya nefsiyçün binâ ettiğin beyân eyleme”mesi nedeniyle bir ihtilaf yaşanmıştır. Konunun mütevellî tarafından Divan’a arz edilmesi üzerine “hassa mi‘mâr ma‘rifetiyle keşf” olunması ve incelenmesi emri verilmiştir.²⁹⁷

Ecr-i mislin kiracılar tarafından yüksek bulunarak indirim uygulanmasının istendiği bir örnekte ise, “hâssa mi‘mârbaşı ma‘rifetiyle” bir keşif yapılması ve meselenin çözülmesi istenmiştir.²⁹⁸

3. MUTASARRIFIN VEFATI VE YETİMLER

İslâm hukukuna göre vakıf yerlerde kira süresi bir ve üç yıllık bir zaman dilimini kapsamakta, kiraya verenin veya kiracının vefatı durumunda da sözleşme sona ermekteydi.²⁹⁹ Fakat, icareteynli yerlerde vakıf sahibinin ya da çocuğu bulunan bir kiracının vefat etmesi miras konusunu gündeme getirmekteydi. Bina ya da arsanın hukuki durumuna göre (icareteynli, mukataalı) söz konusu miras uygulamaları çeşitlilik arz etmekte, yetimlerle ilgili konular da ayrı bir nitelik taşımaktadır.

Vakfiyelerde yer alan çocuklar, torunlar ve en sonda azatlı kölelere kadar uzanan şart silsilesi içerisindeki fertler, söz konusu şartlarla kendilerine bağlanmış olan yerlerin yanması sonucu doğal olarak buraları imar eden kişilere, yerine göre vakfiye şartlarını yeniden belirleme ve hatta kendi adlarına yeni bir vakfiye düzenleme imkânını da sunmaktaydı.

a. Miras Kalan Yerler

Mutasarrıfa, mülkiyete yakın derecede cazip haklar tanıyan icareteyn, özellikle harap ve yanmış vakıf yerler için başvurulmuş bir kiralama türüdür. Tasarruf bakımından herhangi bir zaman şartı bulunmayan icareteynli yerler, kiracılar tarafından ömür boyu tasarruf edilir, vefatları sonrasında ise tasarruf hakları aynıyla çocuklarına intikal ederdi. Kiracıların çocuksuz olarak ve-

²⁹⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-16, 26/118 (B 1103/Nisan 1692).

²⁹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-17, 1/2 (B 1105/Mart 1694).

²⁹⁹ M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yay., 6. bs., İstanbul 2007, s. 275.

fat etmeleri halinde ellerindeki yerler doğrudan vakfın tasarrufuna geçerdi.³⁰⁰ Bununla birlikte, icareteynin bir şartı olan muaccelenin (peşin) günlük kira bedeli üzerinden mutasarrıf tarafından istifâ edilmesi de bir hak olarak vakfın teminatı altında bulunmaktaydı.³⁰¹

Çocukları olmayan mutasarrıfların, muaccelerlerini istifâ edemedi vefat etmeleri halinde İslâm hukukunun tanıdığı varislere bir hak doğmuş olur ve varisler, mürislerinin yaptığı masraftan vakıfta kalan haklarını talep ederlerdi. Bu durumlarda, kira sözleşmesinin tarihinden mutasarrıfın vefatına kadar geçen sürenin hesabı yapıldı. Sözleşmede belirlenmiş olan ecr-i misil miktarı ile tasarruf edilen süre arasında bir denklem kurularak mutasarrıfın bina için yaptığı masraftan kalan alacağı tespit edilir ve bu para vakıf tarafından varislere ödenirdi.³⁰² Bu hesaplama, 'icâreyi istifâ muhasebesi' şeklinde kavramlaştırılabilir.

Mutasarrıfın vakıf ile arasında herhangi bir alacak-borç durumunun söz konusu olmaması ve çocuksuz olarak vefat etmesi durumundaysa yer vakfa kalırdı. Elvanzâde Mahallesi'nde yanmış bir evden bu şekilde kalan arsa³⁰³ ile Molla Şeref Mahallesi'ndeki bir arsa³⁰⁴ Haremeyn Vakfı³⁰⁵ tarafından vakit kaybedilmeden zaptedilmiştir.

Buna karşılık, ilgili şahsın muaccel olarak ödediği paradan vakıftan bir alacağı olduğu halde vefat etmişse bu miras kapsamına girer ve varislerin bu alaktan hakları doğardı. Eğer varislerinden herhangi birisi kalan yeri kiralamak isterse, mirastan o kişinin hissesine düşen miktar icareteyn muacclesi-

³⁰⁰ Bu uygulamaya 1867 yılına kadar devam etmiştir.

³⁰¹ Bu konuda bkz. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, s. 186-98.

³⁰² Ömer Çavuş, 1660 yılında yanmış olan bir vakıf hamamının yapımı için 141.678 akçe harcamış, fakat bu meblağdan henüz 61.678 akçesini istifâ etmiş olduğu sırada ölmüştür. Bunun üzerine, Ömer Çavuş'un vakıfta kalan 80.000 akçesi müteveli tarafından varislere ödenmiştir. İŞS, 13, 92a/2 (20 L 1074/16 Mayıs 1664). Belge için bkz. Ek-4.

³⁰³ EHM ŞS, 51, 196/3 (99b) (5 S 1071/10 Eylül 1660).

³⁰⁴ Yangın sonrasında icareteynli olarak kiralanın arsa üzerinde yapımına başlanan oda henüz tamamlanmamışken mutasarrıfı Mehmed Beşe vefat etmiş ve yer, yeniden kiralanmak üzere vakfa dönmüştür. Bkz. EHM ŞS, 51, 107a/3 (29 Ra 1071/2 Aralık 1660).

³⁰⁵ Mekke ve Medine fukarası, Mescidlerin giderleri ve diğer masraflar için anonim olarak teşekkül etmiş olan Haremeyn Vakıfları hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüz yıllar)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.

nin bir kısmına sayılırdı. Böylece vakfın borcu, yapılan yeni kira sözleşmesiyle ödendiği gibi bu miktarın muaccelenin toplamını bulmaması nedeniyle vakıf alacaklı konuma gelmiş olurdu.³⁰⁶ Fakat, bir kiracının çocuksuz ölmesi durumunda bıraktığı yerin hükmü konusunda 1680'li yıllarda çıkan bir buyruğuya göre, bu yerlerin Beytülmale ait olduğu ve Maliye tarafından zaptolunması gerektiği kararının alındığı anlaşılmaktadır. Genel uygulamanın dışında gelişen bu karara, *Atik Şikâyet Defteri*'ndeki 1689 tarihli bir kayıta teyiden bir atıf yapılmıştır:

“İstanbul ve Üsküdar ve Galata ve Hâslar kadılarına hüküm ki bi'l-fi'l Dârüssa'ade ağası olup nâzır-ı Haremeynü's-şerifeyn olan el-Hâc Mustafa Ağa -dâme ulüvvühû- ordu-yı hümayûnuma arz gönderip evkâf-ı mezbûrun akârâtından taht-ı kazânızda vâki' icâre-i mu'accele ve mü'ecceleli vakıf ve vakıf menziller mukaddemâ ihrâkda muhterik oldukda müste'cirleri kendi mallarıyla mu'accelelerine mahsûb olmak üzere müceddeden binâ edip mutasarrıflar iken bilâ-veled fevt olup ol vakıf menzilleri bi-hasebi's-şer' ve'l-kânûn vakfa intikâl edip vakıf mütevellisi taraf-ı vakıfdan âhara icâr eylemek istedikde beytûlmâl emîni ve sâirleri ol makûle vakfın akârâtından olup icâre-i mu'accele ve mü'eccele ile vakıf menzillere müste'cirler iken bilâ-veled fevt olanların menzillerin mîrî tarafından biz zabt ederiz deyû nizâ' eylemeleriyle mukaddemâ mâliye tarafından zabtıyçün emr-i şerîf verilmekle mücebine amel olunmak bâbında müceddeden hükm-i hümayûnum recâsına i'lâm etmekle vech-i meşrûh üzere amel olunmak için hüküm yazılmışdır. Fî 28 B sene 1100.”³⁰⁷

³⁰⁶ Örneğin Solak Hamza, el-Hac Bali Vakfı'na ait arsa üzerine 105.000 akçeye bir menzil yaptırır, fakat iki yıl sonunda çocuksuz olarak vefat etmesi üzerine Solak Hamza'nın vakıfta alacağı kalır. Menzil kiralanmak üzere çıkarıldığı müzayedede beklenen ilgiyi görmez ve bunun sonucunda 70.000 akçe muaccele karşılığında Hamza'nın eşi Şemsikamere kiralanır. Şemsikamer'in miras hakkı olarak vakıftan alacağı olan 15.000 akçe bu miktardan düşülerek muacceleleri 55.000 akçe olarak kayıt altına alınır. Blz. İŞS, 17, 21a/3 (22 Ra 1076/2 Ekim 1665).

³⁰⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-13, 233/1137 (18 Mayıs 1689). Devletin bu kararı alması ve devam ettirmesine bu sırada başlamış olup devam eden ve devlete maddi açıdan önemli bir yük getiren “Kutsal İttifak Savaşları” neden olmuş olabilir.

Mütevelliler, kimi zaman vakıf hakkını korumak adına ya da başka gayelerle, kişilerin mirastan doğan haklarını, bilerek ya da bilmeyerek, vermekten imtina etmişler ve bu tür sorunlarının giderilmesi için varisler de haklarını arama yoluna gitmişlerdir. Bu tür sıkıntıların aşılmasındaki yöntemlerin belki de en etkiliisi durumu padişaha arz etmektir. 1689 yılında Balat'ta çifte hamamı icareteyn ile kiralayan İbrahim isimli şahsın burayı "malıyla ta'mir edip sarf eylediği akçesin almadan" vefat ettiğinin bilinmesine rağmen, eşinin mirastan doğan hakkını vakıftan alamamıştır. Bunun üzerine gerekli araştırma ve işlemlerin yapılması hususunda kadıya bir ferman gönderilmiştir.³⁰⁸

Vefat etmiş olan mutasarrıfın "istifâ edilmemiş" hakkını vakıftan talep eden mutasarrıfın kardeşine mütevellinin "ta'allül ve inâd ve gadr" ettiği ifade olunarak söz konusu hakkın sahibine iadesine hükmedilmiştir.³⁰⁹ Benzeri bir durum Mimar Mustafa'nın vefatıyla yaşanmıştır. Ayasofya Vakfı'nın mukataalı arsasında mülk binası olduğu ve bunu hüccetle belgelediği halde, vakıf mütevellisi bunu gözardı ederek binayı zaptetmiştir. Divan'a şikâyet olarak yansıyan konu ile ilgili olarak kadıya gönderilen fermanda, söz konusu hüccete uygun hareket edilmesi emrinin verildiği görülmektedir.³¹⁰

Yanmış yerler üzerine yeniden bina yapılacağı sırada varisler arasında meydana gelen yer paylaşımı konusundaki ihtilaflar oldukça fazladır. Bu tür durumlarda vakfiyeler ilk müracaat edilen kılavuzlar olmuştur. Nitekim, karşılaşılan ihtilafların çözüme kavuşturulmasında vakfın şartlarına uyulması gerekirdi. Örneğin, Çakır Ağa Mahallesi'nde bulunan bir arsanın tasarrufu konusunda varisler arasında bir ihtilaf yaşanmıştır. Buna göre, binalarının yanmasından sonra Fatma isimli kişi vakfiye şartına bağlı olarak arsalarındaki yarı hissesine bir ev yapmak istemiş, fakat diğer iki varis Fatma'nın 1/3 oranında hakkı olduğunu ileri sürerek buna engel olmuşlardır. Vakfiyeye müracaat edilmesiyle Fatma'nın arsadaki yarı hissesi tescillenmiş ve ihtilaf giderilmiştir.³¹¹

Yandıktan sonra icareteynli olarak yeniden yapılan Ebrukeman Vakfı'na ait bir evin mutasarrıfının çocuksuz ölmesi üzerine ev hukuken vakfa intikal etmiştir. Fakat, mutasarrıfın varisleri buranın mülk olduğu ve kendilerine ve-

³⁰⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d- 33, 437/1904 (S 1113/Temmuz 1701).

³⁰⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d- 8, 440/2140 (M 1084/Mayıs 1673) .

³¹⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d- 14, 37/174 (L 1101/Temmuz 1690).

³¹¹ İŞS, 9, 16a/2 (24 L 1071/22 Haziran 1661).

rilmesi gerektiğini iddia ederek defaatle münazaaya girmişlerdir. Konuyla ilgili yazılan iki ayrı emr-i şerif, bu kişilerin böyle bir hakları olmadığı gerekçesi ile bundan men edilmeleri hükmünü taşımaktadır.³¹²

Varisler kimi durumlarda icareteynli yerlerdeki haklarını birbirlerine devredebilir ve satabilirlerdi. Örneğin, icareteyn ile üç dükkânı tasarruf eden dört kardeşten birinin buradaki ¼ hissesini kardeşlerinden birine satmıştır.³¹³ Miras kalan vakıf yerlerin varisler tarafından tasarruf edilebilmesinin en önemli kriterini vakfiye şartları teşkil ederdi. Bu bağlamda recül-i sâlihe (güvenilir, doğru, mümin bir adam) şart edilerek vakfedilen bir yer, yangın sonrası mutasarrıfı olan recül-i sâlih tarafından yaptırılmış olsa dahi onun ölmesi ve varisinin de bir "recül" (erkek/adam) olmaması tasarruf hakkı bağlamında bir engel olma-
taydı. Varisenin binada miras hakkı olsa da vakfiye şartından dolayı tasarruf hakkı söz konusu olmazdı. Bu durumdaki kişilerin, miras hakları olan binayı vakfiye şartına uygun bir kimseye satarak o yerden el çekmesi sağlanırdı.³¹⁴

Yangınlardan kalan mülk arsaların bazıları satıldığı gibi bir kısmının da varisler arasında pay edildiği görülmektedir. Nikoşah v. Şehriyar isimli Ermeni'den kalan bir mülk arsanın yapılan keşif ile varisler arasında pay edilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Burada tam bir kadastro ölçümü yapılmış ve hak sahiplerinin sınırları tespit edilmiştir.³¹⁵

Yapılan bu keşiflere eğer varsa enkaz da dahil edilirdi. Satılma ihtimaline karşılık varislerin enkazdaki hisseleri tespit edilir ve elde edilecek meblağdan varislerin payları belirlenmiş olurdu. Örneğin, Vefa Hâtun isimli bir kadın, oğlundan miras kalan hissesini, torunu (kızının oğlu) İbrahim Ağa'ya satmış, yangından sonra ise İbrahim Ağa arsa ve enkaz üzerindeki hakkının tespit edilmesini istemiştir.³¹⁶ Diğer yandan miras kalan yerlerdeki hisseler varisler

³¹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 332/1614 ve 344/1668 (Z 1083/Nisan 1673).

³¹³ Yeniçeri odaları yakınında bulunan üç dükkânın mutasarrıfı olan dört kardeşten Salih Hâtun 1660 yangınından sonra arsadaki hissesini ağabeyi Abdurrahman Ağa'ya 9700 akçeye satmıştır. Bkz. İŞS, 13, 38a/3 (7 Ş 1074).

³¹⁴ Ulemadan Halil Efendi tarafından 1660 yangını sonrası yeniden yaptırılan ve onun vefatından sonra oğlu Kadı Mustafa Efendi'ye ondan sonra da kardeşi Mehmed ile kızı Emetullah'a kalan bina vakfiye şartı gereği bir recül-i sâlih olan es-Seyyid Cafer Efendi'ye satılmıştır. Bkz. İŞS, 13, 4a/2 (C 1074/Ocak 1664).

³¹⁵ İŞS, 8, 41b/3 (10 R 1071/13 Aralık 1660).

³¹⁶ İŞS, 8, 47a/1 (27 Ra 1071/30 Aralık 1660).

arasında da alım-satımın konusu olmuştur. Örneğin Afife Hâtun, Dülgerzade Mahallesi'nde yanmış olan bir evdeki hissesini kardeşi Ebussuud Efendi'ye 350 kuruşa satmıştır.³¹⁷

Miras mülk yerlerin enkazlarıyla birlikte satılmasına örnek olarak Mehmed Paşa'nın varislerine kalmış olan Kemal Paşa Mahallesi'ndeki,³¹⁸ Hüseyin Ağa'nın hanımı ve kızlarına kalmış olan Haydarhâne Mahallesi'ndeki³¹⁹ ve yine bir başka Mehmed Paşa'nın varislerine kalmış olan Firuz Ağa Mahallesi'ndeki³²⁰ arsalar örnek gösterilebilir.

Bununla birlikte miras kalan yerlerdeki hisselerin doğrudan hissedarlar arasında satışlarının yapıldığı da söylenebilir. Örneğin Rabia Hâtun'un, eşinden kalan 576 sehimlik bir arsadaki 52 sehim hissesini ifraz³²¹ ettirdikten sonra torununa 40 kuruşa satmıştır.³²² Ayrıca Efrayim v. Simon'un, babasından kalan hissesini Danyal isimli Yahudiye (muhtemelen adı geçen Efrayim'in amcası) sattığı görülmektedir.³²³ Bir başka belgede ise, Baba Hasan Alemi Mahallesi'nde bulunan arsa, hamam ve mahzendeki hisselerin hissedarlardan diğerine devrolunduğu görülmektedir.³²⁴

b. Yetimlere Kalan Yerler

Yetimler vefat, miras ve vesayet kavramları etrafında şekillenen oldukça özenli ve incelikli biçimde işlenmiş olan bir hukuk alanının konusu olması yanında, İslâm toplumlarında, en çok hassasiyet gösterilen konuların başında yer alır. Osmanlı uygulamasında da yetimlere dair her olay itina ile kayıt altına alınmış olup yangınlar sonrasında onlara ait gayrimenkullerin yeniden inşası ve imarı mahkemelerin gündemini meşgul eden önemli bir mesele olmuştur.

³¹⁷ *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 944, vr. 43b/4 (10 Z 1073/16 Temmuz 1663).

³¹⁸ İŞS, 8, 23a/1 (20 Ra 1071/23 Kasım 1660).

³¹⁹ İŞS, 9, 161b/4 (24 S 1072/19 Ekim 1661). Arsanın satış değeri 220.000 akçedir ki, bununla bir ev almak mümkündür.

³²⁰ İŞS, 12, 89b/2 (29 Ra 1074/31 Ekim 1663).

³²¹ İŞS, 22, 123b/1 (10 Za 1107/11 Haziran 1696).

³²² İŞS, 22, 124a/1 (10 Za 1107/11 Haziran 1696).

³²³ İŞS, 9, 35a/3 (6 Za 1071/3 Temmuz 1661).

³²⁴ İŞS, 10, 26a/1 (26 B 1072/17 Mart 1662).

Yapılan harcamalar dolayısıyla vasilerin muhasebeleri tutulmuş ve yetimlere ait varlıkların denetimi yapılmaya çalışılmıştır.³²⁵ Osmanlı yönetim ve sosyal pratiğinde yetim hakkının korunması anlayışının dinî bir temele sahip olması,³²⁶ yetimlere ait arsa ve binalarla ilgili işlemlerde hassasiyetin gelişmesini sağlamıştır.³²⁷

Osmanlı arşiv belgelerinden kadıların, vakıf ve yetimlere ait mal ve haklar konusunda çok duyarlı hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Vakıflarla ilgili kayıtlarda dikkati çeken “vakfa enfa’ ve evlâ olduğu” şeklindeki vakıflar lehine kullanılan ifade, yetim konulu olanlarda da “sağireye enfa’ ve evlâ” olması kalıbıyla karşılanmıştır.³²⁸ Kamu, vakıf ve yetim hakkı meselelerine verilen bu önemden dolayı yanmış yerlerin en kârlı yöntem olan müzayede ile satılması veya devri işlemi, özen gösterilen konuların başında yer almıştır. Bu sayede ilgili tarafın olabildiğince kârlı bir alışveriş yapması sağlanmaya çalışılmıştır. Malları üzerinde bu tür işlem yapılan yetimlerin “nafakaya eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc” oldukları ve mallarının “zarûret-i nafaka ve kisve” için satıldığı veya devredildiği ifade olunmaktadır.³²⁹ Bir yetimin yanmış binasını yeniden yapmaya ekonomik gücü olsa dahi zaruret-i nafaka içinde bulunması, arsasının devredilmesi için

³²⁵ 1660 yangınında yanmış bulunan Rüstem Paşa Çarşısı’nda bir bakkal dükkânı ve Haydarhâne Mahallesi’ndeki bir menzilin tamirleri için harcanan para ayrı ayrı kaydedilmiş ve yetim bütçesinden düşülmüştür. İŞS, 10, 10a/4 (25 B 1072/16 Mart 1662); Çukur Mahallesi’nde bir yetime ait olup yanmış olan ve yeniden yaptırılan menzilin keşif hücceti için bkz. İŞS, 19, 80a/2 (21 L 1092/3 Kasım 1681). Bu belgede yangının, söz konusu hüccet tarihinden yirmi ay önce (Ş 1092/Eylül 1681) çıktığı ifade olunmuştur. Ulyâ, vustâ ve süflâ olmak üzere üç kat olduğu belirtilen menzilin bu kadar kısa bir süre içerisinde yapılmış olması da ayrıca dikkat çekicidir.

³²⁶ Kur’an’da bu konuda oldukça açık uyarılar bulunmaktadır. “Yetimin malına, kendisi ergenlik çağına varıncaya kadar onu değerlendirmek amacı dışında sakın yaklaşmayın.” İsrâ 34, Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı, Meal-Tefsir*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., 5. bs., İstanbul 1999, s. 565. Diğer ayetler için bkz. Bakara 220; Nisâ 2, 10, 36; Enâm 152; Beled 15; Duhâ 9; Mâ’ûn 2.

³²⁷ Nişancıpaşa Mahallesi’nde bulunan ve yetime ait olup 1085/1674 yılında yanmış dört dükkânın müceddeden yapılıp icareye verilmesi için hemen harekete geçilmiştir. BOA, İŞS, 233, 200b/3 (25 Ş 1085/24 Kasım 1674).

³²⁸ İŞS, 8, 36a/1 (5 R 1071/8 Aralık 1660); BOA, İŞS, 233, 200b/3 (25 Ş 1085/24 Kasım 1674).

³²⁹ “sağir-i mezbûrun nafakaya eşedd-i ihtiyâcı olmağın arsa-i mezbûre bey’a arz olunup sûk-ı sultânide müzâyede olundukda”bkz. İŞS, 9, 73b/4 (29 Za 1071/26 Temmuz 1661), 75b/3 (7 Z 1071/3 Ağustos 1661), 198a/1 (2 R 1072/25 Kasım 1661); İŞS, 10, 20b/1 (11 Ş 1072/1 Nisan 1662), 48b/1 (12 N 1072).

önemli ve yeterli bir gerekçe halini almaktaydı.³³⁰

Kimi durumlarda yetimlerin gerek imar, gerekse kira maliyetini karşılama imkânlarının olmaması nedeniyle tasarruflarında olan yerlerden feragat ettikleri de gözlenmektedir. Fakat, bunun sağlanabilmesi için kadıdan bir izin tezkiresi alınmak zorundaydı. Bu belgenin düzenlenebilmesi ise, feragate sebep olan gerekçenin duruma muttali olan kimseler tarafından uygun bulunmasına bağlıydı.³³¹

Diğer taraftan, yetimlere ait yanmış yerlerin hızlı bir şekilde hayat bulması, ifade edilen hassasiyetin bir veçhesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim, ölen Çavuşbaşı Mahmud Ağa'nın yetimlerine vasi olan kişinin muhasebesinin görüldüğü bir kayıtta, Aksaray'da yetimlere ait olup yanmış bulunan tavukçu, börekçi, bakkal dükkânları ile menzil, Atpazarı'nda bulunan odalar ve Mercan'daki kasap dükkânının çok kısa bir süre içerisinde yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır.³³²

4. MÜLK YERLERİN YENİDEN İNŞASI VE FORMÜLLER

Osmanlılar, mülk edinmeyi mümkün kılan bir toprak sistemini benimsemişlerdir. Fakat, halkın vakıf kurma eğilimi dolayısıyla bu mülkiyet alanlarının da çokça statü değiştirilerek vakıf haline geldiği ve arazilerin büyük oranda devlete ait (kamu/miri) olduğunu belirtmek gerekir. Devlet, konjonktürel olarak gerekli gördüğü takdirde ilhak ve istimlak politikaları ile özel mülkiyet alanını ya daraltmış ya da temlik³³³ politikasını benimseyerek genişletmiştir. Öte yandan, "hukuk"un insana yaratılıştan sunulmuş bir bağış olması anlayışı dolayısıyla mülkiyet hakkının korunmasında bir titizlik de gösterilmiştir.

³³⁰ İŞS, 15, 100b/2 (2 Z 1075). "sağır-i mezbûrun arsa-i mezbûreyi binaya kudreti olduğundan gayri nafakaya eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olmağla".

³³¹ Babasından miras kalan, fakat 1660 yangınından dolayı yalnız arsası kalan icareteynli câmeşuy dükkânından yetimin feragati konusunda bkz. İŞS, 8, 36a/1 (5 R 1071/8 Aralık 1660); İcareteyn ile bir başka yetimin tasarrufunda olan odadan yetimin feragati konusunda bkz. İŞS, 10, 64a/6 (10 L 1072/29 Mayıs 1662).

³³² İŞS, 8, 38a/2 (10 R 1071/13 Aralık 1660).

³³³ Temlik, "sözlükte 'mülk olarak vermek' anlamına gelir. Terim olarak bir hükümdarın miri araziden veya şahıslardan devlete intikal eden arazi ve binalardan bazı yerleri devlete hizmet etmiş kimselere mülk şeklinde tahsis etmesini ifade eder." bkz. Mehmet İpşirli, "Temliknâme", *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, s. 430.

a. Vakıf ve Şahıslardan Kredi Alma: İstiğlâl

Yatırım yapmak amacıyla veya başka ihtiyaçlardan dolayı şahıslar, istiğlâl adı altında vakıflardan bir tür kredi alırlardı. Hukuki terminolojide, alışverişlerde satış muamelesi olarak kabul edilen istiğlâl, vakıflar tarafından faizli borç verilmesi işleminin bir türünü teşkil ederdi. İşlev bakımından mülkü ipotek etme anlamını da kapsayan istiğlâl teriminin sözlük karşılığı, “ev, dükkân tarla ve bunlara benzer gayrimenkulün geliri, karşı gösterilerek rehine koyma”³³⁴ şeklindedir. Diğer bir ifadeyle, kefil şartı ile şahıs ya da vakıflardan faizli borç para alınması ve bunun karşılığında bir gayrimenkulün ipotekli veya rehin olarak verilmiş gösterilmesidir.

İstiğlâlli satışlarda bir yıl için 10'a 11, yani %10 oranında bir faiz konularak vakıf parası kullandırılırdı. Bu konu, vakıfların birçoğunun belirtilmiş vakfiye şartları arasında yer almaktadır.³³⁵

İstiğlâl muamelesi şu aşamalarda gerçekleşirdi:

1. Satış muamelesinin ‘istiğlâl’ ifadesiyle gerçekleşmesi (bey' bi'l-istiğlâl),
2. Belirlenen paranın vakıf tarafından şahsa ödenmesi,
3. Gayrimenkulün vakfa satıldığıнын beyanı,
4. Vakfın, gayrimenkulü şahsa kiraya vermesi,
5. Aylık kira miktarının (taksit) ve ödeme süresinin belirtilmesi.

Gayrimenkulün muamele-i şer'iyeye ile satılması, vakıftan kredinin alınabilmesi için hukuki bir gereklilikti. Bu zaruri göstermelik satışta, alınan krediye bedel/rehin olarak gayrimenkul gösterilmekteydi. Yerin kiralınması da yine bir muamele-i şer'iyeye örneği olarak borcun taksitlendirilmesini sağla-

³³⁴ Devellioğlu, *Lûgat*, s. 546.

³³⁵ Örneğin, Cenân Hâtun bt. Abdülvehhab'ın para vakfı için şartlarından birisi; “meblağ-ı merkum her sene onu on bir akçe üzre ale'l-vechîş-şer'i'l-helâl yed-i mütevellî ile istirbâh ve istiğlâl olunup ...” şeklindedir. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*, haz. Yılmaz Karaca ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, s. 121-23, vr. 11b/1 (26 S 1027/22 Şubat 1618); Kurd b. Mehmed'in para vakfı için şartlarından birisi de; “nukûd-ı merkûme her yılda onu on bir akçe olmak hesabı üzre vakf-ı mezbûrun mütevellisi yediyle mu'âmele-i şer'iyeye ve murâbaha-i mer'iyeye ile ale'l-vechî'l-hâl istirbâh ve istiğlâl ...” şeklindedir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 3*, haz. Karaca ve öte., s. 169-71, vr. 21a/1 (Ra 1027/Mart 1618). Benzer örnekler için bkz. *İstanbul Mahkemesi 3*, haz. Karaca ve öte., s. 462-64, vr. 85b/1 (13 L 1027/3 Ekim 1618); *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 338-41, vr. 33a/5 (24 Za 1073/30 Haziran 1663).

maktaydı. Belirlenen geri ödeme takvimi, borçluya tanınan vade süresi olarak tanımlanabilir.

Örneğin Mehmed isimli şahıs, yeniçerilerin onuncu ağa bölüğüne ait para vakfından aldığı 87 esedi, 50 riyali kuruş ve 5.000 akçe karşılığında Eynebey Mahallesi'nde bulunan arsasını vakfa satmış, akabinde aynı yeri 180 günlüğüne (altı ay) 1500 akçeye kiralamıştır.³³⁶ Hasan Çavuş isimli şahıs da, Mimar Ayas Mahallesi'ndeki mülk menzil arsası ile bir başka vakıftan mukataalı iki bab odasını Mahmud Efendi Medresesi Vakfı'na 535 riyali kuruşa istiğlâl ile satmıştır.³³⁷

el-Hâc Ömer Vakfı, Nevciyan bt. Abdullah'a 300 esedi kuruş kredi vererek Hacı İshak Mahallesi'nde yanmış olan evini yapma imkânını sağlamıştır.³³⁸ Afife bt. El-Hâc Mehmed isimli kadının ise, Manisalı Çelebi Mahallesi'nde bulunan arsaları birbirine sınır iki evinden birini ve arsa içindeki hamamını yaptırabilmek için mahalle avarızına vakfedilmiş paradan 215 kuruş³³⁹ ve diğer evini yaptırabilmek için de Kadı Alaaddin Vakfı'ndan 79 kuruş³⁴⁰ kredi kullanmıştır.

Uzunçarşı yakınlarında Yavaşçaşahin Mahallesi'nde bulunan evini yaptırabilmek için vakıftan kredi alanlardan biri de Şeyh Mehmed Efendi'dir. Gül Camii Mahallesi avarızından yılda 7,5 kuruş kira bedeli adıyla, vakfa geri ödemek üzere toplam 50 kuruş almıştır.³⁴¹

İstiğlâlli satış muamelesiyle kredi verenler arasında vakıfların yanında şahıslar ve özellikle yetimler de bulunmaktaydı. Örneğin, Yamandi isimli Ermeni Kumkapı'da bulunan ve 1660'ta yanmış olan evini yaptırabilmek için kalan arsasını 10.000 akçe karşılığında bir yetime istiğlâl ile satmış ve yılda 2.000 akçeye müeccel bedelle kiralamıştır.³⁴² Receb Ağa isimli şahıs da, Manisalı Çelebi

³³⁶ İŞS, 9, 24a/3 (3 Za 1071/30 Haziran 1661).

³³⁷ İŞS, 16, 12a/3 (23 Z 1075/7 Temmuz 1665).

³³⁸ İŞS, 14, 74b/1 (21 M 1075/14 Ağustos 1664).

³³⁹ İŞS, 8, 35b/1 (7 R 1071/10 Aralık 1660). Geri ödenecek meblağ ana para yanında yıllık 32,5 ve 3 rub' kuruştur.

³⁴⁰ İŞS, 9, 60b/1 (20 Za 1071/17 Temmuz 1661). Geri ödenecek meblağ ana paraya ilave olarak yıllık 1335 akçedir.

³⁴¹ İŞS, 10, 63b/4 (11 L 1072/30 Mayıs 1662).

³⁴² İŞS, 9, 57b/4 (20 Za 1071/17 Temmuz 1661).

Mahallesi'ndeki evi ve Saraçhane'deki bir dükkânını, Mahmud Efendi Vakfı ile Eski Saray Bölükbaşı Mahmud Ağa'dan aldığı kredi ile yaptırabilmiştir.³⁴³

İstiğlâli satış muamelelerine dair örneklerin çoğunda, kredi verme işleminde para vakıflarının ön planda yer aldığı görülmektedir.³⁴⁴ Faizli para işlemleri bu vakıflar için kendilerine kazanç sağlayan bir yol olarak borç veremeleri, nakit ihtiyacı olan şahıslara bir taraftan harap olmuş yerlerini imar etme imkânı sunarken, diğer taraftan bu borçların taksitlendirilmesi ile yangının toplum üzerindeki maddi yükü bir miktar hafiflettiği gibi vakıflar da kuruluş gayelerine uygun şekilde sermayelerini çalıştırarak kâr döngüsü sağlamaktadırlar.

Yukarıdaki örneklerde, kredilerin ne amaçla alındığına dair açık herhangi bir bilgi bulunmasa da, asıl sebebin arsaların imarı olduğunu tahmin etmek güç değildir. Muamelelerde, alınan borç ve kira miktarı yani geri ödeme açık olarak belirtilirken, bu tür kredilerin alınma amacının beyan edilmesi hukuk açısından gerekli olmadığı gibi mümkün de değildir.

Vakıflara olan borçlarını yine vakıflardan aldıkları istiğlâl türü borç ile kapatmak isteyenlere rastlamak mümkündür. Borcu borçla ödeme anlamına gelen bu ikinci defa kredi alma düşüncesi, kişinin borcunu zamana yaymak istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu bağlamda, neden dolayı borçlandığı belli olmayan Emetullah Hâtun isimli kişinin, Karaçelebizade Vakfı ile yaptığı istiğlâl ile alım-satım, bazı mücevherlerini rehin verme, borcunu ödeme ve nihayetinde elindeki bazı malları bâttan (kesin) vakfa satması gibi muamelelerden hareketle, kredi kullandırmanın yoğunluğuna işaret etmek mümkündür.³⁴⁵ Ali Efendi isimli bir kadı ise, 1659 yılında vakıftan aldığı 1.212 riyalî kuruş karşılığında evini rehin vermiş, henüz vakfa 1.100 kuruş borcu varken evin yanması üzerine, kalan enkazı ve arsasını tekrar vakfa rehin vermiş ve belirle-

³⁴³ İŞS, 9, 119a/2 (6 M 1072/1 Eylül 1661).

³⁴⁴ Diğer örnekler için bkz. *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 115, vr. 10a/3 (1027/1618); *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 368-69, vr. 37b/4 (1 Z 1073/7 Temmuz 1663), 45b/2 (24 Z 1073/30 Temmuz 1663), 50b/7 (2 M 1074/6 Ağustos 1663), 57a/5 (24 M 1074/28 Ağustos 1663), 59a/2 (29 M 1074/2 Eylül 1663).

³⁴⁵ Emetullah Hâtun ile Vakıf arasında gerçekleşen muamele örnekleri için bkz. İŞS, 9, 74b/3 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661), 79a/3 (22 Za 1071/19 Temmuz 1661), 81b/1 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661), 82b/2 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661), 87a/4 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661), 115b/2 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661).

nen ücreti borcuna takas ettirmiştir. Daha sonra arsayı aylık 165 riyalî kuruş karşılığında istiğlâl ile bir yıllığına kiralamıştır.³⁴⁶

Vakıflara borcu olanların yanan evlerinden kalan arsalarını rehin bırakmaları, istiğlâl uygulamasının bir başka türü olarak dikkati çekmektedir.³⁴⁷

b. Arsa, Enkaz Keşfi ve Satışı

Yanmış arsaların sahipleri, önce buralarda mevcut olan enkazın keşfini yaptırır, sonra var olan sermayelerinin değerini resmî olarak belirler ve nihai olarak inşa işine başlarlardı.³⁴⁸ Yeniden inşa dışında, mevcut enkazın satılması söz konusu olduğunda, keşif yapılmasına ihtiyaç duyulurdu. Bu açıdan keşif ve ölçümün yapılması, yangınlar sonrasında kadıları en çok meşgul eden işlerin başında gelmekteydi.

Şahısların kendi arsalarının keşfini yaptırmaları, bir bakıma o yerin kime ait olduğunun anlaşılmasını sağlayan bir amaca hizmet ederdi. Bu bakımdan, mülk arsasından ifraz ettiği yere damlalık koyan şahıs, arsasının keşfinin yapıp hesabının çıkarılmasını mahkemeden talep ederken³⁴⁹ ileride doğabilecek aidiyet anlaşmazlıklarının önünü almayı da hedeflemiş olmaktadır.

Yukarıda da değinildiği üzere, yanmış bir binanın enkazını doğal olarak taş malzeme oluşturmaktadır. Bunun yanında ahşap binaların, yangının etkisini azaltma ve söndürme amaçlanarak yıkılmasından dolayı birtakım kereste malzemesi de sağlam olarak kurtarılabilmektedir. Her ne olursa olsun, yıkılmış ya da yanmış binasını yeniden yaptıramayan kişiler, ellerindeki kalan enkazı satmak yoluyla belli bir sermaye sağlamaktaydılar. Bununla birlikte genel eğilimin, arsaların enkazlarıyla birlikte satılması şeklinde olduğu görülmektedir.

³⁴⁶ EHM ŞS, 51, 107a/1 ve 2 (30 Ra 1071/27 Temmuz 1661).

³⁴⁷ İŞS, 15, 90b/2 (10 Za 1075/25 Mayıs 1665). Bu kayıta Barfar v. Marat isimli Ermeni, Şemsiranâ Hâtun Vakfı'na olan 345 kuruş borcu için yanmış mülk evinin arsasını vakfa rehin vermiştir.

³⁴⁸ Papasoglu Mahallesi'nde bulunan ve 1693'te yanan bir menzilin enkaz keşfi için bkz. İŞS, 23, 7a/3 (28 R 1108/24 Kasım 1696).

³⁴⁹ EHM ŞS, 51, 202/2 (102b) (26 S 1071/31 Ekim 1660). Bu kayıta geçen bilgiye göre, her ne kadar bahse konu olan yer özel mülkiyet statüsünde ise de, damlalığın konulduğu tarafta iki ayrı vakfa ait arsa bulunmaktadır. Yani vakıflarla ve dolayısıyla vakıf yerlerle doğrudan ilgisi olmamasına rağmen, bu mesâha kaydının Evkaf Müfettişliği Mahkemesi'nce tutulmuş olması ayrıca dikkati çekmektedir.

Mülkiyetlerinde bulunan yerleri enkazlarıyla birlikte ellerinden çıkaran şahıslar bu suretle yangınların verdiği zararı bertaraf etmeye çalışmışlardır. Belgelerde her ne kadar yanmış arsaların satış sebepleri belirtilmemiş olsa da, kendilerine yeni bir bina yapabilmek için nakit para sağlama ve bir başka semte göç etme fikrinin etken olduğu düşünülebilir.

Satış kayıtlarında enkazın sayısal miktarı belirtilmezken, yalnızca “mikdârı beynimizde ma‘lûm”³⁵⁰ ibaresine yer verilmektedir. Fakat, satışın türü özellikle vurgulanmıştır. Zira kimi yerlerin, kesin satış anlamına gelen “bâttan”³⁵¹ veya “bey‘-i kat‘î”,³⁵² bazı yerlerin ise rehine benzeyen bir satış türü olan “vefâen”³⁵³ elden çıkarıldığı görülmektedir. Bunlar içerisinde en sık rastlanılanı “bâttan” satıştır. Bu durum, evleri yananların önemli bir kısmının genel bir eğilim olarak mülklerini yeniden bina edemedikleri ve bu yüzden arsalarını başkalarına devretmek suretiyle diğer bölgelere yerleştikleri şeklinde açıklanabilir. Arsa sahiplerinden bazıları, enkazıyla birlikte yerlerini de satıp vakıf yerlere kiracı olarak yöneldikleri gibi,³⁵⁴ yalnızca arsa ve enkazını satanlara da rastlanmaktadır.³⁵⁵

Bunun tersi bir şekilde, bazı mülk sahiplerinin bitişiklerindeki arsaları satın almak suretiyle mülkiyet alanlarını genişletmeleri de sık rastlanan bir durumdur. Örneğin, Hoşkadem Mahallesi'nde oturan Osman Ağa kendi arsası

³⁵⁰ İŞS, 14, 62a/2 (13 M 1075/6 Ağustos 1664), 85b/3 (28 M 1075/21 Ağustos 1664); İŞS, 10, 100a/2 (13 Za 1072/30 Haziran 1662).

³⁵¹ İŞS, 8, 4b/2 (8 Ra 1071/11 Aralık 1660), 31b/4 (5 R 1071/8 Aralık 1660), 32a/5 (6 R 1071/9 Aralık 1660); *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 948-49, vr. 144b/3 (24 Ca 1074/24 Aralık 1663); İŞS, 13, 13b/1 (10 B 1074/7 Şubat 1664); İŞS, 14, 14b/3 (12 Za 1074/6 Haziran 1664), 85a/2 (26 M 1075/19 Ağustos 1664); İŞS, 16, 41a/3 (12 M 1076/25 Temmuz 1665); İŞS, 17, 17b/4 (21 R 1076/31 Ekim 1665); İŞS, 19, 108b/1 (6 M 1093/15 Ocak 1682).

³⁵² İŞS, 14, 62a/3 (13 M 1075/6 Ağustos 1664).

³⁵³ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 181-82, vr. 11b/2 (15 L 1073/23 Mayıs 1663).

³⁵⁴ Hızır Bey Mahallesi'nde bulunan yanmış menzil arsasını satan Hasan Beşe b. Mehmed'in aynı zamanda sattığı arsaya sınır olan Mehmed Kethüda Vakfı'na ait menzilin de mutasarrıfı olduğunu görmekteyiz. Bkz. İŞS, 10, 43b/2 (10 N 1072/29 Nisan 1662).

³⁵⁵ Hüseyin Beşe'nin, Sofular Mahallesi'nde Şeyh Alaaddin Vakfı'ndan mukataalı olarak tasarrufunda bulunan arsa üzerindeki enkazı ile kendisine ait bir arsayı 20.000 akçeye sattığı görülmektedir. Bkz. İŞS, 16, 50b/1 (18 M 1076/31 Temmuz 1665).

sınırındaki bir arsa ile üzerindeki enkazı,³⁵⁶ Koyun Emini Hasan Ağa, Sofular Mahallesi'nde kendi arsasına sınır olan bir arsayı³⁵⁷ ve Hacı Zülfikar da Arabacılar Meydanı'nda kendi arsasına sınır olan bir arsayı³⁵⁸ satın alarak mevcut yerlerini daha da büyötmüşlerdir. Birbirine sınır biri mülk, diğeri vakıf iki arsayı yekpare olarak tasarruf eden Zağarcıbaşı İbrahim Ağa'nın 1664 yılında mülk yerini sattığını gösteren kayda, hukuki statüleri farklı arsaların birleştirilerek tasarruf edilmesine ilave bir örnek olarak dikkat çekilebilir.³⁵⁹

Halil Efendi'nin, Molla Hüsrev Mahallesi'nde birbirine sınır arsalarından birini, bu arsaya komşu arsası olan Müteferrika Muharrem Ağa'ya satması³⁶⁰ ve Kemal Paşa Mahallesi'nde bulunan bir arsanın bu arsaya sınır yeri olan Fatma isimli kadına³⁶¹ satılmış olması ise benzer örnekler olarak zikredilebilir.³⁶²

Bir ev yapabilmek düşüncesiyle var olan ikinci arsalarını satarak nakit para sağlayanlar da olmuştur. Örneğin, Şeyh Ferhad Mahallesi'nde Kazer isimli Ermeni, birbirine sınır iki arsasından birini 30.000 akçeye,³⁶³ Afife Hâtun ise, Manisalı Çelebi Mahallesi'ndeki arsalarından birini 15.000 akçeye³⁶⁴ bu mak-satla ellerinden çıkarmışlardır.

Biri 1663'te³⁶⁵ diğeri ise 1665'te³⁶⁶ kaydedilmiş olan iki belgede her ikisi de Kâtib Kasım Mahallesi'nde bulunan iki Ermeni'nin yanmış ikinci arsalarını çocuklarına satmış olmaları da ilginç örnekler arasındadır.

³⁵⁶ İŞS, 14, 85a/2 (26 M 1075/19 Ağustos 1664).

³⁵⁷ İŞS, 8, 42b/5 (21 R 1071/24 Aralık 1660).

³⁵⁸ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 916, vr. 136b/3 (8 C 1074/7 Ocak 1664).

³⁵⁹ Arsanın bir yarısı Medine Vakfı'ndan yılda 144 akçe mukataalı olup mülk olan diğeri yarısı hamam, su kuyusu ve sınır duvarı ile birlikte satılmıştır. İŞS, 13, 56a/3 (29 Ş 1074/27 Mart 1664).

³⁶⁰ İŞS, 8, 33b/1 (6 R 1071/9 Aralık 1660).

³⁶¹ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 310-11, vr. 29a/3 (20 Za 1073/26 Haziran 1663).

³⁶² Bütün bu alım-satımların komşular arasında gerçekleşmiş olmasının arkaplanında şufa hakkının bulunup bulunmadığı belli olmamakla birlikte, işlemlerin bu imkâna bağılı olarak şekillendiği ileri sürülebilir. Şufa hakkında bkz. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 376-77.

³⁶³ İŞS, 14, 90b/3 (6 S 1075/29 Ağustos 1664).

³⁶⁴ İŞS, 8, 32a/6 (7 R 1071/10 Aralık 1660).

³⁶⁵ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 264, vr. 23a/6 (5 Za 1073/11 Haziran 1663).

³⁶⁶ İŞS, 16, 41a/3 (12 M 1076/25 Temmuz 1665).

Kayıtlarda görülen bir başka satış türü ise, arsanın ifraz edilmesi suretiyle satılmasıdır. Molla Hüsrev Mahallesi'nde mukataalı bir vakıf arsa enkazıyla birlikte iki farklı kişiye³⁶⁷ ve Hatib Muhyiddin Mahallesi'nde mülk sahibi Ahmed Çelebi arsasının bir kısmını ifraz ederek, komşusu olduğu Rum Mehmed Paşa Vakfı'nın kiracısı Hacı Mustafa'ya satmıştır.³⁶⁸ Ayrıca Ahmed Çelebi'nin bu arsasının hemen arkasında bulunan bir başka mülk arsayı da satın aldığı görülmektedir.³⁶⁹ Diğer bir örnekten anlaşıldığına göre, Belgrad eski kadısı olan Ali Efendi'nin kendisine ait yanmış menzil arsasının yanındaki biri vakıf diğeri mülk iki arsayı üzerine almıştır. Her ikisi de aynı kişinin tasarruf ve mülkiyetinde olan yerlerden vakıf olanı Medine-i Münevvere Vakfı'na ait olup Ali Efendi buranın tasarruf hakkını 6500 akçe karşılığında devralmış ve bu arsanın diğer tarafında yer alan mülk arsayı ise enkazıyla birlikte 20.000 akçeye satın almıştır. Böylelikle ikisi mülk biri vakıf üç ayrı arsa tek kişinin tasarrufuna geçmiştir.³⁷⁰

Yanmış yerlere talip olanlar arasında yeniçerilere de rastlanmaktadır. Baba Hasan Alemleri Mahallesi'nde yanmış bir menzil arsasını Hasan Ağa isimli yeniçeri başçavuşunun satın almasının³⁷¹ yanı sıra, Yeniçeri Kul Kethüdası İbrahim Ağa'nın Aksaray'da Murad Paşa-yı Atik Mahallesi'nde bulunan bazı vakıf yerlerin tasarrufunu devraldığı³⁷² ve bazı mülk yerleri de satın aldığı görülmektedir.³⁷³ İbrahim Ağa, söz konusu vakıf olan yerlerden birini icareteyn, diğerini ise mukataa ile kiralamış, geri kalan yerleri ise enkazları ile birlikte sa-

³⁶⁷ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 302-303, vr. 28a/1-2 (15 Za 1073/21 Haziran 1663). Bu kayıtlarda dikkati çeken bir husus var ki, o da arsadan mukataalı vakıf yer olarak bahsedilmesine karşın mülk gibi satılmış olmasıdır. Yine buradaki iki satış işleminin ortak bir özelliği alıcı kişilerin karı-koca olmasıdır.

³⁶⁸ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 425, vr. 46a/2 (2 Z 1073/8 Temmuz 1663). Toplam 410 zira' olan arsanın 74,5 zira'lık kısmı 2000 akçeye satılmıştır.

³⁶⁹ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 425-26, vr. 46a/3 (25 Za 1073/1 Temmuz 1663). Söz konusu arsanın 46a/2'deki arsa gibi Rum Mehmed Paşa ve Abdüselam vakıflarına sınırı vardır.

³⁷⁰ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 692-93, vr. 88b/1 (10 Ra 1074/12 Ekim 1663), 89b/2 (29 Ra 1074/31 Ekim 1663).

³⁷¹ İŞS, 17, 17b/4 (21 R 1076/31 Ekim 1665).

³⁷² İŞS, 16, 93a/1 (27 S 1076/8 Eylül 1665), 97a/3 (4 Ra 1076/14 Eylül 1665), 98a/2 (4 Ra 1076/14 Eylül 1665).

³⁷³ İŞS, 16, 83a/3-4 (20 S 1076/1 Eylül 1665), 93a/2 (28 S 1076/9 Eylül 1665).

tın almıştır. Burada dikkati çeken nokta, İbrahim Ağa'nın vakıf ve mülk olarak aldığı yerlerin tamamının birbirleriyle sınır olmasıdır. Diğer taraftan, İbrahim Ağa yine aynı bölgede bulunan bir hamam arsasını üzerinde bulunan enkaz ile birlikte bir başka yeniçeriye satmıştır.³⁷⁴ Bunlar gibi diğer müteşebbis yeniçerilerden Kul Kethüdası Mustafa Ağa'nın Tahtaminare Mahallesi'ndeki bir arsayı enkazı ile 360.000 akçeye³⁷⁵ ve diğer bir Kul Kethüdası Selman Ağa'nın da Dülgerzade Mahallesi'nde bulunan yanmış bir menzili 45.000 akçeye³⁷⁶ satın aldıkları görülmektedir.

Benzer bir örnekte Ali Beşe b. İbrahim, Hüseyin Çavuş b. Abdullah'ın mirasından olan Hoca Hayreddin Mahallesi'nde Haremeyn Vakfı'ndan mukataalı bir arsa ve buraya sınır bir mülk arsayı varislerden 21.000 akçeye aldığı görülmektedir.³⁷⁷ Ayrıca, yeniçeri orta çavuşlarından Sefer Ağa b. Oruç, Kızılminare Mahallesi'nde bulunan binası yanmış bir arsayı Ali Efendi b. Haydar'dan 600 esedî kuruşa satın almıştır.³⁷⁸

Bunlar dışında dikkat çeken bazı satış örnekleri de verilebilir. İstanbul Ağası olan Ali Ağa, Oruç Gazi Mahallesi'nde bulunan bir vakıf yeri icareteyn ile kiralamış,³⁷⁹ yaklaşık bir buçuk yıl sonra aynı mahalledeki bir mülk arsayı içindeki enkazı ile birlikte satın aldıktan³⁸⁰ yaklaşık iki buçuk ay sonra buraya sınır yeri olan kızkardeşi Saliha Hâtun'a aldığı fiyata satmıştır.³⁸¹

Ayrıca, arsalarını satıp bulundukları yerleri terk edenler arasında Rahip Papa Mağdanos,³⁸² Asvader³⁸³ ve Sultana bt. Serkez³⁸⁴ isimli Ermeniler bulunmaktadır. Söz konusu yerleri satın alanlar ise yine Ermenilerdir. Diğer yandan Rabia Hâtun'un Langa'da bulunan yanmış evini bir Ermeni'ye sattı-

³⁷⁴ İŞS, 16, 108b/2 (11 Ra 1076/21 Eylül 1665).

³⁷⁵ İŞS, 13, 13b/1 (10 B 1074/7 Şubat 1664).

³⁷⁶ İŞS, 8, 31b/4 (5 R 1071/8 Aralık 1660).

³⁷⁷ İŞS, 8, 4b/1 (6 Ra 1071/9 Kasım 1660).

³⁷⁸ İŞS, 17, 30a/1 (26 R 1076/5 Kasım 1665).

³⁷⁹ İŞS, 13, 32b/3 (29 B 1074/26 Şubat 1664).

³⁸⁰ İŞS, 16, 49a/1 (12 M 1076/25 Temmuz 1665).

³⁸¹ İŞS, 17, 21a/2 (26 Ra 1076/6 Ekim 1665).

³⁸² İŞS, 13, 55a/2 (28 Ş 1074/26 Mart 1664).

³⁸³ İŞS, 13, 107b/3 (4 Za 1074/29 Mayıs 1664).

³⁸⁴ İŞS, 10, 25a/4 (14 Ş 1072/4 Nisan 1662).

ğı³⁸⁵ ve Ermeni bir aileye ait olan arsa ve enkazın zaruret-i nafaka için satıldığı görülmektedir.³⁸⁶

1650'de satılmış olan bir yer bedelinden kalan meblağın 1660 yangınından üç ay sonra talep edilmiş olması gibi, bir bakıma yangının zorlaştırdığı maddi şartlara işaret eden örneklerle rastlamak da mümkündür.³⁸⁷ Bunun yanında mülklerini borç ödemenin bir aracı olarak satanların varlığı da dikkati çekmektedir.³⁸⁸

Satılan mülk yerlerin tamamı menzil arsaları olmayıp bazı dükkânların da satış sözleşmelerinde yer aldığı görülmektedir. Lâleliçeşme'de bulunan ve üzerinde yangın öncesinde ne dükkânı olduğu belirtilmeyen bir mülk arsa³⁸⁹ ile Sofular Mahallesi'nde bulunan bir berber dükkânı³⁹⁰ satılan yerlerdendir.

Sahhaf Süleyman Mahallesi'nde yer alan bir arsanın içinde bulunan enkazının mahiyeti belirtilmediği halde "dört taş duvar"dan bahsedilmesi³⁹¹ ve Oruç Gazi Mahallesi'nde satılan bir arsa üzerinde bulunan enkaz ile birlikte "etrâf-ı selâsesinde taş duvarı"³⁹² olduğunun ifade edilmesi bu yerlerin kârgir bir yapıya ait olduğunu göstermektedir.

5. FIRINLARIN DURUMU

Yangınların fırsatçılar için maddi kazanç sağlamak açısından uygun bir ortam hazırladığına yukarıda değinilmişti. Toplumun vazgeçilmez ihtiyaçlarından olan ekmek ve simitin üretim işini üstlenmiş olan fırıncılardan da afet ortamını fırsata dönüştürmek isteyenler çıkabilmekteydi. Bu, daha çok, yangından sonra yeniden inşa sürecinde karşılaşılan bir sorundu. Söz konusu

³⁸⁵ İŞS, 8, 8b/4 (15/4) (5 Ra 1071/8 Kasım 1660).

³⁸⁶ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 320-21, vr. 30b/3 (23 Za 1073/29 Haziran 1663).

³⁸⁷ İŞS, 8, 27b/4 (27 Ra 1071/30 Aralık 1660).

³⁸⁸ Belkıs Hâtun'un 1000 kuruş borcu için mülk arsasının satışından elde ettiği 450 kuruşu havale etmesi örneği için bkz. *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 242-43, vr. 20a/6 (29 L 1073/6 Haziran 1663).

³⁸⁹ İŞS, 10, 45b/1 (14 N 1072/3 Mayıs 1662).

³⁹⁰ İŞS, 8, 34a/4 (9 R 1071/12 Aralık 1660). Rıdvan Beşe karısına satmıştır.

³⁹¹ İŞS, 10, 100a/2 (13 Za 1072/30 Haziran 1662).

³⁹² İŞS, 16, 49a/1 (12 M 1076/25 Temmuz 1665); 50b/1 (18 M 1076/31 Temmuz 1665).

durumun doğru şekilde tespit edilebilmesinde “muhdes” ve “kadîm” zıt kavramları temel iki belirleyici olarak dikkate alınmaktaydı. Buna göre, bir fırının inşa edilebilmesi ve çalıştırılabilmesi için yangın öncesinde var olduğunun ispatlanması bir şart olarak alınmış, bunun dışında kalanlar ise, kapatılma kararına maruz kalmışlardır.

Aksaray Çarşısı’nda, öteden beri bu Çarşı’ya yakın bir fırın ile Dört-yo-lağzı, Langa ve Meydancık’ta bulunan fırınlarda üretilen ekmekler satılmakta iken, Saraçhanebaşı, Kaliçeciler Köşkü ve Horhor fırıncıları da kendi ekmeklerini bu Çarşı’da iskemle kurarak satmakta idiler. Konuyla ilgili merkezden gönderilen buyrulduya istinaden yapılan bir araştırma neticesinde, iskemle kuranların bağlı oldukları fırınların muhdes (“korsan”, sonradan ortaya çıkmış) olduğu tespit edilmiştir.³⁹³ Öte yandan, Balıkpazarı Kapısı’nda kiralık olarak bir fırın işleten Dimitraki, dükkânını Artin ve Bedros’a devretmiş ve eşyalarını satmıştır. Ne var ki, bu devir ve satış işleminden alacağı olan 2.000 kuruşu dükkânın mülk sahibine olan borcuna havale ettiği halde yeni kiracılar, fırının yanmasından sonra söz konusu havaleyi dükkân sahibine gedik için verdiklerini söyleyerek geri istemişlerdir. Bu anlaşmazlık üzerine İstanbul Kadısı ve Rumeli Kazaskeri’ne gönderilen ferman ile durumun soruşturulması emri verilmiştir.³⁹⁴

Vefa’da Pertev Paşa Vakfı’na ait olup yanan bir fırın arsası, vakfın bütçesi yeterli olmasına rağmen eski müteveli tarafından gereği yokken mukataa ile kiralanmış ve yeni müteveliye Havva Hanım bu usulsüzlüğü farkederek vakfın zarara uğratıldığı gerekçesiyle durumu merkeze şikâyet olarak iletmiştir.³⁹⁵

Galata’da 1660’ta yanmış olan bazı fırınlardan kalan arsalar kamu (mirî) malına dönüşmüştür. Meydancık’ta bulunan ve Kilise-i Kebîre Vakfı’na ait bir fırın arsasının 1660 yangınında “bi’l-küllîye muhterika ve kadîme olup sâhibi olmamağla” mirîye ait olduğu ve arsanın devlet tarafından iki ortağa satıldığı görülmektedir.³⁹⁶

İstanbul’da bir yangın olduğunda, ihtiyaçları karşılayabilmek için yakın bölgede yangının ulaşmadığı yerlerdeki fırınlar harekete geçirilirdi. Hat-

³⁹³ İŞS, 13, 100a/1 (28 L 1074/24 Mayıs 1664), 120a/3 (L 1074/Mayıs 1664).

³⁹⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-14, 136/563 (M 1102/Ekim 1690).

³⁹⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-16, 202/957 (N 1103/Mayıs 1693).

³⁹⁶ İŞS, 9, 140b/1 (25 M 1072/20 Eylül 1661).

ta, uzun süre kapalı kalmış olan fırınların dahi bu amaçla açıldığı olmuştur. 1693 yangınından etkilenen Darphane, Kemeraltı ve Şeyh Ebülvefâ fırınlarının ekmek çıkaramamalarından dolayı, Beyazıt Camii yakınındaki Vezneciler Çarşısı'nda bulunan kapalı bir fırının has ekmek çıkarmak üzere yeniden açılması için İstanbul Kadısı'na emir gönderilmiştir.³⁹⁷ Yine aynı yangından sonra Kırkçeşme'de bulunan fırınların tamamının yanması üzerine buradaki bir ekmek fırınının, civarda başka bir fırın olmadığı gerekçesiyle, günde iki bin ekmek çıkarması istenmiştir.³⁹⁸

Peşpeşe meydana gelen 1725 Gedikpaşa ve Hocapaşa yangınları sonrasında III. Ahmed tarafından çıkarılan bir fermanla, yeni inşa edilecek binaların kârgir olması emrinin verildiği bilinmektedir.³⁹⁹ Bu emir dolayısıyla, Tavukpazarı'nda bulunan yanmış bir arsaya yapılacak çörekçi fırınının kârgir olarak inşa edileceğini gösteren bir kayıt bu bakımdan dikkati çekmektedir.⁴⁰⁰

6. KİLİSE VE SİNAGOG TAMİRLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda, gayrimüslim tebaanın yeni bir ibadethane inşa etmeleri veya mevcut olanı tamir etmeleri konusunda oldukça sıkı bir de-

³⁹⁷ İŞS, 22, 62a/1 (Ş 1107/Mart 1696). Aynı ferman, defterin A26b/1 nolu varağında da kayıtlıdır.

³⁹⁸ 105 Numaralı Mühimme, haz. Gökbnar, s. 245-46, hk. 354 (Ca 1106/Ocak 1695); 1725 Gedikpaşa yangını sırasında yıkılmış olan bir ekmekçi fırını yeniden yapıncaya kadar, buranın karşı tarafında bulunan çörekçi fırınına nân-ı azîz çıkarması bir fermanla emredilmiştir. Yıkılan fırının kısa sürede inşa olunmasına rağmen, geçici olarak izin verilen çörekçinin kendisini "hile ve tezvîr ile mutlak çörekçi fırınının nân tabhına iktizâsı vardır" şeklinde Başmuhasebe'ye ekmekçi fırını olarak kaydettirdiği tespit edilmiş ve bu yanlışın düzeltilmesi için İstanbul kadısına ferman gönderilmiştir. Bkz. İŞS, 24, 16a/1 (20 L 1138/21 Haziran 1726). Diğer taraftan, 1756 Cibali yangınından sonra ise bu görev Üsküdar'ın sahil tarafında bulunan fırınlara düşmüştür. Üsküdar naibine gönderilen buyrulda, sahile yakın değirmenlerde, İstanbul sakinleri için ekmek yapılması istenmiştir bkz. ÜŞS, 441, 92b/3 (10 L 1169/8 Temmuz 1756). Bu kayıt ile aynı tarihe denk düşen ve ikisini birlikte düşünebileceğimiz bir başka hüccette; Üsküdar'da bulunan horos değirmenlerinin isimleri ve kaç tane horos taşına sahip oldukları listelenmiştir. Bkz. ÜŞS, 441, 88b (11 L 1169/9 Temmuz 1756).

³⁹⁹ Ferman için bkz. ÜŞS, 371, 72b/1 (Ş 1137/Mayıs 1725).

⁴⁰⁰ İŞS, 24, 45a/2 (22 M 1139/19 Eylül 1726). Aynı belgede, fırın yapılması düşünülen yerin karşısında yeni bina edilmiş bir evin kârgir olduğu belirtilmektedir. Diğer taraftan 1119/1707 tarihli Vezneciler yangınında Saraçhane'de bulunan dükkânların yanması üzerine III. Ahmed'in emriyle bunların kârgir olarak yapıldığı bilinmektedir (bkz. Öztekin, "XVIII. Yüzyıl Divan Metinlerindeki", s. 65).

netim uygulanmaktaydı. Devletin temel önceliği tebaanın ibadethanesiz kalmamasıydı. Bu nedenle, yangınlardan kurtulamamış olan kilise ve sinagogların yeniden inşası konusunda merkezî idare tarafından çeşitli kararlar alınmış ve ilgili kadılıklara bildirilmiştir. Bunlardan bir kısmı, kilise arsalarının kamulaştırılarak satılması veya “kadîm” kiliselerden iseler tamir edilmesi konularını içerirken diğer bir kısmı ise, yok olmuş olanların yeniden yapılması konularına dairdir.

“Kadîm” kiliselerin tamirine izin verilirken “muhtes” olanlara ise ya kısmen izin verilmiş ya da hiç verilmemiştir. Osmanlı yönetim sistematığının ana damarlarından ve kilit kavramlarından biri olarak “kadîm”, evvelini kimsenin bilmediği şeye ve bilinemez olana işaret etmektedir. Kadîm kelimesi, Osmanlı kanunnamelerinde “ve kırk elli yıla kadîm denilmez. Kadîm odur ki, kimesne anın evvelin bilmeye”;⁴⁰¹ *Mecelle*’de ise “kadîm oldur ki evvelini bilen kimesne olmaya”⁴⁰² ve “ol şeydir ki şey’-i mezkûrun evvelini bilir kimesne olmaya”⁴⁰³ şekillerinde tanımlanmaktadır. Osmanlı nasihat literatüründe de geçmişteki bozukluklara atıf yapılırken kadîm kavramı esas alınmıştır.⁴⁰⁴

İstanbul söz konusu olduğunda ise kadîm kavramından, özellikle kiliseler bağlamında, o yapının geçmişinin fetih öncesine kadar uzandığı anlaşılmakta ve bu da o kilisenin tamiri için en geçerli neden olmaktaydı.⁴⁰⁵ Fakat, bir kilisenin “bi’l-külliyeye muhterika ve kadîme olup sâhibi”nin⁴⁰⁶ olmaması ibaresindeki “kadîme” ifadesi ise, ezele yani en eskiye işaret etmektedir. Bu da, bir

⁴⁰¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 7, İstanbul 1994, s. 300.

⁴⁰² Eminefendizâde Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm Şerhi Mecelleti’l-ahkâm*, c. 1, Matbaa-i Tevsi-i Tıbbât, İstanbul 1330, md. 6, s. 46.

⁴⁰³ Eminefendizâde, *Dürrü’l-Hükkâm Şerhi Mecelleti’l-ahkâm*, c. 1, md. 166, s. 248.

⁴⁰⁴ Mehmet Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkelere”, *İslami Araştırmalar*, c. XI/1, (1999), s. 31-32; Ayrıca, halk arasındaki ihtilafların çözümünde kadim kavramının ne denli yer tuttuğunu göstermesi bakımından şu çalışmaya bakılabilir Özen Tok, “XVII. Yüzyıl Kadı Sicillerine Göre Kayseri ve Çevresinde Sulama Kaynaklarının Kullanımıyla İlgili İhtilaflar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, yıl: 2007/2, s. 391-406.

⁴⁰⁵ Frenklere ait olup “kadimden ellerinde olan iki kiliseleri”nin tamir izninin verildiği buyruldu ve ferman için bkz. İŞS, 23, 60a/1 (Ş 1108/Mart 1697); Rumlara ait kilisenin tamir izni için bkz. İŞS, 19, 205a/2 (Ca 1093/Mayıs 1682).

⁴⁰⁶ İŞS, 9, 84a/3 (15 Z 1071/11 Ağustos 1661) ve 140b/1 (25 M 1072/20 Eylül 1661).

yerin yaratıldığı zamanki halini, dolayısıyla herhangi bir aidiyet atfının yapılamayacağı durumları tanımlamaktadır. Bu bağlamda, kiliselerin tamiri ya da yeniden inşasına izin verilmesi hususunda Osmanlıların uyguladığı politikanın esas ilkesini “kadîm” kavramının teşkil ettiği söylenebilir.

Dönemin İngiliz elçilik sekreteri Paul Rycout, konuyla ilgili olarak 1660 Galata ve İstanbul yangınları sonrasında yanmış kiliselerden kadîme olanlardan bir şekilde yaptırılanlar olduğu, fakat bunların yürürlükte olan hukuka aykırılıkları dolayısıyla sonradan yıktırıldığını ifade etmektedir.⁴⁰⁷

Kiliselerin tamirlerinde doğru karar verilebilmesi için o yapının kadîm ya da muhdes olup olmadığının keşfinin özenle yapılması gerekirdi. Yenikapı’da yaşayan Acem Ermenilerinin (Erâmine-i Acem) burada bulunan Hızırilyas ve Aya Nikola kiliseleri 1660’ta yanmış ve onlar adına İran elçisi Ebü’l-Masum Han, Padişah IV. Mehmed’e bir arzuhal sunarak iki kilisenin tamirini rica etmiş ve bunun üzerine Padişah, vezirine, Hızırilyas Kilisesi’nin kadîm mi yoksa muhdes mi olduğunun incelenmesi doğrultusunda bir ferman göndermiştir.⁴⁰⁸ Söz konusu fermana göre yapılan keşif neticesinde, bu yerlerin muhdes olduğu ve kilise inşaatının mümkün olmadığı iki nedene bağlı olarak tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi, Hızırilyas Kilisesi’nin 1660 yılından önce yanmış olması ve yeniden yapılmayarak geriye kalan binasının ibadet dışında başka bir amaçla kullanılmış olmasıdır. İkincisi, bu kiliselerin 1660 yangınında tamamen ortadan kalkması ile birlikte, kalan arsaların Hatice Turhan Sultan’a temlik edilmiş olmasıdır. Belgede bu kiliselerin “hîn-i fetihde Nasarâ yedinde ibkâ olunan kenâyisden olmayıp Erâmine tâîfesi[nin] mezbûr kenîseyi fuzûlî tasarruf ettikleri” özellikle vurgulanmıştır.⁴⁰⁹

Diğer bir örnekte ise, Muhsine Hâtun Mahallesi’nde “kadîmî Rum tâîfesinin kenîsesi” olup “Evvelpeydâ” olarak bilinen Papa Elpide Kilisesi’nin yanması üzerine yeniden kadîmi üzere yapılması için Rus elçisi Pirokop, IV. Mehmed’e bir arz sunmuş⁴¹⁰ ve bu arz üzerine çıkarılan buyrulunun⁴¹¹ gereği

⁴⁰⁷ Rycout, *The Present State*, s. 103.

⁴⁰⁸ İŞS, 23, 74b/3-75a (B 1108/Ocak 1697). Fermanda yalnızca Hızırilyas Kilisesi sorulmakla birlikte yapılan keşif Aya Nikola Kilisesi’ni de kapsamaktadır.

⁴⁰⁹ İŞS, 23, 71 b (7 Ş 1108/1 Mart 1697).

⁴¹⁰ İŞS, 19, 203b/2 (27 R 1093/5 Mayıs 1682).

⁴¹¹ İŞS, 19, 203b/1 (27 R 1093/5 Mayıs 1682).

olarak Mimar Ağa başkanlığında yapılan keşif ile kilisenin yangın öncesindeki mimari durumu ayrıntılı olarak kayda geçirilmiştir.⁴¹² Bu keşif hüccetine istinaden yine İstanbul Kadısı ve Hassa Mimarbaşı'ya gönderilen ferman ile “şer’le ta’mîr ettirdip vaz’-ı kadîminden bir nesne ziyâde olmamak üzere” kilisenin yeniden inşasına izin verildiği bildirilmiştir.⁴¹³ Rus elçisinin iltiması üzerine yeniden inşa edilmiş olan bir diğer yer Balatkapı Karabaş Mahallesi’nde bulunan Aya Yani Kilisesi’dir. Bu kilise ile ilgili olarak belgede “bundan akdem harâb olup” şeklinde bir bilgi yer almakta ve bu ifadeden söz konusu kilisenin yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kayıt, yeniden inşa edilmiş olan kilisenin “vaz’-ı kadîmi üzere imâret ve meremmet” olunduğunu göstermektedir.⁴¹⁴

Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim unsurlardan özellikle Katolik ve Ortodoksların yabancı devletlerden hamileri vardı. İran Erâmine-i Acem’in, Rusya Ortodoksların, Fransa ve İtalya ise Katoliklerin hamisiydi. Buna istinaden Fransız elçisi Baron de Şatonf (Chateaufort Baronu)⁴¹⁵ sunduğu arzda, Galata’da Mayıs 1696 yangınından etkilenmiş olan Fransiskenlere ait Capuchin ve Cizvit kiliselerinin vaz’-ı kadîmleri üzere yeniden inşası için izin talep etmiştir. Bunun üzerine daha önce verilmiş olan ahidnâmenin gereği olarak Padişah, bu yerlerin keşfinin yapılması ve vaz’-ı kadîminin belirlenmesi için Vezir İbrahim Paşa ve Galata Kadısı Mehmed Efendi’ye bir emir göndermiştir.⁴¹⁶ Kalabalık bir grup eşliğinde keşfi yapılan iki kilisenin de “Franca

⁴¹² İŞS, 19, 203b/3 (27 R 1093/5 Mayıs 1682). Bir mimarbaşı ve üç halifesi kilisenin teknik mesâha ölçümünü bizzat yaparlarken, iç ve dış yapısı hakkındaki keşif notları da mahalle imamı, iki müezzini ve mahalle sakinlerinden oluşan kalabalık bir grubun verdiği bilgiye dayanmıştır.

⁴¹³ İŞS, 19, 205a/2 (Ca 1093/Mayıs 1682).

⁴¹⁴ *İstanbul Kadı Sicilleri: Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097 / M. 1685-1686)*, haz. Sabri Atay vd., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011, s. 453, vr. 88a/3, (5 Ş 1097/26 Haziran 1686). Çengelköy’de vuku bulmuş olan bir yangında da, buradaki bir kilisenin muhtelif yerleri yanmış ve tamire ihtiyaç hasıl olmuştu. Bundan dolayı, köy halkının padişaha sunduğu arz istinaden çıkan fermanda, şecâyir-i İslâm açısından bir sorun teşkil etmiyorsa, Üsküdar kadısına söz konusu kilisenin “vaz’-ı kadîmisi üzere” tamirine engel olunmaması emri verilmiştir. Bkz. *100 Numaralı Mühimme*, haz. Şakar, s. 254-55, hk. no: 527 (Ca 1102/Şubat 1691).

⁴¹⁵ 1525’ten itibaren Osmanlı coğrafyasındaki Fransız elçilerinin isim listesi için bkz. <http://www.ambafrance-tr.org/1525-ten- itibaren-Buyukelciler>. Bu bilgi için Prof. Dr. Olivier Bouquet’ye teşekkür ederim.

⁴¹⁶ İŞS, 23, 74b/1 (75) (C 1108/Aralık 1696).

ruhbânlarının ahidnâme-i hümayûnda mastûr olduğu üzre feth-i hâkâniden yedlerinde zabt ve tasarruflarında” olduğu elçi tarafından ayrıca belirtilmiştir.⁴¹⁷ Keşif raporu doğrultusunda Padişah’ın göndermiş olduğu fermanla kiliselerin tamirine, “tasrîh ve ta’yin olunan mevâzi’in evzâ’ ve heyetinde küllen ve ba’zen rûsûm-ı kadîmesine kat’â mugâyiri olmayıp ve ba’det-ta’mîr yine cümle ittîfâk ile yoklanıp tekrâr keşf olunmak şartıyla” izin verilmiştir.⁴¹⁸ Bilindiği gibi, 1673’te Fransa’ya verilen kapitülasyonların maddeleri arasında bu iki kilisenin himayesi ve 1660’ta yanmış olan kiliselerin kadı izni ile tamir edilmesi konuları da yer almaktadır.⁴¹⁹

Osmanlı mahkemelerinin en çok titizlik gösterdiği başlıklar arasında kilise tamirlerinin de yer aldığı söylenebilir. Örneğin, 1633 yılında yandıktan sonra yeniden yaptırılmayan ve 1660 yangını sonrasında “Fener ve Balat kapıları kurbunda vâki’ harîkde muhterik olan Rum kenîseleri bey’ olunmak bâbında” çıkmış olan fermana istinaden tekrar kilise yapılmaması şartıyla Balat’taki Aya Yani Kilisesi⁴²⁰ ile Tahtaminare Mahallesi’ndeki Kasım⁴²¹ ve Hızırilyas⁴²² kiliselerine ait arsalar kadîme oldukları gerekçesi ile kamulaştırılmış ve sonra da satılmıştır. Bunlardan Kasım Kilisesi’ni Anaştaş v. Adam 14.000 akçeye satın almış ve o da ev yapması şartı ile 16.000 akçeye Andron v. Rozmari’ye satmıştır.⁴²³

Devletin uyguladığı sıkı denetimlere rağmen, belli ölçülerde kanuna aykırı olarak gerçekleşen tamir kayıtlarına da rastlanmaktadır. 1660 yangınından sonra kamulaştırılan ve üzerine tekrar kilise yapılmama şartı ile satılan bazı

⁴¹⁷ İŞS, 23, 27b-28a (18 B 1108/10 Şubat 1697). Burada da İŞS, 19, 203b/3’teki örneğe benzer şekilde Vezir İbrahim Paşa, Galata Kadısı, Hassa Mimarbaşı Mehmed Efendi ve dört halifesi ile keşif yapılmış, mahalle imamı ve sakinlerinden oluşan yirmi yedi kişiden de kiliselerin “vaz’-ı kadîmi” hakkında gerekli bilgiler alınmıştır.

⁴¹⁸ İŞS, 23, 60a/1-60b (Ş 1108/Mart 1697).

⁴¹⁹ Antlaşma metni için bkz. *Muâhedât Mecmûası* (Tıpkıbasım), c. 1, TTK, Ankara 2008, s. 13; Antlaşmanın sadeleştirilmiş çevirisi için bkz. Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti’nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981, s. 82; Louis Mitler de, Capuchin Kilisesi’nin 1660 yangınından on yıl sonra çıkan bir fermanla yeniden yaptırıldığını aktarmaktadır. Bkz. Louis Mitler, “The Genoese in Galata: 1453-1682”, *IJMES*, c. 10, no. 1 (Feb. 1979), s. 87-88.

⁴²⁰ İŞS, 9, 84a/3 (15 Z 1071/11 Ağustos 1661).

⁴²¹ İŞS, 9, 136b/1 (24 M 1072/19 Eylül 1661).

⁴²² İŞS, 9, 136b/2 (24 M 1072/19 Eylül 1661).

⁴²³ İŞS, 9, 150b/3 (28 M 1072/23 Eylül 1661).

arsalara, gizli bir şekilde ibadethane olarak kullanılma amacıyla yeni binalar inşa edildiği ve Hristiyanların buralarda ibadete devam ettiği belirlenmiştir. Ferman mucebince yıkılması gereken bu yerlerde keşifler yapılmış ve kiliselerin isimleri ile mesâha ölçülerini içeren keşif raporu sicile kaydedilmiştir. Kiliseler şunlardır: Hızırilyas Kilisesi; Çardaklı Kilisesi; Aya Yani Kilisesi; Yani Kilisesi; Cüce Çeşmesi'nde Aya Nikola Kilisesi; Kâtib Kasım Mahallesi'nde Meryem Kilisesi; Yenikapı'da Todora (Ani Teodor) Kilisesi.⁴²⁴ Bu kiliselerin bulundukları yerler keşif kaydında açık olarak belirtilmemiş olmakla birlikte Balat, Langa, Yenikapı ve Kumkapı civarlarında olmaları muhtemeldir. Nitekim, Yenicami'nin yapım projesi kapsamında gerçekleştirilen istibdallere ait belgelerde bu kilise isimlerine rastlanmaktadır.⁴²⁵

Ayrıca, 1043/1633 yılında yandıktan sonra izinsiz olarak tekrar yapılan ve 1072/1662 yılında yıkılması emredilen bir kilise olan Balat Karabaş Mahallesi'ndeki Aya Yani Kilisesi'nin⁴²⁶ 1097/1686'da vaz'-ı kadîmi üzere yeniden inşa edilmiş olması,⁴²⁷ yanan ve yıkılan kiliselerin bir müddet sonra tekrar vücut bulabilmesi konusunda esas olarak neyin dikkate alındığını göstermektedir. Nitekim, Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi'nin vermiş olduğu iki fetvada, bir kasabada bulunan kilise-i kadîmenin (sinagogu da kapsamaktadır) harap olmasından sonra vaz'-ı kadîmi üzere yeniden yapılabileceğine cevaz verilmektedir.⁴²⁸ Çatalcalı Ali Efendi'nin verdiği bir fetvada, ahalisi Müslüman ve gayrimüslim olan bir belde kilise ihdas edilmesi (yeni yapılması) halinde hakimnin bunu yıktırabileceği ifade olunmuştur.⁴²⁹ Ali Efendi'nin verdiği bir başka fetvada ise, geleneksel Osmanlı uygulaması ve kadim ilkesine uygun

⁴²⁴ İŞS, 10, 156b (20 N 1072/9 Mayıs 1662). Belge için bkz. Ek-2.

⁴²⁵ Kumkapı Nişancıpaşa Mahallesi'nde Aya Nikola ve Todora (Ani Teodor) Kiliseleri için bkz. İŞS, 10, 86a/1 (14 L 1072/2 Haziran 1662) ve İŞS, 13, 44a/3 (B 1074/Şubat 1664); Yenikapı'da Hızırilyas Kilisesi için bkz. İŞS, 23, 71b (7 Ş 1108/1 Mart 1697); Kâtib Kasım Mahallesi'nde Meryem [Ana] Kilisesi için bkz. İŞS, 10, 83b/2 (17 L 1072/3 Ağustos 1662); Kumkapı Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde Çardaklı Kilisesi için bkz. İŞS, 10, 83a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662); Balat Aya Yani Kilisesi için bkz. İŞS, 9, 84a/3 (15 Z 1071/11 Ağustos 1661).

⁴²⁶ İŞS, 9, 84a/3 (15 Z 1071/11 Ağustos 1661).

⁴²⁷ *Bab Mahkemesi* 46, haz. Atay vd., s. 453, vr. 88a/3 (5 Ş 1097/26 Haziran 1686).

⁴²⁸ Minkarizâde, *Fetavâ*, vr. 37a-b.

⁴²⁹ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ*, c. 1, s. 171.

bir şekilde, Müslümanların sonradan gelip yerleştikleri bir beldedeki kilise-i kadîmenin yıktırılamayacağı belirtilmiştir.⁴³⁰

Bu örneklerle bakılırsa, yangınların kadim olmayan bazı kiliselerin kesin bir biçimde ortadan kalkmasına yol açtığı söylenebilir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda kilise tamirleri çok sıkı denetime tabi tutulmuş, keşifler titizlikle yapılmış ve bir kilisenin tamiri o yerin kadim olması şartına bağlanmıştır. Buna karşılık, sözü geçen Aya Yani Kilisesi'nin yeniden yapılması konusunda Rus elçisinin iltimasına verilen olumlu cevapta olduğu gibi, istisnai uygulamalara da rastlanmaktadır.

⁴³⁰ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ*, c. 1, s. 171; 1055/1645'te yanmış olan Kumkapı'daki Ermeni ve Rum kiliselerinin tamiri için Sultan I. İbrahim'in bizzat emir ve izin vermiş olması ise farklı bir örnek olarak zikredilebilir. Bkz. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 64-65.12

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YANGINDAN ZARAR GÖREN VAKIF YAPILARININ YENİDEN İNŞASI

İstanbul için bir vakıf şehri nitelemesi yapılabilir. Özellikle Fatih tarafından kurulan Ayasofya Vakfı bir başlangıç teşkil etmekle birlikte, sonradan gelen padişah, valide sultan, devlet adamları, bürokrat sınıfı ve imkân sahibi hayırsever kimselerin kurduğu vakıflar, şehirlerin sosyal ve ekonomik düzeninde müessese olarak en önemli güç kaynaklarından birini teşkil etmiştir. İstanbul’da sık meydana gelen yangınlar ise bu düzeni sarsarak sekteye uğratmış ve mevcut vakıfların kaderlerini tayin eden bir role sahip olmuştur. Bu şekilde maddi imkânlarını kaybeden ve işlevsiz hale gelen, hatta hükmü kalmayarak yok olan veya Haremeyn Vakfı’na dahil olan yüzlerce vakıf bulunmaktadır. Bu bölümde, 1660 Galata ve İstanbul yangınlarının vakıflara yaptığı etkiler ve vakıfların yangın sonrasındaki durumlarına ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Vakıf, mülk sahiplerinin mallarının bir kısmını veya tamamını, kendilerinin belirlediği birtakım şartlara bağlı olmak kaydı ve toplumun yararına kullanılmak amacı ile hizmete sundukları, bunu da yazılı hukuki bir zeminde ifade ettikleri kurumsal yapının genel adıdır. İslâm’da Hicret’in ikinci yüzyılında genel hukuki şartlarının belirlenmesi ve sistemleştirilmesinde öncü olan İmam Ebu Yusu⁴³¹ ve İmam Muhammed’in yaptıkları tanımla vakıf; “gelirleri mahlûkata tahsis edilen bir şeyin mülkiyetinin Allah’ın mülkiyetine geçmesini te’min eden şer’î bir muâmeledir.”⁴³² İnanç motivasyonunun tetiklediği önemli bir faaliyet alanı olması sonucu vakıf kurmak Osmanlı toplumunda yaygın bir

⁴³¹ Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi (VD)*, c. II, (1942), s. 4.

⁴³² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İA*, c. 13, s. 155.

kültür halini almış ve her dönemde cazip bir konum işgal etmiştir.⁴³³ Dinî ve toplumsal temeli oldukça güçlü olan vakıfların, sosyal ve ekonomik alanda Osmanlı sisteminin en dinamik kurumları olduğu ileri sürülebilir.

Yangınlar, vakıfları var veya yok olma sarkacında bırakmış, maddi zorluklar bu durumun başlıca nedeni olmuştur. Bunun sonucu olarak, nispi bakımdan vakıfların lehine olmak üzere ihdas edilen birtakım hukuki düzenlemelere tesadüf olunmaktadır.

Buradan hareketle vakıfların devamı, vakıf şartlarının yerine getirilmesi sorumluluğu, harap yerlerin onarımı ve akarların devamının sağlanması, dolayısıyla sosyal faaliyetlerin sorunsuz işlemesi gibi kaygılardan dolayı yanmış veya hasar görmüş binaların yapımında başlıca dört yöntemle başvurulduğu görülür. Uygulanabilmesi hakimnin onayına bağlı olan bu yöntemler şöyle sıralanabilir:

1. Binanın vakıf bütçesi ile yapılması,
2. Vakfın kendilerine şart edildiği kişilerin (meşrûtün-lehâ bina yapımını üstlenmesi,⁴³⁴
3. İstidâne/Borçlanma ile inşa,
4. İcareteyn ya da Mukataalı olarak kiralama.

⁴³³ Fuad Köprülü, vakıfların Osmanlı toplumundaki konumu ile ilgili olarak, “dini ve hayri gayelere mâtûf olan bu yeni müessese, daha realist görüşlü âlimler tarafından, cemiyete te’min ettiği faydalar bakımından, şiddetle terviç olunuyordu.” demektedir. Bkz. “Vakıf Müessesesinin”, s. 11; Ö. L. Barkan ise vakıfların sorumluluk alanlarını, “vakıfların şahıs veya aile menfaati kaygularından uzak kalarak *hayır işleriyle dini maksatlara* veya bugünkü anlayışımıza göre, *devletin asli görevleri arasında bulunan bir takım âmmî hizmetlerine yönelmiş* bulunması ... siyasi ve askeri maksatlarla veya seyahat ve ticaretin kolaylaştırılması için, stratejik yollar boyunca büyük kervan sitelerinin kurulması, dil ve din birliğinin ve siyasi bütünlüğün temini için, cami, medrese, tekke veya zaviye veya imaret ve hastane.. gibi sosyal yardım tesislerinin düzenlenmesi işlerinin bugün belli-başlı devlet hizmetleri arasında yer almış olduğuna şüphe yoktur.” şeklinde belirlemektedir. Bkz. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, yay. haz. Ö. Lutfi Barkan, Enver Meriçli, TTK, Ankara 1988, s. 123.

⁴³⁴ Vakfın kendileri üzerinden yürümesini sağlayacak olan bir unsur olarak bu kişilerin kendilerine miras kalmış olan yerleri imar etmesine bir örnek olması bakımından bkz. İŞS, 22, 15b/1 (2 B 1107/6 Şubat 1696).

1. VAKIFLARIN İHYA EDİLMESİ SÜRECİNDEKİ DURAKLAR

Maddi yetersizlikler vakıfların yaşadıkları genel sorunların başında gelmektedir. Bu sebeple, yangın veya deprem gibi afetler vakıfları, özel durumlarına göre farklı seçeneklere başvurma yoluna itmiştir. Bunlardan en çok rastlanan icareteyn ve mukataalı kiralama yöntemleri her ne kadar vakfın ihyasını sağlamakta ise de vakıf açısından nispi bir kayıp anlamını taşımaktadır. Fakat külli veya azamî zarar anlamına gelen afetler bağlamında düşünüldüğünde bulunan bu formüllerin, vakıflar açısından kısa vadede zararın azaltılması ve uzun vadede ise kâr sağlama amacına matuf olmakla, vakıfların kuruluş amaçlarını gerçekleştirebilmelerini mümkün kılan sosyal ve ekonomik döngünün kurulmasında önemli işlev gördükleri söylenebilir. İcareteyn ve mukataalı kiralama yöntemlerinin tercih edilebilmesi için vakfın “müceddeden binaya müsâ’adesi”nin olmaması ise hukuk nezdinde aranan temel şartlardan birini teşkil etmekteydi.⁴³⁵

Bu yöntemlerin uygulanabilmesi için teknik, bürokratik ve hukuki olarak bazı işlemlerin yerine gelmiş olması gerekmektedir. Bunlar sırasıyla şöyledir:

1. Müzayede
2. Tamir/İmar izni
3. Keşif
4. Mülkname-Hüccet tanzimi
5. Temessük tanzimi
6. İstihkâm hücceti tanzimi
7. Mütevellisiz vakıflara müteveli tayini.

a. Müzayede

Müzayede genellikle vakıf, kamu ve yetim malları için uygulanan ve bir

⁴³⁵ Vakfın yeniden inşa için bütçesi varken mütevellinin vakfa ait binayı satması ile ilgili şu fetva dikkat çekicidir: “Zeyd’in mütevellisi olduğu vakıf akâr harâb oldukda ta’mire müsâ’ade var iken Zeyd ol akârı bi gayr-ı vech-i şer’i Amr’a bey’ ve teslim ettikten sonra Zeyd ma’zûl ve yerine Bekir müteveli olsa Bekir akârı Amr’dan alıp vakıf için zabta kâdir olur mu. El-cevâb olur.” bkz. Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetavâ-yı Feyziye ma’arî-nukûl*, Dârü’t-tibâati’l-Âmiri, İstanbul 1266, s. 201.

malın satış ya da devrinde en yüksek kârın sağlanmasını, diğer taraftan açık ve rekabete dayalı olmasından dolayı her türlü olumsuz algıyı önlemeyi hedefleyen ticari bir yöntemdir. Vakfın bütçesi yeniden inşa masrafını karşılamak için yeterli değilse, “sırf kalmış” (binası yanmış) arsa varsa enkazı ile birlikte öncelikle icareteyn ile kiralanmak üzere müzayedeye çıkartılırdı. Eğer bir rağbet olmazsa bu defa mukataalı kiralama için yeni bir müzayede yapılırdı. Bundan sonra yapılacak ilk şey hakimden tamir/imar iznini almaktı.

b. Tamir/İmar İzni

Yukarıda belirtildiği üzere, binaların yeniden inşası için hakimden ruhsat alınması zorunlu idi. İnşa süreci için gerekli olan bu izin belgesi hayli öneme sahip olup, yeni yapılacak binanın eskisinden farklı bir amaçla tasarlanmasını önlemek için de bir tedbir niteliği taşımaktaydı. Mukataalı ve icareteynli yerlerdeki yeniden inşa çalışmalarında, müteveli tarafından düzenlenen ve arsanın kiraya verildiğini gösteren temessük⁴³⁶ gereğince mutasarrıfa hakim tarafından bir belge verilirdi. Bu belge kimi zaman hüccet, kimi zaman “izin” ve çoğu zaman da “istihkâm hücceti” olarak adlandırılmıştır.⁴³⁷

Günümüzde yaygın olarak ruhsat diye tabir edilen izin belgesinin düzenlenebilmesi için, müteveli veya mutasarrıfın arsa/bina ile ilgili mevcut durumu hakim karşısında ifade ederek keşif yapılmasını talep etmesi gerekmektedir. Bu talep doğrultusunda hakimin tayin ettiği bilirkişilerin yapacağı keşif ne-

⁴³⁶ Yangın öncesinde sufler için yapılmış bir hankahın bulunduğu yere, mütevelliden temessük alınmaksızın muallimhane yaptırılması ve bu binanın mahkemece yıktırılmasına karar verilmesi konusunda bkz. İŞS, 9, 179b/3 (2 S 1072/27 Eylül 1661).

⁴³⁷ İŞS, 9, 61b/1 (27 Z 1071/24 Temmuz 1661), 99b/1 (22 Z 1071/18 Ağustos 1661); *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 805-6, vr., 12a/5 (14 L 1073/22 Mayıs 1663); İŞS, 13, 102b/1 (22 L 1074/28 Nisan 1664); EHM ŞS, 51, 205/3 (104a) (5 Ra 1071/8 Kasım 1660), 208/5 (105b) (15 Ra 1071/18 Kasım 1660); Mabetlerin inşasında da hâkimden tamir izni alınmaktadır. Ayasofya Vakfı'na ait olup “eser-i binâsı” kalmamış olan bir mescit Darüssaade Ağası Veli b. Mustafa Ağa tarafından cami olarak yapılmak istenmiş ve İstanbul Kadısı'na gönderilen bir fermana istinaden Veli Ağa'ya bu izin verilmiştir. “Ayasofya-i Kebir Vakfı mahallâtından olan ...? içinde mescid-i Mide demekle ma'rûf olan mescid ihrâk olup eser-i binâsı kalmayıp vakfın dahi binâya müsâ'adesi olmamağla müceddeden gene ve mahyla hasbeten lillâhi te'âlâ binâ ve cami' eylemek murâd etmekle ... ol bâbda izn-i hümayûnum irzâni kılınmıştır.” bkz. İŞS, 20, 85a/2 (Z 1099/Ekim 1688).

ticesinde inşa edilecek binanın cinsi açık olarak belirtilir ve izin belgesi buna göre hazırlanırdı.⁴³⁸

Yeniden inşa izni kapsamında mütevellie gerektiğinde borçlanabilmesi hakkı da verilebilmekteydi.⁴³⁹

c. Keşif

Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle vakıfların denetimi kadıların sorumluluğunda bulunurdu. Bu sebeple, vakıfların bütçe ve muhasebeleri için özel defterler tutulmuştur.⁴⁴⁰ Vakıflarda harcamalara titizlik gösterilir, israfın yapılmaması birinci derecede önem arz eder, yapılan her harcamanın şeffaf ve hukuka uygun olması sağlanırdı. Bu şeffaflığın bir gereği olarak vakıflarla ilgili keşifler de, titiz, güvenilir ve doğru bir şekilde yapılmalıydı.

Keşif, birçok farklı konularda mahkemelerin başvurduğu önemli bir delillendirme aracıydı. Katil ve yaralama gibi suçlar, çeşitli şikâyetler üzerine ilgili konunun araştırılması, miras kalan gayrimenkullerin taksimi ve inşaat gibi birçok konu keşif yapılmasını gerektirmekteydi. Yangınlar çerçevesinde ise keşif, yapılacak bina için izin verilmesi, inşaat masrafının tespiti, arsa ve

⁴³⁸ Yangın sonrası inşa faaliyetlerinde ne yapılacağını açık olarak belirtilmesine 1660 yangınında yanmış olan Kayış Mustafa Ağa Medresesi'nin tamiri için düzenlenen izin hücceti örnek olarak verilebilir. Bu medresenin üzerindeki kurşun örtülerinin eridiği, odaların camlarının, çeşme musluklarının, sokak kapısının ve kapı içinde bulunan sundurmanın hasar gördüğü ayrı ayrı tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. EHM ŞS, 51, 207/3 (105a) (16 Ra 1071/19 Kasım 1660); EHM ŞS, 51, 208/3 (105b) (12 Ra 1071/15 Kasım 1660)'teki hüccete göre ise, Mahmud Paşa Vakfı Medresesi'nin on sekiz kubbesinin 1660 yangınında eriyen kurşunlarının yeniden yaptırılması için vakıf mütevellisinin isteği üzerine öncelikle keşif yapılmış ve durum yerinde müşahade olunduktan sonra hakim gerekli izni vermiştir. Mahmud Paşa Camii, bundan 8 yıl önce 1062/1652 yılında "bi'l-külliyeye" yanmıştır. Bkz. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 48-49. Ayrıca, fukaraya vakfedilmiş olan üç müteahhil odasından birinin tasarruf sahibi olan Ayşe Hâtun'a, ihtiyacı olması sebebiyle sıfı kalan arsadan bir odalık yerin tevcihi ve yeniden inşa izninin verilmesi konusundaki hüccet için bkz. İŞS, 8, 39a/3 (15 R 1071/18 Aralık 1660).

⁴³⁹ İŞS, 22, 5a/2 (18 C 1107/24 Ocak 1696). Belgede, yıkılmaya yüz tutmuş olan yahudi-hanenin tamiri için mütevellie izin verilirken "lede'l-iktizâ istidâneye" ibaresi bulunmaktadır.

⁴⁴⁰ Yalnızca vakıfların bütçelerini içeren muhtelif mahkemelere ait defterler bulunduğu gibi, müstakil olarak toplam 129 adetlik bir seri oluşturan ve ilki 1043-44/1633-34 tarihlerini taşıyan "Evkaf-ı Hümayun Muhasipliği/Muhasebeciliği Defterleri" bu türe örnek olarak verilebilir.

binanın ölçümünün yapılması gibi çeşitli amaçlarla yapılmakta ve çoğunlukla inşaatı yapanların,⁴⁴¹ mütevellinin⁴⁴² ve arsa sahiplerinin istekleri doğrultusunda gerçekleştirilmekteydi. Beledî görevleri de bulunan kadıdan inşaat için izin hücceti almadan bina yapmak mümkün değildi.⁴⁴³

Bina tamir veya inşası için yapılan keşifler “tahmin” ve “tespit” olmak üzere iki aşamalı olarak gerçekleşirdi. Bina yapımı için izin verilebilmesi, bunun hangi şartlarla mümkün olacağı ve muhtemel inşaat harcamalarının gerçekçi ölçütlerle hesaplanarak tahmin edilmesi birinci keşfin konusuydu.⁴⁴⁴ Binanın tamamlanmasından sonra yapılan ikinci keşifte ise, ilkinde belirlenmiş olan kurallara uyulup uyulmadığı, masrafın ve kira ücretinin tespiti gibi maddelerin kayıt altına alınması sağlanırdı.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ İŞS, 9, 81a/1 (1 Z 1071/28 Temmuz 1661); İŞS, 22, 4b/1 (18 C 1107/24 Ocak 1696), 104a/1 (11 Za 1107/12 Haziran 1696), 120b/2 (20 B 1107/24 Şubat 1696), 146a/1 (22 Z 1108/12 Temmuz 1697).

⁴⁴² Yangın sonrasında tekrar yapılan Hoca Hayreddin Camii'nin masraf keşfi için bkz. İŞS, 9, 4b/1 (15 L 1071/13 Haziran 1661).

⁴⁴³ Örneğin, Hoca Hamza Vakfı'na ait Galata'da bulunan mahkeme binasının kiralması sayesinde elde edilecek gelir ile Tahtakale'de yanmış olan mescit ve meşrutalarının yapılabilmesi için müteveli vekiline verilen izin ile ilgili hüccet için bkz. İŞS, 9, 117a/4 (5 M 1072/31 Ağustos 1661).

⁴⁴⁴ Medine Vakfı'na ait menzili yanmış bir arsanın keşfinin yapıldığı ve kira ücreti belirlendikten sonra kiralama izninin mahkeme tarafından müteveliye verildiği görülmektedir. Bkz. EHM ŞS, 52, 65/3 (30 B 1072/21 Mart 1662); Bir başka kayıta da menzil enkazının keşfi yapılmış ve müteveliye mahkeme tarafından bina yaptırma izni verilmiştir. Bk İŞS, 9, 215b/2 (12 R 1072/5 Aralık 1661).

⁴⁴⁵ Enkazının keşfi yapılmış, bina yaptırma izni verilmiş ve en nihayetinde yapılan binanın masrafının keşfini içeren belge için bkz. İŞS, 9, 63b/1 (20 Za 1071/17 Temmuz 1661); Yeniden yapılan muallimhaneye müteveli kaymakamı tarafından harcanan meblağın tespiti için keşif yapılması konusunda bkz. İŞS, 22, 39a/2 (11 B 1107/15 Şubat 1696); Mütevellisi tarafından vakıf parası ile yaptırılan Dikilitaş'taki Valide Hamamı'nın masraf keşfi için bkz. EHM ŞS, 51, 106b/3 (2 Ra 1071/5 Kasım 1660); 1069/1659 depreminde hasar görmüş olan Gazi Süleyman Paşa Vakfı'na ait Bolayır, Lapseki, Malkara, Kavak ve Gelibolu'da bulunan binalarının tamiri için yapılmış keşiflerin hüccetleri için bkz. EHM ŞS, 51, 165/1 (83b) (16 Ş 1069/9 Mayıs 1659) ve EHM ŞS, 51, 183/2 (92a) (27 S 1070/13 Kasım 1659) ile Sarıcağa Vakfı'na ait Gelibolu'da bulunan cami, medrese, türbe, imaret, bezzazistan ve hamam için yapılmış keşiflerin hüccetleri için bkz. EHM ŞS, 51, 169/4 (85b) (16 N 1069) ve EHM ŞS, 51, 182/3 (91b) (S 1070/Ekim 1659); Ayrıca her yapılan binanın icareteynli veya mukataalı olsun, kiralanan binaların da değerlerinin tespiti ancak mahkeme tarafından belirlenen kişiler tarafından yapılmaktaydı bkz. İŞS, 19, 45b/2 (M 1092/Şubat 1681), 91a/4 (21 L 1092/3 Kasım 1681), 159b/3 (10 Ra 1093/19 Mart 1682), 196b/3 (26 S 1093/6 Mart 1682), 198a/1 (14 Za 1093/14 Kasım

Vakfın öncelikli hedefi yanmış, hasar görmüş binasını kendi imkânları ile yeniden yaptırmak yönünde olurdu. Bunun için, eğer vakfın bütçesi elveriyorsa, talep etmesi halinde vakıf mütevellisine kadı tarafından bina yaptırma izni verilir ve mütevellî de bu doğrultuda yeniden inşa çalışmasını başlatırdı.⁴⁴⁶ Keşif için talepte bulunulurken kimi zaman mahkemeye bir “buyruldu” ibraz edildiği de olurdu.⁴⁴⁷ Keşif talebinin mahkemeye ulaşmasından sonra hakimnin tayin edeceği keşif naibi rehberliğindeki bir heyet bu iş için görevlendirilir, yapılmış masraflar ayrı ayrı kayda geçirilirdi. Heyette keşif naibinin yanında mutlaka birkaç hâssa mimar yer alır ve heyetin diğer üyeleri ise, vakfın mütevellisi ve “ehl-i vukûf” tabir olunan “ebniye ve sukûf ahvâline ittılâ’-ı tâmını olan bî-garaz müslimîn” yani güvenilir ve inşaat işlerinden anlayan kişilerden oluşurdu. Nadir de olsa, keşif naibinin görevini muhasebe kâtibinin üstlendiği olmuştur.⁴⁴⁸ Heyetteki mimarlar tarafından, yanmış yapının bulunduğu alanın yüzölçümünün belirlenmesi ile birlikte her bölümün hesabı özel olarak çıkarılır, bütün kalemler ayrı ayrı fiyatlandırılır⁴⁴⁹ ve yapılmış olan masraf böylelikle kayıt altına alınırdı.⁴⁵⁰ Bu tespiti heyetteki diğer kişilerin de onay vermesi ile

1682); Diğer yandan 1105/1693 yangınından sonra yeniden yapılmış olan bir menzilin on penceresinin muhdes olması ve komşu eve havalesi olduğundan bahisle şikâyet sonrasında yapılan keşifte durum yerinde incelenerek havalenin giderilmesi kararı verilmiştir. Bkz. İŞS, 22, 85b/1 (13 Ş 1107/18 Mart 1696).

⁴⁴⁶ Atik Ali Paşa Vakfı’na ait hanın yanmış ve erimiş çeşitli yerlerinin mütevellinin hakiminden aldığı izne istinaden yeniden vakıf bütçesi ile yaptırıldığı belirtilerek keşif yapılmıştır. EHM ŞS, 51, 206/3 (104b) (14 R 1071/17 Aralık 1660); Şeyh Ebülvefa Vakfı’na ait imaretin mütevellî tarafından yeniden inşa edilmesi ve masraf keşfi için bkz. İŞS, 22, 140b/2 (6 M 1108/5 Ağustos 1696).

⁴⁴⁷ “... husûs-ı harik için buyruldu-i şerif dahi ibraz etmeğin ...”. İŞS, 19, 198a/1 (14 Za 1093/14 Kasım 1682).

⁴⁴⁸ İŞS, 22, 75a/1 (20 Ş 1107/25 Mart 1696).

⁴⁴⁹ Örneğin, Ayasofya Camii Vakfı’na ait Balkapanı Hanı’nın yanmış mevzileri tespit edilerek, yapılacak harcama ayrı ayrı kayda geçirilmiştir. EHM ŞS, 51, 204/3 (103b) (17 S 1071/22 Ekim 1660).

⁴⁵⁰ Gedik Ahmed Paşa Vakfı’na ait olup vakfın kendi çarşısında bulunan ve inşa masrafı vakıf bütçesinden karşılanan çift hamamın yapımı için tespit edilen masraf toplam 204.090 akçedir. Bkz. EHM ŞS, 51, 207/1 (105a) (1 R 1071/4 Aralık 1660); Diğer bir örnekte de 1660 yangını sonrasında vakıf tarafından yeniden yaptırılan Kaptan Piyale Paşa Hanı için tutulmuş bir keşif kaydı dikkati çekmektedir. Bkz. İŞS, 8, 13/1 (28 S 1071/2 Kasım 1660); Benzer örnekler için bkz. İŞS, 16, 107b/1 (6 Ra 1076/16 Ekim 1665); İŞS, 22, 75a/1 (20 Ş 1107/25 Mart 1696), 101a/2 (9 N 1107/12 Nisan 1696), 140b/2 (6 M 1108/5 Ağustos 1696); İŞS, 23, 46a/2 (18 C 1108/12 Ocak 1697), 63a/1 (10 Ş 1108/4 Mart 1697).

kesinleşmiş olan masraf, vakfın gider hanesine eklenirdi.⁴⁵¹

Yangın sebebiyle ayırdedilemeyecek ölçüde yekpareleşen arsaların sınır tespiti⁴⁵² ve var olan enkaz fiyatının çıkarılması,⁴⁵³ miras kalmış yerlerin gerekli durumlarda taksiminin yapılarak hisseler düşen payların tespiti⁴⁵⁴ gibi meseleler de keşif yolu ile açıklığa kavuşturulurdu.

d. Mülkname Tanzimi

Yeniden inşa için gerekli olan teknik aşamaların geçilmesinden ve binanın yapımından sonra, mutasarrıf adına, tapu hüviyetinde olan bir belge düzenlenirdi. İleride doğabilecek her türlü mülkiyet iddiaları, hak gaspı ve ihlali gibi ihtilaflı durumlarda ibraz edilmesi beklenen ve kadılar tarafından düzenlenen bu belge sicil kayıtlarında “mülkname” olarak tanımlanmıştır. Söz konusu kayıtlarda geçen “mülk-i müştêrâsıdır” ibaresi, ilgili mülkün el değiştirdiğine işaret etmekle birlikte, bu yeni durum mülkün önceki sahibinin ikrarıyla kayıt altına alınmaktaydı.⁴⁵⁵

e. Temessük Tanzimi

Geniş bir anlam örgüsüne sahip olan “temessük” kelimesinin sözlük karşılığı “tutunmak, sarılmak, yapışmak”⁴⁵⁶ manasınadır; hukuki ıstılah olarak ise, timarla ilgili kişilere ve vergi muafiyeti olanlara yöneticiler tarafından verilen

⁴⁵¹ İŞS, 23, 4a/1 (5 Ca 1108/30 Kasım 1696). Valuf tarafından yangın sonrası yaptırılan Kazgancılar yakınında bulunan Hoca Hayreddin Mahallesi’ndeki menzil ve sebil için müteveli isteği ile yapılan keşif sonucu her harcama tek tek kaydedilmiş ve toplam 25.500 akçe masraf tespiti yapılmıştır; Benzer örnekler için bkz. İŞS, 9, 81a/1 (1 Z 1071/28 Temmuz 1661); İŞS, 22, 4b/1 (18 C 1107/24 Ocak 1696), 104a/1 (11 Za 1107/12 Haziran 1696), 120b/2 (20 B 1107/24 Şubat 1696), 146a/1 (22 Z 1108/12 Temmuz 1697).

⁴⁵² İki ayrı vakfa ait iki arsanın mesâha ölçümü için bkz. İŞS, 16, 57a/2 (16 M 1076/29 Temmuz 1665); Binası yanmış icareteynli arsanın mesâha ölçümü için bkz. İŞS, 8, 14/2 (5 Ra 1071/8 Kasım 1660).

⁴⁵³ İŞS, 8, 41a/3 (14 R 1071/17 Aralık 1660); İŞS, 9, 63b/1 (20 Za 1071/17 Temmuz 1661), 215b/2 (12 R 1072/5 Aralık 1661).

⁴⁵⁴ İŞS, 22, 123b/1 (10 Za 1107/11 Haziran 1696).

⁴⁵⁵ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 242-43, vr. 20a/6 (29 L 1073/6 Haziran 1663), 28a/1-2 (15 Za 1073/21 Haziran 1663), 29a/3 (20 Za 1073/26 Haziran 1663).

⁴⁵⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, “Temessük”, *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, s. 413.

resmî belgeleri tarif etmektedir.⁴⁵⁷ Yanmış vakıf yerlerin kiralandığı veya tevcih edildiğini göstermek üzere şahıslara mütevelliler tarafından “izin tezkiresi”,⁴⁵⁸ “mütevelli tezkiresi”⁴⁵⁹ ya da “temessük”⁴⁶⁰ denilen bir belge verilirdi. Bina yapımı için verilen izinlerle ilgili olarak bir şikâyet kaydında geçen “izin ve temessük verilmekle” şeklindeki ifadedden hareketle temessük belgesinin bir izin veya ruhsat mahiyeti olduğu da söylenebilir.⁴⁶¹

Temessüklerde mütevellinin “hat ve hatemi” (el yazısı ve mührü) bulunur, bu da belgenin içeriğini yarı resmî bir boyuta taşırdı. Bu tür belgeler, vakıf ile şahıslar arasındaki sözleşmelerin kayıt altına alındığını gösterir ve aynı zamanda hukuki meselelerde birer delil olma hüviyetine sahip olurdu. Vakıf ile mutasarrıf arasındaki ilişkinin hukuken bitmesi, yani mutasarrıfın vakıf yerden el çekmesi ile birlikte, düzenlenmiş olan temessükün vakfa iade edilmesi de zorunlu idi. Örneğin, Galata’da Yavuz Mehmed Ağa Vakfı’na ait olan bir ev, iki ayrı zimminin tasarrufundayken 1660’ta yanmış ve bu kişiler ellerindeki temessüklerini vakfa iade ederek arsadan el çekmişlerdir.⁴⁶² 1660 yangını öncesinde Murad Paşa-yı Atik Vakfı’nın Tahtakale Katırhanı yanındaki ahırının kiracısı Attar Yusuf b. Abdullah da yeniden yaptıramadığı bu yerden, temessükü mütevelliyeye teslim ederek el çekmiştir.⁴⁶³

Diğer taraftan, bu işlevsel öneminden dolayı sahte temessüklerden bahseden kayıtlarla karşılaşmak da olasıdır. Örneğin, İshak Paşa Vakfı’nın gelir defterlerinin nizamının zamanla bozulduğu ve bunu fırsat bilenlerden bazılarının “müşevveş temessük ihdâs” ettikleri görülmektedir.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ Halil İnalcık, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, no. 2, Paris 1954, s. 110.

⁴⁵⁸ İŞS, 15, 7a/2 (13 Z 1075/27 Haziran 1665).

⁴⁵⁹ İŞS, 8, 28b/6 (2 R 1071/5 Aralık 1660).

⁴⁶⁰ İŞS, 9, 63b/1 (20 Za 1071/17 Temmuz 1661). Bu belgede enkaz keşfi ve bina yap-tırma iznini içeren temessük ile bina yapımından sonra masrafın tespiti için yapılan keşif, ayrı safhalar halinde zikredilmiştir; İŞS, 16, 26a/3 (1 M 1076/14 Temmuz 1665).

⁴⁶¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-14, 37/174 (L 1101/Temmuz 1690).

⁴⁶² “menzil-i mezbir muhterik olmagla meclis-i şer’de mütevelli huzurunda taraf-ı vakfa temessüklerini bırakıp kasr-ı yed etmişlerdir”. EHM ŞS, 51, 108a/1 (9 R 1071/12 Aralık 1660); Ayrıca bkz. İŞS, 9, 123a/3 (17 M 1072/12 Eylül 1661).

⁴⁶³ Ahi Çelebi Mahkemesi ŞS, 10, 13a/2 (10 Za 1071/7 Temmuz 1661).

⁴⁶⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 488/2377 (S 1084/Mayıs 1673). Temessükün önemine işaret eden bir diğer örnekte, ellerinde temessük bulunmadığı halde Sultan Murad Vakfı’na

Vakıf binalarla ilgili olarak verilen temessüklere istinaden kadı tarafından bir de hüccet düzenlenmesi gerekirdi ki, asıl resmî geçerliliği sağlayan bu belge idi. Sicile kaydedilen bu tarz hüccetler, “istihkâm hücceti”⁴⁶⁵ şeklinde anılmaktadır.

f. İstihkâm Hücceti Tanzimi

Sözlükte, “vakıf yerlerle ilgili olarak mahkemelerde düzenlenen bir tür tapu senedi”⁴⁶⁶ ve “satış ve hibe gibi tasarrufları belgelendirme ve sağlama alma[k] için mahkeme tarafından düzenlenen resmî belge”⁴⁶⁷ şeklinde tanımlanan istihkâm hücceti, yapılan işlemlerin hakim tarafından onaylandığını gösteren bir delil niteliği taşırdı.

Bu bağlamda, bir binanın yanmasından itibaren kiralanması ve yeniden inşasına kadarki aşamaları şu şekilde özetlemek mümkündür: Şahıs ile vakıf arasında kiralama şartları konusunda anlaşmaya varıldıktan sonra mütevellî bu sözleşmeyi içeren bir temessük düzenler ve buna istinaden mahkemeden bina yaptırma izni ve istihkâm hücceti talebinde bulunulur. İnşaat tamamlandıktan sonra binanın maliyeti ve ecr-i mislin (kira miktarı) tespiti için bir keşif yapılır. En son olarak kiracı, yaptığı binanın kendi mülkü olduğu veya burada kiracı olarak bulunduğunu belgelemek üzere mahkemeden bu mahiyette yeni bir istihkâm hücceti talebinde bulunurdu.

---

bağlı Dâye Hâtun Vakfı mukataası bağlarından bir bölümünü tasarruf edenlerin bulunduğu bildirilmesi üzerine, vakfın zarara uğramaması ve nizamının bozulmaması için bunlara temessük verilerek vakıf defterine işlenmesi ya da engellenmeleri yolunda Edirne kadısına bir ferman gönderildiği görülmektedir. Bkz. Edirne ŞS, 138, 1b (28 Ra 1119/29 Haziran 1707).

⁴⁶⁵ İŞS, 9, 99b/1 (22 Z 1071/18 Ağustos 1661); *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 185-86, vr. 12a/5 (14 L 1073/22 Mayıs 1663), 16a/4 (23 L 1073/31 Mayıs 1663); EHM ŞS, 51, 208/5 (105b) (15 Ra 1071/18 Kasım 1660).

⁴⁶⁶ Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 2. bs., Librairie du Liban, Beirut 1987, s. 92; Hukuki bir tabir olarak, kayıt/zabıt altına alınan temel çıkış noktalarından birini teşkil eden “temkin”den hareket eden ve sicillerde yer alan bu tür (istihkâm) ifadeler özellikle dikkati çekmektedir. Zira vakfa ait bir dükkânın yarısının bir şahsa tefviz edilmesi ile ilgili bir belgede “işbu vesîka li ecli’t-temkin ketb olundu” ifadesi ile “li ecli’l-istihkâm”dakine benzer bir durum anlatılmak istenmektedir. *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 185, vr. 24a/3 (15 R 1027/8 Mayıs 1618).

⁴⁶⁷ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010, s. 290.

Örneklerde de görüleceği gibi, verilen hüccetler veya diğer bir tabir ile mülknameler “temessük mücebince istihkâmen” (li-ecli’l-istihkâm) verilmekteydi. Mülkname, ilgili binanın mülkiyet veya tasarruf hakkını hukuki olarak belirlemek üzere mütevellî tarafından verilen temessükün öngördüğü şekilde mahkeme tarafından düzenlenmekteydi. Bunun için de, mütevellînin ibraz edilen temessükün doğruluğunu ifade etmesi gerekmekteydi.⁴⁶⁸ Tasarruf hakkını belgeleyen bu senedin, yalnızca mülk statüsünde olan yerlerin sahipleri tarafından değil, her bina yaptıran kişi tarafından mahkemeye başvurularak alındığı görülmektedir. Nitekim, soyut anlamda mülkiyete işaret eden tasarruf hakkının da resmî olarak belgelendirilmesi gerekmekteydi.⁴⁶⁹

Ayrıca, vakıfların yanmış binalarının yeniden inşası için istidâne (borçlanma) yoluna başvurulmasında da mütevellî ile vakfa borç veren şahıslar arasında hazırlanan borç temessüküne istinaden mahkeme tarafından istihkâm hücceti düzenlenmekteydi.⁴⁷⁰

g. Mütevellisiz Vakıflara Mütevellî Tayinleri

Vakıfların hukuki işlerini görmede birinci derecede sorumlu kişiler mütevellîlerdi. Tevliyet, kadıların denetiminde olmak üzere bazen vakfiye şartlarında belirtilen kişilerin uhdesine bırakılabildiği gibi, eğer vakfiyede işaret edilen belli bir kişi yoksa, bu durumda hakimın bizzat tevcihi ile dağıtılırdı. Umumiyetle vakfiyelerde belirtilmiş olan şart ve hususiyetler dikkate alınarak tayin ve tevcihleri gerçekleştirilen mütevellîlerden bir kısmı bu görevlerini “hasbeten” yani herhangi bir ücret almaksızın üstlenmekteydiler. Bazı durumlarda hakimın tayin ve tevcih hücceti dışında bağlayıcı bir şartın bulunmaması ve kendilerinin de meydana gelen afetten etkilenmiş olmaları nedeniyle vakıf işleriyle ilgilenemeyenler olabiliyordu. Bu durumda olan vakıflar mütevellisiz kalıyor ve dolayısıyla işlerliği sekteye uğruyordu.

Sicillere yansıyan onlarca kayıt, bu durumdaki vakıfların elden geldiği nispette kontrolünün sağlanmaya çalışıldığını göstermektedir. Kadıların bu

⁴⁶⁸ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 184-85, vr. 12a/3 (15 L 1073/23 Mayıs 1663); İŞS, 13, 32b/3 (29 B 1074/26 Şubat 1664); İŞS, 16, 97a/3 (4 Ra 1076/14 Eylül 1665).

⁴⁶⁹ İŞS, 8, 39a/1 (1 R 1071/4 Aralık 1660); İŞS, 15, 17b/1 (21 N 1075/7 Nisan 1665); İŞS, 16, 26a/3 (1 M 1076/14 Temmuz 1665).

⁴⁷⁰ İŞS, 9, 6a/1-2 (3-13 L 1071/1-11 Haziran 1661).

konuda oldukça titiz davrandıkları, belgelerde “hasbî mütevellî nasbı lâzım ve mühim olmağın”⁴⁷¹ ve “bir hasbî mütevellî nasb olunmak ehem ve elzem”⁴⁷² şeklinde geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, mütevellilerde aranan özellikler arasında, belki de, en önemli olarak addedilebilecek nitelik “diyânet ile mevsûf ve istikâmet ile ma’rûf”⁴⁷³ ya da “müstakîm ve dindâr olup tevliyyete sezâvâr”⁴⁷⁴ olmaları şeklinde belirlenmişti. Bunun tespiti, tayin muamelesine şahitlik ederek işleme geçerlik kazandıran “şuhûdü’l-hâl”in önemli bir yeri bulunmaktadır.⁴⁷⁵

Kadınların bu konuyla ciddi olarak ilgilenmelerinin ardında, şüphesiz ki, vakfetme kültürü konusunda sergilenen yüksek sorumluluk bilinci, sosyal ve ekonomik düzenin yeniden tesis edilmesi ve şehrin sağlıklı bir şekilde imarı konusundaki hassasiyetin önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Nitekim, yangınlar sonrasında bazı kiralama kayıtlarında geçen “mürûr-ı eyyâm ile arsa-i mezkûre mezbele olup vakfa küllî gadr olmağla”⁴⁷⁶ şeklindeki ifade, sahipsiz kalan ve mütevellisi olmayan arsanın yol açtığı zarar nedeniyle mahalle sakinleri tarafından birine tevcihinin istenmesi üzerine vakfiye şartına göre ulema-dan birine verilmesi⁴⁷⁷ örnekleri, söz konusu görüşü desteklemektedir.

Yeniden yapılması gereken yanmış vakıf binaların türüne göre mütevellilerin seçimi konusunda da bir farklılaşma söz konusudur. Bir kısım vakfiyede

⁴⁷¹ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 185, vr. 12a/4 (16 L 1073/24 Mayıs 1663); İŞS, 16, 130a/2 (25 Ra 1076/5 Ekim 1665).

⁴⁷² İŞS, 8, 33b/2 (8 R 1071/11 Aralık 1660); İŞS, 14, 66b/1 (17 M 1075/10 Ağustos 1664), 84b/2 (1 S 1075/24 Ağustos 1664), 85b/4 (2 S 1075/25 Ağustos 1664).

⁴⁷³ İŞS, 8, 33b/2 (8 R 1071/11 Aralık 1660); İŞS, 14, 66b/1 (17 M 1075/10 Ağustos 1664), 85b/4 (2 S 1075/25 Ağustos 1664).

⁴⁷⁴ İŞS, 14, 84b/2 (1 S 1075/24 Ağustos 1664); *Bab Mahkemesi 3*, haz. Günelan, s. 861, vr. 135b/2 (16 L 1077/11 Nisan 1667).

⁴⁷⁵ “Diyânet ile mevsûf ve istikâmet ile ma’rûf olup tevliyyet uhdesinden gelmeğe kâdir olduğu zeyl-i kitâbda isimleri mastûr olan müslimin ihbârlarıyla lede’ş-şer’ zâhir ve müt’eayyin olmağın” bkz. İŞS, 14, 66b/1 (17 M 1075/10 Ağustos 1664). Benzer kayıtlar için bkz. İŞS, 9, 96a/3 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661); *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 395, vr. 41b/5 (15 Z 1073/21 Temmuz 1663), 74a/1 (5 Ra 1074/7 Ekim 1663), 77a/5 (13 Ra 1074/15 Ekim 1663); *Bab Mahkemesi 46*, haz. Atay vd., s. 354, vr. 63a/1 (28 B 1097/20 Haziran 1686).

⁴⁷⁶ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 214-15, vr. 16a/4 (23 L 1073/31 Mayıs 1663).

⁴⁷⁷ İŞS, 4, 50a/1 (7 C 1027/1 Haziran 1618).

tevliyet için şartlar ve hatta kimlerin olacağı açık olarak belirtilmiş olmasına karşılık, herhangi bir şartın bulunmadığı durumlarda adayın vakfa olan nispet derecesi belirleyici olmaktaydı. Örneğin, Şeyh Halil Efendi Zaviyesi'ne zaviye şeyhinin,⁴⁷⁸ Hakim Çelebi Zaviyesi'ne de buraya mensup olanlardan (fukaradan) birinin⁴⁷⁹ müteveli olarak tayin edildiği görülmektedir.

Mustafa Çavuş'un Cerrah Mehmed Paşa Camii vaizlerine şart ettiği menzilin yanması üzerine buraya müteveli olarak Cami'nin hem imamı hem de vaizi olan Mehmed Çelebi'nin tayin olunması da benzer nitelikte bir örnektir.⁴⁸⁰ Bu tayinden çok kısa bir süre sonra söz konusu yerdeki enkaz satılmış ve arsa mukataa ile kiralanmıştır.⁴⁸¹

Vakıf yerin hem tasarruf hakkını hem de tevliyet görevini aynı kişinin elinde bulundurması da mümkündü. Züleyha Hâtun'un vakfı olan Molla Hüseyin Mahallesi'ndeki bir menzil yandıktan sonra buranın meşrûtün-lehâsından olan Saliha Hâtun mütevelliliğe getirilmiştir.⁴⁸² Saliha Hâtun, konut ihtiyacından dolayı arsanın bir kısmını ifraz etmiş ve bir bölümünü mukataa ile kendisi kiralamıştır.⁴⁸³

Müteveli tayinlerinin temel sebepleri arasında, vakıfların mütevellisiz kalmaları dışında, eski mütevellilerin değişmesi gerekliliği ve azilleri gösterilebilir. Bu azil ve değişimler çerçevesinde vakıfların muhasebeleri de görülmekte ve görev değişiminin sorunsuz olarak gerçekleşmesi sağlanmaktaydı. Örneğin, Ferhad Paşa Medresesi Vakfı mütevellisi azledilerek yerine yenisi görevlendirilmiştir. Önceki müteveli yangından kalan enkazı satıp arsayı icareteyn ile kiraya vermiş ve elde edilen geliri de yeni müteveliye teslim etmiştir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁸ Şeyh Halil Efendi'nin Vakfı olan zaviyenin 1660 yangınında yanması üzerine zaviye ve hücrelerin mütevelliliğine buraya meşrutiyet ile şeyh olan Ali Efendi getirilmiştir. Bkz. İŞS, 10, 29a/3 (24 Ş 1072/14 Nisan 1662).

⁴⁷⁹ Hakim Çelebi fukarasına vakfedilmiş fakat 1660'ta yanmış olan menzilin mütevelliliğine zaviye fukaralarından Halil Dede b. Ragıb getirilmiştir. Bkz. İŞS, 8, 33b/2 (8 R 1071/11 Aralık 1660).

⁴⁸⁰ İŞS, 9, 111b/1 (15 Z 1071/11 Ağustos 1661).

⁴⁸¹ İŞS, 9, 111b/2 (29 M 1071/4 Ekim 1660).

⁴⁸² EHM ŞS, 51, 106b/1 (17 S 1071/22 Ekim 1660).

⁴⁸³ EHM ŞS, 51, 106b/2 (25 S 1071/30 Ekim 1660).

⁴⁸⁴ İŞS, 10, 91a/1 (26 L 1072/14 Haziran 1662). Burada mütevellinin devraldığı 160.000 akçenin 148.000 akçesinin esedi, riyali ve zolata gurusu olarak tutulduğu ifade edilmektedir ki,

Bu cümleden olmak üzere, zarar görmüş vakıflarla bağları olan şahısların, bu kurumların canlanmasında ve kısa sürede toparlanmalarında önemli bir rol üstlendikleri ve harap yerlerdeki imar faaliyetlerinin mütevellî tayinlerinin akabinde hız kazandığı söylenebilir.

2. İCARETEYN VE MUKATAA: VAKIFLARA KAYNAK SAĞLAMA METOTLARI

Vakıfların yangınlar sonrasında karşılaştıkları problemlerin başında, varlıklarını sürdürebilmeleri için kaynak bulma meselesi gelmekte ve önlerindeki bu ekonomik sorunu birçok değişik şekillerde ele aldıkları görülmektedir. Arsa ifrazı, enkaz satışı gibi hususlar bu çerçevede yer almakla birlikte, esas olarak icareteyn ve mukataa ile kiralama önemli bir yer tutmaktadır. Bu yöntem çoğu zaman mevcut yerin doğrudan nesnesi olduğu bir sözleşme kapsamında gerçekleşirken, bazı durumlarda vakfa ait bir başka yer üzerinden yapıldı. Bu da, vakıfların mamur ve işleyen bir akarının icareteynle kiralanmasına bağlı olarak buradan alınacak muaccel paranın bir sermaye olarak yanan yerin imarı için kullanılması şeklinde gerçekleşirdi.

Osmanlı uygulamasında vakıflara ait arazi ve binalar icâre-i vâhideli, icareteynli ve mukataalı olmak üzere üç şekilde kiralanabilirdi.⁴⁸⁵ Kuralları ve sınırları belirlenmiş olan icâre-i vâhîde, İslâm hukuk tarihinde yeri olan ve hukukçular açısından ihtilafsız bir kiralama türüdür.⁴⁸⁶ Diğerleri ise, ihtiyaçlar

---

vakıfların nakit paralarını nasıl değerlendirdiklerine de ışık tutmaktadır.

⁴⁸⁵ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 274-278; Nazif Öztürk, *Menş’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM, Ankara 1983, s. 104-116; Mehmet İpşirli, “Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri: Bildiriler (29 Mayıs - 1 Haziran 1988)*, İstanbul 1989, s. 186; Ahmet Akgündüz, “İcâreteyn”, *DİA*, c. 21, İstanbul 2000, s. 389-90.

⁴⁸⁶ 1660 yangını sonrasında nadir rastlanan bir icâre-i vâhideli kiralama kaydında Musa Çelebi, Çoban Çavuş Mahallesi’nde Kürkçüler Kethüdası Ahmed Bey Vakfı’na ait arsada ev bina edecek ve günlük kira bedeli olan dört akçe üzerinden masrafını çıkarıncaya kadar burada oturacak, daha sonra da binayı vakfa teslim edecektir. EHM ŞS, 51, 107b/1 (17 Ra 1071/20 Aralık 1660); Bu tür kira anlaşmasına dair verilmiş bir fetva şöyledir: “Zeyd mütevellisi olduğu harâbe bir menzili Amr’a beher yevm ikişer akçeye icâr eyledikde menzil-i mezbûru bi’l-küllîye imâret ve meremmet eyle ne mikdâr akçe harc edersen istifa eyle demekle Amr dahi malından yirmi beş bin akçe harc ve sarf edip menzil-i mezbûru imâret eyledikten sonra hâlâ Zeyd Amr’a masrûfuunu istifa etmeden veyâhud istifa etmediği mikdârı galle-i vakıf dan vermeden Amr’ı menzil-i mezbûrdan meccânen ihrâca kâdir olur mu. El-cevâb olmaz.” bkz. Menteşzâde Abdürrahim Efendi, *Fetavâ-yı Abdürrahim*, c. 1, Dârü’t-tibâati’l-Ma’mûre, İstanbul 1243, s. 455-56.

nispetinde pragmatik nedenlerle benimsenmiş muamelelerin hukuki araçlarıdır.⁴⁸⁷

a. İcareteyn: Vakfa Dönük Vakıf - Şahıs Ortaklığı

İcareteyne kadar meşru ve tartışmasız kabul gören icâre-i vâhideli kiralama çerçevesinde mütevellî, vakfa ait bir yerin tasarruf hakkını belli bir bedel karşılığında yerin türüne göre bir yıllığına veya üç yılı geçmeyecek şekilde isteyen kişiye kiralamaktaydı. Ev ve dükkân gibi çatısı olan yerlerde (müsakkafât) bu süre en fazla bir yılla sınırlı iken, çiftlik ve arazi gibi çatısı olmayan yerlerde (müstagallât) üç sene idi.⁴⁸⁸ Bu kiralama şeklinde kiracının tasarruf ettiği yeri başkasına devretme (ferâğ-tefviz), miras bırakma gibi hakları bulunmadığı gibi, ölümüyle de kira sözleşmesi sona ermekteydi.⁴⁸⁹

Yangınlar nedeni ile ortaya çıktığı kabul edilen icareteyn, özel sermaye ile ihya edilmesi karşılığında sermaye sahibi olan şahıslara uzun vadeli tasarruf, intikal gibi cazip haklar tanınması yönünden yukarıdaki geleneksel hukuk pratiğinden ayrılmaktadır. İcareteyn, kelime olarak “iki kira” ya da “iki kirali” anlamlarına gelmektedir. İstilah karşılığı ise, bir binanın kıymetine yakın bir meblağın bir defaya mahsus olmak üzere icâre-i muaccele adıyla peşin olarak kiracı tarafından vakfa ödenmesi ve günlük, aylık veya yıllık olarak belirlenen icâre-i müeccele adıyla ödenen bir meblağ karşılığında vakfa ait yerin (arazi, bina, dükkân vd.) kiralınması anlamındadır.⁴⁹⁰ Bu uygulamanın temelini “icâre-i tavile” olarak kabul görmüş olan, uzun süreli kiralama pratiği oluşturmaktaydı. Bu tanım, icareteyn ve mukataanın anlaşılır bir özeti mahiye-

⁴⁸⁷ Çokça atıf yapılmasına ve literatürdeki yaygın kullanımına rağmen üzerinde derin sorular barındıran bir konu olarak icareteyn sisteminin hangi kurallarla çevrili olduğunun henüz tam olarak bilinmediğinin altını özellikle çizmek gerekir. Şöyle ki, bir yerin icareteyn ile kiralınmış olması yukarıda da değinildiği şekilde yalnız süresi yönünden değil hukuki, sosyal ve ekonomik arkaplanı bakımından da incelenmeye değer bir konudur.

⁴⁸⁸ Ömer Hilmi, *İthâf'ül-Ahlâf*, s. 79; Ebul Ula Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1947, s. 58; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 274; Beyaztaş, *İslam Hukukunda*, s. 31.

⁴⁸⁹ Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, 2. bs., Aydınlık Basımevi, İstanbul 1946, s. 33; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, s. 16.

⁴⁹⁰ Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, s. 34; Akgündüz, “İcareteyn”, *DLA*, s. 390; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tathikatında Vakıf Müessesesi*, 2. bs., OSAV, İstanbul 1996, s. 453; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010, s. 266.

tindedir. İcâre-i tavile, kiralama bakımından sadece bir zaman tanımını ifade etmesine karşılık, hukuken kiralama türü kapsamında sayılmamaktaydı. Vakıfların öncelikle icâre-i tavile, sonrasında ise icareteyn yolunu tercih etmelerinin ardındaki temel sebep, vakıf bütçelerinin yangınlar sonrasında yeniden inşa için genellikle yeterli gelmiyor oluşuydu. Nitekim, yangınlarla ilgili belgelerde bu durum açık olarak görülebilmektedir.

Fuad Köprülü icareteynin, yangınların vakıflara verdiği zararları hafifletmek amacıyla tercih edilen bir hile-i şer'iyeye olduğunu belirterek, bu uygulamanın Osmanlı'ya has bir pratik olmadığını, farklı İslâm memleketlerinde değişik isimlerle aynı amacı güden benzer uygulamaların görüldüğünü Esad Arsebük'e atfen aktarmaktadır.⁴⁹¹ İcareteynin Osmanlı'da başlangıç tarihi konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte, ilk örneklerin XVI. yüzyıla ait olduğu belirtilmelidir.⁴⁹²

Vakıfların, harap olan binalarını kendi imkânlarıyla yeniden vücuda getirmeleri genellikle mümkün olmuyor, bu tür zorlu durumlar için icâre-i vâhideli

⁴⁹¹ “Yangınlar veya sâir birtakım sebeplerle artık vakfa varidat getirmek kabiliyetini kaybetmiş emlak ve arâziden istifadeyi te'min eden ve gayede müşterek olmakla beraber şeklen birbirinden farklı bulunan bu *akid'ler*, hakikatte birer hiyle-i şer'iyeye yâni *hukûkî çareler* gibi telâkki olunabilir. *İcâreteyn* usulünü Osmanlı hukukçularının hayatın dinamizmine uymak maksadiyle icad ettiklerini prof. Esad Arsebük söylemektedir”. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesinin”, s. 31; Osmanlı'daki icareteyn usulünün bir benzeri uygulamanın Londra'da 1666 yangınından sonra gerçekleştiği görülmektedir. Uygulamaya göre, binalar düşük ücretli ve uzun süreli olarak oturma garantisi ile buraları yaptıran kişilere kiralanmıştır. Bkz. Porter, *The Great Fire of London*, s. 116-17.

⁴⁹² Ömer Hilmi Efendi, 1020/1611'i icareteynin başlangıç tarihi kabul etmekte fakat, bu bilgi tashihe muhtaçtır. Zira, bu tarihten daha önceki yıllarda da nadir de olsa icareteyn örneklerine rastlanmaktadır. Bkz. Ömer Hilmi, *İthâf'ül-Ahlâf*, s. 54; F. Köprülü ve B. Yediyıldız ise, tarih bildirmemekle birlikte XVI. yüzyılı başlangıç dönemi olarak kabul ederler. Bkz. Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesesinin”, s. 31; Yediyıldız, “Vakıf”, s. 158; Bülent Köprülü'nün tespiti, icareteynin 941/1534'ten sonra ortaya çıktığı şeklindedir. Bkz. Bülent Köprülü, “Evvəlki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar”, *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 18, S. 1-2, (1952), s. 218; *Düstur*'da yer alan nizamnamedeki bilgi, B. Köprülü'nün tespiti ile paralel olup, söz konusu uygulamaların Kanuni döneminde başladığı ifade olunmaktadır. Bkz. *Düstur (1. Terzip)*, 1. Kısım, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1289, s. 232; N. Öztürk'ün tespitine göre bu uygulama 1000/1591 öncesinde de mevcuttur. Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, s. 111. Üsküdar mahkemesine ait bir sicilde de, 1592 yılına ait bir icareteyn kaydı bulunmaktadır. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000 / M. 1590-1591)*, haz. Rifat Günelan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, s. 606, vr. 117a/1 (16 Ra 1000/1 Ocak 1592).

kiralama vakıf ve kiracı açısından pek cazip bir yol olarak görülmüyordu. Dolayısıyla, benzer durumlarda ortaya çıkan ekonomik darboğazları geçmek ve vakıflara etkin bir hayat alanı açmak düşüncesiyle icâre-i tavîle uygulaması temel alınarak icareteyn formülü Osmanlı hukukçuları tarafından benimsenerek yürürlüğe konulmuştur.⁴⁹³

İcareteyn uygulaması, vakıf yapılarının devamının sağlanmasında en önemli etkenlerden biri olması yanında yangınların maddi zararlarını da nispi bakımdan azaltan bir işleve sahipti. Bununla beraber, kural olarak keyfilğin geçerli olmadığı, fakat şartların zorladığı bir çözüm aracı olan bu uygulamanın geçerliliğini sağlayan birtakım hukuki şartlar öngörülmekteydi:

1. Müsakkafatın harap (yanmış, yıkılmış) olması,
2. Vakfın mâli durumunun tamir ve inşa için yeterli olmaması,
3. Kiradan mahsup edilmek üzere icâre-i vâhideli olarak binayı tamir/inşa edecek bir talibin bulunmaması,
4. İcareteynli kiralamanın vakfa enfa' (her bakımdan faydalı) olması.⁴⁹⁴

Bu şartlara, yeniden inşa için müteveli izni ve kadı onayı maddelerini de eklemek gerekmektedir.⁴⁹⁵ Ancak bu aşamalar sonrasında icareteyn ile müzayedeye çıkılabilmekte ve binalar yeniden yapılabilmekteydi.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Ömer Hilmi, *İthâf'ül-Ahlâf*, s. 54; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf*, s. 454; Vakıflarda icareteyn ve mukataa uygulamasını fetva örneklerine dayalı olarak XVII ve XIX. yüzyıllar arasında mukayeseli olarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Eda Güçlü, *The Transformation of Waqf Property in the Nineteenth Century Ottoman Empire*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2009.

⁴⁹⁴ Ömer Hilmi, *İthâf'ül-Ahlâf*, s. 54; Hemsâye Hâtun Vakfı'nın dört yıl boyunca atıl kalan arsasının icareteynle kiralınmasının vakfa yararlı olacağını bildiren bir örnek için bkz. EHM ŞS, 54, 131a/2 (Evs Za 1074/Mayıs 1664); Aynı şekilde, Hatice Hâtun Vakfı'nın yandıktan dört yıl sonra icareteynli kiralınması izni verilen yahudihane arsası için bkz. EHM ŞS, 54, 131b/2 (Evl Z 1074/Temmuz 1664).

⁴⁹⁵ Mardin, *Toprak Hukuku Dersleri*, s. 60; Bülent Köprülü, "Evvəlki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri", s. 223-24.

⁴⁹⁶ Önceleri icâre-i vâhideli olarak müzayedeye arz edilen vakıf yerler, icareteynin mutasarrıf/müteşebbis açısından getireceği yararlar dolayısıyla uygulama tarihinden itibaren rağbet görmüşken, özellikle 1660 büyük İstanbul yangınından sonraki süreçte, icareteyne göre mutasarrıf açısından daha kârlı bir kiralama olan mukataa (yapılan binanın mutasarrıfın mülkü olmasını öngörmektedir) uygulamasının yaygın olduğu gözlenmektedir.

İcareteynli yerlerin tasarruf süresi sınırsız olmakla beraber, ferağ ve intikal mutasarrıfa sağlanmış olan diğer haklardandır. Fakat, intikal hakkı uzunca bir süre yalnızca çocuklarla sınırlı tutulmuş olup,⁴⁹⁷ mutasarrıfın çocuksuz vefatı halinde yer üzerindeki tüm haklar doğrudan vakfa dönmekteydi.⁴⁹⁸

Mutasarrıfların tasarruf hakları, müecceleyi düzenli olarak ödemeleri halinde devam ederdi. Böylece, kira akdi her ödemeyle yenilenerek bina ya da arsanın gerçekte vakfa ait olduğunun mutasarrıf tarafından farkındalığı sağlanır ve kiralamanın süresizliği nedeniyle ortaya çıkması muhtemel mülkiyet iddialarının da önü alınmış olurdu. İslâm hukukunun öngördüğü kira akdinin azami üç yılda bir yenilenmesi kuralı da bu şekilde işletilerek uygulama meşru/hukuki bir zemine oturtulmuş olurdu.⁴⁹⁹

⁴⁹⁷ İcareteynnin sağladığı haklardan yararlanamayan mutasarrıfın eşi, anası, babası, torunları ve öz olsun olmasın bütün kardeşlerine ise 1867 yılında intikal hakkı tanınmıştır. Bkz. *Düstur (1. Tertip)*, 1. Kısım, s. 232-36; Ömer Hilmi, *İthâf'ül-Ahlâf*, s. 56-57; Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi*, s. 112; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003, s. 140

⁴⁹⁸ Molla Şeref mahallesinde Haremeyn Vakfı'na ait olup 1660 yangını sonrasında Mehmed Beşe'nin, icareteynli olarak yeniden yapımına başladığı odayı tamamlayamadan vefat etmesi üzerine yarım kalmış oda ve arsa yeniden kiralanmak üzere vakfın kontrolüne geçmiştir. Bkz. EHM ŞS, 51, 107a/3 (29 Ra 1071/2 Aralık 1660).

⁴⁹⁹ Ömer Hilmi, *İthâf'ül-Ahlâf*, s. 54-55; B. Köprülü, "Evvelki Hukukumuzda", s. 224-25; Akgündüz, *İslâm Hukukunda*, s. 462-63.

(İstanbul evlerinden bir kesit. Kaynak: TSM, nr. 3412-16)

Vakıfların mülklerini kendi imkânlarıyla yaptırmaları istisnai bir durum olmakla birlikte, Haremeyn Vakfı, sultan vakıfları ve devlet adamlarına ait büyük vakıflar için bunun tersi söz konusudur. Küçük ölçekli tabir edebileceğimiz ve sınırlı gelire sahip vakıflar, mevcut gelirlerini kesintiye uğratan yangınlar sonrasında icareteyn ve ona çok yakın bir yöntem olan mukataalı kiralama yoluna giderek varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Rhoads Murphey'in ifadesiyle "vakıf-şahıs ortaklığı" olarak da adlandırılabilir icareteynli kiralama yangınlar sonrasında oldukça yaygın şekilde uygulanmıştır. Murphey bu usulün tercih edilmesinde geçmiş tecrübelerin ve Osmanlı pragmatizminin önemli bir rolü olduğuna ve bu anlayışa göre sorumluluğun kurumsal ve bireysel olarak paylaştırılarak verimli bir sonuç elde edi-

lebileceği düşüncesinin varlığına işaret etmektedir.⁵⁰⁰ Bu bakımdan icareteyn pratiğini, şahısların ve vakıfların bir araya gelmesiyle kurulan ticari bir ortaklık olarak değerlendirmek mümkündür.

Kiralamalarda dikkat edilen konuların başında, gerçekleşecek işlemin “vakfa enfa” (yararlı) olması meselesi gelmekteydi.⁵⁰¹ Bunun esas dayanağını ise mütevellî ve mürtezikaların zaman zaman “cânib-i vakıfda binâ-i mezbûru ta’mîre bir vechile kudret ve mecâl yokdur” şeklinde ifade ettikleri, vakfın tamir masraflarını karşılayamayacak durumda olduğunun tescil edilmesi oluştururdu. Temeli bu şekilde kurulan teknik ve teorik süreç mimarlar, ehl-i vukuf (bilirkişi ve uzmanlar) ve Müslümanların (güvenilir insanların) “[mutasarrıfın] kendi malıyla binâ ve ta’mîr edip ve min ba’d dahi vâki’ olacak ta’mîri kendi malıyla termîm edip ... bu vechile olması min külli’l-vücûh vakfa enfa’dır” şeklinde ortak görüş bildirmeleri ile gerçekleşmekteydi.

İcareteynin hukuki yönleri ve belgelerde sıklıkla geçen kavramların tanımlanması, konunun mahiyetinin anlaşılması bakımından elzemdir. Bu sebeple, kiralama süreci ve ilgili kavramlar aşağıda verilmiştir:

a. İcâre-i muaccele: Peşin ödenen toplu kira demektir. Kiralanan yer için vakfa peşin olarak ödenen (hava parası = *ingoin*) ve binanın değerine yakın olan toplu parayı tanımlar. Yangınlardan sonra bütün masrafları kiracı tarafından karşılanarak yaptırılan yeni binanın toplam maliyetine de bu ad verilir. Bu para kiracının vakfa bir hibesi olmayıp kendi istifadesine açık bir yatırımı olarak da anlaşılabilir.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Murphey, “Disaster Relief Practices” s. 55; Diğer yandan, Miriam Hoexter de istibdal uygulamasına dair çalışmasında Mupheye paralel olarak uzun vadeli kiralamanın, azami üç yıllık kiralama ile sınırlı icâre-i vâhideye göre hem kiracı hem de vakıf açısından daha avantajlı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Miriam Hoexter, “Adaptation and Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers”, *Islamic Law and Society*, vol. 4, no: 3, Leiden 1997, s. 326.

⁵⁰¹ İcareteynin resmi olarak ilk uygulanma dönemine yakın bir tarih olan 1025/1616 yılında Elvanzâde Mahallesi’nde vuku bulmuş olan bir yangında Müstesna Ali Çelebi Vakfı’na ait olup Haim v. Yahuda isimli Yahudinin icâre-i muaccele ve günlük 25 akçe ile tasarrufunda bulunan üç ev hasar görmüş ve altı kârgir binanın da çatıları erimiştir. Vakıfta yeterli bütçe olmaması sonucu tamir ve inşâ işlerinin Haim tarafından yapılmasının “vakfa enfa” olduğu ehl-i vukûf tarafından tespit edilmiş ve söz konusu binalar tekrar Haim’e kiralanmıştır. İŞS, 3, 93a/1 (20 S 1025/9 Mart 1616); Bir başka örnek için bkz. EHM ŞS, 54, 131a/2 (Evs Za 1074/Mayıs 1664).

⁵⁰² Muamelelerde söz konusu edilen peşin para doğrudan vakfa ödenebileceği gibi, inşaat

b. İcâre-i müeccele: Ecr-i misil adı altında günlük veya aylık olarak birliktişiler tarafından rayiç üzerinden belirlenmiş olan kira miktarını tanımlar. Kiracı tarafından bina yapımına harcanan muaccelenin vakıftan tahsilinde de taksit işlevi görürdü.

c. Muacceleyle mahsup olmak: Yanan veya yıkılan vakıf binasının yeniden inşasında, yeri kiralayan kişinin kendi parasıyla binayı yaptırması ve masraflarının icareteyn kapsamında ödemekle yükümlü olduğu peşin paraya (muaccele) sayılmasıdır.

d. Muacceleyle istifâ etmek: Kiracının yaptığı inşaat masrafını vakıftan tahsil etmesidir. Tahsil işlemi, kiracının muaccele olarak harcadığı miktara ulaşıncaya kadar yeri tasarruf etmesi ve bu süre içinde kira ücretini ödememesi şeklinde dolaylı olarak gerçekleşmekteydi.⁵⁰³

e. Vakıfta tamire müsâade olmamak: Yanmış, yıkılmış vakıf binanın yeniden inşası için vakıf bütçesinin yetersiz olmasıdır.

İcareteynli yerler tasarruf hakkına sahip olan kişi tarafından üçüncü şahıs-

---

için harcanan meblağı da temsil edebilmektedir. Bu konu, mevcut literatürde açık ve anlaşılır olmamakla birlikte sicillerdeki kayıtlarda her iki türde de örnek bulmak mümkündür. Vakfa yapılmış bir ödeme örneği olarak Kapıcılar Kâtibi Hasan Efendi Vakfı'nın Üsküdar'da bulunan harap haldeki odaları icareteyn ile kiraya vermesi ve bu işleminden aldığı muaccele ile Darphane bitişğinde yanmış olan 8 kuyumcu ve 1 kazancı dükkânını imar etmesi gösterilebilir. Bkz. EHM ŞS, 51, 196/4 (99b) (11 S 1071/16 Ekim 1660).

⁵⁰³ Sözleşmede geçen ecr-i misil miktarı ile binanın tasarruf edildiği zaman arasında bir denklem kurularak bina için harcanmış olan paradan mutasarrıfın alacağı tespit edilirdi. Ve "icâreden istifâ" etmeden mutasarrıfın vefat etmesi halinde, tasarruf edilmemiş süreye tekabül eden para vakıf tarafından varislere ödenirdi. Örneğin, 1660'ta yanmış olan vakıf hamamı Ömer Çavuş 141.678 akçe sarf ederek yaptırmış ve bu meblağdan henüz 61.678 akçesini istifâ etmişken vefat etmesi üzerine kalan 80.000 akçe mütevellî tarafından Ömer Çavuş'un varislerine teslim edilmiştir. Bkz. İŞS, 13, 92a/2 (20 L 1074/16 Mayıs 1664); İcareteyn uygulamasında, eğer bir bina yeniden yapıldıktan sonra tekrar bir yangına maruz kalır ve aynı mutasarrıf, kalan arsayı devretmeyip yeniden kiralamak isterse, bu durumda mutasarrıfın vakıfla arasında önceki dönemden kalma bir alacak-borç söz konusu ise hesaplama buna göre yapılır ve bina masrafı muaccel bedel olarak kayıt altına alınır. Kiracının alacaklı olduğu tespit edilen miktar "menzilin icâresinden istifâ" edilirdi. Örneğin, Çavuş Mescidi Mahallesi'nde 1693'te yanmış olan vakıf menzili önceki mutasarrıf icareteyn ile yeniden yaptırmaya talip olur. Önceki dönemden vakfa borcu olan mutasarrıf ayrıca vakfa ait menzil enkazını da değerlendirir. Borcuyla birlikte enkazın fiyat olarak toplamı vakıf hesabına kaydedilir ve mutasarrıfın inşaatı yaptığı toplam masraftan düşülür. Böylece tahakkuk eden miktar icareteynin muacceleli olarak kayıt altına alınır. İŞS, 22, 4a/2 (19 C 1107/25 Ocak 1696). Bu konuda bkz. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcareteyni*, s. 179-86.

lara ücret karşılığı devredilebilmekteydi. Muaccel para karşılığı gerçekleşen bu alışveriş de icareteynin genel kurallarına tabi idi. Şöyle ki, alıcının ödediği muaccel paradan gerek bir yangın çıkması ve gerekse bir vefat sebebiyle istifâ edemediği miktar hukuken teminat altında olurdu. Yani, söz konusu sebepler dolayısıyla yeni kiracının zararı icâreyi istifâ muhasebesi ile tespit edilerek tazmin edilirdi. Örneğin, Ahmed Bey Galata'da Ali Ağa Vakfı'ndan icareteynli olarak tasarrufunda bulunan bir menzili 65.400 akçeye Haron v. Yasef'e devretmiş, fakat ödediği miktarın henüz yarısı kadarını istifâ etmiş olduğu sıralarda çıkan bir yangın sonrasında Haron'a toplam paranın yarısının geri ödenmesine hükmolunmuştur.⁵⁰⁴ Galata'da 60 kuruşa devraldığı binanın yedi ay sonra yanması üzerine zararının tazmin edilmesini isteyen Ayşe Hâtun'a ise, 30 kuruşun bedel-i sulh olarak iadesine hükmedilmiştir.⁵⁰⁵ Muaccesini istifâ edemeden vefat eden bir yetimin varisesi olarak annesinin vakıfla sulh olmaları da miras kalan yerlerle ilgili hak davasına örnek olarak verilebilir.⁵⁰⁶

Diğer taraftan, mukataalı kiracının her ne kadar yanmış olan binasını yeniden yapmaya maddi imkânı olmasa bile arsayı üzerinde tutabilmek için toprak kirasını ödemeye devam edebilmesi de söz konusuydu. *Câmi'ül-İcâreteyn*'deki bir fetvada görüldüğü üzere, vakfın ve kiracının binayı yaptırmaya bütçeleri yeterli olmayıp arsanın vakıf tarafından yeniden "icâre-i mu'accesine mahsûb" olmak üzere kiralanmak istenmesine rağmen hiçbir talibin çıkmaması bu durumun gerekçesi sayılabilmektedir. Eski kiracı vakfa kira ödemeye devam etmiş ve mütevellinin arsayı başkasına kiralamasının önü de bu fetvaya göre kesilmiştir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ İŞS, 23, 15a/1 (10 C 1108/4 Ocak 1697). Yapılan keşifte menzil ve arsanın toplam ecr-i mislinin günlük 30 akçe olduğu tespit edilmiştir. Bu paranın 2 akçesi müeccel olarak vakfın hakkı olup, kalan 28 akçe ile toplam gün hesabı yapılmış ve 1224 günde toplam 34.272 akçe istifâ olunduğu, geri kalan 31.128 akçeyi ise Haron'un istifâ etmemesi ve zararı olmasından dolayı Ahmed Bey'in Haron'a iade etmesi hükmü verilmiştir.

⁵⁰⁵ İŞS, 22, 73b/2 (29 L 1107/1 Haziran 1696). Söz konusu belgede, Galata'da çıkan yangının tarihi 2 L 1107/5 Mayıs 1696 olarak verilmiş olmasına karşılık, İŞS, 23, 15a/1 (10 Ca 1108)'de tarih 4 L 1107/7 Mayıs 1696 olarak geçmektedir. Bu tutarsızlık kâtip hatasından kaynaklanmış olabileceği gibi, iki gün arayla iki ayrı yangının meydana gelmiş olması da ihtimal dahilindedir.

⁵⁰⁶ İŞS, 9, 191b/1 (22 Ra 1072/15 Kasım 1661).

⁵⁰⁷ "Arsa ve binası zeydin vakfı olup Amr'ın icâre-i mu'accele ve müeccle ile tasarrufunda olan vakıf menzil muhterik olup arsa-i sırfa kaldıkta mütevellî-i vakıf galle-i vakıfda binâya müsâ'ade olmamağla binâ edemeyüp Amr dahi mu'accesine mahsûb olmak üzere binâ

Her ne kadar icareteyn formülü 1612 yılı itibarıyla yaygınlaşmaya ve rağbet bulmaya başlamışsa da, bu kiralama türünün temelini teşkil eden icâre-i tavîle örneklerine sonraki yıllarda da rastlanmaktadır.⁵⁰⁸

b. Mukataa: Şahsa Dönük Vakıf – Şahıs Ortaklığı

Bir tür özelleştirme ve vergilendirme aracı olarak Osmanlı mali sisteminin temel unsurlarından birini teşkil eden mukataa, her koşulda aynı tanımla karşılanmamaktadır. Genellikle devlet veya vakıf gelirlerinin kesime (iltizama) verilmesi⁵⁰⁹ şeklinde tanımlanan kelime, kiracıya vakıf arsada yapacağı bina veya dikeceği ağaçlar üzerinde mülkiyet hakkı veren süresiz bir kiralama türüdür. Bunlara “mukataalı vakıf”, tahsil edilen toprak/arsa kirasına da “icâre-i zemîn” denmiştir.⁵¹⁰

Hukuki şekil bakımından icareteyne benzeyen, hatta icareteyn kapsamında yer alan, fakat mutasarrıf/kiracı açısından daha kârlı olan mukataa, yangın ve depremler sonrasında vakıfların yeterli bütçelerinin olmaması dolayısıyla uygulanma gereği duyulmuş ve yaygınlık kazanmış bir kiralama türü olarak

---

edemeyüp ancak arsasının ücretini mütevellî-i vakfa verüp icâre-i mu‘accelesine mahsûb olmak üzere binâ etmek için isticâr eder kimse dahi yogîken mütevellî arsayı Amr’dan alıp âhara icâra kâdir olur mu? El-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim Efendi)”. Bkz. Meşrebzade, *Fetavâ-yı Câmi’ül-İcâreteyn*, s. 143.

⁵⁰⁸ Söz konusu belgede İbrahim Paşa Mahallesi’nde Molla Gürani Vakfı’na ait harap bir hamam, yangından sonra mütevellî tarafından icâre-i tavîle ile Hüdaverdi isminde bir şahsa yirmi altı yıllığına kiralanmıştır. Fakat burada dikkati çeken bir nokta vardır ki o da, Hüdaverdi’nin sözleşme süresince yılda 3.718 akçe karşılığında hamamı bir başkasına kiralamasıdır. Anlaşmaya göre Hüdaverdi, hamam inşası için yaptığı toplam masrafı olan 96.668 akçenin 50.500 akçesini kiracısı Recep’ten peşin olarak almış, geri kalan 46.668 akçe için de ayda 1000 akçe olmak şartı ile üç yıl on aylık (toplam kırk altı ay) sözleşme yapmışlardır. *İstanbul Mahkemesi 3*, haz. Karaca ve öte., s. 102, vr. 7b/5 (2 Ra 1027/27 Şubat 1618). Burada, hamamı yaptıran Hüdaverdi’nin hangi düşünce ile hareket ettiğini kesin olarak bilemeyeceğimiz gibi, kendisinin bir hamam işleticisi olmadığı, sadece Recep’ten alacağı peşin para ile hamamın yeniden inşası sırasında çıkmış olması muhtemel bir başka işe yönelmiş olması akla en yakın yorum olarak durmaktadır.

⁵⁰⁹ Osmanlı mali sistemindeki uygulama hakkında genel bilgi için bkz. Mehmet Genç, “Mukataa”, *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, 129-32.

⁵¹⁰ Nazif Öztürk, “Mukataalı Vakıf”, *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 132; Kuzey Afrika’da özellikle Mısır’da, arsaların uzun süreli olarak kiralanması uygulamasına XII. yüzyıldan itibaren “mukataalı vakıf” yerine “hikr” tabiri kullanılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Hikr”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 525.

belirmiştir. Mukataada da, icareteyndeki gibi, muaccel ve müeccel olmak üzere iki kiralılık esası bulunmaktaydı.

İcareteynin sınırlayıcı olan şartları mukataalı kiralamada geçerli olmazdı. İcareteyne göre en önemli farkı ise kiracıya, yaptırdığı binada mülkiyet hakkını sağlaması idi. Mukataalı yerin kiracısı olan kişi, kendi yaptırdığı binayı özel mülkü gibi tasarruf eder, müteveli izni ve hakim onayı ile dilediği kimseye satabilir, İslâm hukukuna göre miras bırakma hakkını elde etmiş olur ve dilerse kendi adına vakfedebilirdi. Bu durumda kira yalnızca toprak için ödenirdi.

Mukataanın kiracıya sağladığı bu imkânlar, icareteyne nispetle daha çok tercih edilmesi eğilimine yol açmıştır. Öyle ki, yangınlar sonrasında vakıflar tarafından icareteyn ile kiralanmak üzere müzayedeye çıkarılan ve “tâlibîne arz olunan” arsalar bir talip çıkmadığı durumlarda,⁵¹¹ arsanın “hâlî ve mu’attal” kalması vakıf için büyük zarar getireceğinden dolayı mukataalı kiralamaya zorunlu olarak başvurulmuştur. Nitekim, arsaların denetimsiz kalması sonucu buralardaki enkazın zarar görmesi ve çalınması da söz konusu olabilmekteydi.⁵¹² Bundan dolayı icareteynli birçok yer yangınlardan sonra mukataalı olarak sıfat ve statü değiştirmiştir.⁵¹³ Bu değişimler, vakıf haklarının korunmadığı ve

⁵¹¹ İcareteyn ile kiralanmak istenmesine rağmen hiçbir talip çıkmayan vakıf yerlere ait belge örnekleri için bkz. İŞS, 9, 106a/1 (24 Z 1071/20 Ağustos 1661); *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 880-82, vr. 128a/1 (10 Ca 1104/17 Ocak 1693); İŞS, 19, 30b/1 (30 B 1092/15 Ağustos 1681).

⁵¹² “... harâb durdukda enkazı sirka olunmağla vakfa külli gadr bulunduğu ecilden ...”. Bkz. İŞS, 9, 106a/1 (24 Z 1071/20 Ağustos 1661); Daha uzun süre bekleyen ve bir kısmı çalınan enkaz için bkz. *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 880-82, vr. 128a/1 (10 Ca 1104/17 Ocak 1693).

⁵¹³ Kazgani Sadi Çelebi Mahallesi’nde bulunan Bali Efendi Vakfı’na ait 1105/1693 Cibali yangınında yanmış bir menzilden kalan arsa, yeniden menzil inşası için mali durumun elvermemesi nedeniyle vakıf tarafından icareteyn ile müzayedeye çıkarılıp hiçbir talibin çıkmaması üzerine eski kiracılar Ayşe ve Belkıs’a mukataalı olarak kiralanır. İŞS, 22, 4b/1 (18 C 1107/24 Ocak 1696); Benzer örnekler için bkz. İŞS, 8, 27a/5 (27 Ra 1071/30 Aralık 1660); İŞS, 9, 99b/1 (22 Z 1071/18 Ağustos 1661); İŞS, 15, 114b/2 (20 Za 1075/4 Haziran 1665); İŞS, 16, 26a/2-3 (1 M 1076/14 Temmuz 1665), 44a/2 (4 M 1076/17 Temmuz 1665), 93a/1 (27 S 1076/8 Eylül 1665), 98a/2 (4 Ra 1076/14 Eylül 1665); İŞS, 19, 30b/1 (30 B 1092/15 Ağustos 1681); İŞS, 22, 104a/1 (11 Za 1107/12 Haziran 1696), 120b/2 (20 B 1107/24 Şubat 1696). Gayrimüslimlere ait vakıflardan da mukataalı kiralama yoluna gidenler olmuştur. Maruloğlu Mahallesi’nde bulunan 986/1578 yılında kurulmuş olan Rakiyazzer v. Mosi Vakfı’na ait menzil, kızı Hondi’nin tasarrufunda iken yanar ve Hondi buraya kendi malı olmak üzere bir menzil, bir de simitçi dükkânı yaptırır. Ölümünden sonra ise çocukları mevcut binayı 2500 kuruşa Abraham v. Haim’e

vakıfların zarara uğratıldığı gerekçesiyle birtakım hukuki ihtilaflara da konu olmuştur.⁵¹⁴

İstanbul, Galata ve Haslar kadılarına gönderilen bir emirde, mukataalı kiralamanın vakfa nasıl zarar verdiği ve bu yolla şahısların lehine nasıl bir kâr oluşumunun sağlandığına dikkat çekildiği gözlenen bir şikâyet kaydında Haremeyn fukarasına vakfedilmiş olan bazı menzillerle ilgili birtakım tespit ve uyarılar yer almaktadır. Söz konusu belgeden, yanmış ve zamanla harap olmuş yerlerin önemli bir kısmının mukataalı şekilde kiralandığı ve üstelik bir kısmının kira bedellerinin de rayicinden düşük tutulduğu görülmektedir. Mütevelliliğe kadılar tarafından vakıf dışından (ecâibden) ilgisiz kişilerin getirilmesinin yol açtığı bu tür hukuksuz tasarruflar sonucunda vakıflar önemli ölçüde gelir kaybına uğramıştır.⁵¹⁵ Haremeyn Vakfı'nın uğratıldığı zarara işaret eden bir başka kayıta benzer tespitler yer almakta ve ilgili kadılara gerekli emirler verilmektedir.⁵¹⁶

Vakıflar açısından sayılan bu olumsuz yönlerine rağmen, mukataalı kiralamanın kârlı yönleri de bulunmaktaydı. Bir yangın ya da deprem gibi yıkıcı ve yok edici özelliği olan afetler akılda tutulduğunda, vakfa ait varlıkların da yok

---

satarlar. Arsa için de vakfa yıllık 600 akçe mukataa bedeli ödenmesi kararlaştırılır. EHM ŞS, 51, 169/2 (85a) (13 M 1057/18 Şubat 1647).

⁵¹⁴ Kara Kethüda Mehmed Ağa Vakfı'nın Haydarhane Mahallesi'nde bulunan arsasının icareteynden mukataaya dönüşmesinden (1662) yirmi yıl sonra (1681) yeni mütevellinin duruma itiraz ettiği ve bu uygulamanın hukuksuz (bi gayr-ı vech-i şer'i) yapıldığını iddia etmesi mukataanın vakıf açısından ne derece istenmeyen bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. İŞS, 19, 30b/1 (30 B 1092/15 Ağustos 1681).

⁵¹⁵ "ihrâkda muhterik ve kimi mürûr-ı cyyâm ile harâb ve ashâbının ta'mire iktidârları olmayıp hâkimü's-şer' olanlar ecâibden birini mütevellî nasb etmekle anlardan ba'zıları için kimi ecr-i mislinden noksân ve ekseri arsası mukata'alı ve binâsı mülk olmak üzere icâr edip bu vechile menziller defter-i vakıfdan hâric kalıp vakfa külli gadr olduğundan gayrı ve ba'zı kimesneler tevliyet ve nezâreti kendülere meşrûta ve mülk iken bi-vech meşrûta iddi'â ve 'biz zabt ve meremmâtdan ziyâde kalırsa Haremeynü's-şerifeyn fukarâsına biz irsâl ederiz' deyû fermân nâmıyla mahsûl-i vakfı ekl ü bel' eylediklerin bildirip vech-i meşrûh üzere olan hânelere mütevellî nasb olunmak lâzım geldiği ecâibden bir ferdi hâkimü's-şer' olanlar mütevellî nasb etmeyip Haremeynü's-şerifeyne mütevellî olanlar nasb edip". Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d-11, 234/3 (B 1099/Mayıs 1688)

⁵¹⁶ "mütevellileri dahi kendi nefisleriyçün ve kimini ecr-i mislinden noksân ve ekserisi mukâta'a binâlar mülk olmak üzere icâr edip bir tarikle ol vakıf menziller defter-i vakıfdan hâric kalıp mürûr-ı cyyâm ile unudulup zâyî olmağla vakfa külli zarar müretteb olduğu ...". BOA, A.DVNS.ŞKT.d-11, 437/1 (Ş 1099/Haziran 1688).

olması ve böylece vakfın büyük zarara uğraması kaçınılmazdı. Buna karşılık, özel sermaye ile vücut bulmuş ve her zaman yıkılma, yok olma ve yanma gibi bir tehlike ile karşı karşıya bulunan binalar yerine, hiçbir zaman söz konusu bir akıbete maruz kalmayacak olan toprağı/arsayı gelir kaynağı olarak düşünmek ve toprağın üstündekini “özelletirmek” vakıf açısından oldukça kârlı bir alış-veriş olarak kendini göstermekteydi. Aksi halde, sermayenin bağlanmış olduğu yapı/binanın yok olması, vakfın iflasına sebep teşkil edebilecekti.

Bu bakımdan, icareteyn ile mukataalı kiralama yöntemlerinin ayrıntılı bir mukayesesinin yapılması gerekir. İcareteynli yerlerde kiracı, ödemiş olduğu peşin parayı istifâ edinceye dek vakfa kira ödemezken, mukataalı yerlerde bina zaten kiracıya ait olduğu için arsa kirasının ödenmesi sözleşme gününden itibaren başlamaktaydı. Bir yangın sonrasında, icareteynli yer için ödenmiş olan toplam kira peşin ödenen meblağa denk gelmemişse, vakfın eksik kalan (istifâ edilmemiş) kısmının tazmin edilmesi zorunluluğu vardı.

Konunun daha iyi anlaşılması için örnek bir uygulamadan bahsedilebilir. İcareteynli bir bozahane ve yahudihanenin 1660 yangınında ortadan kalkması üzerine, vakıftan alacağı kalan kiracı Mustafa Çelebi bu parayı tahsil etmek istemiştir. Fakat Mütevellîye Safiye Hâtun, Mustafa Çelebi'ye bu talebinden vazgeçmesi karşılığında kendisine aynı yeri mukataa ile vermeyi önermiştir. Mustafa Çelebi de daha kârlı olan bu teklifi kabul etmiştir.⁵¹⁷ Vakıf bu sayede hem bir borç yükünden kurtulmuş hem de enkazı satmak suretiyle gelir sağlamıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, mukataalı olan bu yerde yapılacak binanın tekrar bir yangında yok olması durumunda vakıf adına herhangi bir geri ödeme/tazminat söz konusu olmayacaktı.⁵¹⁸

Bazı durumlarda, imamlara ve recül-i sâlih vasfını taşıyan ulemaya şart

⁵¹⁷ “taraf-ı vakfa def'ylediğim yedi yüz elli beş kıt'a riyâli gurusu icâre-i mu'accelede iki buçuk senede istifâ eylediğim meblağdan fazlasını talep ve da'vâ sadedinde olmağla mütevellîye-i mezkûre dahi arsa-i merkûmenin senede ancak yedi yüz yirmi akçe icâre ecr-i misli ve içinde mevcûd nıkzının dört bin akçe semen-i misli olduğuna icmâ' ve ittîfak etmeleriyle mütevellîye-i mezkûre Safiye Hâtun dahi da'vâ-yı mezkûrundan fâriğ olmak üzre arsa-i merkûmeyi senede yedi yüz yirmi akçe mukâta'a ile bana icâr ve teslim ve içinde olan nıkzı dahi semen-i misli olan dört bin akçeye bana bâttan bey' ve teslim edip ben dahi vech-i muharrer üzre da'vâ-yı mezkûrundan fâriğ ve arsa-i merkûmeyi isticâr”. EHM ŞS, 51, 205/3 (104a) (5 Ra 1071/8 Kasım 1660).

⁵¹⁸ Mukataalı bir yerin yangın sonrası yeniden aynı şekilde kiralanması ile ilgili bir örnek için bkz. İŞS, 8, 28b/6 (2 R 1071/5 Aralık 1660).

edilmiş olan yerlerin vakfiyeye uygun olarak verildiği,⁵¹⁹ kimi durumlarda bu kişilerin kullanacakları binayı teberruan (sadaka olarak) yaptırdıkları görülmektedir.⁵²⁰ Benzer vakfiyelerde, yani recül-i sâlihlere ya da günde bir kere Yasin-i Şerif okuyabilecek herhangi bir kimseye vakfedilmiş yerlerde,⁵²¹ durumu uyan bir kimse kendi mülkü olmak üzere bina yaptırabilmekteydi.⁵²² Buna karşılık, bazı haller dışında miras hakkı olsa dahi binaların recül-i sâlihten başka bir kimsenin elinde kalmamasına özen gösterilirdi. Örneğin, vefat eden Kadı Mustafa Efendi'nin kardeşi ile kızına miras kalan bir mülk yer vakfiye şartı gözetilerek yine bir recül-i sâlih olan seyyidlerden Cafer Efendi'ye satılmıştır.⁵²³

Vakfın kârının gözetilmesi öncelikli konumu gereği, duruma bağlı olarak bazen vakfiye şartlarına riayet edilmediğini gösteren örnekler de bulunmakta-

⁵¹⁹ Şah Efendi'nin ulemadan bir recül-i sâlihe şart ettiği menzilin mutasarrıfı olan Şeyh Hasan Efendi, burayı yangın sonrasında mülkü olmak üzere yeniden yaptırmıştır. İŞS, 15, 100a/1 (27 Za 1075/11 Haziran 1665). Tabii bu tür yerlerde vakfiye şartına uygun tevcih yapılması durumunda mutasarrıfın herhangi bir ecr-i misil ödemesi lüzumu söz konusu değildir. Her ne kadar mutasarrıf vakıf arsaya "kendi mülkü olmak üzere" bir bina yapıyorsa da, vakfiye şartlarını haiz olduğu için (şeyh olduğundan) herhangi bir mukataa bedeli ödemeyecekti. Bu tür belgelerde zaten ücret bahsine de rastlanmamaktadır. İŞS, 16, 57a/2 (16 M 1076/29 Temmuz 1665), 70b/2 (10 M 1076/23 Temmuz 1665).

⁵²⁰ Ulemadan Mustafa Efendi, Kasap İlyas Mahallesi'nde bulunan ve 1660 yangınında yanan birbirine sınır Hondi Hâtun ve Şirinbula Hâtun isminde iki ayrı vakfa ait dört menzilden kalan arsalarının, "vakfiyeye teberru'ân binâ edip vakfı ihyâ etmek şartıyla kendüye tevcih olunması"nı istemiştir. Bkz. İŞS, 16, 56a/3 (16 M 1076/29 Temmuz 1665), 57a/2 (16 M 1076/29 Temmuz 1665), 69b/3 (16 M 1076/29 Temmuz 1665) ve 70b/2 (10 M 1076/23 Temmuz 1665). Mustafa Efendi, anlaşılan maddi durumu yerinde bir kimse olmalı ki, iki vakfa bağış (teberru) olarak bu arsalar menzil bina etmek istemiştir. Nitekim, recül-i sâlihlerin "süknâya eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc" durumda bulunmaları daha yaygın bir durum olmakla birlikte, bu türlü yerlerin vakfiye şartlarında da "ulemâdan muhtâc olanlara" ibaresi bir madde olarak göze çarpmaktadır. Örnekler için bkz. İŞS, 9, 135b/2 (30 M 1072/25 Eylül 1661), 163a/2 (27 S 1072/22 Ekim 1661), 185a/3 (18 Ra 1072/11 Kasım 1661).

⁵²¹ Bu tür vakıflarda herhangi bir ihtiyaca bakılmaz, yalnızca tasarruf sahibinin vakfiye şartını yerine getirip getirmediğine bakılırdı. Bu sebepten, mevcut vakıf arsaya sınır yeri bulunan bir kimse de vakıf şartını üstlendiği takdirde vakıf yeri tasarruf etme hakkına sahip olabilirdi. Örnek için bkz. İŞS, 22, 146a/1 (22 Z 1108/12 Temmuz 1697).

⁵²² Ulemadan bir kişi tarafından mülk olmak üzere yeniden yaptırılan bir menzil için bkz. İŞS, 16, 73a vd (2 S 1076/14 Ağustos 1665); Recül-i sâlih olan bir müderrisin mülk olmak üzere Oruç Gazi Mahallesi'nde yaptırdığı ev ile ilgili masraf keşfi için bkz. İŞS, 16, 74a/1 (2 S 1076/14 Ağustos 1665).

⁵²³ İŞS, 13, 4a/2 (C 1074 / Ocak 1664).

dır. Yani, vakfa enfa' olması gerekçesiyle kimi arsalar vakfiye şartlarında belirlenenlerin dışındaki kimselere de tevcih edilebilmiştir.⁵²⁴ Diğer taraftan, vakfın şart edildiği kişiler yangın sonrası düzenlenen müzayedelere herhangi bir talip olarak katılabilmektedirler.⁵²⁵

Örneğin, Kızıldaş Mahallesi'nde el-Hâc Mahmud Vakfı'na ait bir menzil yangın sonrasında vakıf bütçesiyle yaptırılmamış, fakat bu işi vakıf sahibinin torunlarından Ahmed ile Mehmed Çelebi üstlenmiş ve böylece tasarruf hakkını da almışlardır. 24 Nisan 1663 tarihli sözleşmede kira bedeli günlük 1,5 akçe olarak gösterilmiştir. Buna göre Ahmed ve Mehmed Çelebi, "masnûfları olan akçeyi ücret-i mezbûre ile istifâ edince[ye dek] sâkin olmak" üzere vakfa kiracı olacak, yani kira miktarı toplam masraflarını buluncaya dek burada oturacak ve vakfa herhangi bir ödeme yapmayacaklardı.⁵²⁶ Her ne kadar bu belgede mukataa ibaresi geçmiyor olsa da, bundan bir yıl sonra 28 Nisan 1664 tarihinde düzenlenmiş bir istihkâm hüccetinde önceki belgeye (temessük) de atıf yapılarak, aynı arsanın üzerinde yapacakları binanın mülkleri olmak üzere adı geçen kişilere kiralandığı açık bir şekilde ifade edilmektedir.⁵²⁷

Bunun yanında, bir vakıf yerin, kendisine şart edilen bir kişi tarafından yeniden mülk olarak yaptırılması, ilgili yeri istediği gibi tasarruf hakkını kendisine verdiğinden dolayı vakıf başlangıçtaki hususiyetini, vakıftan yararlananlar (mekûfın aleyh) eliyle bir ölçüde yitirmiş olmaktadır. Buradan hareketle yangınların, vakıf yerlerin vakfiyet şartlarını, bu şartlar silsilesinde yer alan kişilere istedikleri gibi düzenleme imkânını sağladığını vurgulamak mümkündür. Bu durumu yansıtan bir örnek; önce evlatlara ve onlardan sonra Medine fukarasına vakfedilmiş olan Mimar Sinan Mahallesi'ndeki bir menzilin 1633 yılında yanması ve vakfın yeniden inşa için yeterli bütçesinin olmaması gerekçesiyle, vakıf sahibinin kızı ve aynı zamanda mütevelliyesi olan Ayşe buranın vakıf

⁵²⁴ Debbâğ Yunus Mahallesi imamlarına meşrut olan menzil ulemadan birisine mukataa ile kiralanmıştır. (İŞS, 20, 10b/1 (Za 1099/Eylül 1688). Ayrıca Şeyhülislâm Ali Efendi'nin kethüdasının, ulemadan bir recül-i sâlihe vakfedilmiş olan yere, bir mülk menzil yaptırması hakkında bkz. İŞS, 19, 159b/3 (10 Ra 1093/19 Mart 1682).

⁵²⁵ el-Hâc Mahmud Vakfı'na ait menzilin yanmasından sonra vâkıfın çocukları, yapacakları bina kendi mülkleri olmak şartı ile arsaya talip olmuşlar ve mahkemeden bunu onaylayan hüccet almışlardır. İŞS, 13, 102b/1 (22 L 1074/28 Nisan 1664).

⁵²⁶ *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 134, vr. 5a/6 (16 N 1073/24 Nisan 1663).

⁵²⁷ İŞS, 13, 102b/1 (22 L 1074/28 Nisan 1664).

statüsünü korumak yerine, mülkü olmak üzere binayı inşa ettirmiş, böylelikle söz konusu menzilin vakfiyet durumu da resmen ortadan kalkmıştır. 1661 yılına gelindiğinde ise, menzilin kocasına 600 kuruş borcu karşılığında satmış ve arsa için yılda 500 akçe mukataa belirlenmiştir. Böylece söz konusu menzil, mülkiyet statüsü ile farklı bir nitelik kazanmıştır.⁵²⁸ Buna benzer şekilde vakıf sahibinin eşi, yanmış olan vakıf binasını mülkü olmak üzere yaptırmış ve sonrasında bir başkasına hibe etmiştir.⁵²⁹ Bu örnekler dikkate alındığında, bir vakıf menzilin ortadan kalkmasının, o yerin vakıf olma özelliğinin de yok olması anlamına geldiğini söylemek mümkündür.

Bazı mescitlerin imamlarının tasarrufuna şart edilmiş olan yerlerin yeniden inşası ve kiralanmasında, eğer vakıfta yeterli bütçe yoksa ve şartlar silsilesinde yer alan kişiler de aynı durumda iseler “vakfa enfa” olan ne ise ona karar verilmiş, hatta imamlara şart edilmiş bir yerin mukataalı olarak bir başkasına kiralanması gibi, vakıflarla ilgili genel kuralların dışına da çıkılabilmektedir.⁵³⁰ Zira bu gibi durumlarda, yanmış bir binanın tekrar yapılması öncelikli amaç olduğundan, vakfiye şartlarına aykırı olmakla beraber vakfa yararlı tasarruflarda bulunulması, genellikle yangın gibi afet durumlarına mahsus olarak gelişen istisnai olaylardır. Bu istisnai kararların alınmamış olması halinde, yerlerin uzun yıllar atıl kalmasının vakfa hiçbir yararı olmayacağı bilakis zararı dokunabileceği muhakkaktı. Nitekim, “taraf-ı vakfa zararı olmayıp belki nefi olduğu” gerekçesiyle Şehzade Camii Tabhanesi’ne ait bir duvarın, buraya bitişik bulunan evi yanmış kişiye mukataa ile kiralanması, vakıfların mümkün olan her durumda kârlı anlaşma yolunu izlediklerini örneklemektedir.⁵³¹

⁵²⁸ İŞS, 9, 112b/2 (8 M 1072/3 Eylül 1661).

⁵²⁹ 13 S 1087/27 Nisan 1676 tarihli belgede vâkıfın eşi Üftade bt. Abdullah’ın, evi mülkü olmak üzere yaptırdıktan bir müddet sonra içindeki eşyalar ile birlikte Ayşe bt. Şahin’e hibe etmiştir. Bkz. İŞS, 18, 49a/1; Buna karşılık vakıf yerin yanması neticesinde yeniden asıl vakıf sahibinin şart ettiği kişiler olarak varislerin binayı yeniden yaptırıp vakfın sürekliliğini sağladıkları da göze çarpmaktadır. Bkz. İŞS, 22, 15b/1 (2 B 1107/6 Şubat 1696).

⁵³⁰ Receb Çelebi Vakfı’na ait olup yanan imamlara vakfedilmiş binanın yeniden yapılması için vakıfta yeterli bütçe olmasına rağmen, ulemadan Ahmed Efendi b. Mahmud’a mukataalı olarak ecr-i misli ile kiralanmasının vakfa daha yararlı olacağı belirtilmiş ve bu görüş uygun bulunarak gerekli belge düzenlenmiştir: “menzil bi’l-külliyce muhterik olup taraf-ı vakıf da binaya kudret olmağla ücret-i misli ile âhara icâr olunmak her vechile vakfa nâfi’ ve evlâ olmağın ...” İŞS, 20, 10b/1 (Za 1099/Eylül 1688).

⁵³¹ EHM ŞS, 51, 197/3 (100a) (16 S 1071/21 Ekim 1660). Bu belgede dikkati çeken bir nokta, yapılacak binaya ait saçağın kirpi olacağına bir şart olarak ileri sürülmesidir: “... senede

Gayrimüslimlere ait vakıf yerlerde de benzer uygulamaları görmek mümkündür. Dönem itibarı ile dikkati çeken bir belge, Yahudilerin 1660 yangını sonrasında Eminönü çevresinden çıkarılmalarına rağmen, haklarının gaspedilmesi gibi konularda hukuki gerekliliklerin yerine getirildiği görülmektedir. Bahçekapısı Sarıcapaşa Mahallesi'nde bulunan İstramikle bt. İlya isimli kadının Karay Yahudilerine vakfettiği yerin, vakıf şartının yerine getirilmesi adına Anadolu Kazaskeri Abdülkadir Efendi'ye mukataa ile kiralanması, gayrimüslimlere ait varlıkların hukuken korunduğuna işaret eden önemli bir örnek olarak zikredilebilir.⁵³²

c. İcareteyn ve Mukataaya Verilen Gayrimenkul Türleri

İcareteyn ile mukataa arasındaki en temel farkın mülkiyet hakkı konusunda belirdiğine yukarıda değinilmişti. Birincisinde bu hak, yalnızca tasarruf imtiyazı ile sınırlanmış ve aynı imkân ve haklarla miras bırakabilme koşulları da oldukça daraltılmış olmasına karşılık, ikincisinde mülkiyet hakkının tam anlamıyla tanınmış olması kiracıya avantaj sağlardı. Bu sebeple, bir vakıf için mukataalı kiralama ancak ikinci seçenek olarak düşünülebilirdi.

Fakat şunu belirtmek gerekir ki, dükkânların mukataalı olarak kiralanması söz konusu olmazdı. Kuramsal olarak açıklayıcı ve kesin herhangi bir bilgiye sahip değilsek de, uygulamalara ve örneklerle bakılacak olursa, zaruri haller dışında,⁵³³ mukataalı kiralamaların tamamıyla meskenlere münhasır kaldığı ve dükkânların yalnızca icareteynli⁵³⁴ olarak kiralanabildiği göze çarpar. Diğer

---

elli akçe mukâta'a verip ... üzerine cylediği ebniyenin dahi saçağını kirpi binâ etmek şartıyla tasarrufa tâlib olmağın ...". Özellikle yangınlar sonrasında çıkan fermanlarda kirpi saçak yapılması emir olarak mimar ve kadılara bildirilmiştir. Bunlara dair örnekler için bkz. Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 59 (21 Ca 967/28 Şubat 1560) ve *Hicri On İkinci Asırda*, s. 21; Ayrıca vakıf arsanın, 200 akçelik mukataa bedeline 160 akçe zam yaparak yıllık 360 akçeye kiralamak isteyen kişinin isteği doğrultusunda önceki mutasarrıftan alınarak yeni kiracıya verilmesi de ilginç bir örnek olarak verilebilir. İŞS, 19, 176a/3 (10 R 1093/18 Nisan 1682).

⁵³² İŞS, 9, 58b/2 (12 Za 1071/9 Temmuz 1661).

⁵³³ Sadi Efendi Vakfı'na ait olup Alacahamam yakınında bulunan tavukçu kârhanesine ait arsaya 1660 yangınından sonra icareteyn ile kiralanmak istenmesine rağmen talip çıkmamış ve yangından yaklaşık 20 yıl sonra mukataa ile kiralanabilmiştir. 6 Hristiyanı kiralanmış söz konusu arsa üzerine yapılan üç oda, bir matbah, bir camcı ve iki tavukçu dükkânının keşif hücceti için bkz. İŞS, 19, 19a-b (22 Ş 1092/6 Eylül 1681).

⁵³⁴ Buna dair örnekler oldukça fazladır. Örneğin, Firuz Ağa Mescidi Vakfı'na ait Tüccar

tarafından, dükkânların ekonomiye dönük ve kâr getiren yönleri dolayısıyla vakıfların bu türden arsalarını kiraya vermekte pek zorlanmadıkları, buralardan sağladıkları akarlarının kısa vadede yerine geldiğini söylemek mümkündür.

3. İSTİBDAL: VAKIF ÖNCELİKLİ VAKIF - MÜLK TAKASI

Vakıf olan yerin mülk, mülk olan yerin de vakıf olarak statü ve el değiştirmesi şeklinde gerçekleşen istibdal uygulamasında öncelik her zaman için vakıflarıdır. Bu bakımdan, vakfa dönüşecek yerin mülk olana nispetle, gerek kapladığı alan ve gerekse kıymet bakımından daha üstün olması gerekirdi. İstibdalın geçerliliği şu şekilde ifade edilmektedir: Mülk akarın mahal ve mevki, vakıf akarın mahal ve mevkiine şeref ve rağbetçe denk ya da bundan yukarı olması gerekmektedir. Aksi halde istibdalın sahih olması düşünülemezdi.⁵³⁵

İstibdal süreci şu aşamalarda gerçekleşirdi:

1. Mütevellinin istibdal talebini beyan etmesi,
2. Mahkemenin yapılan talebi uygun bulup söz konusu olan iki yerde keşif yaptırması,
3. Mülk yerin vakıf yere nispetle, çeşitli bakımlardan farklarının belirlenmesi,
4. İstibdalın “her vechile vakfa evlâ ve enfa” olduğunun belirtilerek padi-

İlyas Mahallesi’nde bulunan bir dükkân icareteyne verilmiştir. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 121, vr. 3b/4 (15 N 1073); Molla Gürani Vakfı’na ait olup Şeyh Ebülvefâmeydanında bulunan bir bozahane de icareteyn ile kiraya verilen yerlerden birisidir. Üstelik kiraya verilme tarihi 1660 yangınından sadece beş ay sonradır. Bkz. İŞS, 8, 36a/3 (11 R 1071/14 Aralık 1660); Bir başka örnekte de yine benzer bir durum söz konusudur. Kürkçübaşı Şemseddin Bey Vakfı’na ait Bitpazarı’nda bulunan bir çakşırı dükkânı 1027/1618 yılındaki yangından sonra kısa bir süre içerisinde vakıf bütçesi ile yaptırılmış ve icareteyn ile kiralanmıştır. Bkz. *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 185, vr. 24a/3 (15 R 1027/8 Mayıs 1618); Balıkpazarı’nda bulunan kasap, fiçici, ekmekçi, bakkal, mahzen vd. binaları müstemil yerin de yine icareteyn ile kiralandığı görülmektedir. İŞS, 21, 7b/2 (25 Ra 1100); Son örneğe Mihrişah Hâtun Vakfı mescidine ait hamamdır. İŞS, 16, 23a/3 (29 Z 1075/13 Temmuz 1665).

⁵³⁵ Ömer Hilmi, *İthâf’ül-Ahlâf*, s. 115; İstibdal uygulamasının vakıflar açısından önemini göstermesi bakımından XVIII. yüzyıl ahkâm defterlerinde yer alan vakıf konulu hükümlerin %60 gibi büyükçe bir kısmının istibdal ile ilgili kayıtlar olduğunu belirtmek gerekir. 1742-1764 yılları arasında kapsayan yedi ahkâm defterindeki toplam 359 hükmün 212’si istibdal konusudur. Blz. H. Gökçen Özkaya, “Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul’da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?”, *TALİD*, c. 8, S. 16, (2010), s. 469.

şaha ilâm/arz olunması,

5. Hakimin ilâm/arzına istinaden istibdalın uygun bulunduğu padişah tarafından ferman olunması,

6. İstibdalın kadı siciline işlenmesi.

Bütün bu süreçler vakfın varlığını sürdürebilmesi, hatta kâr etmesi amacıyla matuf olarak gelişirdi. Şöyle ki, zarar-ı âmm yerine zarar-ı hâss'ı yeğleyen bir hukuk anlayışı ve pratiğine uygun bir biçimde, fâide-i hâss yerine fâide-i âmmın benimsenmiş olması, vakıflar açısından verimli şartların oluşmasını sağlamıştır.

İstibdal, Osmanlı öncesi vakıf hukukunda tanımlanmış bir uygulama olmadığından dolayı, ihtilafı diğer konulardaki gibi (ör. menkul malların vakfedilmesi meselesi) herhangi bir açık fıkhi görüşe rastlanmamaktadır. Bununla beraber, istibdal kayıtlarında bu konu ile ilgili olarak fukahaya atıf yapıldığı görülmektedir.⁵³⁶

Vakfiyesinde istibdal maddesi bulunmayan ve gerektiği zaman bu yola başvurmak isteyen vakıflardan bazı şartları yerine getirmesi beklenirdi. Söz konusu duruma dair atıf yapılan tek kaynak, Kâdihan'ın *Fetâvâsında* (*Fetâvâ'l-Haniyye*) yer alan istibdal fetvasıdır. Bu fetvaya göre, vâkıfın istibdali şart etmemiş olması halinde bu işlemin sahih olmayacağı, ancak bu gibi hallerde kadının vereceği hükümün nihai karar olarak geçerlik kazanacağı ifade edilmiştir.⁵³⁷ Fakat, çeşitli suistimaller, keyfî uygulamalar ve konu ekseninde süren tartışmalar dolayısıyla Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, istibdali onaylama yetkisini kadılardan alarak padişahın iznine bağlamıştır.⁵³⁸

⁵³⁶ İstibdal konusunda bir açık görüş olmaması sebebiyle, İmam-ı Azam'ın 'sıhhat lüzumu gerekli değildir' ilkesinden hareketle muamelelerde bir "istirdad" babı bulunmaktadır. Buna göre mülk sahibi İmam-ı Azam'a dayanarak arsasını vakfa vermekten vaz geçtiğini beyan eder ve mütevellî de, vakfiyelerde başvurulduğu üzere, İmâmeyn-i Hü mâmeyn katında sıhhat lüzumuna gerek olmadığını söyleyerek istibdalin sahih olduğunu ileri sürer. Bu durumda mülk olan yerin vakıf ve vakıf olan yerin de mülk olduğu sabitlenmiş olarak istibdal, hâkim tarafından onaylanır. Örnekler için bkz. İŞS, 9, 243a/1 (11 Ra 1072/4 Kasım 1661); *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 891-92, vr. 130b/2 (25 Ca 1074/25 Aralık 1663); İŞS, 18, 67a/1 vd (S 1087/ Mayıs 1676); İŞS, 19, 134a vd. (7 S 1093/15 Şubat 1682), 156b/2 (12 Ra 1093/21 Mart 1682).

⁵³⁷ Bazı hükümlerde fetva Arapça olarak kaydedilmişken (bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 891-92, vr. 130b/2), bazılarında Türkçe atıf yapılarak nakledilmiştir (bkz. İŞS, 18, 67a/1 vd.; İŞS, 19, 134a vd.; 156b/2).

⁵³⁸ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tâtbikatında Vakıf*, s. 377, 381-82; a.

İstibdali gerekli kılan sebeplerin başında, yanmış yerlerin gerek vakıf bütçesi ile gerekse kiraya vermek suretiyle imarının mümkün olmaması gelmektedir. Evlerin genellikle bu gibi sebeplerden dolayı yıllarca atıl kalması durumunda bir imar ve ihya yöntemi olarak istibdal mümkün olabilmekteydi. Öyle ki, bazı vakıf yerlerin harabiyeti üzerinden kırk yıl geçmiş olmasına rağmen imar olunamadığı ya da kiralanamadığı görülmektedir.⁵³⁹ Bu durum genellikle, kiracıların kendileri için daha kârlı birer yöntem olan icareteyn ve mukataalı kiralamayı tercih ediyor olmalarından ileri gelmekteydi.

Vakıfların, bir bakıma “domestik” tabir edilebilecek iç istibdale başvurabildikleri de söylenebilir. Örneğin, Molla Gürâni Vakfı’na ait Vefa’da bulunan medrese ve mescidin yeniden inşasına vakıf bütçesi elvermediğinden, mütevelli ve diğer mürtezikalar tarafından mescid arsasının hemen yanında bulunan “kârgir binâ kubbeler”in, medreseden kalan boş arsa ile istibdali talep edilmiş ve Evkaf Müfettişliği’ne “vakfın nefini mülâhaza etmek üzere keşif” yapılması emri verilmiştir.⁵⁴⁰

Vakıf sahipleri, kurdukları yapının devamlılığını sağlayabilmek için başka mülklerini de vakıf için devreye soktuklarını, istibdal içerikli bir kayıta görebilmek mümkündür. Serhadli Mehmed Ağa isimli vâkıf, Süleyman Ağa Mahallesi’nde yanmış vakıf menziline, Fenerkapı’daki mülk menzili ile istibdal ettirmiş, böylece vakfa yeniden hayat vermiştir.⁵⁴¹

Herhangi bir yangın ibaresi geçmemekle birlikte 1660 yangınından etki-

mlf., “İstibdâl”, *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 319; Sicillerde geçen ifade şu şekildedir: “hâkimüş-şer’îş-şerîf bâ emr-i âli min ciheti’-d-dahl ve’r-rey’ ekser ve evfir olan bedel ile istibdali tecvîz edicek ...”. Bkz. İŞS, 14, 6a/1 (19 Za 1074/13 Haziran 1664); Ayrıca, Keçi Hâtun Mahallesi’nde bulunan Kasım Ağa Vakfı’na ait yanmış bir menzil arsasının, Hacı Bayram Mahallesi’nde bulunan yanmış bir mülk menzil arsası ile istibdâline dair ferman için bkz. İŞS, 9, 146a/1 (L 1071/ Haziran 1661); Sabiha Hâtun Vakfı’na ait yanmış arsa ile Nakibüleşraf Osman Efendi’nin mülkünün istibdali ile ilgili ferman için bkz. İŞS, 23, 68b (M 1109/Ağustos 1697); Konu hakkında bir açıklama için ayrıca bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, s. 96

⁵³⁹ 1660 yangınından 1697 yılına kadar imar olunamayan ve kiraya da talip çıkmayan Kızıltaş Mahallesi’nde bulunan Hacı Derviş Vakfı’na ait menzil arsası ile Mustafa Ağa Mahallesi’nde bulunan mülk bir arsanın istibdal edilmesi konusu ile ilgili ferman İŞS, 22, A18b/1 (Defterde iki yönlü numaralandırma olduğundan ikinci kısma “A” kodu verilmiştir) (L 1107/Mayıs 1696).

⁵⁴⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-18, 359/1613 (Ra 1106/Kasım 1694).

⁵⁴¹ İŞS, 9, 243a/1 (11 Ra 1072/4 Kasım 1661).

lenmiş olan Süleymaniye çevresindeki Sarı Beyazıt ve Kâtip Şemseddin mahallelerinde bulunan iki arsa birbiriyle takas edilmiştir. Ne sebeple istibdale başvurulduğu belli olmayan bu yerlerden Kâtip Şemseddin'deki mülk arsanın sahibi Silahdar Ağası Mustafa Ağa, ilginç bir şekilde, Medine Vakfı'na ait olan diğer arsanın da kiracısı olarak zikredilmektedir.⁵⁴²

Yangınlar söz konusu olduğunda istibdal edilmiş yerlerin bir müddet sonra statü değiştirmeleri kaçınılmaz olmuştur. Bunlardan en önemli olanları 1660 yangınının hemen sonrasında Hatice Turhan Sultan tarafından yeniden inşasına başlanan Eminönü Yenicami Külliyesi için, Valide Sultan'ın şahsına ait muhtelif yerlerdeki arsalar ile bu Cami'nin çevresinde bulunan diğer vakıflara ait arsaların takas edilmeleri ve söz konusu yerlerin daha önce sahip oldukları yapı, şekil ve amaçlarının tamamen değişmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Bu konuya Dördüncü Bölümde etraflıca değinilecektir.

4. VAKIFLARIN İSTİDÂNESİ (BORÇLANMASI)

Vakıf yapılarının yeniden inşa masraflarının vakıf bütçesi dışında başka bir kaynaktan karşılanması şeklinde gerçekleşen tüm yöntemler esasında, farklı hukuki özellikler taşıyan birer borçlanma türüdür. Vakfiyelerde belirtilen ve vakfın şart edildiği kişiler arasında bulunan imam, âlim, evlât, azatlı köle vd. şahısların oturacakları binayı yeniden yaptırmaları, herhangi bir şekilde bir borçlanmaya gidilmesi veya arsanın icareteyn ile başkasına kiralanması gibi yöntemlerin hepsi vakıf açısından bir kaynak sağlama çabasına işaret etmekte ve borçlanmayı gerekli kılmaktaydı. Vakıfların borç kaynakları arasında ise genellikle kiracılar, diğer vakıflar, mütevelliler ve mürtezikalılar (vakıf çalışanları) bulunmaktadır.⁵⁴³

Bir binanın yeniden inşası ve vakfın akarının devamı için gerekli olan mali kaynağın çoğunlukla borçlanma suretiyle sağlandığı, belgelerde açık olarak görülmektedir. Şahıslara olan borçlanmada çoğunlukla mürtezikalara başvurulmaktaydı. Vakfın kendi çalışanlarının maaşlarını rakabe etmesi⁵⁴⁴ yani, kısıt-

⁵⁴² EHM ŞS, 51, 107b/3 (29 R 1071/1 Ocak 1661).

⁵⁴³ İcareteyn, vakıflar açısından vadeli bir borçlanma türü olmakla birlikte, bu konunun yukarıda değerlendirilmiş olmasından dolayı burada diğer borçlanma başlıkları incelenecektir.

⁵⁴⁴ 'Çıplak mülkiyet'ya da 'bir malın sahipliği' şeklinde tarif edilen "rakabe" kelimesinin fiil olarak vakıf terminolojisiindeki karşılığı şöyledir: "Bir vakfın galledini aslına ilhak etmek, kat-

lamaya gitmesiyle giderlerini bir ölçüde azaltması hedeflenirdi. Bu uygulama, koşulların iyileşeceği ve gâllenin (gelirin) masrafları karşılayabileceği bir zamana kadar devam ettirilirdi. Nitekim, bir vakfın tamir ihtiyacı varsa veya masraf yapacağı bir alan belirmişse, ihtiyaç görüldüğü taktirde vakıf çalışanlarına maaş ve tahsisatların ödenmesi ertelenebilmekteydi.⁵⁴⁵ Çatalcalı Ali Efendi'nin bu konuyla ilgili olarak vermiş olduğu bir fetva şu şekildedir:

“Bir vakıf zâviyenin odaları muhterik olsa vakfiye-i ma'mûlün-bihâda zâviyenin tamiri vezâ'if üzerine takdim oluna deyû tasrîh olunup vakıfda ta'mîre müsâade olmamağla mütevellî re'y-i hâkimle mürtezikanın vezâ'ifini rakabe edip ta'mîre sarfa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.”⁵⁴⁶

“Vakıf akarların tamirinde karşılaşılan finansman güçlüğü sebebiyle devreye giren bu usul, vakıf akarı muhafaza ve onarımının vakıftan yararlananlara, vakıf görevlilerine ve hatta vakıftan amaçlanan bütün hayır hizmetlerine göre önceliğinden” ileri gelmekteydi.⁵⁴⁷

Vakıf çalışanları bu durumda doğal olarak maddi sıkıntıya düşmekte idiler. Sözgelimi Murad Paşa-yı Atik Vakfı mütevellisi, 1660 yılında yanmış bir hamamı dışarıdan aldığı borç ile yaptırmış ve borcu ödeyebilmek için otuz yedi çalışanın maaşlarını rakabe ettirmiştir. Muhasebe defterinde belirlenmiş ücrete göre vakıf tarafından bu kişilere her ay toplam 8520 akçe ödenmesi mahkeme tarafından onaylanmış ve söz konusu rakabe 1665 yılına kadar devam etmiştir.⁵⁴⁸ Bu tarihe gelindiğinde ise çalışanlar, muhasebe defterine göre vakfın gelirinin, giderleri karşılayacak düzeye ulaşmış olması gerçeğiyle maaşlarının tam olarak ödenmesini istemişler ve mahkeme tarafından bu durumun

---

mak. Meselâ bir vakıf paranın bir miktarı ihmal olmaksızın zayi olsa bu noksan kısım, hâkimin rey-i gâllesinden tamamlanmadıkça mürtezikasına bir şey verilmeyebilir. Bu duruma fetvâ diliyle “mürtezikanın vazifesini rakabe etmek” denir.” bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 474.

⁵⁴⁵ Mefail Hızlı, “Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe”, *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 6, (1994), s. 55.

⁵⁴⁶ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ*, c. 2, s. 263.

⁵⁴⁷ Halit Çalış, “Rakabe”, *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 428.

⁵⁴⁸ İŞS, 9, 205b/2 (1 Ra 1072/25 Ekim 1661).

tespit edilmesiyle birlikte, maaşların tam ödenmesi kararı verilmiştir.⁵⁴⁹ Bazı durumlarda ise, darüissaâde ağasının vereceği bilgiye istinaden vakfın mütevellisine, maaşların yarısını ödeme emri verilebilmekteydi. Örneğin, Süleyman Paşa Vakfı'nın mütevellisine, vakfa ait olup Zincirlikuyu'da bulunan yanmış han ve dükkânları yeniden inşaya vakfın bütçesi yetmediği için dükkânlarda çalışanların vazifelerinin "ber-vech-i münâsafa" ödenmesi emrinin verildiği görülmektedir.⁵⁵⁰

Bu imkânın bazen sebepsiz yere uygulandığını gösteren şikâyet kayıtlarına da rastlanır. Örneğin, 1688 yılında yanan Pîr Mehmed Paşa Camii'nin yeniden inşası için vakıfta yeterli bütçe olmasına rağmen müteveli tarafından rakabe yapıldığı görülmektedir.⁵⁵¹

Vakfın bütçesi yeterli olduğu halde mütevellinin tamir için farklı bir yola başvurması, hukuk dışı bir uygulama olarak kabul edilmekteydi. Bir fetvadana anlaşıldığına göre; vakfın tamir için yeterli bütçesi olduğu halde harap yeri mütevellinin bir başkasına satması kendisinin görevden azline sebep olmuş ve ayrıca satış işlemi fesholunarak yere vakıf adına el konulmuştur.⁵⁵²

Zor koşullarda, mürtezikalardan bazılarının işine son verilmesi de rastlanan bir gider kısıtlaması türüdür. Mürtezika ismi verilen vakıf çalışanlarının, doğal olarak, vakfın şart edilmediği kişilerden olması gerekiyordu. Örneğin, 1660'ta yanan ve yeniden yapılan Sarı Kethüda Mustafa Paşa Camii için, vakıf, hem çalışanlarına hem de inşaat giderlerine para ayırmış olması nedeniyle borçlanmıştı. Bundan dolayı, "şart-ı vâkıfa mugâyir ihdâs olunan vezâif ref' olunmak bâbında" gerekenin yapılması için İstanbul kadısına bir ferman gönderildiğini görmekteyiz.⁵⁵³ Vakıflar tarafından bazen yeni görevler ihdas

⁵⁴⁹ İŞS, 16, 134a/1 (27 Ra 1076/7 Ekim 1665).

⁵⁵⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-12, 204/915 (R 1100/Şubat 1689).

⁵⁵¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-12, 63/302 (S 1100/Aralık 1688).

⁵⁵² "Zeyd'in mütevellisi olduğu vakıf akâr harâb oldukda ta'mire müsâ'ade var iken Zeyd ol akârı bi gayr-ı vech-i şer'i Amr'a bey' ve teslim ettikten sonra Zeyd ma'zûl ve yerine Bekir müteveli olsa Bekir akârı Amr'dan alıp vakıf için zabta kâdir olur mu. El-cevâb olur." bkz. Feyzullah Efendi, *Fetavâ-yı Feyziye*, s. 201.

⁵⁵³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-4, 402/1649 (C 1081/Eylül 1670). Bu kaydın çevirisi için bkz. 4 Numaralı Arik Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) *Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, haz. Yasemin Tataroğlu, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2015, s. 971-72.

edildiği ve bunların kimi zaman şikâyetlere ve durumun mahiyetine göre kaldırıldığı ayrıca dikkati çekmektedir.⁵⁵⁴

Vakfın borçlandığı kişiler arasında mütevelliler ve müteveli kaymakamları da bulunmaktadır.⁵⁵⁵ Bu borçlanma, vakıf tarafından doğrudan nakit para alımı şeklinde olabildiği gibi, bina yapımı için gerekli masrafların şahıslarca karşılanmasıyla da gerçekleşebilirdi. Vakıf çalışanları, “masrûfları olan meblağ vakfa rücû etmek üzere kendi malları ile binâ etmek”⁵⁵⁶ şartı ile masrafları üstlenebilmekteydiler. Yani, vakıf yeterli gelire kavuşunca harcanan miktar vakıf tarafından sahibine ödenecekti. Bununla beraber mescit görevlileri için yapılmış olan meşrutaların yeniden inşasını, vakfın mali durumunun yetersizliğine bağlı olarak, zaman zaman bu görevlilerin kendilerinin üstlendikleri görülmektedir. Bu tür uygulamalar, vakfın çalışanına borçlanması olarak tanımlanabilir. Zira, “vakıfda müsâ’ade zuhûr ettikde rücû etmek üzere” ibaresinin bir şart olarak ileri sürülmesi, süresi belli olmayan bir borçlanmaya işaret etmektedir.⁵⁵⁷

Bu yüzden de, yerlerini imar etmeleri için vakıflara teberru da söz konusu

⁵⁵⁴ Bu konuda İstanbul Kadısı’na gönderilmiş bir emr-i şerifte, Beşir Çelebi Mescidi Vakfı mütevellisinin yeni ihdas olunan vazifelerin ref’ olunması için şikâyeti üzerine inceleme yapması istenmiştir. Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 175/827 (L 1083/Ocak 1673); Ayrıca aynı mütevellinin, ihdas olunan bu vazifelerin kaldırılmasından sonra ikinci şikâyet konusunun “ben hasbî nâzırım” diyerek kendisini rencide eden kişi ile ilgili olduğunu da aynı defterdeki bir emirden anlamaktayız. Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 187/891 (L 1083/Ocak 1673); Bir başka kayıta da, su yolları ve camii tamire muhtaç olan Zal Mahmud Paşa Evkafı’nda “hilâf-ı şart-ı vâkıf” ihdas olunan vazifelerin kaldırılması yönündedir. Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 337/1633 (Z 1083/Nisan 1673). Vazife ihdası ile ilgili şikâyetler bağlamında verilmiş olan bazı emirler için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 337/1635 (Z 1083/Nisan 1673); A.DVNS.ŞKT.d-11, 13/4 (Ca 1099/Mart 1688); A.DVNS.ŞKT.d-12, 128/593 (Ra 1100/Aralık 1688); A.DVNS.ŞKT.d-13, 30/147, 32/157, 88/421 (1100/1689)

⁵⁵⁵ İŞS, 22, 39a/2 (18 B 1107/22 Şubat 1696). Bu örnekte kul kethüdası Hüseyin Ağa Vakfı’na ait muallimhanenin 1105 yangınından sonra müteveli kaymakamı tarafından yaptırıldığını görmekteyiz (18 B 1107/22 Şubat 1696).

⁵⁵⁶ *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 315-16, vr. 29b/5 (3 Za 1073/9 Haziran 1663); İŞS, 22, 5b/1 (18 C 1107/24 Ocak 1696). Bu örneklerde yanmış binaların mütevellilerinin şahsi bütçeleri ile “bi şartı’r-rücû” olarak yeniden yaptırıldığı görülmektedir.

⁵⁵⁷ Keçi Hatun Mescidi imamına meşrut menzilin yapımını vakıfta bütçe olmamasından dolayı mescidin imamı üstlenir ve “kifâyet mikdârı menzil bina etmek” için kadıdan izin ister ve gerekli izin kendisine verilir. Bkz. İŞS, 23, 3b/1 (15 Ra 1108/12 Ekim 1696); Emin Nureddin Vakfı’nın mahalle mescidi müezzine şart edilmiş olup, 1105 yangınında yanan menzilin yapımını da “bi-şarti’r-rücû” müezzine üstlenmiştir. Bkz. İŞS, 22, 101a/2 (9 N 1107/12 Nisan 1696).

olabilmekteydi. 1660 yangını sonrasında Çadırcı Ahmed Mescidi için Yeniçeri ocağı kethüdası Süleyman Ağa'nın,⁵⁵⁸ Odunkapısı'nda bulunan Keresteci Mahmud Mescidi için de Kiremitçi Mustafa Ağa'nın⁵⁵⁹ yaptıkları bağışlar bu konuda örnek olarak zikredilebilir.

1694 yılında yanmış olan Galata Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii'nin yeniden inşası ile ilgili bir kayıt da bu başlık altında mütalaa edilebilir. Haziran ayında yanmış olan Cami parasızlık nedeniyle yaptırılmamıştır. Bunun yerine, mevcut enkaz değerlendirilmiş, Galata Kadısı Seyyid Mehmed Efendi'den inşaat için 2.100 kuruş borç alınmıştır. Öte yandan, Cami avlusundan bir miktar yer ifraz olunmuş, Cami altında ise beş adet mahzen ve bir de bakkal dükkânı yaptırılmıştır. İcareteyn ile müzayedeye çıkarılan mahzenler ve bakkal dükkânı 2.100 kuruş karşılığında adı geçen Seyyid Mehmed Efendi üzerinde kalmıştır. Vakıf ile Kadı arasındaki borç böylelikle takas edilmiştir.⁵⁶⁰ Bu belge, dükkân ve mahzen için Cami avlusunun ifrazı, muaccel bedelin borca karşılık gelmesi ve yerlerin müzayedede alacaklı kadı üzerinde kalması bakımlarından ele alındığında, kadı ile müteveli arasında önceden bu yönde bir anlaşmaya varılmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca, mahzenlerin üzerine her ne bina ederse Mehmed Efendi'nin mülkü olacağı da bir madde olarak sözleşmeye eklenmiştir. İkinci bir belgede ise, Cami'nin nasıl bina edildiğini açıklayan bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, Cami avlusunun "icâre-i mu'accele ve mü'eccele ile âhara icâr olunup mu'accelelerinden hâsıl olan meblağ ile câmi'-i mezbûr ve dekâkîni binâ olunmak cânib-i vakfa enfa' ve evlâ ve ahrâ olduğunu sikât-ı makbûle teklîmât ihbârlarıyla müte'ayyin" olduğu belirtilmektedir.⁵⁶¹ Bu bilgilerden, vakıf mütevellilerinin, imkânlar nispetinde, borçlandıkları kişilerle anlaşmak suretiyle vakfı uzun vadeli bir maddi yükten kurtarmakla kalmadıkları, aynı zamanda vakfa akar sağladıkları ve böylece vakfın devamını mümkün kılmaya çalıştık-

⁵⁵⁸ İŞS, 14, 51a/1 (Za 1074/Temmuz 1662). Belge için bkz. Ek-5.

⁵⁵⁹ İŞS, 9, 94b/1 (19 Z 1071/15 Ağustos 1661). Yine benzer şekilde Bursa'da Celali Hasan tarafından kundaklanan bir hanın zarar görmüş yerlerini ve bu han karşısında yanmış olan dükkânların yeniden inşaat masraflarını Sofu el-Hâc Mehmed isminde bir hayırseverin üstlendiği Bursa kadısına hitaben yazılan bir emirden anlaşılmaktadır. Bkz. 1069-1070/1659-1660 *Tarihli Bursa Şer'iyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)*, haz. Salih Pay, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1987, s. 86.

⁵⁶⁰ İŞS, 23, 62b/2 (10 Ş 1108/4 Mart 1697).

⁵⁶¹ İŞS, 23, 63a/1 (10 Ş 1108/4 Mart 1697).

ları anlaşılmaktadır. Nitekim, günlük 6 akçe olarak belirlenmiş olan müeccel kiranın, sözleşme tarihi itibarıyla tahsil edilmeye başlamış olması da bu görüşü desteklemektedir.⁵⁶²

Yeniden inşa için kaynak sağlamanın farklı yöntemlerinden biri de kiracıya borçlanmadır. Örneğin, Fatih Sultan Mehmed Vakfı'nın Hocapaşa'daki hamamının tamiri için bu yol izlenmiştir. Yıllık kirası 45.000 akçe olan hamamı yeniden yaptıran kiracılar toplamda 94.000 akçe masraf yapmış olup müteveli ile yaptıkları anlaşma uyarınca, iki yıl boyunca kiralrı bu alacaklarına mahsup etmişlerdir.⁵⁶³ Aylık kira bedelleri, vadelenendirilen borcun taksit birimleri olarak kabul edilirdi. Yani kiracı, binaya harcadığı toplam masrafı bulana dek vakfa herhangi bir kira ödememekte ve her kira miktarı kendi alacağından düşölmekteydi. Bu borçluluk süreci tamamlanmadan önce binanın bir yangınla yeniden yok olması da borca etki etmemekteydi.

Vakıfların girdikleri borç ilişkilerinin, genellikle, ödemeyi taksitle dolaylı olarak yapmak ya da borca bedel olarak bir mülkünün tasarruf hakkını devretmek şeklinde geliştiğı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁴

⁵⁶² İŞS, 23, 62b/2 (10 Ş 1108/4 Mart 1697); Vakfın durumunun yeniden inşaya elverişli olmadığı kimi durumlarda, mütevellilerin uygun gördükleri şahıslara yeniden inşa teklifi götürdükleri de olurdu. Örneğin, Konya'da yanmış bulunan bir vakıf hanının, vakıf harcamalarında kullanılmak üzere müteveli tarafından, daha sonra vakfa müteveli tayin olunan Şeyh Mehmed'e yaptırılması ve gelirinin vakıf için harcanmasının teklif edildiğı ve Şeyh Mehmed'in de bu teklifi kabul ettiğı görölmektedir. Bkz. 95 Numaralı Mühimme Defteri (Tablil, Transkripsiyon ve Özet), haz. Ercan Alan, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008, s. 114, hk. 50 (B 1075/Ocak 1665).

⁵⁶³ İŞS, 10, 91a/3 (5 Za 1072/22 Haziran 1662); Aynı vakfa ait Alacahamam isimli diğer hamamda da aynı uygulamaya rastlanmaktadır. İŞS, 10, 91a/4 (6 Za 1072/23 Haziran 1662); İŞS, 13, 92a/2 (20 L 1074/16 Mayıs 1664); İŞS, 15, 17b/1 (21 N 1075/7 Nisan 1665); Benzer bir örneğe 1618 yılında yanan Bitpazarı Çarşısı'nın yeniden inşası ile ilgili bir kayıta tesadüf olunmaktadır. Çarşıda 86 ergen odası bulunan Molla Hüsrev Vakfı'nın, 6 kiracısı ile yaptığı borçlanma anlaşması uyarınca kiracılar, "kadimü'l-cyyâmdan olageldiğı üzre duvar ve sakfları[n] mâl-ı vakıf ile binâ" olunmasını istemişler ve vakıf mütevellisi de, kiracıların borç vermesi durumunda bunu kabul edeceğini belirtmiş ve anlaşma sağlanmışır. Burada dikkati çeken nokta, icareteyn ile kiralanan dükkânların duvar ve çatı imarının vakıf tarafından yapılıyor olmasının bir gelenek halini almış görünmesi ve iki tarafın da buna uygun hareket etmesidir. *İstanbul Mahkemesi 3*, haz. Karaca ve öte., s. 203, vr. 27b/3 (27 R 1027/23 Nisan 1618).

⁵⁶⁴ Kürkçübaşı Şemseddin Vakfı'na ait Bitpazarı Çarşısı'nda bulunan çakırcı dükkânı 1027 yılı yangınında yanmış ve vakıf bütçesi ile yeniden yapılmıştır. Vakfın önceki dönemden kiracıya 500 akçe borcu kalmasından dolayı vakıf bunu peşin olarak ödemek yerine dükkânın yarısını tasarruf hakkını kiracıya devretmiştir. *İstanbul Mahkemesi 3*, haz. Karaca ve öte., s. 185, vr.

Konu ile ilgili bir örnek de Hâtuniye Vakfı'na ait hamamın inşasında görülmektedir. Beyazıt'ta bulunan çifte hamam, 1659 depreminde hasar görmüş ve dolap kapısı yıkılmış, daha sonra da hamamın birçok yeri 1660 yılında yanmıştır. Hamam, istidâne yoluna gidilerek kiracı Hüseyin Çelebi tarafından yaptırılmış ve 149.711 akçeye mal olmuştur.⁵⁶⁵

Vakıfların yeniden inşa işlerinde kullanabileceği borç alma kaynakları arasında, başka vakıfların bulunduğu da görülmektedir. Bu borçlanma, diğerlerinde olduğu gibi, mütevellinin talebi ve hakimın onayı ile mümkün olmaktadır. Aksaray'da Atik Murad Paşa Vakfı'na ait iki ayrı hamamın yeniden inşasında borçlanma yoluna gidilmiş ve inşaat, vakit kaybedilmeden başlatılmıştır.⁵⁶⁶ Söz konusu hamamlardan Aksaray Çarşısı'nda bulunanın yeniden yapımı için toplam 348.440 akçe harcanmış olup bunun 241.310 akçesi borç alınmıştır. Vakfın, bu borcunu çeşitli mukataalarından elde edeceği gelirlerinden yıllık 50.000 akçelik taksitler halinde geri ödeyeceği anlaşma metninde yer almıştır. Bu örnekteki dikkat çekici bir husus da, alınan paradan bir kısmının her %15 hesabı ile faizli olarak geri ödeneceğinin belirlenmiş olmasıdır.⁵⁶⁷

Kimi küçük ölçekli vakıflara ait yerlerin, vakfın şart edildiği kişiler tarafından imar edilebildiğine yukarıda değinilmişti. Örneğin, mahalle imamlarına vakfedilen menzillerin inşası, yapılan masrafin vakıftan tahsil edilmesi şartıyla tasarruf hakkına sahip imamlarca üstlenilebilmekteydi.⁵⁶⁸ Mescitlerin yanması halinde bu yerlerin yeniden yapımı vakıflar için öncelikli mesele halini almaktaydı. Söz konusu mescitler genellikle vakıf bütçeleri ile yapılmaktayken, meşruta olarak tasarruf olunan evlerin yeniden inşası, çoğunlukla mutasarrıf-

24a/3 (15 R 1027/8 Mayıs 1618); Yine aynı vakfa ait Bitpazarı Çarşısı'nda bulunan 86 odanın inşasında, beş Ermeni neccar (marangoz) ile anlaşma yapılmış ve bu anlaşmaya göre, odaların kerestesi vakıf tarafından karşılanacak, neccarların sadece işçilik ücreti olarak toplam alacakları olan 50.000 akçeyi ise vakıf, ayda üçer bin taksitle kendilerine ödeyecektir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 406, vr. 71b/3 (B 1027/Temmuz 1618).

⁵⁶⁵ EHM ŞS, 51, 107b/2 (16 Ra 1071/19 Kasım 1660), 109a/2 (16 Ra 1071/19 Kasım 1660).

⁵⁶⁶ İŞS, 9, 9a/4 (19 L 1071/17 Haziran 1661), 205b/1 (26 Ra 1072/19 Kasım 1661). Ayrıca, Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na ait olup yanmış olan Hocapaşa Hamamı'nın iki çalışanı, masraflarını vakıf gelirlerinden tahsil etmek üzere burayı toplam 94.000 akçeye yeniden inşa ettirmişlerdir. Bkz. İŞS, 10, 91a/3 (5 Za 1072/22 Haziran 1662). Belge için bkz. Ek-6.

⁵⁶⁷ İŞS, 9, 205b/1 (26 Ra 1072/19 Kasım 1661).

⁵⁶⁸ EHM ŞS, 51, 204/2 (103b) (21 S 1071/26 Ekim 1660).

ları (imam, müezzın) tarafından gerçekleştirilmektedir.⁵⁶⁹ Bu gibi durumlarda vakıf, evin yapımını üstlenen müezzine veya imama borçlanmış olmakta ve masrafı yapan kişiye “tedricen” geri ödeme yapılmaktaydı.⁵⁷⁰ Bu yerlerin inşasında mütevellı, yapılacak masraf için bir üst sınır koyarak buna ihtimam gösterilmesini istemektedir.⁵⁷¹

Evlerin inşasına başlanmadan önce yapılması gerekli ilk işlerden birisi de arsa üzerinde bulunan enkazın keşfinin yapılmasıydı. Bu şekilde, yeniden inşa işinde kullanılacak enkaz değerinin inşaat maliyetinden mahsup edilmesi sağlanarak vakfın zararı bir miktar aşağı çekilmiş olurdu.⁵⁷²

5. VAKIF - VAKIF ORTAKLIKLARI: ARSA ve BİNA

Vakıfların imar için yeterli imkânlarının bulunmadığı bazı hallerde, bir vakfa ait arsa üzerine ikinci bir vakfın mukataalı olarak bina yapması da mümkündür. Böylelikle arsanın ait olduğu vakıf, masrafa girmeden yerini imar ettirmek suretiyle toprak kirası almaya başlamakta ve ikinci vakıf ise mukataalı kiralamanın sağladığı imkânlardan yararlanarak, binayı yaptırdıktan sonra bir şahsa kiraya verebilmektedir.

Dolayısıyla, bir yangın sonrasında mutasarrıf olan vakfın binayı yaptırmak için maddi kaynağı yoksa, şahıs örneklerinde yaşandığı gibi kiracısı olduğu arsanı el çekebilmektedirler. 1660 yangını sonrasında Müftü Hüseyin Efendi

⁵⁶⁹ Hoca Hamza Mescidi’nin yangın sonrasında vakıf bütçesi ile yeniden inşa olunduğu, fakat müezzinlere ve imamlara meşrut olan iki ayrı menzilin inşasına bütçenin yeterli olmamasından dolayı bu yerlerin inşasını müezzin ve imamın üstlendiği belirtilmektedir. Bkz. İŞS, 9, 6a/1 (3 L 1071/1 Haziran 1661) ve 6a/2 (13 L 1071/11 Haziran 1661); Ayrıca bir başka örnekte de Molla Hüsrev Mahallesi’nde bulunan ve müezzinlere vakfedilmiş menzilin yeniden inşasını, müezzinin kendi malıyla gerçekleştireceği ve bunu için mevcut enkazın keşfini yaptırdığını görmekteyiz. Bkz. EHM ŞS, 51, 108b/1 (2 Ra 1071/5 Kasım 1660)

⁵⁷⁰ İŞS, 22, 101a/2 (9 N 1107/12 Nisan 1696).

⁵⁷¹ Vakıf tarafından müezzinin sakin olacağı menzil için 25.000, imamın sakin olacağı menzil içinse 30.000 akçe olarak üst sınır getirilmiş ve ancak belirtilen miktarlarda harcama yapılması da şart olarak ileri sürülmüştür. Bkz. İŞS, 9, 6a/1 (3 L 1071/1 Haziran 1661) ve 6a/2 (13 L 1071/11 Haziran 1661).

⁵⁷² Yangın söndürme çalışmaları sırasında yıkılan Kâtib Şemseddin Mescidi’ne ait binanın yeniden inşa masrafını mescit imamı kendi bütçesinden karşılayacağından dolayı enkazın keşfi yapılmış olup, vakıf adına tahakkuk edecek borçtan enkaz bedeli düşülecektir. Bkz. İŞS, 19, 74a/2 (8 L 1092/21 Ekim 1681).

Vakfı, Şehid Ali Paşa Vakfı'na ait arsadan;⁵⁷³ Ahizâde Hüseyin Efendi Vakfı Koca Mustafa Paşa Vakfı'na ait arsadan⁵⁷⁴ ve Saraylı Lâleruh Hâtun Vakfı da Hoca Dursun Vakfı'na ait arsadan⁵⁷⁵ kasr-ı yed ederek (el çekme) arsaları ait oldukları vakfa terk etmişlerdir. Bu kayıtlar, yangınlar dolayısıyla vakıfların yaşadıkları maddi darlığı resmeden örnekler olarak da değerlendirilebilir. Her vakfın, bir yangın sonrasında kendi mülklerinin yönetimini ele almak sorunuyla başbaşa kalması ve akarlarını düzene kavuşturma çabasına girmiş olmaları, söz konusu kasr-ı yed kararlarını doğal bir sonuç haline getirmiştir.

Yangınlarda zarar gören bu tür yapılardan olan Vefa'daki çifte hamamın tamiri ise, burada hak sahibi olan Şeyh Ebülvefa ve Ayasofya Vakıfları tarafından ortak olarak gerçekleştirilmiştir.⁵⁷⁶

6. YANMIŞ YERLERİN İFRAZLI OLARAK KİRALANMASI

Yeniden inşa için yeterli bütçenin olmaması halinde vakıflar, arsaları ifraz ederek icareteyn ya da mukataalı şekilde kiralamayı tercih edebilirlerdi. Vakfın varlığını devam ettirmesi vakıf idarecilerinin temel kaygısı olmakla birlikte, vakıf şartlarının yerine getirilmesi de aynı ölçüde önem arz ederdi. Bu nedenle, bir yangın sonrasında konut ve barınma meselesi, vakıf şartlarından biri olarak mütevellilerin ilgilendiği konuların başında gelmekteydi.

Yapılacak kira sözleşmesinden elde edilen muaccele ile vakıf sahiplerinin evleri yapılır ve böylelikle hem vakfın devamı sağlanmış, hem de vakıf şartı yerine getirilmiş olurdu.⁵⁷⁷ Bu formülün uygulama zemini bulabilmesi için yine mütevellinin talebi ve hakimın izni gerekmektedir.

Bir arsa üzerinde, yangın öncesinde birden fazla bina (büyût-ı adîde) bu-

⁵⁷³ İŞS, 10, 95a/1 (7 Za 1072/24 Haziran 1662).

⁵⁷⁴ İŞS, 13, 28b/1 (25 B 1074/22 Şubat 1664).

⁵⁷⁵ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 129-30, vr. 4b/4 (16 N 1073/24 Nisan 1663), 8a/2 (4 L 1073/12 Mayıs 1663).

⁵⁷⁶ 1660 yangınında bazı mahalleri zarar gören hamamın yapımı ile ilgili belge için bkz. EHM ŞS, 51, 205/1 (104a) (4 Ra 1071/7 Aralık 1660).

⁵⁷⁷ 1660 İstanbul yangınından sonra Sekbanbaşı Yakub Ağa Mahallesi'nde bulunan Paspasoglu Mustafa Çelebi Vakfı'na ait bir arsa "dâire-i azîme ve kebire olup bir mikdârı icâre-i mu'accele ile âhara icâr olup hâsil olan ücret-i mu'accele ile bâki-i arsa bina olunmak" için mukataaya verilmiştir. İŞS, 8, 18b/2 (15 S 1071).

lunabilir ve bu tür yerlerde genellikle vakfın kendilerine şart edildiği kimse-ler veya vakıf sahipleri ikamet ederlerdi. Yangından dolayı harap olan yerlerin imarında önemli başvuru yollarından birini teşkil eden ifrazlı olarak kiralama-nın tercih edilme sebepleri arasında genellikle, bu kişilerin barınma meselesi yer almaktaydı. Yangınlardan sonra ciddi bir sorun halini alan söz konusu du-rumun, vakfiye şartlarının bir gereği olarak düşünüldüğü ve mevcut imkânlar çerçevesinde ele alındığı söylenebilir.

Zürrî vakıflardan bazısının bizzat sahipleri tarafından ihya edildiği de gö-rülmektedir. Örneğin, Hürrem Ağa'nın vakfı olan bir menzilin, yandıktan son-ra torunlarından Ahmed Ağa tarafından yeniden yaptırılarak vakfın devamı sağlanmış, onun vefatından sonra ise iki çocuğu arasında pay edilmiş ve yine vakfiyet durumu kayıt altına alınarak korunmuştur.⁵⁷⁸

Arsaların ifraz olunarak kiralanması, vakıflar için kaynak sağlamanın et-kili yollarından birisi olmuştur. Yani belirli kişilere vakfedilmiş (evlâd, evlâd-ı evlâd, utekâ, evlâd-ı utekâ gibi) ve tamamen hayrî kuruluş olarak varlığını sür-düren, parasal yönden hemen hemen hiç birikimi olmayan ve mevcut mütevazı gelirlerinin de kendi temel ihtiyaçları için harcandığı vakıflara ait menzillerin veya camilerin yanması, bu kurumların yok olması anlamına da gelebilmek-teydi. Bu ekonomik çıkmaz sebebiyle arsaların gerekli görüldüğü kadarı ifraz olunarak kaynak sağlanmaya çalışılıyordu.⁵⁷⁹ Bu çerçevede, arsaların bir bölü-mü icareteyn ya da mukataa ile kiraya verilmekte, elde edilen muaccele ile vakıf şartları yerine getirilmeye çalışılmakta ve diğer bölümüne ev/ler ya da cami ve diğer yapılar bina edilmekteydi.⁵⁸⁰ Söz gelimi, Galata'da 7 Mayıs 1696'da

⁵⁷⁸ İŞS, 22, 15b/1 (2 B 1107/6 Şubat 1696).

⁵⁷⁹ Bu arada, miras kalan yerler, üzerinde ortaklık bulunan yerlerin de ifraz edilebildiği ve bu şekilde satış veya devir işleminin yapıldığını da belirtmekte yarar vardır. Miras kalan yerin ifrazı konusundaki örnek için bkz. İŞS, 22, 123b/1 (10 Za 1107/11 Haziran 1696).

⁵⁸⁰ Elvanzâde Mahallesi'nde yanmış olan Mustafa Çelebi Vakfı'nın vârislerinin sakin ol-dukları menzilden eser-i bina addedilen bir şey kalmamıştır. Vakıf ve varislerin bütçesi yeniden inşa için müsait olmayıp, arsanın bir kısmının kiralanması gerekmiştir. Varislerin süknâ ihti-yacının "icâre-i mu'accele ile" karşılanması şartı gözetilerek mütevelliyec, arsanın belirlenen bir kısmını kiralaması izni verilmiştir. EHM ŞS, 51, 198/2 (100b) (26 S 1071/31 Ekim 1660); Atik Murad Paşa Mahallesi'nde Şirugancı Musli Çelebi Vakfı'na ait yanmış menzil yerinin mutasar-rıfları ve vakıf sahipleri olan Mustafa Çelebi ve kardeşi Ümmühani mevcut arsanın bir kısmı üzerine enserci dükkânı yaparlar ve kalan kısmını da Kul Kethüdası İbrahim Ağa yıllık 1080 akçe müeccel bedel ile kiralar. Bir kısmına vakfın döngüsü için olsa gerek dükkân olarak inşa edilirken, diğer bölümü de mukataaya dönüştürülmüştür. Ayrıca mevcut yer her zaman olduğu

yanmış olan Kemankeş Mustafa Paşa Camii'nin arsası ifraz edilmek suretiyle buraya beş mahzen ve bir tane de bakkal dükkânının yapıldığı görülmektedir. Burada kaynağın önemli bir kısmı istidâne (borçlanma) yoluyla sağlanmış ve yangından kalan enkaz da yeni binanın inşaatında kullanılmıştır.⁵⁸¹

Satılan enkaz parası ile bir evin yapıldığını gösteren bir örnekte, Züleyha Hâtun'un vakfı olan menzilin yanması üzerine vakfın şart edildiği kimseler ve aynı zamanda vakfın mütevellisi Saliha Hâtun'un barınma sorunu baş göstermiştir. Bu nedenle, Molla Hüsrev Mahallesi'nde bulunan vakıf arsanın bir kısmı ifraz olunarak müzayedeye çıkarılmış ve icareteynle kiralanamayınca, yılda iki yüz akçeye mukataalı olarak verilmiştir. Arsa üzerindeki enkazın 20.500 akçeye kiracıya satılmasıyla da Saliha Hâtun'un inşa masrafı sağlanmıştır.⁵⁸²

İfrazlı kiralamada, doğal olarak, vakfın kâr etmesi temel bir ilke olarak gözetilmekteydi. Vakıf sahipleri ve idarecileri açısından bu kapsamda ilk planda icareteynli kiralama düşünülmekteyken, kiracılar genellikle mukataalı kiralamayla tercih etmekteydiler.⁵⁸³

İfrazlı olarak kiralanın yerlerde, bazen bir vakıf arsa üzerinde bir başka vakfa ait yapının ortaya çıkması da mümkün olabilmekteydi. Mukataa ile kiralanın ifrazlı arsanın mutasarrıfı, istemesi halinde "mülkiyet üzere bir menzil" bina edebilir, kendi adına bir vakfiye düzenleterek burayı vakfedebilirdi.⁵⁸⁴ Bu arada, mukataalı bir vakıf arsanın miras nedeniyle ifraz edilerek hisse sahiplerinin arsadaki haklarının ayrılması uygulamasına, nadir de olsa, rastlanmaktaydı. Örneğin, İshak Paşa Mescidi kandillerine vakfedilmiş olup 1618 yılında yan-

---

gibi öncelikle icareteyne arz olunmuş, fakat talip çıkmamıştır. İŞS, 16, 93a/1 (27 S 1076/8 Eylül 1665).

⁵⁸¹ İŞS, 23, 62b/2 (10 Ş 1108/4 Mart 1697) ve 63a/1 (10 Ş 1108/4 Mart 1697).

⁵⁸² EHM ŞS, 51, 106b/2 (25 S 1071/30 Ekim 1660).

⁵⁸³ Atik Nişancı Paşa Mahallesi'nde bulunan toplam 990 zira olan bir menzil arsasının 750 ziralık yeri yangın sonrasında icareteyne arz olunur fakat tutan olmaz. Bunun üzerine mevcut yer müzayedede mukataa ile 50.000 akçe muaccele ve 400 akçe müeccele ile kiralanır. İŞS, 17, 12b/3 (10 Ra 1076/20 Eylül 1665); Ayrıca ifrazlı olarak mukataa ile kiralanın bir başka yer konusunda bkz. İŞS, 8, 19a/5 (15 Ra 1071/18 Kasım 1660).

⁵⁸⁴ Ağa Mustafa Paşa'nın vakıf menzili üzerine el-Hâc Ahmed Ağa isimli şahıs tarafından yaptırılan bina kendi adına vakıf olarak kaydedilmiştir. İŞS, 19, 31a vd (11 R 1092/30 Nisan 1681).

miş olan mukataalı bir menzil yeniden mukataalı olarak yapılmıştı. 1662 yılına gelindiğinde burayı yıkıp yeniden yapmak isteyen amca ve yeğen iki mirasçı, arsa üzerindeki haklarının ifraz edilmesini istemişler ve yapılan keşif üzerine hisseleri paylaştırılmıştır.⁵⁸⁵

7. EL DEĞİŞTİREN MEKÂNLAR: HAKLARIN SATIŞ, FERAĞ VE TEKVİZİ

Vakıflar, bazı mallarını satmak suretiyle de kendilerine maddi imkân sağlayabilmekteydiler.⁵⁸⁶ Vakıf kiracılarından maddi durumları elverenler, yanan binaları mütevellî iznini alarak yaptırabilirlerdi. Binası kendi mülkleri olan kiracılardan maddi imkânı olmayanlar ise, yangından kalan enkazı satabilir ve tasarruf haklarını mütevellî izniyle ücretsiz şekilde başkasına devredebilirlerdi.⁵⁸⁷ Devir işlemi, her zaman bu şekilde gerçekleşmemekte, bazen anlaşılan bir meblağ karşılığında da olabilmekteydi.⁵⁸⁸ Mutasarrıfın arsadan çekilmesi (kasr-ı yed), arsayı vakfa ya da ortağı olduğu kişilere ücretsiz olarak terk etmesi

⁵⁸⁵ İŞS, 10, 2a/4 (18 C 1072/8 Şubat 1662).

⁵⁸⁶ Hüma Şahsultan Vakfı'na ait Beyazıt'ta bulunan sarayın bazı bölümleri 1660 yangınında yanmış ve taş duvarının da bazı bölümleri yıkılmıştır. Duvardan çıkan bir miktar fazlalık taşın satılması ve yıkılan duvarın tamiri için hakimden izin istenir ve mütevellîye gerekli izin verilir. EHM ŞS, 52, 64/2 (2 B 1072/21 Şubat 1662).

⁵⁸⁷ İŞS, 8, 27a/2 (25 Ra 1071/28 Kasım 1660); İŞS, 9, 56a/1 (20 Za 1071/17 Temmuz 1661); *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 639-40, vr. 78a/2 (14 Ra 1074/16 Ekim 1663); İŞS. 17, 5b/4 (12 R 1076/22 Ekim 1665).

⁵⁸⁸ Molla Fenari Mahallesi'nde icareteyn ile tasarruf ettiği menzilin yanması üzerine mutasarrıfın kalan enkazı 700 kuruşa satıp, arsayı da 200 kuruşa ferağ ettiğini gösteren belge için bkz. İŞS, 9, 260b/3 (16 C 1072/6 Şubat 1662); Belgrad eski kadısı olan Ali Efendi, kendisine ait yanmış menzil arsasının yanında bulunan Medine-i Münevvere Vakfı'na ait olan arsayı 6500 akçe karşılığında devralmış ve bu arsanın diğer tarafında yer alan bir başka mülk arsayı da sahiplerinden (vakıf arsanın tasarrufu ve mülk arsanın mülkiyeti aynı kişilere aittir) satın almıştır. Böylelikle üç ayrı arsa (mülk-vakıf-mülk) tek kişinin tasarrufuna geçmiştir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 692-93, vr. 88b/1 (10 Ra 1074/12 Ekim 1663), 89b/2 (29 Ra 1074/31 Ekim 1663). Ayrıca burada şunu da belirtmek gerekir ki, eğer arsa üzerinde enkaz mevcut değilse genellikle herhangi bir devir ücreti söz konusu olmazken, boş arsayı devralmaya istekli çevre arsaların mülk sahipleri bu isteklerini gerçekleştirmek adına ücret karşılığında bu boş arsaları da talep etmekteydiler. Bunun neticesinde kimi mülk ve vakıf arsaların yekpare bir hal almış olduğunu söylemek mümkündür. Zira, bu tarz devir teslimlerin ihtiyaçtan ziyade kiracıların ellerinde bulundurdıkları yeri büyütme gibi bir amaca matuf olduğu, burada görüldüğü gibi, birkaç belgenin takibi ile anlaşılabilir.

anlamına gelmekle birlikte,⁵⁸⁹ istisna olmak üzere, mütevellî tarafından mutasarrıfa teberruan bir miktar ferağ ücreti verildiği de görülmektedir.⁵⁹⁰ Böylesi ender rastlanan bir uygulamanın tercih edilmesine, mutasarrıfın yangın ile birlikte bütün varlığını kaybederek yoksul bir hale düşmesi yol açmış olmalıdır.

Mukataalı arsa üzerindeki tasarruf hakları bir başka kiracıya satılabilir-di.⁵⁹¹ Bu durumda arsa üzerinde kalmış olan enkaz, bazen tasarruf hakkı ile birlikte elden çıkarılırdı.⁵⁹² Genellikle bu şekilde belli bir bedel karşılığında satıldığı gözlenen enkazın, arsaya talip olan kişiye hibe edilmesi de rastlanan bir örnektir.⁵⁹³ Bir mülk sahibi olan silahdar halifesi Mehmed'in, arsasının yanında bulunan Ebülvefa Vakfı'na ait iki arsayı enkazı ile birlikte devralması, yukarıda da değinildiği üzere, mülk sahiplerinin çevre arsalara olan ilgisini göstermesi bakımından önemlidir.⁵⁹⁴ Ferağ edilmesi gereken yerlerin bazen müzayede yoluyla elden çıkarıldığı da olurdu.⁵⁹⁵

Arsaların devri, hukuki konumlarına göre değişkenlik göstermekteydi. Bir arsanın mukataalı ya da icareteynli olması devir işlemlerinde farklılığı belirleyen en önemli etken olmuştur. Mukataalı arsaların satışları, icareteynli yerlerin devirlerinden ayrılmaktadır. Nitekim, mülk olan bina ve enkazın satışı ile arsanın mütevellî iznine bağlı olarak ferağ edilmesi, her ne kadar ücretsiz devir

⁵⁸⁹ Miras olarak vakıfta hakkı olan mutasarrıflardan birinin arsadan kasr-ı yed etmesi ile ilgili hüccet için bkz. GŞS, 130, 9a/3 (23 S 1094/21 Şubat 1683).

⁵⁹⁰ Belgede ifade edildiğine göre mutasarrıfın vakfa 2100 akçe borcu bulunmaktadır. Fakat, mütevellî (her ikisinin de baba adı Hasan olup, kardeş olma ihtimalleri vardır.) mutasarrıf İbrahim'e 100 akçe teberruan vermekle kalmamış, 2100 akçelik borcu da, "meblağ-ı mezbûr taraf-ı vakıftan taleb olunursa ben zâmin ve kefil oldum" diyerek üstlenmiştir. Bkz. İŞS, 9, 35b/2 (10 Za 1071/7 Temmuz 1661).

⁵⁹¹ Şeyh Ferhad Mahallesi'nde bulunan vakıftan kirali arsa üzerindeki enkazın satışı için bkz. İŞS, 9, 109b/3 (2 M 1072/28 Ağustos 1661).

⁵⁹² Murad Paşa-yı Atik Vakfı'ndan mukataalı arsanın yarısının, üzerinde bulunan enkazı ile birlikte bir başkasına satılması konusundaki hüccet için bkz. İŞS, 9, 113a/2 (9 M 1072); Şeyh Alaaddin Vakfı'na ait yılda 40 akçe mukataalı yerdeki tasarruf hakkının ve üzerindeki mülk enkazın satışı ile ilgili hüccet için bkz. İŞS, 16, 50b/1 (18 M 1076/31 Temmuz 1665).

⁵⁹³ Baba Hasan Alemlî Mahallesi'nde yine aynı isimli vakfa ait olup ücretsiz olarak ferağ edilen arsa ve hibe edilen enkaz kaydı için bkz. İŞS, 8, 27a/2 (25 Ra 1071/28 Kasım 1660).

⁵⁹⁴ Enkaz 10.000 akçeye Mehmed Halife'ye satıldıktan sonra bu para kendisine ferağ ve tefviz edilmiştir. Bkz. İŞS, 8, 18b/4 (16 Ra 1071/19 Kasım 1660) ve 22a/2 (20 Ra 1071/23 Kasım 1660).

⁵⁹⁵ İŞS, 9, 12a/3 (24 L 1071/22 Haziran 1661).

kayıtlarına rastlansa da, önemli meblağlar karşılığında mümkün olmaktaydı. Yangın sonrasında mukataalı yerlerin kiracıları, sahibi oldukları enkazı isteye-ne satmakta ve arsalarının ferağı karşılığında da belli bir ücret almaktaydılar.

Örneğin, Şeyh Süleyman Mahallesi'nde bulunan Medine Vakfı'na ait arsa 25.000 akçeye ferağ edilmiş ve üzerindeki mülk evden kalan enkaz da 17.000 akçeye satılmıştır.⁵⁹⁶ Diğer bir kayıta ise, enkaz 20.000 akçeye satılmış ve mukataalı vakıf arsa 100.000 akçeye devredilmiştir.⁵⁹⁷ Mukataalı bir arsanın devri ile birlikte üzerinde bulunan enkazının 200.000 akçe gibi yüksek bir meblağa satılmasına da önemli bir örnek olarak işaret olunabilir.⁵⁹⁸ Yine, mukataalı olarak işletilen bir değirmen arsasının 55.000 akçe gibi bir bedelle ferağı, sayılması gereken devir örneklerindendir.⁵⁹⁹

Bu örneklerle göre, mukataalı arsaların devrinde genellikle belli bir bedel alındığı, devredeninin veya arsanın durumuna bağlı olarak ise bu işlemin, nadir de olsa ücretsiz olarak gerçekleştiği söylenebilir.⁶⁰⁰

Küçük vakıf sahiplerinin birçoğu düzenlettikleri vakfiyelerinde mallarının nihai olarak Haremeyn Vakfı'na intikalini istemekte ve bunu da nesillerinin kesilmesi şartına bağlamaktadırlar. Fakat, yangınlar kimi zaman bu son şartı işlevsiz kılarak intikali zaman bakımından öne almayı gerekli hale getirmiştir. Yanmış binayı yeniden yaptırma umutları bulunmayan varisler vakıf arsadan el çekerek intikalin gerçekleşmesini sağlamışlardır.⁶⁰¹

İcareteynli arsaların ferağ ve devirlerinde zaman zaman ücret alınmakla

⁵⁹⁶ İŞS, 10, 59a/3 (6 L 1072/25 Mayıs 1662).

⁵⁹⁷ İŞS, 10, 2a/2 (6 B 1072/25 Şubat 1662).

⁵⁹⁸ Bıçakçı Mahallesi'nde bulunan ve Hâmid Efendi Vakfı'na senede 1000 akçe mukataası olan arsanın kiracısı İstanbul Kadısı Abdurrahman Efendi'nin, arsa ile birlikte üzerinde bulunan enkazı, dört duvar ve üç su kuyusu ile birlikte Defter Emini Salih Efendi'ye "bâten" sattığı görülmektedir. Bkz. İŞS, 10, 57b/4 (7 L 1072/26 Mayıs 1662).

⁵⁹⁹ İŞS, 9, 113b/2 (8 M 1072/3 Eylül 1661). Arsanın ücretle ferağı ve enkazın satışı konusundaki bir başka örnek için bkz. İŞS, 9, 207a/3 (16 R 1072/9 Aralık 1661).

⁶⁰⁰ Aksaray'da Murad Paşa Medresesi müderrislerine mukataalı arsadaki enkazın 15.000 akçeye satılması ve arsanın meccanen ferağı konusunda bkz. *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 814-15, vr. 114a/1 (3 Ca 1074/3 Aralık 1663); Üzerinde bulunan enkazı 50.000 akçeye satılan mukataalı arsanın meccanen ferağı konusunda bkz. İŞS, 9, 80a/1 (5 Z 1071/1 Ağustos 1661)

⁶⁰¹ EHM ŞS, 51, 109a/1 (7 R 1071/10 Aralık 1660).

birlikte,⁶⁰² Kızıltaş Mahallesi'nde icareteynli evi yanan Ömer Ağa'nın yeniden inşa için maddi gücünün bulunmamasından dolayı arsayı vakfa iadesinde⁶⁰³ ve Tahtakale'de bulunan icareteynli odaların yanmasından sonra mutasarrıflarının burayı Hoca Hayreddin Vakfı'na terk etmelerinde⁶⁰⁴ olduğu gibi ferağ, ücretsiz olarak el çekme anlamında da gerçekleşebilmekteydi. Diğer taraftan, ulemaya şart edilmiş yerlerin devirlerinde de çoğunlukla bir karşılık talep edilmezdi.⁶⁰⁵

İstisnaları dikkate almak kaydıyla genel olarak ifade etmek gerekirse, icareteynli dükkânlar ve mukataalı arsalar için belli bir miktar devir ücreti alınmaktayken,⁶⁰⁶ icareteynli mesken yerleri ile ulemaya vakfedilmiş yerlerin devirlerinin ücretsiz gerçekleştiği söylenebilir. Suleha ve ulemaya şart edilen arsalarda vakıf ve mutasarrıf açısından herhangi bir ticari beklenti olmamasından dolayı bu yerler karşılıksız ferağ edilmekteydi. Söz konusu arsalar üzerindeki binalardan mülk olanların enkazları ise satılabilmekteydi.⁶⁰⁷ Diğer taraftan, icareteynli yerde mutasarrıfın yaptığı inşaat masrafını vakıftan tahsil ederek yerden el çekmesi (kasr-ı yed) gibi ilginç bir örnekten de bahsedilebilir.⁶⁰⁸

⁶⁰² Nohud Mustafa Vakfı'na ait icareteynli iki dükkân arsasının 100 kuruş karşılığında ferağı konusunda bkz. İŞS, 21, 61a/4 (3 C 1100/25 Mart 1689).

⁶⁰³ *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 518, vr. 58b/6 (28 M 1074/1 Eylül 1663); İŞS, 14, 26a/4 (7 Z 1074/1 Temmuz 1664).

⁶⁰⁴ *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 236, vr. 34a/5 (12 Ca 1027/7 Mayıs 1618).

⁶⁰⁵ Yanan evini yeniden yaptıramayacak durumda olan Müderris Mustafa Efendi, Elvanzâde Mahallesi'nde bulunan arsadaki tasarruf hakkını karşılıksız olarak, vakfiye şartlarına uygun bir şahıs olan Ali Efendi'ye karşılıksız olarak devretmiştir. İŞS, 15, 106b/1 (6 Z 1075/20 Haziran 1665).

⁶⁰⁶ Çelebioğlu Mahallesi'nde Abraham v. Yako'nun tasarrufunda bulunan yanmış üç dükkân arsası Ebubekir Ağa'ya 7.000 akçeye ferağ olunmuştur. Bkz. İŞS, 9, 90b/1 (19 Z 1071/15 Ağustos 1661). Ayrıca icareteynli iki dükkân arsasının, mutasarrıf tarafından 5.000 akçe karşılığında kızına devri konusunda bkz. İŞS, 8, 44b/3 (23 R 1071/26 Aralık 1660).

⁶⁰⁷ Şeyh Vefa Vakfı'ndan olup sulhâya meşrut olan arsa üzerindeki mülk binası yanan Mehmed Çelebi evin enkazını 8000 akçeye satarken, arsanın ferağından herhangi bir ücret almamıştır. Bkz. İŞS, 8, 27b/5 (28 Ra 1071/31 Aralık 1660); Bir başka örnekte ise, Bülbül Hâtun Vakfı'na ait olup Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mahallesi imamına şart edilmiş olan evin mütevellisi ve mahalle imamı Receb Efendi'nin eşi Aişe'ye evin enkazını 3520 akçeye sattığı ve arsayı da günde 1 akçeye icareteyn ile kiraya verdiği görülmektedir. Burada herhangi bir devir ücreti söz konusu olmamıştır. Bkz. İŞS, 8, 46b/4 (20 R 1071/23 Aralık 1660).

⁶⁰⁸ Mercan'da bulunan Hân-ı Kebîr'in bir odasını icareteyn ile kiralayıp yeniden kendi parasıyla yaptıran mutasarrıf, masrafını vakıftan alarak buradan el çekmiştir. Bkz. İŞS, 9, 123a/3 (17 M 1072/12 Eylül 1661).

Hak devirleri ve mülk satışlarının, eşler arasındaki borç mahsuplaşmalarında araç olarak değerlendirildiği de görülür.⁶⁰⁹ Harap haldeki mukataalı mülk evini kocasına 30.000 akçeye satan Havva Hâtun, buna gerekçe olarak ise, evin yeniden inşası için gerekli olan maddi imkâna sahip bulunmamasını göstermiştir.⁶¹⁰ Vakıf arsa kiracısı olan Ummühani ise, arsadaki tasarruf hakkının yarısından kocası İbrahim lehine feragat etmiştir.⁶¹¹

Yangınlar dolayısıyla, vakıfların ticari gayelerle alım-satım yaptıkları da görülür. Örneğin, Kızıltaş Mahallesi'nde bulunan yanmış mülk ev arsasını, içinde bulunan enkazıyla birlikte Şeyhülislâm Mehmed Efendi Vakfı satın almış ve bir müddet sonra başkasına 110.000 akçe gibi yüksek bir meblağa satmıştır.⁶¹² Ayrıca, vakıflar sahip oldukları maddi kaynağı korumak düşüncesiyle, bazen ellerindeki parayı faizle işletmişlerdir.⁶¹³

8. ZORUNLU DEVİR: KÜÇÜK VAKIFLARIN HAREMEYN VAKFINA KATILMASI

Hayır sahipleri tarafından birtakım şartlara bağlı olarak kurulan vakıfların işleyiş düzeni, esas ve çerçevesini vakfiyeler belirlerdi. İhtiva ettikleri şartlar bakımından da birçok vakfiye birbiriyle benzerlik arz etmektedir. Evladiyet silsilesine bağlı kılınmış olan zürri vakıflarda mülkler vakfedenin kendisine, kendisinden sonra çocuklarına ve onların çocuklarına, neslin kesilmesi sonunda eğer varsa azatlı kölelere, nihai olarak ise Medine fukarasına kullanılmak üzere Haremeyn Vakfı'nın tasarrufuna geçerdi.

⁶⁰⁹ Cerrahbaşı İshak Bey Mahallesi'nde Hasan Bey Vakfı'ndan mukataalı arsayı, mu-tasarrıfı Osman Bey eşi Saliha'ya 400 kuruşa devretmiş ve arsa üzerinde bulunan enkazı 200 kuruşa satmıştır. Toplam 600 kuruşluk mehir borcunu bu alacağına mahsup etmiştir. Bkz. İŞS, 13, 74a/2 (29 N 1074/25 Nisan 1664).

⁶¹⁰ İŞS, 8, 46a/1 (23 R 1071/26 Aralık 1660). Burada söz konusu edilen ev 1043/1633 yılı Cibali yangınında yanmış ve yeniden yaptırılmıştır. Satış tarihi olan 1071'de ise bina harap bir haldedir.

⁶¹¹ İŞS, 8, 28a/1 (28 Ra 1071/31 Aralık 1660).

⁶¹² İŞS, 10, 45b/5 (10 N 1072/29 Nisan 1662). Satış tarihi Za 1660 yangınından tam bir yıl sonradır (Za 1071/Temmuz 1661).

⁶¹³ Saraylı Lâleruh Hâtun'un vakfı olan bina yandıktan sonra enkazının satılıp gelirinin "cânib-i vakıfdan ırbâh olunmak vakfa nâfi' olmağın" faize konduğu iki belge için bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 129 ve 155-56, vr. 4b/3 ve 8a/2.

Bu bakımdan Haremeyn Vakfı Mütevellisinin her zaman takip içerisinde olması ve vakıf şartını yerine getirmek üzere, zamanı geldiğinde bu yerleri kendi idaresindeki vakfın bünyesine ilhak etmeyi mümkün kılacak hukuk sürecini başlatması beklenirdi. Küçük vakıfların, yangın gibi afetlerden sonra mali açıdan büyük sıkıntıya düştükleri, vakfı ellerinde bulunduranların yeniden inşaya güçlerinin yetersiz olduğu hallerde ilgili şahısların vakıf arsadan feragat etmeleri kaçınılmaz olmaktaydı. Elbette bu feragat/ilhak evresinde arsanın sınırlarını ve büyüklüğünü belirlemek üzere bir keşif yapıldıktan sonra tasarruf hakkının resmî olarak ilgili büyük vakfa geçmesi sağlanırdı ki, bu vakıf genellikle Medine Vakfı olarak da bilinen Haremeyn Vakfı olurdu.⁶¹⁴

Örneğin, meşrûtün-lehâdan olan bir atıkanın (azatlı cariye) 1660 yangını sonrasında sakin olduğu yeri terk ederek “harbî kefereye firâr” etmesinin haber verilmesi üzerine Medine Vakfı Mütevellisi’nin hemen harekete geçip “taraf-ı vakf için zabt ve âhara icâra izin” aldığı görülmektedir.⁶¹⁵ Böylelikle, vakıf yerin ilhakı sağlanmış oluyordu.

Arsaların ilhakını gerektiren şartlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Düzenlenen vakfiyede ilhak edecek vakfın zikredilmesi,
- 2) Şart silsilesine göre ilhak koşullarının gerçekleşmiş olması (vakfın şart edildiği kimselerin nesillerinin kesilmesi),⁶¹⁶
- 3) Vakfın şart edildiği kimseler bulunsa dahi binayı imar ettiremeyip arsadan el çekmeleri (kasr-ı yed).

⁶¹⁴ Ahmed Ağa isimli şahsın vakfı olup Hoca Gıyaseddin Mahallesi’nde bulunan ve 1660 yangınında yanan menzilin icar izninin Haremeyn Vakfı mütevellisine verilmesi konusunda bkz. EHM ŞS, 51, 209/2 (106a) (25 Ra 1071/28 Kasım 1660). Yine buna benzer bir kayıta Medine Vakfı’ndan bir önceki meşrûtün-lehâ olan kişi Rahime Hâtun’un yanmış menzili yeniden bina ettirememesi üzerine arsanın Haremeyn Vakfı’na ilhak edildiği görülmektedir bkz. EHM ŞS, 51, 207/4 (105a) (18 Ra 1071/21 Aralık 1660). Benzer kayıtlar için bkz. EHM ŞS, 52, 65/2 (28 B 1072/19 Mart 1662).

⁶¹⁵ EHM ŞS, 52, 64/3 (23 B 1072/14 Mart 1662).

⁶¹⁶ Üskübi Mahallesi’nde oturan Mehmed Bey evini silsile halinde önce kendisine, sonra hanımına ve nihai olarak da Medine-i Münevvere Vakfı’na vakfetmiştir. Mehmed Bey’in vefatıyla hanımı Behram Hâtun’a intikal eden ev 1043/1633’te yanmıştır. Evi kendi parasıyla yeniden yaptıran ve bu sırada ikinci evliliğini yapan Behram Hâtun’un vefat etmesiyle Mahmud Beşe evin sahibi olmuştur. Arsa üzerindeki tüm haklar ise Medine Vakfı’na geçmiştir. Evin mülk, arsanın vakıf olması dolayısıyla Mahmud Beşe burada mukataalı olarak kiracı konumuna gelmiştir. Bkz. EHM ŞS, 51, 108b/2 (2 R 1071/5 Aralık 1660).

Bir vakıf arsanın ikiye bölünmüş şekilde vakfedilmesi de kayıtlarda karşılaşılan önemli bir konudur. Bu gibi durumlarda arsa parseller halinde değerlendirilir ve her bir kısım özel olarak Medine Vakfı bünyesine dahil edilirdi. Örneğin, Dizdariye Mahallesi'nde oturan Ayşe Hâtun'un, kocası ve azatlı kölelerine (utekâ) vakfı olan evin yanmasından sonra kalan arsa, iki kısım halinde değerlendirilmiştir. Taraflardan biri olan Mustafa Bey vefat etmiş ve 1660 yangını sonrasında üzerinde olan arsa başkasına kiralanmak üzere doğrudan Medine Vakfı'nca ilhak olunmuştur.⁶¹⁷ Aynı arsanın diğer kısmını tasarrufunda bulunduran azatlı köleler ise, yeniden inşa için yeterli imkânları olmamasından dolayı arsadan el çekmişler ve bu kısım da vakıf tarafından ayrıca ilhak olunmuştur.⁶¹⁸ Aynı belgelerde görüldüğü üzere, her iki arsa Saraylı Rindan Hâtun'a icareteyn ile kiralanmıştır.⁶¹⁹

İlhak konusu bağlamında değinilmesi gereken önemli diğer bir konu ise, varissiz olarak ölen kiracıların imar ettikleri yerlerin doğrudan vakfa dönmesi meselesidir. Örneğin, Molla Şeref Mahallesi'nde Haremeyn Vakfı'na ait yanmış oda, inşaatı devam ederken kiracı Mehmed Beşe'nin vefat etmesi nedeniyle yeniden kiralanmak üzere vakıf tarafından ilhak olunmuştur.⁶²⁰ Buna benzer bir başka kayıтта, Samanviran Mahallesi'nde Haremeyn Vakfı'na ait bir arsanın yarı hissesini ellerinde bulunduran üç kardeşin ikisinin vefatı üzerine, yangından sonra sırfa kalan arsanın onlara ait 2/3 hissesinin yeniden kiralanmak üzere vakfa intikalinin sağlandığı görülmektedir.⁶²¹ İcareteynli yerlerin tasarruf hakkının bireysel bir özellik taşımasından dolayı, vefat etmiş olan bu iki kardeşin yerleri doğrudan vakfa geçmiştir.

9. ARSA TEVCİHİ - DEVİR: RECÜL-İ SÂLİHLERE ŞART EDİLEN YERLER

Ulemaya şart edilmiş olan yerlerin devri yangınlar dolayısıyla önemli bir sorun olarak kayıtlara yansımıştır. Recül-i sâlih diye tanımlananlar çoğunlukla

⁶¹⁷ EHM ŞS, 51, 202/4 (102b) (25 S 1071/30 Ekim 1660).

⁶¹⁸ EHM ŞS, 51, 208/5 (105b) (15 Ra 1071/18 Kasım 1660).

⁶¹⁹ EHM ŞS, 51, 202/4 (102b) (25 S 1071/30 Ekim 1660); 208/5 (105b) (15 Ra 1071/18 Kasım 1660).

⁶²⁰ EHM ŞS, 51, 107a/3 (29 Ra 1071/2 Aralık 1660).

⁶²¹ EHM ŞS, 51, 107a/4 (28 Ra 1071/31 Aralık 1660).

seyyid, müderris ve şeyh gibi toplumda saygın bir yere sahip kimselerdi. Bu tür vakıf yerlerde, eğer önceki mutasarrıf binayı yeniden yaptırabiliyorsa üstlenir, değilse şartları uygun olan bir başkasına devrederek yerden el çekerdi.

Örneğin, Ali Hoca Vakfı'na ait arsa üzerindeki evi mutasarrıf Ali Efendi yeniden yaptıramayıp hakkını Şeyh Mustafa'ya devretmiş, fakat çok geçmeden o da bina yaptırmaya gücü olmadığını belirterek arsayı Şeyh Ahmed Efendi'ye devretmiştir.⁶²² Şeyh Mustafa'nın arsayı öncelikle kabul etmesi ve ardından devretmesinin sebebini bilebilmek mümkün değilse bile, akla imar maliyetinin tahmin edilenden daha yüksek olmasından dolayı yeterli ölçüde borcun temin edilememesi veya farklı bir arsayı devralmış olması gibi nedenler getirilebilir. Bu tür arsaların devir ve tevcihlerinde, devreden binayı yeniden yaptırmak için mali imkânının bulunmaması ve devralanın da "mahal ve müstahık" olması, vakıf şartına uygunluk bakımından yeterli sebepler olarak görülmüştür.⁶²³

Seyyid Halil'in oğullarından Seyyid Ahmed, kendi tasarrufundayken 1693'te yanan ev arsasından el çekmiş ve yer kardeşi Seyyid Mehmed'e tevcih edilmiş,⁶²⁴ yine bir recül-i sâlihe vakfedilmiş olan yerde mülk evi olan Abdürrahim Efendi de, aynı tarihli yangından sonra evin enkazını 40 kuruşa kardeşi Abdurrahman Efendi'ye satmış ve arsadan el çekmiştir.⁶²⁵

Recül-i sâlihlere vakfedilmiş yerlerle ilgili Atik Şikâyet defterlerine yansıyan vakalar da bulunmaktadır. Örneğin, Darphane'de Papasoğlu Mustafa Çelebi Vakfı'na ait zaviyede kalan Hacı Abdülkadir, yanan zaviye odalarının vakfın imkânı olmasına rağmen uzun süredir yaptırılmadığı, üstelik vakıf mütevellisi, cabisi ve diğer çalışanların maaşlarını almaya devam ettikleri halde kendisinin ve vakfın hakkının gaspedildiğini ifade etmiş ve müteveli hesaplarının incelenmesini istemiştir. Bunun üzerine, gerekenin yapılması için kadıya emir gönderilmiştir.⁶²⁶

⁶²² Bu iki belge için bkz. *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 314, vr. 29b/3 (22 Za 1073/28 Haziran 1663) ve 113a/1 (R 1074/Kasım 1663).

⁶²³ İŞS, 4, 50a/1 (7 C 1027/1 Haziran 1618); İŞS, 14, 82b/1 (23 M 1075/16 Ağustos 1664). İlk belgeden anlaşıldığına göre, mütevellisi olmayan vakıf arsanın, mezbeleliğe dönüşmüş olması nedeniyle mahalle sakinleri tarafından birisine tevcih edilmesi istenmiştir.

⁶²⁴ İŞS, 22, 50a/2 (23 Ş 1107/28 Mart 1696).

⁶²⁵ İŞS, 22, 2b/1 (12 C 1107/18 Ocak 1696).

⁶²⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d-12, 185/831 (Ra 1100 / Ocak 1689).

10. ARSALARIN KİRALANMA ve YENİDEN İNŞA SÜRELERİ

Arsaların kiralınması ve yeniden inşa edilmesi süreçleri doğal olarak değişkenlik göstermektedir. Vakıfların genel maddi koşulları bunun temel sebepleri arasında gösterilebilir. Nitekim, kimi yerlerin hemen yangın sonrasında müzayedeye çıkarıldığı ve kiralandığı görülürken, kimi yerlerin yangının üzerinden üç yıl geçmiş olmasına rağmen henüz bir talibinin çıkmaması dolayısıyla kiralanamadığı ve başka yöntemlere başvurulduğu görülmektedir.⁶²⁷ Belli bir süre âtıl kaldıktan sonra ancak on yıl sonunda kiralanıp yeniden inşa edilebilen yerlerin olduğu örneklerle de rastlanmaktadır.⁶²⁸ Buradan hareketle, vakıfların döngüsünde temel bir yer işgal etmeyen yerlerin yeniden inşası meselesinin, söz konusu kurumların gündeminde ikinci derecede yer tuttuğu söylenebilir.

Buna karşılık, vakfın maddi durumunun yeni bina yapımı için elverişli olması, bu konuyu doğal olarak bir problem olmaktan çıkarmakta ve bu imkânlarla sahip vakıfların, akarlarını yeniden canlandırmaları için vakit kaybetmedikleri gözlenmektedir.⁶²⁹

Her ne kadar kiracı haklarını belli ölçüde sınırlandırsa da, yangınlar sonrasında gerçekleştirilen inşa ve imar faaliyetlerinin temelini icareteynli kiralamanın teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık, dezavantajlı yönleri dolayısıyla icareteynnin imar faaliyetlerini nispi olarak tıkadığı da oluyordu. Vakıfların kiraya vermede tercih ettikleri ilk seçenek olan icareteyne herhangi bir talep olmaması durumunda, mukataa zorunlu olarak gündeme gelmekte ve bu durum, sürecin uzaması gibi sonuçlara neden olmaktaydı. Örneğin, Haydarhâne Mahallesi'nde bulunan icareteynli bir evden kalan arsa, tekrar aynı kiracıya

⁶²⁷ 1660 yangınından sonra ancak 1663 yılında enkazı satılabilen ve bu para ile yeni bir menzilin alınabildiği belge için bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 880-82, vr. 128a/1 (20 Ca 1074/20 Aralık 1663).

⁶²⁸ Fatma Hâtun tarafından Atik Ali Paşa Camii imamlarına vakfedilmiş ve 1652'de yanmış olan menzil arsası, ancak 1663'te mukataa ile günde bir akçe bedel karşılığında kiraya verilebilmiştir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 214-15, vr. 16a/4 (23 L 1073/31 Mayıs 1663).

⁶²⁹ Kürkçübaşı Şemseddin Bey Vakfı'nın Bitpazarı'nda yanmış olan çakşırcı dükkânını yeniden kendi bütçesi ile hemen yangın (1027/1618) akabinde yaptırıp kiralamasını özetleyen belge için bkz. *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 185, vr. 24a/3 (15 R 1027/11 Nisan 1618).

icareteyn yerine mukataalı olarak ve yangından ancak üç yıl sonra kiralanabilmiştir.⁶³⁰

Diğer taraftan, Darphane yakınında bulunan Sekbanbaşı Yakub Ağa Mahallesi'ndeki Halvetiye şeyhlerine vakfedilmiş olan bir tekke 1660'ta yanmış ve ancak bundan otuz altı yıl sonra 1696'da "taraf-ı saltanat-ı aliyyeden mârrü'z-zikr tekve binâ olunmak üzere tenbîh" edilmesi üzerine yeniden yaptırılabilmiş olması da,⁶³¹ geç kalınmış inşaatlar özelinde farklı çağrışımlara işaret edebilir.

11. ECR-İ MISİLİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

Ecr-i misil, bir yer için düzenli olarak ödenen kira anlamını taşır. Vakıf söz konusu olduğunda rayiç bedel dikkate alınmak suretiyle bina ve arsalar için günlük, aylık ya da yıllık olarak belirlenen kira miktarına ecr-i misil denmektedir.⁶³² Buna "mü'ccel kira" adı da verilmektedir. Bir yerin ecr-i misli, o yerin konumu, kapladığı alan (mesâha), çevre şartları ve rağbet yoğunluğuna bağlı olarak farklılık göstermektedir. *Mecelle*'de ifade edildiğine göre ecr-i mislin belirlenmesinde, aynı özellikteki başka yapıların geliri ile kiralanacak yer ve zamana dikkat edilmekteydi.⁶³³

Dolayısıyla mamur yerdeki bir bina ya da arsanın kira bedeli ile harap bölgedeki bir yerin kira bedelinin farklılığı kaçınılmaz hale gelmekteydi.

Ecr-i misil miktarları, binaların yapımından sonra, mutasarrıfın talebi doğrultusunda yeniden belirlenebilmekteydi. Yani mutasarrıf, arsayı müzayede ile üzerine aldıktan sonra binayı yeniden yaptırmakta ve afet şartlarına bağlı olarak belirtilen kiranın yüksek olduğu gerekçesiyle ecr-i mislinin yeniden tespitini ve kira miktarının indirilmesini talep edebilmekteydi.⁶³⁴ Bunun yanı sıra

⁶³⁰ İŞS, 16, 26a/3 (1 M 1076/14 Temmuz 1665).

⁶³¹ İŞS, 22, 75a/1 (20 Ş 1107/25 Mart 1696).

⁶³² Ecr-i misil hakkında ağırlıklı olarak fetvalardan çıkarılmış genel bilgiler için bkz. Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, s. 116-27.

⁶³³ "Ecr-i mislin takdirinde iki şey'e nazar olunmak lâzımdır: 1. Menfa'at-i me'cûra müsâvî diğer şey'in menfa'atine; 2. Zaman ve mekân-ı icâreye". Bkz. Eminefendizâde, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhi Mecelleti'l-ahkâm*, c. 1, md. 414, s. 682.

⁶³⁴ Hatip Muhyiddin Mahallesi'nde bulunan Hoca Muhyiddin Vakfı'na ait arsayı icareteyn ile kiralayan Ayşe isminde bir kadının talebi üzerine günlük 30 akçe olan ecr-i misil 26 akçeye indirilmiştir. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 213-14, vr. 16a/3 (24 L 1073/1 Haziran 1663); Yangın öncesinde 25 akçe olan Müstesna Ali Çelebi Vakfı'na ait evlerin günlük

bir arsanın, vakıf ile şahıs arasındaki bir anlaşmanın gereği olarak mukataaya verilmesi halinde, ecr-i misil piyasa fiyatının üstünde olabilmekteydi. Yani mutasarrıf, arsayı üzerine alabilmek için, vakfın öne sürdüğü yüksek kira bedelini göze alabilmekteydi.⁶³⁵

Bir binanın yanmasından sonra arsasının kiraya verilmesi süreci, kimi yerlerde çok hızlı gerçekleşirken, kimi yerlerde tersi bir durum ortaya çıkabiliyordu. Öyle ki, birbirine sınır iki arsadan birisi kiraya verilmişken, diğeri uzunca bir süre atıl ve sahihsiz olarak kalabilmekteydi. Bu tür durumlarda, ikinci arsanın vakfa en azından bir miktar gelir getirmesi için ecr-i mislinin düşük tutulması yoluna gidilebilmekteydi. Hoca Sinan Vakfı'na ait aynı büyüklükteki iki arsadan biri aylık 25 akçe karşılığında icareteyn ile kiraya verilmişken, ikincisi için bu miktar düşük tutularak aynı kişiye aylık 10 akçe ile kiralanmıştı. Bu uygulamada, vakıf arsanın boş kalması yerine düşük bir bedelle de olsa mamur hale gelmesini sağlamak amacı gözetilmiştir.⁶³⁶ Bununla birlikte belgelerde ecr-i misillerin tenzili konusunda "icârât-ı evkâfın ecr-i misillerine tenzîl olunması" nı emreden fermana atıf yapıldığı görülmektedir.⁶³⁷ Bu emirle, vakıf yerlerin cazip hale getirilerek şahısların kiralama ve imar süreçlerine teşvik ve dahil edilmesi, dolayısıyla vakıfların akara kavuşmaları amaç edinilmiş olmalıdır.

İdarenin vakıflara dair tasarruflarında göz önünde bulundurduğu temel

---

kira bedeli yangın sonrasında 20 akçeye indirilmiştir. *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 483-84, vr. 93a/1 (20 S 1025/9 Mart 1616); 1660 yangını sonrasında Kapağası İsmail Ağa Vakfı'na ait yanmış odaların yeniden inşasından sonra odalardan birinin yangın öncesinde aylık 60 akçe olan ecr-i misli 45'e, diğ. odanın ücreti de 45 akçeden 35 akçeye indirilmiştir. İŞS, 8, 28a/2 (1 Ra 1071/4 Kasım 1660); Ayrıca, mimar ve Müslümanların ecr-i misli ittifakla yangın önceki fiyatın yarısına indirdikleri de görülmektedir. EHM ŞS, 52, 65/3 (31 B 1072/21 Mart 1662).

⁶³⁵ Kasap İlyas Mahallesi'nde yanmış bir menzil arsası, mukataa ile bir şahsa kiralanırken günlük 2 akçe olması gereken kira bedeli vakıf tarafından 5 akçeye çıkartılmış ve bu şekilde anlaşma sağlanmıştır. Fakat, kiracının mevcut arsa üzerine henüz bina yaptırmamış olması, arsanın yeniden kiralanmasını gerektirmiş ve söz konusu yer icareteyn ile bir başkasına kiralanmış ve önceki kira bedeli yeni mutasarrıf tarafından fazla bulunarak bunun indirilmesini talep etmiştir. İŞS, 19, 187b/1 (7 Ca 1093/14 Mayıs 1682).

⁶³⁶ "arsa bu âna değin hâliye ve mu'attala kalıp bir kimesne ücret ile tâlib olmayıp vakfına bir nesne âid olmamağın" bkz.. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 168, vr. 9b/5 (17 L 1073/25 Mayıs 1663).

⁶³⁷ İŞS, 8, 39a/1 (1 R 1071/4 Aralık 1660); İŞS, 19, 30b/1 (30 B 1092/15 Ağustos 1681).

ilkenin, zarardan sakınmak ve koşullara bağlı olarak azami ölçüde yarar sağlamak olduğu akla gelmektedir. Fakat, koşullara bağlı olarak şekillenen ve belirlenmesinde belli bir esneklik bulunan kira bedeli, vakfın aleyhine bir durum arz ettiğinde, vakfı korumak adına buna da mani olunurdu.⁶³⁸

Yangından etkilenmiş bir yeri kiralamış olan mutasarrıf, mevcut arsa için belirlenmiş olan kira bedelini fazla bulup bunu, getireceği bir buyruldu ile ya da ilan olunmuş fermana istinaden⁶³⁹ kadiya intikal ettirebilir ve ecr-i mislin indirilmesi için keşif yapılmasını isteyebilirdi.⁶⁴⁰ Hukuka aykırı gelen herhangi bir talep karşısında da mutasarrıf, kadiya yahut divana müracaat edip ecr-i mislin tespitini isteyebilirdi. Örneğin, Hoca Muhyiddin Vakfı'na 1660 yangını öncesinde ayda 55 akçe kira ödeyen Hüseyin b. Mustafa'nın yangından sonra ayda 30 akçeye aynı yeri kiralamış olmasına rağmen, mütevellinin kendisinden 55 akçe talebi üzerine durumu mahkemeye intikal ettirerek ecr-i mislin kayıt altına alınmasını istemiş ve yapılan keşif sonucunda kira bedeli 30 akçe olarak belirlenmiştir.⁶⁴¹ Vefa'da bulunan Receb Paşa Vakfı'na ait odaların kiracıları ise, "ecr-i misle mu'âdil icârelerin vermeğe râzılar iken vakf-ı merkûm mütevellisinin ... ziyâde talebiyle te'addî" ettiğini ileri sürmeleri üzerine sorunun çözülmesi için İstanbul Kadısı'na emir gönderilmiştir.⁶⁴²

Kimi durumlarda ecr-i mislin yüksek bulunmasına, çevredeki bina ve dükkânların yanmış olması bir neden olarak gösterilebilmekteydi.⁶⁴³ Bu ne-

⁶³⁸ Edirne'deki icareteynli yerlerinden yıllık gelirinin 18.000 akçeden 8.000 akçeye düşmesinden sorumlu tutulan Hasodabaşı Hasan Ağa Vakfı mütevellisinin görevine son verilmesi bu dikkati açıklayan bir örnek olarak verilebilir. Bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d-8, 211/1014 (L 1083/Şubat 1673).

⁶³⁹ İŞS, 8, 39a/1 (1 R 1071/4 Aralık 1660).

⁶⁴⁰ İŞS, 19, 187b/1 (7 Ca 1093/14 Mayıs 1682).

⁶⁴¹ *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 217-18, vr. 16b/3 (21 L 1073/29 Mayıs 1663).

⁶⁴² BOA, A.DVNS.ŞKT.d-17, 1/2 (B 1105/Mart 1694).

⁶⁴³ Mahmud Paşa Hamamı 1660 yangını öncesinde yılda 170.000 akçe kira bedeline sahipken, yangın sonrasında mutasarrıfesi olan kadın tarafından "etrâfı bi'l-küllîye muhterik olmağla icâre-i merkûme hamâm-ı mezkûrun ecr-i mislinden ziyâdedir" demek suretiyle belirlenen fiyatın indirimi talep edilmiş ve yeniden yapılan müzayede ile 120.000 akçeye yeniden aynı kişiye verilmiştir. EHM ŞS, 51, 207/2 (15 Ra 1071/18 Kasım 1660); Ayrıca Gedik Ahmed Paşa Vakfı'na ait hamamın yıllık 80.000 akçe olan ecr-i mislinin etraftaki dükkân ve menzillerin yanmış olması sebebiyle 70.000 akçeye indirilmesi konusundaki örnek için bkz. EHM ŞS, 51, 108a/5 (2 R 1071/5 Aralık 1660).

denle, bizzat mutasarrıfın talebi doğrultusunda veya önceden bilirkişiler tarafından yapılan keşif sonuçlarına bağlı olarak kira bedeli yangın öncesine nispetle daha düşük olabilmekteydi.

Diğer yandan Yahudilerin, yoğun olarak yaşadığı Bahçekapısı ve Hocapaşa'dan 1660 yangını sonrasında çıkarılmaları ile Hasköy ve Balat'ta yerleşmeleri üzerine buralardaki kira fiyatlarında artış olduğu anlaşılmaktadır. Zira, 9 numaralı İstanbul sicilinde kayıtlı bulunan bir ecr-i misil davasında, daha önce 6 akçe olarak belirlenen ve "hâlen tâ'ife-i Yahûd Bağçekapısı'nda muhterik olan menâzili binâdan men' olunup ekser Yahûdi Balat semtinde sâkin olmak ihtiyâr etmekle hâlen olan rağbât-ı nâs üzre menzil-i mezkûrun ecr-i misli takvîm olunsun"⁶⁴⁴ şeklindeki ifade doğrultusunda 9 akçe olarak belirlendiği görülmektedir.

Vakıf yerler önceki ecr-i misil üzerinden müzayedeye konulmakta, bir talibin çıkmaması halinde ücrette belli ölçüde bir indirime gidilmekteydi.⁶⁴⁵ Yangın sonrası yeniden inşa edilmiş olan vakıf binaların kiralama süreçlerindeki uygulama genel olarak bu şekilde gerçekleşmekteydi. Bununla birlikte, icareteyn müzayedesı yapılmış ve kiracı ile vakıf arasında anlaşmaya varılmış olmasına rağmen, ecr-i mislindüşük olduğu gerekçesi ile kira akdinin bozularak yeniden müzayede yapıldığı da vakidir.⁶⁴⁶

Bu tür tedbirlere rağmen, afet zamanlarına bağlı olarak kira bedellerinin düşmesi ve vakıfların gelir kaybına uğramaları kaçınılmaz olmuştur. Yangın öncesi icareteynli olarak ayda 260 akçe (yıllık 3120 akçe) müeccel geliri olan Kamer Hâtun Vakfı'na ait yahudihane ve mahzenden kalan arsa, yangın son-

⁶⁴⁴ İŞS, 9, 258b/2 (12 Ca 1072/3 Ocak 1662).

⁶⁴⁵ Murad Paşa Mahallesi'nde bulunan Cevher Ağa Vakfı'na ait menzilin 1660 yangını öncesinde günlük dört akçe ecr-i misli vardır. Menzil, vakıf ve mutasarrıfın bütçesi yeterli olmadığından yeniden inşa için yangın sonrasında müzayedeye çıkartılır, fakat "ücret-i mezbûre (günlük dört akçe) ecr-i mislinden ezyed olmağın kimesne tâlib olmayıp" müteveli vekili ve Müslümanların ittifakı ile fiyat, günlük iki akçeye çekilir. Fiyatın indirilmesi ile de Kul Kethüdası İbrahim Ağa menzil arsasını icareteyn ile kiralar. İŞS, 16, 97a/3 (4 Ra 1076/14 Eylül 1665).

⁶⁴⁶ 1660 yangını sonrası C 1074/Ocak 1664 tarihinde yapılan müzayede ile 23.000 akçe-de önceki mutasarrıf üzerinde kalan Hacı Mihrişah Hâtun Vakfı'na ait çiftte hamam, "harikden evvel senede otuz altı bin akçeye icâr olunur idi şimdi ecr-i mislinden noksan icâr olunmuşdur ecr-i misli tekml olunsun" denmesi üzerine yaklaşık iki yıl sonra (Z 1075/Temmuz 1665) yapılan yeni müzayedede üç yıllığına 108.000 akçeye bir başkasına kiralanmak üzereyken eski kiracı zilyed hakkı dolayısıyla yeri yeni fiyatla kiralamıştır. İŞS, 16, 23a/3 (29 Z 1075/13 Temmuz 1665).

rası mukataalı kiralamaya dönüşerek geliri senede 800 akçeye gerilemiştir.⁶⁴⁷ Bunun gibi senede 40.000 akçe kira ücreti olan bir hamam için yangın sonrası yapılan müzayedede 30.000 akçeden fazla teklif veren çıkmamış, mütevellinin bu miktarı kabul etmemesi üzerine yapılan keşif neticesinde yerin kirasının ancak bu seviyede olabileceğine karar verilmiştir.⁶⁴⁸

İcareteyn ile tasarruf edilen binaların, yangın sonrasında kimi zaman statüleri de değişebilmekteydi. Bunun bazen vakıfların zararına yol açtığı, mütevellilerin hukuki yollara başvurmalarından anlaşılmaktadır. İcareteynli bir yerin yangından sonra tekrar aynı şekilde kiralınması mümkün olmuyorsa, mukataa seçeneği zorunlu olarak öne çıkıyordu. Örneğin, Haydarhâne Mahallesi'nde bulunan Kara Kethüda Mehmed Ağa Vakfı'na ait günlük 18 akçe müecceleli evin kiralama usulü yangın sonrasında icareteynden mukataaya dönüşmüş, müeccele de günlük yaklaşık 8 akçeye gerilemiştir (yıllık 3.000 akçe). Bu muamele dolayısıyla vakfın günlük 10, yıllık olarak da yaklaşık 3.600 akçe kaybı olmuştur. Müteveli tarafından bunun "noksân-ı fâhiş" olduğu ve vakfa büyük zarar verdiği gerekçesiyle yeniden keşif yapılması ve arsanın ecr-i mislinin tekmiil edilmesi istenerek mutasarrıf Mustafa Ağa aleyhine dava açılmıştır. Mustafa Ağa'nın mukabele olarak, "icârât-ı evkâfın ecr-i misillerine tenzil olunması"nı emreden fermana atıf yapması, 1663 tarihli bir hüccet ibraz etmesi ve bilirkişilerin de, kiranın yıllık 3.000 akçeden fazla olamayacağı şeklindeki ifadeleri üzerine tekmiil yoluna gidilmesine gerek görülmemiştir.⁶⁴⁹

Kiracılar ecr-i mislin indirimini talep ederlerken, mütevellilerin de bunun aksi için uğraş vermeleri nedeniyle, şartlar gereği bir pazarlık ortamının hakim olduğu söylenebilir. Nitekim, ecr-i misilde indirim yapılması halinde, yanan yedi müteehhilin (evli) odasını yaptıracaklarını söyleyen kiracıların bu talep-

⁶⁴⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, haz. Hüseyin Kılıç ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011, s. 113-14, vr. 18b/2 (6 Ş 1072/27 Mart 1662).

⁶⁴⁸ İcare-i vâhideli olarak kiralanan Küçükpazar'da Rum Mehmed Paşa'nın Vakfı'na ait bir hamamın yangın öncesinde ecr-i misli yılda 40.000 akçe iken, yangın sonrasında yapılan kiralama müzayedesinde aynı hamama, vakıf mütevellisinin ifadesi ile "harikden nâşi ecr-i misli nakıs" olmakta ve 30.000 akçeden fazla veren çıkmamaktadır. Müteveli de verilen bu fiyata razı olmayıp, ehl-i vukufın ecr-i misli belirlemesini ve bu fiyat üzerinden kiralama izninin de kendisine verilmesini kadıdan istemiştir. Ve hamamın yıllık kiralama bedelinin 30.000 akçeden fazla olamayacağı tespit edilerek, kiralama izni mütevelliyeye verilmiştir. İŞS, 13, 112b/1 (7 Za 1074/1 Nisan 1664).

⁶⁴⁹ İŞS, 19, 30b/1 (30 B 1092/15 Ağustos 1681).

lerini mütevellî geri çevirerek, odaları vakfın imkânlarıyla bizzat yaptıracaklarını söylemiştir.⁶⁵⁰ Ecr-i mislin düşük tutulduğu yerlerin yeniden inşasını genellikle mutasarrıflar üstlendiğinden, mütevellî burada inşa işini vakıf tarafından gerçekleştirmek suretiyle, vakfın aylık gelirinde meydana gelecek kayıpları önlemek istemiş olmalıdır.

Vakıfların devamını sağlayan icareteynli ve mukataalı kiralamanın birtakım sakıncalarının bulunduğu, değinilen örneklerle istinaden ileri sürülebilir. Yanan yapılarından dolayı zaten büyük kayıplara uğrayan vakıflar bu sorunu çözme çabaları kapsamında kiracılara ilave kolaylıklar sağlarken bir taraftan da ecr-i mislin belirlenmesi sürecini titizlikle yürütmüşlerdir. Buradaki en belirgin hedef ise, belirlenen kira bedeli bakımından vakfın zarara uğratılmaması ve rayiç bedel seviyesinin gözetilmesi olmuştur.

12. ENKAZIN DÖNÜŞÜMÜ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Tulumbacılık öncesi dönemlerde başvuru yangın söndürme yöntemlerinin başında, etkilenmesi muhtemel yerlerdeki binaların yıkılması ve böylelikle yangının etki sahasının daraltılması gelmekteydi. İleride problem oluşturma ihtimali bulunan her şeyi kayıt altına alarak hukukun konusu haline getiren Osmanlı yönetim anlayışı, bu tür afet zamanlarında yangının yayılmasını önlemek amacıyla yapılacak yıkımları bazı özel durumlarda kadıların iznine tabi tutmuştur.⁶⁵¹ Yani bir bina, yangının ulaşma ihtimalinin nispeten ve görece zayıf olduğu durumlarda, yangın söndürme amacı ile yıkılacaksa bu iş ancak kadının bilgisi dahilinde gerçekleştirilmek zorundaydı. Aksi halde, hukuksuz uygulamaların, suistimallerin önüne geçmek mümkün olmayabilirdi.

Yanan yapılardan arta kalan veya yangının yayılmasını engellemek için yapılan yıkımlardan dolayı oluşan inşaat malzemeleri enkaz (nıkz) olarak tanımlanmakta ve değerlendirilmekteydi. Fakat, bir yangın sonrasında her yapıdan geriye enkaz kaldığını söylemek doğru olmayacağı gibi, mevcut enkazların da aynı tür malzemedan oluşmadığını belirtmek gerekir. Nitekim hüccetlerin bir kısmında; “eser-i binâdan bir iz kalmayıp” şeklinde bir ifadenin yer aldığı ve dolayısıyla herhangi bir enkazdan söz edilmediği görülür. Bu durum, yanan

⁶⁵⁰ İŞS, 9, 55a/2 (19 Za 1071/15 Ağustos 1661).

⁶⁵¹ “... intifâ-i harîk-i mezkûr için emr-i hâkim ile ... hedm ve tahrib olunan ...”. Bkz. İŞS, 19, 74a/2 (8 L 1092/21 Ekim 1681).

yerin ahşap bir yapıya sahip olduğunu işaret etmekle birlikte, bazı kayıtlarda “nıkz-ı mevcûd” ibaresiyle enkaz olarak taştan bahsedildiği,⁶⁵² bazı kayıtlarda ise taştan başka enser, mismar ve tuğlanın enkazı teşkil ettiği ifade olunmaktadır.⁶⁵³ Ayrıca, “pencere demiri” de enkaz kapsamına giren bir başka yapı malzemesi olarak dikkat çeker.⁶⁵⁴

Yukarıda sayılan malzemelerin kıymet itibarı ile karşılıklarının önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Ferruh Kethüda Vakfı mutasarrıfı Müderris Hasan Efendi'nin, Molla Fenari Mahallesi'nde yangından geriye kalan mülk enkazını 700 kuruş gibi yüksek bir fiyata satması örnek olarak zikredilebilir.⁶⁵⁵

Bir maddi değer ifade eden enkaz, bu açıdan vakıflar için büyük öneme sahipti. Enkaz yeni binaların yapımında tekrar kullanılabildiği gibi, satılmak suretiyle sermayeye de dönüştürülebilmekteydi. Bu bağlamda, sermayenin “cânib-i vakıfdan irbâh” olunarak, yani faize konularak değerlendirilmek istendiğine,⁶⁵⁶ yanan evi yeniden inşa edecek maddi güçleri olmayan vakıf sahiplerinin, enkazı satarak vakıf adına başka yerde bir ev satın aldıklarına da tanık olunmaktadır.⁶⁵⁷

⁶⁵² İŞS, 22, 5b/1 (18 C 1107/24 Ocak 1696); İŞS, 8, 44a/4 (5 R 1071/8 Aralık 1660), 46b/5 (16 R 1071/19 Aralık 1660).

⁶⁵³ EHM ŞS, 51, 196/2 (99b) (8 S 1071/13 Ekim 1660).

⁶⁵⁴ İŞS, 9, 215b/2 (12 R 1072/5 Aralık 1661).

⁶⁵⁵ İŞS, 9, 260b/3 (16 C 1072/6 Şubat 1662).

⁶⁵⁶ Saraylı Lâleruh Hâtun Vakfı'na ait olan enkazın satışından elde edilen 15.000 akçe'nin faize konulmasının vakıf için yararlı olduğu belirtilmektedir. Bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 129, vr. 4b/3 (16 N 1073/24 Nisan 1663), 8a/2 (4 L 1073/12 Mayıs 1663).

⁶⁵⁷ Bunu mümkün kılmak üzere Şeyhülislâm'dan şöyle bir fetva alınmıştır: “arsa ve binâsı Zeyd'in vakf-ı lâzım ile vakf olup süknâsı evlâdına ve evlâd-ı evlâdına ba'de'l-inkirâz gâllesi fukarâyâ meşrûta olan menzîl harikde muhterik olup ancak arsa ile nıkzı kaldıkda galle-i vakıfla binâyâ müsâ'ade olmayıp ve evlâddan meşrûtatün-lehâ olan Hind dahi vakıf için binâyâ kâdire olmamak ile binâ edemeyip ve harc edecek meblağı ücretinden istifâ edinceye dek sâkin olmak üzere vakıf için binâ ediverir kimesne dahi bulunmayıp harâb durdukça enkâzı sirka olunup vakfa gadr-i küllî bulunmak ile evlâdından meşrûtatün-lehâ Hind-i mezbûre menzili mütevelliye olmak ile izn-i hâkimüş-şer' ile menzîl-i mezbûrun nıkzı Amr'a semen-i misliyle bey' ve arsasını ecr-i misli ile mukâta'a ile icâr ve ücretini fukarâyâ sarf ve semen-i mezbûr ile vakıf için bir menzîl iştirâ etmeğe şer'an kâdire olur mu deyû istiftâ olundukda cevâb-ı bâ-savâbında re'y-i hâkim ile olur deyû buyrulmağın ...”. Söz konusu enkazı satın alıp arsayı da mukataa ile devralan kişi Büyük Ruznamçeci Mustafa Efendi'dir. Bkz. İŞS, 9, 106a/1 (24 Z 1071/20 Ağustos 1661); Şeyhülislâm Mehmed Efendi Vakfı'na ait olup Hoca Piri Mahallesi'nde bulunan menzîl 1660 yangınından sonra belge tarihi olan 1692'ye kadar enkaz olarak kalmıştır. Vakıf, enkazı 4.000 kuruşa satmış ve bu para ile Çerağı Hamza Mahallesi'nden bir menzîl satın almıştır. Bkz. *İstanbul Mahkemesi* 12, haz. Erol ve öte., s. 880-82, vr. 128a/1 (10 Ca 1104/17 Ocak 1693).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLDEN DOĞAN KÜLLİYE: YENİ VALİDE CAMİİ ve KÜLLİYESİ İNŞAATI: DEMOGRAFİK ve PANORAMİK DEĞİŞİM

Eminönü'nde, şehrin silueti ve görselliğine önemli ölçüde katkı sağlayan bir liman camii olarak inkişaf etmiş olan Yeni Valide Camii'nin inşa serüveni oldukça karmaşıktır. Bu karmaşıklığın bir nedeni, inşaatın inkıtaya uğraması ve iki ayrı dönemi etkilemesi, diğeri ise ikinci dönemde Cami planının öncekine nispetle daha geniş tutulması ve belirlenen sınırlara kadar Cami civarında gayrimüslimlerin ikametinin yasaklanmış olmasıdır. 1660 yangınının söz konusu ikinci aşamanın gerçekleşmesinde tetikleyici en önemli faktör olması, yangın akabinde Cami ekseninde gelişen olayların tahlilinin yapılmasını gerekli kılmaktadır. Bu bölümde inşaatın serüveni, yangının inşa sürecine etkileri, yangın sonrasında uygulanan nüfus politikasına ışık tutulacak, konu üzerine literatürde yer alan değerlendirme ve yorumlar eleştirel bir perspektifle incelenecektir.

1. SAFİYE SULTAN DÖNEMİ: İNŞAATIN BİRİNCİ EVRESİ (1597-1603)

Arnavut asıllı olan Safiye Sultan, III. Murad'ın şehzadelüğinden padişahlığının belli bir dönemine kadar tek gözdesiydi.⁶⁵⁸ Söz konusu dönemde, Safiye Sultan ile Valide Nurbanu Sultan arasında iktidar mücadelesi yaşanmış, Nurbanu Sultan ve taraftarları Safiye Sultan'ı padişah III. Murad'ın gözünden

⁶⁵⁸ Feridun Emecen, "Mehmed III", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 407; Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlanlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2. bs., İstanbul 1998, s. 125; Şehabeddin Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Âbide Yenicâmi Külliyesi", *Tarih Dergisi*, c. 28-29, (1974-75), s. 170; Ali Akyıldız, "Safiye Sultan", *DİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 472.

düşürme çabasına girmişlerdir.⁶⁵⁹ 1585 yılında rakiplerinin ölmesi üzerine harem ve devlet işlerinde etkili olmaya başlayan Safiye Sultan, 1595'e gelindiğinde oğlu III. Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte sarayda çok daha güçlü bir konum elde etmiştir.⁶⁶⁰

Saray ve dolayısıyla devlet yönetiminde sahip olduğu iktidarı temsil etmek üzere Eminönü'nde bir cami yaptırmak isteyen Safiye Sultan bölgede uzun yıllardır sakin olan Karay Yahudilerine⁶⁶¹ ait yerleri yüksek bir bedel karşılığında istimlâk ettirerek 1006/1597 yılında Yeni Valide Camii'nin inşaatını başlatmıştır.⁶⁶² Caminin yapıldığı bu bölge, özellikle Edirne ve Selânik'ten gelen Karay Yahudilerinin yoğun şekilde yaşadığı bir yer olmasından dolayı, "Edirne Yahudiler Mahallesi (Mahalle-i el-Yahudiyyîn el-Edirneviyyîn)" adıyla anılmakta olup,⁶⁶³ Cami inşaatı tam olarak Şuhud (Cuhud-Çıfıt) Kapısı (o zaman

⁶⁵⁹ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, 2. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 307; Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 125-26; Akyıldız, "Safiye Sultan", s. 472.

⁶⁶⁰ M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 1980, s. 43-44; Akyıldız, "Safiye Sultan", s. 473.

⁶⁶¹ Hazar kökenli olan ve Türkçe konuşan Karayim Yahudilerinin aslen Orta Asyalı ve Türkmen oldukları, şartların zorlaması ile Yahudiliği 740 tarihinde kabul ettikleri ve buradan Avrupa'ya yayıldıkları bilinmektedir. Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Simon Şişman, "İstanbul Karayları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, c. 3, (1957), s. 97-102; Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage*, Picador Pan Books, 4. bs., London 1983; *Hazar imparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar: Atlı Bir Kavmin Gizemi*, ed. Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, çev. Hande Güreli, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007 içinde (Marek Halter, "Hazarların İzinde", s. 7-14; Aleksey Tereşçenko, "Hazarlar ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında Bilinenler", s. 33-69.).

⁶⁶² Selânikî, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 723; A. Saim Ülgen, "Yenicami", *VD*, c. II, (1942), s. 388; Thys-Şenocak, "Location, Expropriation", s. 675; Ayrıca, İslâm hukukunda istimlâk çok sık görülmemekle birlikte, gerekli durumlarda başvurulabilecek bir kamulaştırma aracı olarak kabul edildiği ve bunlar arasında da mescid ve yol amaçlı istimlâklerin en sık rastlananlar olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bkz. Hamza Aktan, "İstimlâk", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 365; Cami ile ilgili ayrıca bkz. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yenicami Külliyesi", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 439-42.

⁶⁶³ Fenârîzâde Muhyiddin Mehmed Şah (Toplayan), *Defter-i Evkâf-ı Cami'-i Şerif-i Ayasofya*, Belediye Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, No: 64-Or, s. 185 / yeni s. 113; Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yay., 3. bs., İstanbul 1995, s. 18; Şişman, "İstanbul Karayları", s. 100; Uriel Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century", *Oriens*, c. 6, S. 2, (1953), s. 304; E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul*, s. 18 ve 79; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 169; Stéphane Yerasimos, "La Communauté Juive d'Istanbul a la Fin du XVIe Siècle", *Turcica*, vol. 27, (1995), s. 114-15; Thys-

da kullanılmakla birlikte bugünkü Bahçekapı) ve Balıkpazarı Kapısı'nın arasında yer almaktadır.⁶⁶⁴ Bu istimlâk bölgesi dahilinde, Selâniki'nin verdiği bilgiye göre bir sinagog ve bir de kilise mevcuttu.⁶⁶⁵ Burada mülkleri satın alınan Karay Yahudilerinden kırk kişi, kayd-ı hayat şartı ile vergiden muaf tutularak Hasköy'e nakledilmişlerdir. Ayrıca bu kimselere Hasköy'de yeni evler verilmiş ve sinagoglarının bulunduğu arsaları, kanunen satılamadığı için, karşılığında her yıl kendilerine 32 kuruş kira ödemesi yapılmıştır.⁶⁶⁶ Simon Şişman'ın verdiği bilgilere göre ise, Karayların arsası üzerine yapılmaya başlanan Cami için kendilerine arsanın kira bedeli olarak her yıl hazineden 2.260 akçe verilmiş ve bu para her sene özel bir merasim ile ödenmeye devam etmiştir.⁶⁶⁷ Miktarı konusundaki bilgiler muhtelif olmakla birlikte, Yenicami arsasının istimlâk hukuku kapsamında devralındığı anlaşılmaktadır.⁶⁶⁸

Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 190.

⁶⁶⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 124. Bu kapılardan Şuhud Kapısı'nın eski adı "Porta Neorion (Gümrük kapısı), Porta Hebraica-Judaca (Yahudi kapısı)" olup, Bahçekapısı'nın eski adı ise "Porta Peramatis (Geçit kapı)"dır. Bkz. Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, s. 55; R. Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1950, s. 274-75; Ülgen, "Yenicami", s. 391-92; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 167-68; Erdem Yücel, *Yenicami Hünkâr Kasrı*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul t.y, s. 3-4; Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", s. 61; a. mlf., *Ottoman Women Builders*, s. 190.

⁶⁶⁵ Selâniki, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 850; A. Saim Ülgen, buradaki kilisenin adının kaynaklarda "*Saint Anturvanı Manastırı*" olarak geçtiğini, hatta Çıfıtkapısı'nın bu isimle de anıldığını bildirmektedir. Bkz. Ülgen, "Yenicami", s. 391-92.

⁶⁶⁶ Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Haliç Yahudileri ve Sinagogları", *Dini ve Bugünü ile Haliç: Sempozyum Bildirileri (22-23 Mayıs 2003)*, Kadir Has Ü. Yay., İstanbul 2004, s. 139'dan naklen Alexandros Georgios Paspates, *Études Sur Les Tchibghianes Ou Bohémiens de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1870; Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan, s. 157'de notlar kısmı, üçüncü fasıl, 1. not; R. Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, s. 274. Yenicami inşaatının ikinci evresinin miladını teşkil eden 1070/1660 Büyük İstanbul yangınından sonra, Cami çevresinde sakin olmalarına karşın, evleri ilk inşaat evresinde istimlâkten kurtulan diğer Yahudiler de, meskenleri istimlâk olunarak ya da bunları Müslümanlara satmaları sağlanarak Hasköy ve Balat'ta iskân edilmişlerdir.

⁶⁶⁷ Şişman, "İstanbul Karayları", s. 100.

⁶⁶⁸ İslâm hukukunda, mescit ve yol amaçlı istimlâk en sık rastlanan örnekler arasında yer almakla birlikte, özel mülkiyete konu bir taşınmazın kamu kurumlarınca kamu yararı düşüncesiyle bedeli ödenmek suretiyle sahibinin rızasına ihtiyaç duyulmadan cebren satın alınmasını ifade etmektedir. Bkz. Aktan, "İstimlâk", s. 365.

Cami'nin ilk mimarı, Mimar Sinan'ın yetiştirdiği ve ondan sonra hassa mimarbaşı olan Davud Ağa'dır. Cami planını hazırlayan ve ilk temeli atan Davud Ağa, temel kazma işine başladıktan sonra buradan bir değirmeni döndürecek kadar çok miktarda su çıkması üzerine tulumbalarla bu suyu tahliye ettirmiştir.⁶⁶⁹ Mimar Sinan'ın Büyük Çekmece Köprüsü'nde yaptığı gibi, başları kurşun kuşaklarla kaplanmış kazıklar üzerine blok taşlar yerleştirerek duvarları yer seviyesinden bir miktar yükseltmiş ve bu işte kullanılmak üzere Rodos'tan taş getirtmiştir.⁶⁷⁰ Henüz Cami'nin temelleri tamamlanmamışken, yakalandığı vebadan dolayı Davud Ağa'nın 1007/1598'de vefat etmesi⁶⁷¹ üzerine, yerine aynı tarihte suyolu nazırı olarak görev yapan Dalgıç Ahmed Çavuş mimarbaşı tayin edilmiştir.⁶⁷² İnşaatin henüz ilk pencerelere kadar yükselmiş olduğu 1603'te Padişah III. Mehmed'in vefat etmesi üzerine Safiye Sultan, Eski Saray'a gönderilmiş ve o da başlattığı bu önemli projeden vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁶⁷³ Venedik elçisi Pietro Foscarini, IV. Murad'ın 1637 yılında Yenica-mi inşaatını devam ettirmek için teşebbüste bulunduğunu, fakat aşırı masraf dolayısıyla onun da bu işten vazgeçtiğini nakletmektedir.⁶⁷⁴

Bu nedenlerle 57 yıl gibi uzunca bir süre boyunca inşaat yarım vaziyette

⁶⁶⁹ Selânikî, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 761; Muzaffer Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, c. XII, (1955), s. 189; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 170-171.

⁶⁷⁰ Ahmet Refik, *Türk Mimarları: Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre*, haz. Zeki Sönmez, Sander yay., İstanbul 1977, s. 69; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 171.

⁶⁷¹ Davud Ağa'nın tâundan vefat ettiği veya sû-i itikad ithamı ile idam olunduğu şeklinde bir ihtilaf mevcuttur. Selânikî ölüm sebebi olarak tâûnu zikrederken, Ayvansarayî de idam edildiğini öne sürmektedir. Bkz. Selânikî, *Tarih*, c. 2, s. 763; Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'* (İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mâri Yapılar), haz. Ahmed Nezir Galitekin, İşaret Yay., İstanbul 2001, s. 263; Muzaffer Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", s. 185; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 171; Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, s. 69-70.

⁶⁷² Selânikî, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 763-64; Muzaffer Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", s. 189; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 171.

⁶⁷³ *Risâle-i Hatib*, haz. Çömcüoğlu, s. 14-15; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 124; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 248; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 171; Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", s. 189.

⁶⁷⁴ Peirce, *Harem-i Hümayun*, s. 274'ten naklen Nicoló Barozzi ve Giglielmo Berchet, eds. *Le Relazioni degli stati Europei*, Series 5: Turkey, c. 2, Venice 1871-1872, s. 95.

kalmıştır.⁶⁷⁵ Yapılmış olan yüklü masraflara rağmen zamanla harabe bir hale gelmiş olması sonucu Cami halk tarafından “Zulmiye” olarak anılır olmuştur.⁶⁷⁶

2. HATİCE TURHAN SULTAN DÖNEMİ: İNŞAATIN İKİNCİ EVRESİ (1660-1665)

Kösem Sultan'ın valide sultan olduğu dönemde, on iki yaşında saraya getirilmiş Rus asıllı bir cariye olan Hatice Turhan Sultan , oğlu IV. Mehmed'in 7 Ağustos 1648'de tahta çıkmasıyla birlikte valide sultan olmuştur. Yeni padişahın bu sırada henüz yedi yaşında olması, Turhan Sultan'ın devlet işlerinde önemli bir rol oynamasını mümkün kılmıştır. Diğer taraftan, Kösem Sultan'ın Eski Saray'a gitmek yerine çocuk padişaha naibelik yapmak üzere sarayda kalmış olması Turhan Sultan'ın hareket alanını daraltmakla kalmamış, iki taraf arasında ciddi bir mücadelenin yaşanmasına neden olmuştur. Turhan Sultan, kendi tarafında yer alan ağaların desteği ile Kösem Sultan ve onun tarafını tutan ağaların öldürülmeleri ve bu sayede iktidarını güçlendirmesiyle (1651) otuz beş yıl sürecek olan valide sultanlık dönemine ilk adımını atmıştır.⁶⁷⁷ Saray dahilinde sürüp giden iktidar mücadeleleri ile devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik krizlerin son bulması için gereken düzenin tesisi amacıyla Osmanlı tarihinde Köprülüler devrini başlatması ve ilk hamle olarak Mimar Kasım Ağa'nın tavsiyesi üzerine Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa getirmesi, onun ne ölçüde güçlü bir kişiliğe sahip olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷⁸

Hatice Turhan Sultan'ın stratejik kararlardaki etkinliğini ifade eden ve onu bu konuda diğer valide sultanlardan farklı kılan önemli bir özelliği, askeri

⁶⁷⁵ Thys-Şenocak, “The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü”, s. 58.

⁶⁷⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 124.

⁶⁷⁷ Naimâ, *Târih*, haz. İpşirli, c. 4, s. 1170, 1325-1349; Filiz Karaca, “Turhan Sultan”, *DİA*, c. 41, İstanbul 2012, s. 423-24; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 56-58; Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 1; İki valide sultan arasında yaşanan bu çetin mücadele hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Erhan Afyoncu - Uğur Demir, *Turhan Sultan*, Yeditepe, İstanbul 2015, s. 32-51.

⁶⁷⁸ Naimâ, *Târih*, haz. İpşirli, c. 4, s. 1700-1701; Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006, s. 108; Karaca, “Turhan Sultan”, s. 424; Ayrıca dönemin genel şartları için bkz. Abdülkadir Özcan, “Mehmed IV”, *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 415; J. H. Kramers, “Mehammed IV”, *EF*, c. VI, E.J. Brill, Leiden 1991, s. 982-83.

mimariye önem vermiş olmasıdır.⁶⁷⁹ Bunun bir sonucu olarak Turhan Sultan, o sıralarda önemli bir tehdit oluşturan Venediklilere karşı bir güvenlik duvarı olarak düşündüğü Çanakkale Boğazı'nı korumak amacıyla Seddülbahir ve Kumkale adlı iki kaleyi yaptırmıştır.⁶⁸⁰

Valide Hatice Turhan Sultan patronajında inşa edilmiş eserler arasında en dikkat çeken yapı olan Eminönü Yeni Valide Camii ve Külliyesi ise İstanbul'un silüetine katkı sağlamakla kalmayıp, payitahtın ve dolayısıyla ticaretin tam merkezinde bulunmakla özel bir öneme sahip olmuştur.⁶⁸¹ Nitekim, XVII. yüzyıl seyyahlarından J. Grelot, İstanbul'da son dönemde yapılmış olanlar arasında en zarifî olarak nitelediği Cami'nin limana yakınlığı dolayısıyla konunun güzelliğinden de bahsetmektedir.⁶⁸²

İsmi "Zulmiye" olarak yerleşen Cami'nin inşaatına 1660 yangını sonrasında Turhan Sultan'ın girişimiyle yeniden başlanmıştır. Köprülü Mehmed Paşa, Turhan Sultan'a, 1659 depreminde⁶⁸³ yıkılan Cerrah Mehmed Paşa Camii'ni tamir ettirmesini tavsiye etmiş ve Valide Sultan da bu teklifi uygun bularak bir keşif yapılmasını istemiştir. Fakat Mimarbaşı Mustafa Ağa, Yahudi mahalleleri arasında metruk bir halde bulunan Yenicami'nin tamamlanmasının daha isabetli olacağını düşündüğünü Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya söylemiştir. Turhan Sultan'ın, Köprülü aracılığıyla kendisine iletilen bu öneriyi benimsemesi üzerine Mustafa Ağa, Yenicami'yi inşa etmekle görevlendirilmiştir.⁶⁸⁴

⁶⁷⁹ Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 5.

⁶⁸⁰ Naimâ, *Târih*, haz. İpşirli, c. 4, s. 1842-44; Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 113; *Hatib Risalesi*'nde bu kalelerin yapılış gerekçesi şu şekilde ifade edilir: "Bundan akdem Akdenizde vâki Boğaz hisardan taşra küffâr-ı haksâr gemileriyle gelüp lengerendâz olup süfun-i müslimîne mâni olurlar ve İstanbul'da vâfir kaht u gılâ olur idi" bkz. *Risâle-i Hatib*, haz. Çömcüoğlu, s. 13-14.

⁶⁸¹ Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 187.

⁶⁸² W. Joseph Grelot, *A Late Voyage to Constantinople*, J. Playford, London 1683, s. 223-224.

⁶⁸³ Süleymaniye Camii'nin de zarar gördüğü ve 9 şiddetinde meydana gelmiş olan bu depremden İstanbul başta olmak üzere Marmara ve Ege bölgelerinde birçok yapı büyük tahribata uğramıştır. Bkz., N. N. Ambraseys and C. F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800*, Eren Yay., İstanbul 1995, s. 71; Nusret Sancaklı, *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö.427-M.S.1912): Marmara Denizindeki Tsunamiler*, Kastaş Yay., İstanbul 2004, s. 60.

⁶⁸⁴ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 248; Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, s. 88-89; *Risâle-i Hatib*, haz. Çömcüoğlu, s. 16-17.

Eserinde dönemin olaylarını anlatan Kürd Hatip, Cami temellerinin bulunduğu yerin Yahudi mahalleleri arasında bir mezbeleliğe dönüştüğünü söylemekte ve buranın yangın sonrasında ortaya çıkışını da “zulmât-ı küfrden dîn-i Muhammedî gibi kendüyi gösterip nümâyân” oldu, şeklinde betimlemektedir.⁶⁸⁵

1660 yılında üç ay arayla Galata ve İstanbul’da çıkan iki büyük yangın, o tarihe kadar Yenicami’nin tamamlanmasının önündeki en önemli engeli teşkil eden maliyet problemini aşma konusunda Turhan Sultan’a büyük bir fırsat sunmuştur. Arsası “kadîme” olan kilise arsaları kamulaştırılıp bunların bir kısmı yalnızca Müslümanlardan talip olanlara müzayede ile satılırken, bir kısmı da Turhan Sultan’a temlik edilmiştir. Galata yangını sonrasında kamulaştırılan buradaki kilise arsaları ise Müslüman ve gayrimüslimlerden isteyenlere müzayede ile satılmıştır.⁶⁸⁶

İnşaatın bu evresinde, yapı alanı Safiye Sultan dönemindekine nispetle çok daha geniş tutulmuş ve bu nedenle mülk veya vakıf olmasına bakılmaksızın bölgede gerekli görülen tüm yerler hukuki açıdan farklı yollarla Hatice Turhan Sultan Vakfı’na⁶⁸⁷ dahil edilmiştir. Bu maksatla, Cami ve Külliye’nin planlandığı alanda arsaları bulunan vakıflarla istibdal (takas) anlaşmaları yapılmıştır. Söz konusu vakıflara, Turhan Sultan’ın Galata, Langa gibi farklı semtlerdeki mülk arsaları verilmiş ve karşılığında alınan arsalar Hatice Turhan Sultan Vakfı çatısı altında birleştirilerek Cami ve Külliye için alan açılması sağlanmıştır.

Alan genişletme çalışmalarıyla birlikte Hünkâr Kasrı, Türbe, Sebilhane, Sıbyan Mektebi, Darülhadis ve bir ticaret merkezi olarak Mısır Çarşısı’nın da

⁶⁸⁵ “Ol câmi’ muattal ve harâb yahûdiler içinde kalup, zulmet-i küfr-i dinlerini Bür düki? gibi has ve haşâk ile câmi’-i mezkûrun esâs ve bünyâdın setr edüp bir mertebeye vardığı câmi’ esâsı idüğünü kimse bilmez oldu. İttifâken günlerde bir gün yetmiş bir târihinde hikmet-i Hakkile câmi’-i mezbûrun esasının etrafından bir nâr-ı ‘azîme ve ‘ateş-i süzânde zâhir olup, Mahrûse-i İstanbul’un ekser yerlerini ihrâk edüp ve ba’zı cevâmî’ ve mesâcid dahi münharik ve münhedim oldu ve câmi’-i mezkûr dahi zulmât-ı küfrden dîn-i Muhammedî gibi kendüyi gösterip nümâyân oldu.” bkz. *Risâle-i Harib*, haz. Çömcüoğlu, s. 15-16. Bu eserde yangın tarihi 1070 yerine yanlışlıkla 107 olarak verilmektedir. Diğer taraftan, bu metinde Yahudilerle ilgili kullanılan üslup, M. David Baer tarafından yönetici sınıfta olduğu varsayılan Yahudi düşmanlığının bir göstergesi ve örneği olarak sunulmaktadır. Bkz. Baer, “The Great Fire of 1660”, s. 172-73.

⁶⁸⁶ Bu kiliseler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

⁶⁸⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını olan vakfiye için bkz. *İstanbul Yenicami ve Hünkâr Kasrı*, VGM Yay., İstanbul 1944.

dahil edilmesiyle Cami ve Külliye, Mimarbaşı Mustafa Ağa'nın nihayetlendirdiği bir proje olarak 1665 yılında tam olarak inkişaf etmiştir.⁶⁸⁸ Cami'ye de eski ismine bir nazire olarak "Adliye" denmiştir.⁶⁸⁹ Şer'iyye sicillerinde yer alan ilgili belgelerin hemen tamamında da bu ismin tercih edilmiş olması dikkate değerdir. Cami'nin inşaatında çalıştırılmak üzere Mimarbaşı'nın talebi üzerine Halep ve Antep'te bölgelerinden taşçı, taş çıkarıcı ve kiremitçilerin İstanbul'a gönderilmesi konusunda Halep Valisi Yusuf Paşa ile her iki bölgenin kadılarına bir emir iletilmiştir.⁶⁹⁰

a. 1660 Galata Yangını ve Yenicami İçin Sağlanan Kaynaklar

1660 büyük İstanbul yangınından üç ay önce Galata'nın dörtte üçünü küll eden bir yangın meydana gelmiştir. Bu yangın sonrasında Galata'da gerçekleştirilen bazı politikalar, İstanbul'da vuku bulan büyük yangın sonrasında yapımına yeniden başlanan Yeni Valide Camii'nin inşa süreci ile de irtibatlıdır. Şöyle ki, burada yanmış olan kiliselerin bir kısmı kamulaştırıldıktan sonra Hatice Turhan Sultan'a temlik edilmiş ve o da bu kilise arsalarını, kendisine İstanbul tarafında temlik olunan diğer yerlerle birlikte, yaptıracığı cami için mali kaynak olarak değerlendirmiştir.

Karaköy kapısında Şaban 1070/Nisan 1660 tarihinde meydana gelen yan-

⁶⁸⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, haz. Derin, s. 212-214; *Risâle-i Hatib*, haz. Çömcüoğlu, s. 17; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 248; Lucienne Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex of Eminönü, Istanbul (1597-1665)", s. 69-71; Mısır Çarşısı'nın çevresinde zamanla arzıendam etmiş olan dükkân ve barakaların 1864, 1958 ve 1960 yıllarında istimlak edilmiş olduğunu konu bağlamında bir anekdot olarak zikretmek yerinde olacaktır. Bkz. Mustafa Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, trns. Ahmet Edip Uysal, Türkiye İş Bankası Cultural Publications, İstanbul 1983, s. 132-33.

⁶⁸⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 124.

⁶⁹⁰ Antep ŞS, 26, 190/2 (EvI. Ra 1073/Ekim 1662). Bu belgeden şu eser vasıtasıyla haberdar oldum: Hülya Canbakal, *Society and Politics in an Ottoman Town: Aynatab in the 17th Century*, Brill, Leiden 2006, s. 56. İstanbul'a gönderilmesi istenen meslek sahipleri, eserin İngilizce aslında belgeye uygun şekilde verilmekteyken ("stonemasons, quarrymen and tile-makers"), Türkçe çeviride "duvarcı ustaları, taş işçileri ve çiniciler" in gönderilmesinin istendiği ifade edilmiştir. Bkz. Canbakal, *17. Yüzyıl'da Aynatab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 75. Buradaki "çiniciler" in "kiremitçiler" şeklinde düzeltilmesi yerinde olacaktır.

gında bölgedeki evlerle birlikte birçok kilise yok olmuştur.⁶⁹¹ Eremya Çelebi, yangını şöyle anlatır:

“Aynı yılın Nisan ayının yedinci günü (... yerde) çıkan büyük bir yangın, İodosun tesiriyle Galata’da frenklerin metin binaları, Rumların ve Türklerin ahşab evleri ve frenk ve Rum kiliseleri ve camileri yerle bir etti.”⁶⁹²

Eremya Çelebi bu yangında Rumlara ait dört ve Frenklere ait yedi kilisenin yandığını bildirmektedir.⁶⁹³ Hrand D. Andreasyan’ın adlarını verdiği kiliseler şunlardır: Saint François, Saint Pierre, Saint Sebastien, Saint Jean-Baptiste, Santa Marie des Drapiers ve Saint François de Constantinople.⁶⁹⁴ Sicil kayıtlarında da Hızırilyas, Aya Petro (Taş Merdivenli), Aya Hristoti, Aya Yorgi, Kilise-i Kebîre, Sakira Françesko, Saint Sebastien, Santa Anna, Aya Yani kiliselerinin yandığı ve arsalarının kamulaştırıldıktan sonra tekrar kilise yapılmamak şartıyla devlet tarafından muhtelif şahıslara satıldığı görülmektedir.⁶⁹⁵ Aynı isimde olanlar fazla olsa da bu bilgiler yanan kilise sayısının Eremya Çelebi’nin zikrettiğinden birkaç tane daha fazla olması gerektiğini düşündürmektedir.

⁶⁹¹ Silahdar, *Zeyl-i Fîzleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 207; *Tarih-i Nihâdî (152b-233a) (transkripsiyon ve değerlendirme)*, haz. Hande Nalan Özkasap, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2004, s. 46; H. D. Andreasyan bu bilgilere İnciyan’ın yayına hazırladığı kitabında da yer vermektedir. Bkz. P. Ç. İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, tercüme ve notlar: Hrand D. Andreasyan, Baha Matbaası, 2. bs., İstanbul 1976, s. 84-85, Andreasyan’ın notları no: 147; XVII. yüzyılda 3 cami ve 2 sinagogun bulunduğu Galata’da Latinlere ait 5, Ermenilere ait 3 ve Rumlara ait çok sayıda kilise bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 183; Mantran, “Foreign Merchants and the Minorities”, s. 129.

⁶⁹² Andreasyan, “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi”, s. 70.

⁶⁹³ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, trc. Andreasyan, s. 223, Andreasyan’ın notları no:31; İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 84-85, Andreasyan’ın notları no: 147.

⁶⁹⁴ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, trc. Andreasyan, s. 223-226’da Andreasyan’ın notları.

⁶⁹⁵ Zikri geçen kayıtlar aşağıda daha geniş olarak ele alınacaktır. Bu bilgilerin yer aldığı hüccetlere burada toplu olarak atıf yapılmıştır. Kayıtlar için bkz. İŞS, 9, 86b/2 (17 Z 1071/13 Ağustos 1661), 96b/3 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661), 96b/4 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661), 97a/1-2 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661), 140b/1 (25 M 1072/20 Eylül 1661), 140b/3 (21 M 1072/16 Eylül 1661), 247b/1 (28 Ca 1072/19 Ocak 1662), 253b/2 (10 C 1072/31 Ocak 1662).

b. Yenicami ve Külliyesine Alan Açılması: İstibdal Olunan Müslüman Vakıfları

Yukarıda da değinilen istibdal, bir şeyin diğer bir başka şeye bedel sayılmasıyla vakıf ve mülk iki gayrimenkulün karşılıklı olarak el değiştirmesi şeklinde tanımlanabilir. Vakıfların başvurduğu önemli bir ihya yöntemi olan istibdal uygulaması, Yenicami Külliyesi'nin inşasını mümkün kılan en önemli hukuk araçlarından biri olmuş ve bugün varlığını koruyan yapının önemli bir kısmı Külliye'ye bu yolla dahil edilmiştir.

İstibdalın gerçekleşebilmesi için gerekli olan mülk yerin “evfer ve ezyed” (daha avantajlı) olması, mutlaka uyulması ve dikkate alınması gereken bir şarttı. Aksi halde, muamelenin hukuki bir nitelik taşıması, sicile işlenmesi ve işlerlik kazanması söz konusu olmayacaktı.⁶⁹⁶ Diğer bir ifadeyle, istibdal uygulamasındaki ana ilkeyi vakfın kârının gözetilmesi teşkil etmekteydi. Bundan dolayı istibdal kayıtları şekil olarak, yapılacak takasın vakıf açısından gerekliliğini objektif biçimde ortaya koyan ve şahsa değil vakfa yarar sağlandığını vurgulayan bir muhtevaya sahip olmaktaydı.

Eminönü bölgesinde 1660 yangınına kadar değişik vakıflara ait çok sayıda yapı bulunmaktaydı. Ayrıca, bölgede nüfus olarak çoğunluğu oluşturan Yahudilere ait sinagoglar da mevcuttu. Yangın sonrasında bu yapıların birçoğunun enkazı dahi kalmamıştı. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, Yenicami projesinin gerçekleştirilebilmesi için bu çevrede temlik, istimlak ve istibdal yöntemlerine başvurularak bir inşa seferberliği başlatılmış ve inşaat alanının açılması sağlanmıştır.

Galata, Kumkapı, Yenikapı, Langa, Zeyrek, Nişancıpaşa gibi muhtelif yerlerde bulunan bazı kilise arsaları da Yeni Valide Camii ve Külliyesi'nin kurulabilmesi amacıyla matuf olmak üzere “muhterik olan kenîse-i kadîmelerinin arsasının mâliki ve bânîsi ma'lûm olmamağla cânib-i mîrîye âid olduğuna”⁶⁹⁷ dair verilmiş olan fetvaya istinaden Padişah IV. Mehmed tarafından annesi

⁶⁹⁶ Buna rağmen M. D. Baer tespit ettiği istibdal kayıtlarına atıfla, Eminönü'ndeki bütün Müslüman vakıflarına “el koyulduğunu” (confiscations) ve bundan dolayı vakıfların mahkemelerde haklarını arayarak tazminat talebinde bulunduklarını ileri sürmektedir. Bkz. Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 96.

⁶⁹⁷ İŞS, 9, 273a/1 (1 B 1072/20 Şubat 1662); İŞS, 10, 53a/3 (20 N 1072/9 Mayıs 1662), 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

Hatice Turhan Sultan'a temlik edilmiştir. Böylelikle Külliye planı dahilinde bulunan başka vakıflara ait arsaların, temlik olunan bu yerlerle istibdali sonucunda bölgenin yeni inşaat faaliyetleri için uygun hale getirilmesi mümkün olabilmektedir.

J. Grelot tarafından yapılmış Yenice Camii gravürü. (Düzenleme: Oğuz Kallek)⁶⁹⁸

⁶⁹⁸ Gravürdeki alfabetik kodlamaların karşılıkları şu şekildedir: A: Ana kubbe, B: Küçük kubbe kulceler, C: İki tarafta da yer alan iki yarım kubbe, D: Dış galeriler, E: Hünkâr kasrı, F: Sultanın Cami'ye giriş kapısı, F: Şadırvanlar, G: Caminin kuzey kapısı, H: Avlunun kuzey kapısı, I: Limandan ilk avluya çıkan merdiven ve kapı, K: Avlu ve Cami'nin ana girişi, L: Güney tarafındaki ağaçların arasında Valide Sultan türbesi ile bunun yanında bir hastahane, M: Üçer şerefeli iki minare, N: Valide (Mısır) Çarşısı, O: İki sebilhane, P: İstanbul gümrüğü, Q: Valide limanı iskelesi, R: Birkaç manav. Bkz. W. Joseph Grelot, *A Late Voyage*, s. 225-26; Başlıkların aktarılmasında, eserin Maide Selen tarafından yapılmış olan çevirisinden de faydalanılmıştır. Bkz. Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul 1998, s. 226-27; Gravürde görülen dış duvarlar ve külliye dahilindeki mektep ve darülhadis tedricen yıktırılmıştır. Bkz. Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, c. I, TTK, Ankara 1987, s. 153.

Cami ve Külliye'nin yapılması planlanan bölgede yerleri bulunan vakıflarla gerçekleştirilmiş olan istibdal işlemlerine ait kayıtlar aşağıda tablo halinde verilmiştir. Birinci sütundakiler vakıfların Turhan Sultan'a, ikinci sütundakilerse Turhan Sultan'ın vakıflara devrettiği yerleri göstermektedir.

Vakıflar ve Mülkleri (Yeni Valide/Adliye Camii çevresinde) → → →	Hatice Turhan Sultan ve Mülkleri ← ← ←
Kamer Hâtun Vakfı: Beş bab yahudihane ve bunların altında bulunan dükkânlar ⁶⁹⁹	Galata Karaköy Kapısı'nda Mariya Kilisesi ⁷⁰⁰
Kamer Hâtun Vakfı: Yahudihaneler	Kumkapı Nişancıpaşa'da Aya Nikola Ermeni Kilisesi ve iki Yahudi mabedi ⁷⁰¹
Abdülkadir Efendi Vakfı: Bir yahudihane	Zeyrek'te Nigebolu Sinagogu ⁷⁰²
Ebülfazl Mehmed Efendi Vakfı: Dört dükkân ve üstlerinde dört báb yahudihane	İstanbul'da Hızırilyas Ermeni Kilisesi arsası ⁷⁰³

⁶⁹⁹ İŞS, 10, 84b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Eminönü'ndeki bahsi geçen yerler Ali Çelebi b. Handan'ın tasarrufundayken yanmış olmakla beraber Ali Çelebi'nin yangından bir süre sonra 6 Ş 1072 tarihinde yahudihane arsasını mukataa ile tekrar kiraladığını görmekteyiz bkz. *Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi* 74, haz. Kılıç ve öte., s. 113-14, 18b/2 (6 Ş 1072/27 Mart 1662). Fakat, bu kiralama işleminin süresi pek uzun olmamış, Yenıcamı Külliyesi proje alanı içerisinde (Elvanzâde Mahallesi) bulunuyor olmasından dolayı burası Kamer Hâtun Vakfı buraya karşılık istibdal çerçevesinde aldığı Mariya Kilisesi ile beş bab dükkân ve üzerindeki odalarla birlikte Galata Meydancık'ta bulunan bir arsa için Ali Çelebi ile iki ay sonra 5 Za 1072 tarihinde başka bir kiralama sözleşmesi yapmıştır. Bkz. İŞS, 10, 95b/2 (5 Za 1072/22 Haziran 1662). M. David Baer ise, Ali Çelebi'nin Yenıcamı projesinden dolayı zarara uğrayan memnuniyetsiz Müslümanlardan birisi olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki, sicillerdeki bu kayıtlarda Baer'i doğrulayan herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Baer ayrıca, söz konusu hüccetin künyesini yanlış şekilde "İŞS, 9, 95a" olarak zikretmektedir. Bkz. *Baer, Honored by the Glory of Islam*, s. 96; a. mlf., "The Great Fire of 1660", s. 171.

⁷⁰⁰ İŞS, 10, 84b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

⁷⁰¹ İŞS, 10, 85a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Bu yerler, Mariya Kilisesi'ne ilave olarak verilmiştir.

⁷⁰² İŞS, 10, 88b/3 (21 Za 1072/8 Temmuz 1662).

⁷⁰³ İŞS, 10, 88b/2 (21 Za 1072/8 Temmuz 1662). Bu belgede arsanın nerede olduğuna dair bir bilgi olmamakla birlikte İŞS, 23, 74b/2-3 (1108/1697) no'lu kayıtlarda Acem Ermenilerine ait olup Yenıkapi'da bulunduğu belirtilmektedir.

Süleyman Efendi Vakfı: Dükkân arsaları	Galata'da binalı Frenk Kilisesi ⁷⁰⁴
Şahkulu Vakfı: Uç bâb şekerci dükkânı arsası	Galata'da bulunan Penapa Kilisesi ⁷⁰⁵
Ayasofya ile Koca Mustafa Paşa Vakıfları (ortak): On beş oda ve dükkân arsası	Kumkapı Nişancıpaşa Mahallesi'nde Aya Nikola Acem Ermenileri Kilisesi ⁷⁰⁶
Hâmid Efendi Vakfı: Uç dükkân arsası	Galata'da Frenk müste'menlerine ait kilise ⁷⁰⁷
Rüstem Paşa Vakfı: Dükkân arsaları	Galata Meydancık'ta Sabasdiye Kilisesi ⁷⁰⁸
Safiye Sultan Vakfı: Dükkânlar ve yahudihane	Langa Çakır Ağa Mahallesi'nde Aya Nikola Ermeni Kilisesi'nin dahilinde bulunan arsa ve Ani Teodor Kilisesi ⁷⁰⁹

⁷⁰⁴ İŞS, 10, 87b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Belge için bkz. EK-1.

⁷⁰⁵ İŞS, 10, 88a/2 (20 L 1072/8 Haziran 1662). Söz konusu dükkânlar Karaçelebizade Mehmed Efendi'nin kızı Rabia Hâtun'un tasarrufundayken yanmıştır.

⁷⁰⁶ İŞS, 10, 87b/3 (19 L 1072). Burada geçen Aya Nikola Kilisesi'nin aynı defterde 85a/2'de ve İŞS, 13, 44a/3 (B 1074/Şubat 1664)'te geçen kiliselerle aynı olup olmadığı konusuna ışık tutacak bir gösterge bulunmamakla birlikte, aynı yerin iki ayrı vakıf ile parseller halinde istibdal olunabildiğine dair örneklerden hareketle bu kilisenin bölüm bölüm üç vakfa birden verildiğini ileri sürebiliriz. Örneğin Galata'da bulunan Mariya Kilisesi, İŞS, 10, 83a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662) nolu kayıta Piri Paşa ve İŞS, 10, 84b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662) nolu kayıta da Kamer Hâtun Vakfı ile istibdal olduğu bilgisinin yer alıyor olması, bu tezi doğrulamaktadır. Zira, söz konusu kilisenin birinci kayıttaki mesâha ölçümüne göre beş dükkân ve bunların karşısında bulunan odaların toplamı 545,5 zirâ' iken; ikinci kayıta kilisenin binalı arsası, beş dükkân ve üzerindeki odaların toplamı 770 zirâ' olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, iki farklı belgede de mesâha ölçümü 501 zirâ' olarak belirlenen ve her zirâ'ı 200 akçeden toplam 100.200 akçe ederi olduğu görülen Çadırcı Ahmed Mahallesi'ndeki Çardak Kilisesi'nin hem İbrahim Paşa Vakfı ve hem de Dâye Hâtun, Nefise Hâtun ve Mustafa Efendi'nin ortak vakıfları ile istibdal edilmiş olması da dikkati çeken örnekler arasındadır. Bkz. İŞS, 10, 83a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662) ve 84a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Acem Ermenilerine ait olan Aya Nikola ve Hırzırlı kiliselerinin yeniden inşa edilebilmesi için İran elçisi Ebü'l-Masum Han aracı olarak padişaha bir arzıhal sunmuştur. Bunun üzerine çıkarılan bir fermanla söz konusu kiliselerin keşfi yapılmış ve keşfe göre bu kiliselerin kadim olmadıkları anlaşılarak elçinin bu talebine olumsuz cevap verilmiştir. İŞS, 23, 71b (7 Ş 1108/1 Mart 1697). Belge için bkz. Ek-3.

⁷⁰⁷ İŞS, 10, 86b/2 (15 L 1072/3 Haziran 1662).

⁷⁰⁸ İŞS, 10, 85a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

⁷⁰⁹ İŞS, 10, 86a/1 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

Kara Mustafa Paşa Vakfı: İki yahudihane ve yedi dükkân arsası	Kumkapı Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde Aya Nikola Kilisesi ⁷¹⁰
Şahhuban Vakfı: İstanbul Frenk Mahallesi'ndeki yahudihane ve dükkân arsası	Kumkapı Cüce Çeşmesi yakınındaki Aya Nikola Kilisesi ⁷¹¹
Kasımpaşa Vakfı: Arsa	Hızırilyas Kilisesi arsası ⁷¹²
Pirî Paşa Vakfı: Beş dükkân arsası	Galata'da kavm-i Nasârâ'ya ait Mariya Kilisesi ⁷¹³
Dâye Hâtun, Nefise Hâtun ve Mustafa Efendi Vakıfları: Dükkân arsası	Kumkapı Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde bulunan Çardak Kilisesi ⁷¹⁴
Cafer Ağa Vakfı: Arsa	Langa'da Kâtib Kasım Mahallesi'nde bulunan Meryem Ana Kilisesi ⁷¹⁵
İbrahim Paşa (Cedid) Vakfı: Dükkân arsası	Kumkapı Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde bulunan Çardak Kilisesi ⁷¹⁶
Hüsrev Kethüdâ Vakfı: "Karyağdı Odaları" arsası	Kumkapı Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde Ebiyalî Kilisesi ⁷¹⁷

⁷¹⁰ İŞS, 10, 81b/1 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

⁷¹¹ İŞS, 13, 44a/3 (B 1074/Şubat 1664).

⁷¹² İŞS, 10, 82b/2 (17 L 1072/3 Ağustos 1662). Belgede kilisenin nerede olduğu belirtilmemiş olmakla birlikte Yenikapı'da bulunan Acem Ermenileri'ne ait kilise olması muhtemeldir. Bkz. İŞS, 23, 71b (7 Ş 1108/1 Mart 1697).

⁷¹³ İŞS, 10, 83a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Bacr, bu kaydı da yine yanlış olarak "İŞS, 9, 82b" olarak göstermektedir. Bkz. Bacr, *Honored by the Glory of Islam*, s. 96; a. mlf, "The Great Fire of 1660", s. 171. İstibdal konusunda açık bir görüş olmaması sebebiyle, İmam ı Azam'ın 'sihhat lüzumu gerekli değildir' ilkesinden hareketle muamelelerde bir "istirdad" babı bulunmaktadır. Buna göre, mülk sahibi İmam ı Azam'ın görüşüne dayanarak arsasını vakfa vermekten vaz geçtiğini beyan eder ve mütevellî de, vakfiyelerde baş vurulduğu üzere, İmâmeyn i Hü mâmeyn katında sihhat lüzumuna gerek olmadığını söyleyerek istibdâlin sahih olduğunu ileri sürer. Bu durumda hakimî onayı ile mülk olan yerin vakıf ve vakıf olan yerin de mülk olduğu sabitlenmiş olarak istibdal gerçekleşir. Diğer bazı örnekler için bkz. İŞS, 9, 243a/1 (11 Ra 1072/4 Kasım 1661); İstanbul Mahkemesi 12, haz. Erol ve öte., s. 891-92, vr. 130b/2 (25 Ca 1074/25 Aralık 1663); İŞS, 18, 67a/1 vd. (S 1087/Nisan 1676); İŞS, 19, 134a vd. (7 S 1093/15 Şubat 1682), 156b/2 (12 Ra 1093/21 Mart 1682).

⁷¹⁴ İŞS, 10, 83a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

⁷¹⁵ İŞS, 10, 83b/2 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

⁷¹⁶ İŞS, 10, 84a/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

⁷¹⁷ İŞS, 10, 84a/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

Abbas Ağa Vakfı: On dört bab odadan kalan arsa	Yenikapı'da Ermeni Kilisesi ⁷¹⁸
Ayasofya Vakfı: Bir menzil arsası	Kumkapı Şeyh Ferhad Mahallesi'nde Ayazmalı Ermeni Kilisesi ⁷¹⁹
Abdüsselâm Vakfı: Dükkânlar ve yahudihaneden kalan arsa	Galata'da "Binalı Kilise" olarak bilinen kilise ⁷²⁰
Yasemin Hârun Vakfı: Balıkpazarı'ndaki dört dükkân arsası	Langa'da Hızırilyas Kilisesi ⁷²¹
Yakub Ağa Vakfı: Dükkânlardan kalan arsa	Galata'da Nerdübanlı (Aya Petro / Taş Merdivenli) Kilisesi ⁷²²
Handan Sultan Vakfı: Yahudihaneden bir bölüm arsa	[Yer bilgisi yoktur] ⁷²³

Tablodaki birinci sütunda da görüldüğü üzere, Cami ve Külliye'nin yapı-
lacağı bölgede istibdal edilen arsaların tamamı Müslüman vakıflarına ait olup,
bu vakıfların önemli bir kısmı da yahudihane sahibiydi.⁷²⁴ İstibdalın diğer ta-
rafında Valide Sultan'a ait arsaları ise Galata, Yenikapı, Kumkapı gibi yerlerde

⁷¹⁸ İŞS, 10, 85b/2 (14 L 1072/2 Haziran 1662). Kilisenin adı belgede geçmemekle birlikte, 83b/2 nolu kayıta geçen Meryem Ana Kilisesi olması muhtemeldir. Zira, kiliselerin bulunduğu bölge ve mahallenin aynı olması bir yana 83b/2 nolu kayıta kilisenin zirâ'ı 478 iken, 85b/2'de verilen zirâ' 470'tir. Ve bu 8 zirâ'lık fark dışında aralarında herhangi bir mesâha ve fiyat farkı da söz konusu değildir.

⁷¹⁹ İŞS, 10, 86a/2 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

⁷²⁰ İŞS, 10, 86b/3 (14 L 1072/2 Haziran 1662).

⁷²¹ EHM ŞS, 54, 82a/1 (Evh M 1074/Ağustos 1663).

⁷²² EHM ŞS, 54, 85a/3 (2 S 1074/5 Eylül 1663).

⁷²³ EHM ŞS, 54, 60a/2, (Evs N 1073/Nisan 1663). Belgenin tam transkripsiyonu için bkz. Ek-10.

⁷²⁴ Ayrıca bu bölgede kirada oturan Yahudilerin sakin oldukları yerlerin de yine Müslüman vakıflarına ait olduğuna dikkati çekmek gerekir. İlave örnekler için bkz. (Perviz Efendi Vakfı) İŞS, 9, 59b/4 (17 Za 1071/14 Temmuz 1661); (Ahmed Paşa Vakfı) İŞS, 9, 91a/2 (6 Z 1071/2 Ağustos 1661); (Hoca Hayreddin Vakfı) İŞS, 9, 110b/3 (5 M 1072/31 Ağustos 1661); (Sadi Efendi Vakfı) İŞS, 9, 174b/4 (6 Ra 1072/30 Ekim 1661); (Muhsin Efendi Vakfı) İŞS, 9, 195a/1 (28 Ra 1072/21 Kasım 1661); Eski Balıkpazarı Kapısı dahilinde Sarıcapaşa Mahallesi'nde Abbas Ağa Vakfı'na ait olup İlya v. David isimli Yahudinin icareteyle kiracısı olduğu bir ev için bkz. EHM ŞS, 47, 96b/2 (192), (19 Z 1060/13 Aralık 1650).

Hristiyanlara ait kiliselerin oluşturduğu görülmektedir.⁷²⁵ Zeytun Cemaati'ne ait sinagog arsasının bir bölümünün Ayasofya Vakfı'na ait mukataalı bir yer olması da dikkati çekmektedir.⁷²⁶

Bu istibdal kayıtları da göstermektedir ki, 1660 Galata ve İstanbul yangınları Hatice Turhan Sultan'a, düşündüğü projesini gerçekleştirmesi yönünde dolaylı olarak önemli bir fırsat sağlamıştır. İstanbul yangınıyla birlikte, Cami ve Külliye'nin yapılacağı mekân herhangi bir yıkım bedeli ödenmeksizin doğal bir şekilde inşaat için hazır hale gelmiş, gerçekleştirilen dönüşüm yalnızca bölgedeki arsaların hukuki olarak Hatice Turhan Sultan Vakfı'na devrinden ibaret kalmıştır.

c. İstanbul ve Galata'da Kamulaştırılan Gayrimüslim Mabetlerinin Satışları

Hatice Turhan Sultan'a temlik⁷²⁷ edilen arsalar olduğu gibi, çeşitli şekillerde kendisinin satın aldıkları da olmuştur. Bunlardan bir kısmı, yanmış kilise ve sinagog arsaları olup “muhterik olan kenîse-i kadîmelerinin arsasının mâliki ve bânisi ma'lûm olmamağla cânib-i mîrîye âid olduğu”⁷²⁸ şeklinde atıf yapılan fetvaya istinat edilerek kamulaştırılmış, bir kısmı Padişah IV. Mehmed tarafından annesine temlik edilmiş, diğer bir kısmı tebaadan Müslüman şahıslara, bazıları da bu şahıslar eliyle yine Hatice Turhan Sultan'a satılmıştır.

Eminönü'ndeki mimari dönüşümün gerçekleşmesini sağlayan ve yukarıda değinilen ferman uyarınca, yangın sonrasında “kadîme” olması nedeniyle kamulaşan ve talip olanlara satılan sinagog ve kilise arsaları tabloda gösterilmiştir.

⁷²⁵ Tjana Krstić, Galata'daki Moriskolarla ilgili bir çalışmada, bu bölgede kamulaştırılan kiliselerin Katoliklere ait olduğunu ifade etmektedir. Halbuki kamulaştırılan ve sonrasında temlik edilen kiliseler arasında Ortodokslara ait olanlar da bulunmaktaydı. Bkz. Tjana Krstić, “Contesting Subjecthood and Sovereignty in Ottoman Galata in the Age of Confessionalization: The Carazo Affair, 1613-1617”, *Oriente Moderno*, c. 93 (2013), s. 451.

⁷²⁶ İŞS, 10, 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662). “arsasının bir mikdârının Ayasofya-i Kebîr Vakfı'na senede elli beş akçe mukâta'ası olup”.

⁷²⁷ İpşirli, “Temliknâme”, *DİA*, c. 40, s. 430.

⁷²⁸ İŞS, 9, 273a/1 (1 B 1072/20 Şubat 1662); İŞS, 10, 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662).

Mahallesi	Cemaati	Alıcısı	Fiyatı (akçe)
Hobyar	Büyük Sisilye	Mustafa Ağa b. Murad ⁷²⁹	18.000
Hobyar	Küçük İstanbul	Ümmühani Hatun ⁷³⁰	9.000
Hobyar	Küçük İstanbul	Haseki Hacı Mehmed Ağa b. Durmuş ⁷³¹	5.000
Hobyar	Alaman	Ahmed Efendi b. Hacı Hasan ⁷³²	15.000
Sarı Demirci	İtalya ve Borlu	Sabri Mehmed Efendi ⁷³³	20.000
Elvanzâde	Borlu	Mehmed Çelebi ⁷³⁴	8.000
Balkapanı	Dimetoka	Mahmud Odabaşı ⁷³⁵	22.000
Hobyar	Aragon	Yusuf Ağa b. Hüseyin ⁷³⁶	15.000
Hocapaşa Meydancık	Büyük Sisilye	Mustafa Ağa b. Murad ⁷³⁷	18.000
Çelebioğlu	Hanan	Şeyhülislâm Mehmed Efendi ⁷³⁸	10.000
Hobyar	Küçük Sisilye	Ahmed b. Mehmed	30.000
		Anadolu Kazaskeri Abdülkadir Efendi ⁷³⁹	49.000
Rüstem Paşa Camii Papasoğlu Hanı civarında	Zeytin	Hacı Mehmed Efendi b. Himmet ⁷⁴⁰	46.000
		Hatice Turhan Sultan ⁷⁴¹	50.000

⁷²⁹ İŞS, 9, 273a/1 (1 B 1072/20 Şubat 1662).

⁷³⁰ İŞS, 9, 140b/4 (21 M 1072/16 Eylül 1661).

⁷³¹ İŞS, 9, 86b/1 (17 Z 1071/13 Ağustos 1661).

⁷³² İŞS, 9, 85b/4 (Z 1071/Temmuz 1661).

⁷³³ İŞS, 9, 140b/2 (21 M 1072/16 Eylül 1661).

⁷³⁴ İŞS, 9, 144a/2 (4 S 1072/29 Eylül 1661).

⁷³⁵ İŞS, 9, 178a/3 (3 Ra 1072/27 Ekim 1661).

⁷³⁶ İŞS, 9, 216b/2 (25 R 1072/18 Aralık 1661).

⁷³⁷ İŞS, 9, 273a/1 (1 B 1072/20 Şubat 1662).

⁷³⁸ İŞS, 9, 71b/1 (2 Z 1071/29 Temmuz 1661).

⁷³⁹ İŞS, 10, 53a/3 (20 N 1072/9 Mayıs 1662).

⁷⁴⁰ İŞS, 9, 52b/2 (11 Za 1071/8 Temmuz 1661).

⁷⁴¹ İŞS, 10, 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662). Söz konusu belgeden bu sinagogun bulunduğu arsanın bir kısmının Ayasofya Vakfı'ndan kiralandığını da öğrenmekteyiz: "arsasının bir mikdârının Ayasofya i Kebir Vakfı'na senede elli beş akçe mukâta'ası olup ...".

Galata ve Eminönü çevresinde temlik edilen veya satılan kiliseler de aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Satılan bu yerlere, dinî amaçlar dışında konut veya dükkân gibi sivil özellik taşıyan binaların yapılması temel şartı teşkil etmiştir.

Mahallesi	Kilise / Aidiyeti	Alıcısı	Fiyatı (akçe)
Beyazıt (Galata)	Hızırilyas / Rum	Hasan Ağa b. Ahmed ⁷⁴²	30.000
Bereketzâde (Galata)	Aya Petro (Taş Merdivenli) / Frenk	Tercüman Georgi v. Lazari ⁷⁴³	60.000
Bereketzâde (Galata)	Aya Hristoti / Rum	Kostantin v. Andriye ⁷⁴⁴	42.000
Bereketzâde (Galata)	Aya Yorgi / Frenk	Riboli v. Martin ⁷⁴⁵	31.000
Meydancık (Galata)	Saint Sebastien	Yani v. Nikola ⁷⁴⁶	20.500
Balıkpazarı (Galata)	Kilise-i Kebire / Frenk	Sabri Mehmed Efendi ⁷⁴⁷	25.000
Balıkpazarı (Galata)	1) Sakira Françesko / Frenk 2) Santa Anna / Frenk	Asir v. Anton, Ciovanni v. Carlo, Nikola v. Franko, Françesko v. Ciovanni, Tomar v. Bataşna, Alton v. İstefan, Dominico v. Ciovanni ⁷⁴⁸	380.000
Karaköy (Galata)	Aya Yani / Rum	Anaştaş v. Adam ⁷⁴⁹	60.000
Tahtaminare (İstanbul)	Kasım Kilisesi / Rum	Anaştaş v. Adam ⁷⁵⁰	14.000
		Andron v. Rozmari ⁷⁵¹	16.000

⁷⁴² İŞS, 9, 86b/2 (17 Z 1071/13 Ağustos 1661).

⁷⁴³ İŞS, 9, 96b/3 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661).

⁷⁴⁴ Belgede belirtildiğine göre bu kilise "Taş Merdivenli Kilise" olarak da adlandırılmaktaymış. İŞS, 9, 96b/4 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661).

⁷⁴⁵ İŞS, 9, 97a/1 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661).

⁷⁴⁶ İŞS, 9, 97a/2 (21 Z 1071/17 Ağustos 1661).

⁷⁴⁷ İŞS, 9, 140b/3 (21 M 1072/16 Eylül 1661).

⁷⁴⁸ İŞS, 9, 247b/1 (28 Ca 1072/19 Ocak 1662)

⁷⁴⁹ Yeri ilk önce Abdurrahman Efendi satın almış, Anaştaş'a da kendisi satmıştır. İŞS, 9, 253b/2 (10 C 1072).

⁷⁵⁰ İŞS, 9, 136b/1 (24 M 1072/19 Eylül 1661). Belgede ifade edildiğine göre söz konusu kilise 1633'te yanmıştır. Anlaşıldığına göre kilise tamir ettirilememiş ve uzun bir zaman atıl vaziyette kalmıştır.

⁷⁵¹ İŞS, 9, 140b/3 (28 M 1072/23 Eylül 1661). Andron bu kilise arsasını Anaştaş v. Adam'dan satın almıştır. Bu kilisenin de 1633'te yanmış ve uzun süre atıl kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

Tahtaminare (İstanbul)	Hızırilyas / Rum	Anaştas v. Adam ⁷⁵²	10.000
Fenerkapı (İstanbul)	Hızırilyas / Rum	Hüseyin b. Abdür-rauf	?
		Yorgi v. Hristodoli ⁷⁵³	20.000

Kilise-i Kebîre Vakfı'na ait olup Meydancık Mahallesi'nde bulunan bir francala fırını da tamamen yanan binalardandır. Bu binanın bulunduğu arsa da ferman gereği kamulaşmış olup müzayede ile satışa çıkarılmıştır. Müzayede sonucunda arsa, en yüksek fiyatı (25.000 akçe) veren, biri Müslüman diğeri gayrimüslim iki ortağın mülkiyetine geçmiştir.⁷⁵⁴

d. Hatice Turhan Sultan'ın Yenicami Vakfıyesi

Hatice Turhan Sultan, önceki hanım ve valide sultanlar gibi, kendi adına bir hayır eseri bina etmek suretiyle hem dinen hem de siyaseten oldukça kıymetli bir şey yapmış olacaktı. Bu itibarla, payitahtın gözde bir mevkiini, üstelik yaşanan büyük bir afetin akabinde mamur hale getirmenin yollarını aradığı ve dönüştürücü bir düşünce yapısına sahip olduğunun belirgin işaretlerini taşıyan Yenicami Külliyesi'nin yapılmasına vesile olduğu ve bunun için yüksek bir değere sahip muhtelif bölgelerdeki emlakını, kurduğu vakıf çatısı altında topladığı, vakfiyesinden⁷⁵⁵ tespit edilebilmektedir.

Metni uzun ve içeriği çok geniş olan vakfiyenin burada bir tahlilinden ziyade Hatice Turhan Sultan'ın, Cami ve hizmetli giderleri için vakfettiği yerlere dikkat çekilmiştir. Valide Sultan "cami, türbe, mektephane ve diğer müştamilâtın mevacib ve mesârif-i lâzımı için" vakfettiği emlakının bir kısmı İstanbul'da, bir kısmı ise Rumeli'nde bulunmaktadır. İstanbul'daki emlak; Yeniciami çevresinde 1 börekçi fırını, 4 dükkân, 2 kahve dükkânı, farklı ölçülerde

⁷⁵² İŞS, 9, 136b/2 (24 M 1072/19 Eylül 1661).

⁷⁵³ Yorgi bu kilise arsasını Hüseyin b. Abdür-rauf'tan satın almıştır. İŞS, 9, 142b/3 (2 S 1073/16 Eylül 1662).

⁷⁵⁴ İŞS, 9, 140b/1 (25 M 1072/20 Eylül 1661).

⁷⁵⁵ Vakfiye'nin aslı Süleymaniye Kütüphanesi, No: 150'de bulunmaktadır. Birtakım ek-sik ve hataları bulunmakla birlikte çevirisi Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yayımlanmıştır. Bkz. *İstanbul Yeni Cami ve Hünkar Kasrı*, VGM, İstanbul 1944; Ayrıca bkz. Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 259-61.

4 boş arsa, Mahmudpaşa'da ve Araplar Mahallesi'nde birer arsadan oluşmaktadır. Rumeli'ndeki emlak ise; İzdin kazasında merkez kasaba, 4 köy, muhtelif çiftlikler, pirinç tarlaları ve iskele gelirleri; Yenişehir'de 13 köy; Haslar nahiyesinde 1 köy; Velin kazasında 5 köy ve 2 çiftlik ile Alasonya kazasında 13 köyü kapsamaktadır.⁷⁵⁶

Hatice Turhan Sultan'ın kurduğu vakfın, sadece yangın sonrasında gerçekleştirilen temlik ve istibdaller ile varlık kazanmadığını göstermesi bakımından vakfiyedeki bu bilgiler önemlidir.

3. SÜRGÜN POLİTİKASININ YANGIN SONRASINA YANSIMALARI: YAHUDİLERİN EMİNÖNÜ'NDEN İHRACI ve MERKEZİN YENİDEN PLANLANMASI

İmparatorluğun başkentinde büyük bir tahribata neden olan 1660 yangınının, şehrin panoramik değişimine estetik katkı sağlayacak bir ortam oluşturacağı, muhtemeldir ki, tahmin edilmiyordu. Hatice Turhan Sultan'ın cesur kararıyla gerçekleşmiş olan bu dönüşüm, İstanbul'a mimari yönden önemli bir farklılık kazandırmıştır. Bölgede yoğun olarak yerleşik bulunan ve ticarette etkili olan Yahudilerin önemli bir kısmı ellerindeki yerleri Müslümanlara devrederek Hasköy ve Balat'a göçmüşlerdir. Yanan kimi sinagog arsaları ise "kadîme" oldukları gerekçesiyle mirî/kamu malı olarak devletin kontrolüne geçmiştir.

a. Osmanlı'da Fetih, Sürgün ve İskân Politikası

Osmanlılar, bilindiği üzere, fethettiği yerlerde öncelikli olarak gerek güvenlik ve gerekse ekonomik saiklerle bir sürgün ve iskân politikası uygular, gerekli tasarruflarda bulunurlardı. Osmanlı tarihinin klasik döneminde fetihler nedeniyle bu yönetime sık başvurulmuş, İstanbul başta olmak üzere gerekli görülen bölgelerdeki nüfus yapıları da bu yolla şekillendirilmiştir.⁷⁵⁷ Kolay inti-

⁷⁵⁶ "Dârüssaltanatı'l-Âliyye Kostantıniyyeti'l-mahmiyye'de vâki' olan emlak-i mu'ayyene ve akârât-ı mübeyyenedir ve kısm-ı sâni Rumili'nde vâki' olan emlak-i muharreredir". Bkz. *İstanbul Yeni Cami ve Hünkar Kasrı*, s. 76-77; Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 259-61

⁷⁵⁷ Konu hakkında etraflı bilgi için bkz. Ö. Lutfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 11 (1949-1950), s. 529,545; Ayrıca bkz. Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities", s. 128

bak sağlanabilecek bir durum olmayan sürgünün, Müslüman veya gayrimüslim bütün tebaayı etkilediğini söylemek mümkündür.⁷⁵⁸ Bu nedenle, gerektiğinde büyük vakıflara ve mülk sahiplerine örfi, olağanüstü bazı hizmet ve salgınlar yüklenebilmekte, bunun karşılığında kendilerine müdahale ve sürgünlerden hariç tutulduklarını belgeleyen “muafiyetnâmeler” verilebilimekteydi.⁷⁵⁹

Gelibolu'nun fethedilmesi üzerine gaza ve akınlara katılabilecek Kara Araplar ve Karesi bölgesindeki birçok Müslüman ailenin buraya sürgün edilmesi Osmanlı'daki ilk örneklerdendir. Bu süreçte aktif rolü bulunan Süleyman Paşa, buradaki Hıristiyan askerleri de ileride herhangi bir soruna yol açabilecekleri kaygısıyla Karesi'ye sürgün ettirmiştir.⁷⁶⁰ Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra şehri şenlendirme amacına matuf olmak üzere gerçekleştirdiği benzer politika, şehrin Bizans dönemindeki evrensel kimliğinin yeniden inşasında önemli bir işlev görmüştür. Evliya Çelebi, fetihten sonra şehre nakledilen muhtelif kaza ve köylerdeki reayanın geldikleri yerleri de belirterek konuyu şu şekilde nakleder:

“ve'l-hâsıl ol asırda dest-i Âl-i Osmân'da ne kadar şehr-i azîmler var ise cümlesinden Ummet-i Muhammed'i ehl-i iyâlleri ile İslâmbol'a götürüp izzâz [u] ikrâm idüp ma'mûr [u] âbâdân itdiler. Anınçün İslâmı bol ismiyle müsemmâ olup ile'l-an Gulgule-i Rûm, Velvele-i Rûm, Tantana-i Rûm oldu.”⁷⁶¹

Fetihle birlikte uygulanan bu zorunlu iskân politikası neticesinde İstanbul'un “şenlenmesi” sağlanmıştır. Diğer taraftan Fatih, ticaret bakımından önemli bir merkez olan Eminönü civarında - Şuhud (Cuhud-Çıfıt) Kapısı ile Zindankapı arasını kapsamaktadır- fetih öncesinde yaşayan Venedikliler'in buraya yeniden yerleşmelerini yasaklamıştır.⁷⁶²

⁷⁵⁸ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 141-142; Ayrıca bkz. Birnbaum, *Gracia Mendes*, s. 90'dan naklen Joseph R. Hacker, “The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire”, *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, der. A. Rodrigue, Bloomington 1992, s. 1-65.

⁷⁵⁹ Barkan, “Sürgünler”, s. 546.

⁷⁶⁰ İnalçık, “Methods of Conquest”, s. 122-123.

⁷⁶¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 45-46.

⁷⁶² Halil İnalçık, “Jews in the Ottoman Economy and Finances 1450-1500”, *The Islamic World from Classical to Modern Times, Essays in Honour of Bernard Lewis*, ed. C. E. Bosworth,

Fatih, İstanbul'a Müslümanları getirmekle kalmamış, Hristiyan ve özellikle Yahudilerden oluşan birçok unsurun Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a sürgün edilmeleri için fermanlar çıkarmıştır. Balkan Yahudilerinin tamamı, ekonomiyi canlandırmaları için İstanbul'a getirilmiştir.⁷⁶³ Bu nakilden dolayıdır ki, Bizans dönemindeki Yahudi cemaatlerinin yerleşim haritaları neredeyse tamamen değişmiş,⁷⁶⁴ hatta B. Lewis'in ifadesine göre, Anadolu ve Balkanlar'da tek bir Yahudi dahi kalmamıştır.⁷⁶⁵ 1477 yılında Yahudiler, Müslümanlar ve Rumlardan sonra nüfus bakımından üçüncü büyük millet grubunu teşkil etmişlerdir.⁷⁶⁶ Sürgün yoluyla gelen Yahudiler Eminönü, Sirkeci, Tah-takale, Mahmudpaşa, Eğrikapı, Balat, Hasköy, Yedikule ve Samatya'da iskân edilmişlerdir. Bunlardan Eminönü ve çevresinde görülen yoğunlaşma diğer yerlere göre daha fazladır.⁷⁶⁷ 1455 yılı tahrirlerinde Galata'da kayıtlı olan fakat, 1477 tahrirlerinde görünmeyen kırk Yahudi ailenin de sonraki bir tarihte Eminönü'nde iskân edildiklerine işaret etmektedir.⁷⁶⁸ 1540 ve 1545 yıllarında yapılan tahrirlerde Galata'da hiçbir Yahudi'ye tesadüf edilmemesi de dikkat çeken bir bilgi olarak zikredilmelidir.⁷⁶⁹

Chales Issawi, Roger Savory and Abraham L. Udovitch, The Darwin Press, Princeton 1994, s. 513.

⁷⁶³ Diğer taraftan, Fatih'in fetihten sonra ganimet olarak şahsına kalan esirlerin bir kısmını serbest bırakarak Haliç kıyısına yerleştirmesi ve fidyesini veren diğer esirlerin de yine bir süreliğine vergiden muaf olarak şehirde kalmalarına izin vermesi, söz konusu sürgün ve iskân politikasının fetihle birlikte kazandığı ivmeyi göstermektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 45-46; Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, s. 18; İnalçık, "İstanbul", *EP*, s. 225; a. mlf., "İstanbul: Türk Devri", s. 221; a. mlf., "İstanbul", *Historic Cities of the Islamic World*, s. 184; a. mlf., "Jews in the Ottoman Economy and Finances 1450-1500", s. 513; a. mlf., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1: 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren yay., İstanbul 2000, s. 69; Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities", s. 128; Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 45-46.

⁷⁶⁴ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 46.

⁷⁶⁵ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 141-143.

⁷⁶⁶ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, trns. Norman Itzkowitz, Colin Imber, Weidenfeld and Nicholson, London 1973, s. 141.

⁷⁶⁷ Yerasimos, "La Communauté Juive d'Istanbul", s. 121-25.

⁷⁶⁸ İnalçık, "Jews in the Ottoman Economy and Finances", s. 514; Minna Rozen, "Public Space and Private Space Among the Jews of Istanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", vol. 30, (1998), s. 332.

⁷⁶⁹ Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Galatası [1453-1600]*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 165'ten naklen BOA, Tapu Tahrir Defteri, nr. 210 ve 240.

1571'de fethedilen Kıbrıs'ın şenlendirilmesi ve güvenliğinin sağlanabilmesi amacıyla Anadolu, Karaman, Rum ve Zülkadiriye vilâyetlerindeki tebaanın bir kısmı da 1572'de buraya sürgün edilmiştir. İşleyecek yerleri olmayanlar, muhtelif zanaatkarlar, yerlerini bırakıp terkeden kaçkınlar, halk arasında eşkiyalık (şirret ve şakâ) ile tanınanlar gibi toplumun her sınıfından ve her on aileden bir aile, iki yıl vergi muafiyeti getirilerek sürgün ve iskân edilmiştir. Mülk sahibi veya kiracı olanların ellerindeki yerleri satmaları veya devretmeleri de bir emir olarak kendilerine iletilmiştir.⁷⁷⁰ Örneğin, 1576 yılında Safed'den Kıbrıs'a bin Yahudi aile getirilmiştir.⁷⁷¹ Daha sonra beş yüz ailenin daha nakli istenmişse de, Safed Kadısı'nın bu nakil sonucunda şehrin ekonomisinin zora gireceği şeklindeki bildirimi üzerine bu karardan vazgeçilmiş, bunun yerine Selânik'ten Safed'e gitmeyi arzu eden 100 Yahudi istekleri hilafına Kıbrıs'ta iskân edilmiştir.⁷⁷²

Gerçekleştirilen fetihler sonrası yürütülen nüfus politikalarında dikkat çeken bir diğer önemli örnek, XV. yüzyılda Anadolu'dan 1.025 Müslüman ailenin, bir Hristiyan yerleşim yeri olan Bulgaristan'ın Pravadi kazasına sürgün edilmesidir. Bunun yanı sıra, asilerden olması muhtemel bir grup Arnavut da Trabzon'a sürgün edilmiştir. Özellikle Balkanlar'da uygulanan bu politikalar sonucunda azımsanmayacak oranda bir etnik nüfus değişimi gerçekleşmiştir.⁷⁷³

Bu bilgilerden de anlaşılmaktadır ki, sürgün ve iskân politikaları fetih, imar, güvenlik, stratejik ve ekonomik gerekçelere bağlı olarak uygulanmıştır. Bundan dolayı, Osmanlı topraklarında yaşanan demografi transferleri ele alınırken, Ö. L. Barkan'ın ifadesi ile "insan vergisi"⁷⁷⁴ olan sürgünlerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

⁷⁷⁰ Barkan, "Sürgünler", s. 550-552; İnalçık, "Methods of Conquest", s. 123.

⁷⁷¹ Lewis, *İslam Dûnyasında Yahudiler*, s. 141-144; Birnbaum, *Gracia Mendes*, s. 90; Ferimanların metinleri ve değerlendirmeler için bkz. Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of Jews in the Ottoman Empire*, The Israel Oriental Society, Jerusalem 1952, s. 31-34.

⁷⁷² Birnbaum, *Gracia Mendes*, s. 90.

⁷⁷³ İnalçık, "Methods of Conquest", s. 123-129.

⁷⁷⁴ Barkan, "Sürgünler", s. 547.

b. Osmanlı Topraklarındaki Yahudi Hareketliliği: Göç ve Sürgünler

Bizans İmparatorluğu'na kadar uzanan Yahudilerin Osmanlı topraklarındaki tarihi, İstanbul'un fethiyle birlikte uygulanan dönüştürücü politikalarla evrilerek devam eden geniş bir zaman dilimini kapsar. Osmanlı Yahudileri olarak adlandırılan tebaa, bilindiği gibi, homojen olmayan, çok çeşitli cemaatlerden müteşekkil, farklı coğrafyalardan sürgün veya göç yoluyla Osmanlı topraklarına yerleşmiş ve farklı gelenekleri bünyesinde taşıyan bir unsur olarak dikkati çeker.

Uriel Heyd, cizye defterlerine göre Osmanlı Yahudilerinin 'sürgün' ve 'kendi gelen' şeklinde iki grup olduklarını, başka kaynaklarda da üçüncü grup olarak Edirneli Yahudiler Cemaati'nden bahsedildiğini söylemektedir. İstanbul Yahudilerinin hakim unsuru olarak kabul görmesinden dolayı bu cemaatin söz konusu kaynaklarda özel olarak anıldığı anlaşılmaktadır. İstanbul'a Fatih Sultan Mehmed tarafından Selânik ve Edirne'den getirilen bu cemaat, fetih-ten önce İstanbul'da yerleşik olan Karay Yahudileriyle birlikte "Mahalle-i el-Yahudiyyîn el-Edirneviyyîn" adıyla bilinen mahallede meskun idi.⁷⁷⁵ Söz konusu mahalle, Yıldız Hamamı,⁷⁷⁶ Bahçekapı ve Balıkpazarı kapısının kuşattığı bir bölgeyi içine almaktaydı.⁷⁷⁷

'Sürgün' olarak tanımlanan Osmanlı Yahudileri, fetih öncesi İstanbul'da ve Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde yaşayan Romaniot Yahudilerdir. İber yarımadasından Osmanlı topraklarına sığınan Sefardik Yahudiler ise

⁷⁷⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 45; Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul", s. 304; Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities", s. 128; *Sürgün, Kendi gelen ve Edirne cemaatlerinden ayrıca bahseden iki ferman için bkz. Ahmet Refik, On Altıncı Asırda*, s. 55-56 (2 S 994/23 Ocak 1586; 20 Ra 994/11 Mart 1586); Bu belgeler ışığında üç farklı cemaat temasına da vurgu yapan bir başka çalışmanın ilgili bölümü için bkz. Abraham Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, vol. 17, no: 3 (Jan. 1927), s. 256-57; Osmanlı Devleti nezdinde Edirne Cemaati'nin farklılığını tespit eden kaynak ve çalışmalar için bkz. Fenârîzâde Muhyiddin (Toplayan), *Defter-i Evkâf-ı Cami'-i Şerif-i Ayasofya*, s. 185 / yeni s. 113; Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s. 18; Şişman, "İstanbul Karayları", s. 100; E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul*, s. 18 ve 79; Tekindağ, "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden", s. 169; Yerasimos, "La Communauté Juive d'Istanbul", s. 114-15; Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 190.

⁷⁷⁶ Evliya Çelebi'nin Çıfıtkapısı olarak zikrettiği Yıldız hamamı, bugün Sirkeci istikametinde bulunan üst geçidin olduğu noktada yer almaktaydı. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 137; Ayrıca bkz. Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, s. 25.

⁷⁷⁷ E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, VUM, Ankara 1958, s. 18.

'kendi gelen' tanımlaması ile ikinci grubu oluşturmaktadır.⁷⁷⁸ Sefardik Yahudiler ilk olarak, İspanya'da dinlerini değiştirerek Hristiyanlığa geçmeleri ya da mallarını bırakarak İspanya'yı terk etmeleri arasında bir tercihte bulunmak zorunda bırakılmışlar ve 1492 yılından itibaren İstanbul'a gelmeye başlamışlardır. Bunların bir kısmı Portekiz'e geçerek hayatlarına burada devam etmişler, fakat çok geçmeden İspanya'dakinden daha zorba bir muameleye maruz kalarak dinlerini değiştirmeye zorlanmışlardır. Bir kısmı İstanbul'a kaçmayı başarmış, bir kısmı ise din değiştirmiş gibi görünmeyi tercih ederek yerlerinde kalmışlardır. İber yarımadasından Osmanlı topraklarına yönelen bu ikinci Yahudi göç dalgası 1497 yılında gerçekleşmiştir. Portekiz'de kalmayı tercih eden bu "yeni Hristiyanlara" (Marranoslar)⁷⁷⁹ karşı 1506 yılında Lizbon'da bir ayaklanma olmuştur. Bunun üzerine göç etme izni verilenlerin birçoğu, varmayı ilk düşündükleri yer olan İstanbul'a yönelmiştir. Bu göç dalgası, 1521'e kadar yoğun bir şekilde olmak üzere, XVII. yüzyılın ilk yıllarına kadar devam etmiştir.⁷⁸⁰ Sonuç olarak, Osmanlı topraklarına göç eden yaklaşık 90.000 Sefardik

⁷⁷⁸ Osmanlı Yahudilerinin cemaat adları da geldikleri yerlere göre farklı farklı olup bir kısmı şu şekildedir. **İber yarımadası = İspanya - Portekiz (Sefardik Yahudiler):** Gerüş, Katalan, Aragon, Kordova, Hamon, Mayor, Sinyora, Portakal; **Cüney İtalya:** Kalabriya, Büyük Sisilye, Küçük Sisilye, Messina; **Almanya:** Alaman; **Macaristan:** Budin; **Balkanlar:** İzdin, Ağrıboz, Dimetoka, Büyük Selânik, Küçük Selânik, Siroz, Ohri, İstip, Kesterye, Karaferye, Yanbolu, Niğbolu vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul", s. 304; Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1980, s. 178-180, 186-188; Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 47-48; Bu arada, özellikle 1633 Cibali ve 1660 İstanbul yangınları dolayısıyla, bu yangınların meydana geldiği İstanbul yarımadasında yaşayan Romaniot Yahudilerin yerlerini kaybetmesi ve devletin uygulamış olduğu demografik transferlerle Romaniot ve Sefardik Yahudiler birbirine karışmış, Sefardiklere ait havralar ortak mabedler halini almış ve bunun neticesinde de Sefardik Yahudiler daha görünür olmuşlar ve ön plana çıkmışlardır. Bkz. Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul", s. 313; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. M. Ali Kılıçbay - Enver Özcan, c. 1, TTK, Ankara 1990, s. 58.

⁷⁷⁹ Marranos'un kelime anlamı "domuz" demektir. Portekiz ve İspanya'da bu anlamdan mülhem olmak üzere, Hristiyan gibi görünmesine rağmen, Yahudilik inancını ve ibadetlerini sürdürdüğü düşünülen ve mecaz olarak da "domuzca karaktere ve huylara sahip kişi" anlamlarına gelmektedir. Bkz. Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, Çev. Nurettin Elhüseyni, 3. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 23.

⁷⁸⁰ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, s. 23; Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 47-48; İnciyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 17; Rhoads Murphey, "Jewish Contributions to Ottoman Medicine, 1450-1800", *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History Fifteenth Through the Twentieth Century*, ed. Avigdor Levy, Syracuse University Press, New York 2002, s. 66; Bilindiği gibi İber Yarımadası'nda Yahudilerle yüzyıllarca bir arada yaşama sanatını (convivencia) gerçekleştiren, üstelik Yahudilere bu imkânı sunan Müslümanların (Müdeccenler=Moriskolar) da aynı kaderi

Yahudi, İstanbul başta olmak üzere Balkanlar ve Safed'e yerleştirilmişlerdir.⁷⁸¹ H. Dernschwam'ın "Yeryüzünde herhangi bir memlekette Yahudiler kovuldular mı doğruca Türkiye'ye gelirler"⁷⁸² ifadesi, adı geçen topluluk için Osmanlı memleketinin önemini vurgular niteliktedir.

Yahudilerin gerek Doğu gerekse Batı Avrupa'dan Osmanlı topraklarına olan göçleri, yukarıda zikredilen bu tarihlerle sınırlı değildir. Söz konusu göçlerin merkezlerine ve tarihlerine göz atıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

1376'da Macaristan'dan,⁷⁸³ 1394'te Fransa'dan⁷⁸⁴ ve 1470'te de Bavyera'dan

paylaşmışlardır. 1492 yılından itibaren sistematik olarak Hristiyanlaştırılan, dil ve dinleri yasaklanan, İslâm'a dair her eylem ve söylemlerinin en ağır cezalarla karşılandığı İspanya'da (Endülüs) engizisyon kırımına maruz kalan Moriskolar'ın yaşadıkları da Aragon, Gerüş, Kastilya, Katalan, Kordova, Sinyora Yahudilerinin başlarından geçenlerden pek farklı değildir. İspanya'dan "kovulan" Müslümanlardan gerek burada kalıp dinlerini gizleyerek yaşamak zorunda kalanlar, gerekse buradan hicretleri sırasında korsan ve haydutların her türlü kötülüğüne maruz kalan ve telef olanların tarihi, bir kısım Yahudi yazarların bu dönemi ve olayları anlattıkları çalışmalarında kendine her nedense pek de yer bulamamaktadır! İspanya (Endülüs) Müslümanlarının trajik tarihi hakkında bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, c. 2, Eren Yay., İstanbul 1990, s. 91-109; Kürşat Demirci, "Engizisyon", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 238-41; Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 211-25; a. mlf., "Moriskolar", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 288-91; Lewis, *Çatışan Kültürler*, s. 31-35; Benafri Chakib, *Endülüste Son Müslüman Kalıntısı Moriskoların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492 - 1614)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1989; Lütfi Şeyban, *Mudejares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz yay., 2. bs., İstanbul 2010; a. mlf., *Reconquista: Endülüste Müslüman Hristiyan İlişkileri*, İz yay., İstanbul 2003; İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı*, İSAM Yay., İstanbul 2007, s. 77-89; Moriskoların Osmanlılar tarafından kabul edilmeleri, gördükleri zulümlerden dolayı yardım talepleri, yapacakları göç dolayısıyla kendilerine herhangi bir zarar gelmemesi gibi konularda yapılmış olan yazışmalar Benafri Chakib'in ilgili tezinde yer almış olup, Abdeljelil Temimi tarafından da derlenerek yayımlanmıştır. Bkz. Abdeljelil Temimi, *Le Gouvernement Ottoman et le Problème Morisque*, Zaghuan 1989; İstanbul'a gelen Moriskolar'ın Galata'da Arap Camii etrafında yerleştikleri bilinmektedir. Evliya Çelebi, İstanbul'u muhasarası sırasında Mesleme b. Abdülmelik'in yaptırdığı ve Cami'nin bu nedenle "Arap" ismiyle anıldığı şeklinde bir inanıştan bahsetmekteyse de Semavi Eyice, bunun doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahname*, c. 1, s. 182-83; Semavi Eyice, "Arap Camii", *DİA*, c. 3, İstanbul 1991, s. 326; Konu hakkında ayrıca bkz. Halil İnalcık, "Osman Galata: 1453-1553", *Essays in Ottoman History*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 325; Bulunur, *Osmanlı Galatası*, s. 179-83.

⁷⁸¹ İnalcık, "Jews in the Ottoman Economy and Finances", s. 514.

⁷⁸² Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya*, 147; Bu cümlemin bir başka şekildeki ifadesi şöyledir: "Nereden sürülmüş olurlarsa olsunlar, haşarat gibi Türkiye'ye üşüşüyorlar." bkz. Birnbaum, *Gracia Mendes*, 93.

⁷⁸³ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, s. 21.

⁷⁸⁴ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. 2, s. 110.

çıkarılan Yahudilerin, o dönemlerde Osmanlı toprakları içinde yer alan Ragusa (Dubrovnik), Edirne, Selânik ve İstanbul'a geldikleri görülmektedir.⁷⁸⁵ Bavyera'dan çıkarılan Yahudilerin büyük kısmı Hasköy'e yerleşmişlerdir.⁷⁸⁶ 1420'de, Bizans ile yapılan anlaşma gereği Venediklilerin kontrolüne geçen Selânik'te yaşayan Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki başkenti olan Edirne'ye göçmüşlerdir.⁷⁸⁷ Bunların yanı sıra, 1520'de Budin'deki ve 1537'de Pulya'nın Papalık kontrolüne girmesiyle buradaki Yahudiler Osmanlı topraklarına gelmişlerdir.⁷⁸⁸ 1540 ve 1550'lerde de Katolik Avrupa'dan göçlerin devam ettiği bilinmektedir. XVI. yüzyılın sonunda İtalya'daki Yahudiler buradan sürülmüşler, bunların yanında başka bölgelerden birçok Yahudi de herhangi bir sürgüne maruz kalmaksızın kendi istekleri ile Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Epstein'in de belirttiği gibi özellikle XV. ve XVII. yüzyıllar arasındaki iki yüzyılı aşkın bir dönemde Batı Avrupa'da yaşanan Yahudi karışıklığı ve akabinde meydana gelen karışıklıklar, haçlı seferleri ve veba gibi sebeplerden kaynaklanan göçlerin istikameti çoğunlukla Osmanlı toprakları olmuştur.⁷⁸⁹ Bu göçlerin zaman içinde nasıl bir seyir izlediği tahrir kayıtlarından tespit edilebilmektedir. Bu kayıtlara göre İstanbul'da 1477 yılında 1.647 olan Yahudi hane sayısının 1535 tarihli tahrirde 8.070'e çıktığı görülmektedir.⁷⁹⁰

Fernand Braudel'in "Yahudiler isteyerek veya istemeyerek mübadelelerin büyük zenaatkârları olmaya mahkûm edilmişlerdir. Her yeredirler veya olmuşlardır; kovulduktan sonra yasaklanan yerleri mutlaka terk etmemekte,

⁷⁸⁵ Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s. 22; Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, s. 20; Naim A. Güler, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Yay., İstanbul 2011, s. 34; Lütfi Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, s. 228.

⁷⁸⁶ Rozen, "Public Space and Private Space", s. 333.

⁷⁸⁷ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, s. 21.

⁷⁸⁸ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, s. 24; Gilles Veinstein, "Seküler Bir Paradoks", *Selânik 1850-1918: Yahudilerin Kenti ve Balkanlar'ın Uyanışı*, haz. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, 2. bs., İletişim, İstanbul 2001, s. 48, 54. Veinstein, Pulya'dan Yahudi göçünün 1502 tarihine kadar gittiğini ve bunların Selânik'e gelerek yerleştiklerini belirtmektedir. Bkz. s. 54.

⁷⁸⁹ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, s. 24.

⁷⁹⁰ İnalcık, "Jews in the Ottoman Economy and Finances", s. 514; İnalcık'ın aynı çalışmasında Selânik'in nüfusunun da bu göçlerle ne ölçüde değiştiğini görmek mümkündür. Buna göre, 1478 tarihli tahrirde herhangi bir Yahudi kaydına rastlanmazken, 1529 tarihinde Selânik'te 2645 Yahudi hanenin bulunduğu görülmektedir. Bkz. aynı yer. Ayrıca bkz. Veinstein, "Seküler Bir Paradoks", s. 45, 48.

oraya geri dönmektedirler. 1260 ile Cromwell tarafından sözüm ona yeniden kabul edildikleri tarih olan 1655 arasında İngiltere’de resmen yokturlar. Fiili durumda Londra XVII. yüzyılın başından, belki de daha önceden itibaren Yahudi tüccarlarına sahip olmuştur.⁷⁹¹ şeklindeki tespitleri dünyada meydana gelen Yahudi göçlerinin genel bir tahlili niteliğindedir.

c. Yahudilerin Eminönü Bölgesinden İhracı

Eminönü’nde en yoğun nüfusu Yahudi tebaanın teşkil ettiğine yukarıda değinilmişti.⁷⁹² 1660 yangını sonrasında çıkarılan fermanla, Yahudilerin Hocapaşa ve Bahçekapı civarında ellerindeki mülkleri Müslümanlara satmaları ve tasarruflarındaki vakıf yerleri de yine Müslümanlara devretmeleri emredilmiş,⁷⁹³ Hocapaşa’dan Zeyrek altına kadar olan bölge içinde ikametleri yasaklanmıştır.⁷⁹⁴ Burada bulunan Yahudilerin tasarrufundaki vakıf yerler

⁷⁹¹ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. 2, s. 110; Braudel “sözüm ona ... resmen yokturlar” ifadesiyle, 1492’den 1656 yılına kadar geçen süreçte İngiltere’deki Yahudilerin ‘Pseudo-Christian’ (Sahte Hristiyan) olarak yaşamak zorunda kaldıklarını anlatmaktadır. Konu hakkında ayrıca bkz. Bülent Şenay, *The Making of Jewish Christianity in Britain: Hybridity, Identity and Tradition*, Ph.D. Dissertation, Lancaster University Department of Religious Studies, Lancaster 1999, s. 62; Cecil Roth, “The Jews of Western Europe (from 1648)”, *The Jews: Their History*, ed. Louis Finkelstein, Schocken Books, 4th ed., New York 1972, s. 264.

⁷⁹² Eminönü, 1569 İstanbul yangınına rapor eden Venedik elçisi Marcantonio Barbaro’nun ifadesiyle “şehrin en kalabalık, en sık yapı ve en zengin bölgesi”dir. Bkz. Rozen & Arbel, “Great Fire in the Metropolis”, s. 155.

⁷⁹³ “ba’de’l-harik Hocapaşa ve Bahçekapısı kurbunda Yahudi taifesi tasarruflarında olan emlak ve evkaf müslimine bey’ ve icar etdirilmek babında”. Bkz. İŞS, 9, 58b/2 (12 Za 1071/9 Temmuz 1661); İŞS, 10, 53a/3 (20 N 1072/9 Mayıs 1662); 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662). Fermanın tam suretine elimizdeki Mühimme Defterleri ve Kadı Sicillerinde tesadüf olunamamıştır.

⁷⁹⁴ “Hocapaşa’dan Zeyrek altına dek ba’de’l-harik Yahûd taifesi sakin olmamak üzre”. Bkz. İŞS, 9, 144a/2 (4 S 1072/29 Eylül 1661), 216b/2 (25 R 1072/18 Aralık 1661); Eminönü’nde yaşayan Yahudilerin naklinden önce Hasköy’de bir Müslüman mahallesi ve 11 Yahudi cemaati/mahallesi varken, yangından sonraki transfer dolayısıyla buradaki Yahudi cemaati 20’ye çıkar-ken, nüfus olarak da Yahudiler 11.000’e ulaşmıştır. Ayrıca bu cemaatlerin bu dönemde toplam 12 de sinagogları bulunmaktayken, şu anda bu sayı 6’dır. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 176; İnci Türkoğlu, “Haliç’in İki Yakasındaki Sinagoglar Üzerine Gözlemler”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç: Sempozyum Bildirileri (22-23 Mayıs 2003)*, Kadir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 480. Sabatay Sevi hakkında önemli bir çalışma yapan Cengiz Şişman, söz konusu eserinde yangına değinirken, odaklandığı konu dolayısıyla olsa gerek, “Yangından sonra, bir padişah fermanıyla, bütün Yahudiler surlar içindeki mülklerini satmaya ve sur dışında yer alan Balat, Hasköy ve Ortaköy gibi yerlere taşınmaya zorlandı.” şeklindeki ifadesi ile birkaç hatalı bilgi vermektedir. Öncelikle, Yahudiler “sur dışına” değil, yapımı devam eden Yenicami çevresinde sınırları yukarıda belirtilen bölgenin dışına çıkmaya zorlanmışlardır. İkinci olarak da, ‘Ortaköy’e

Müslümanlara devrolunmuş ve mülk olanlar ise satılmıştır.⁷⁹⁵ Bazı kiracılara da istisnai olarak biraz süre tanınmıştır.⁷⁹⁶

Eminönü bölgesinde meskun Yahudilerin büyük kısmının buradan ayrılışı, söz konusu ferman gereği zorunlu sürgüne bağlı olsa da, bazılarının gerekçesi tamamen ekonomik nedenlere dayanmaktaydı. Tespit edilebilen örneklerle bakıldığında, Çelebioğlu Mahallesi'nde bulunan Sadi Efendi Vakfı'na ait bir yahudihaneden Yasef v. Yako,⁷⁹⁷ aynı mahallede Muhsin Efendi Vakfı'na ait bir başka yahudihaneden İsak v. Avraham⁷⁹⁸ ve Elvanzâde Mahallesi'nde bulunan Perviz Efendi Vakfı'na ait bir evden Bali v. Mosi⁷⁹⁹ yangın sonrasında yeniden inşa için maddi imkânlarının olmadığını ifade ederek tasarruflarındaki yerlerden el çekmişlerdir.

Bölgede Müslüman vakıflarına ait haklarının yukarıda ele alınan istibdal uygulamaları ile karşılanmış olması gibi, Yahudi vakıflarının hakları da aynı şekilde korunmuştur. Sözgelimi, Bahçekapısı Sarıcapaşa Mahallesi'nde bulunan İstramikle bt. İlyâ'nın Karay fukarasına vakfettiği arsa aynı vakıf adına Anadolu kazaskeri Abdülkadir Efendi'ye mukataa ile kiralanmış ve istibdal yapma veya kamulaştırma gibi bir yol izlenmemiştir. Dolayısıyla, söz konusu vakfın ticari faaliyetinde, diğer vakıflarda olduğu gibi, Müslümanlara kiralama zarureti dışında bir sapma olmamıştır.⁸⁰⁰

Devam Eden Sürgün

Osmanlı devlet yönetiminde ilkesel esasların geleneksel ve sürekli bir çizgi takip etmektedir. Bu nedenle, 1660 yangını sonrasında Yahudilerin ikametlerine yasaklanmış olan bölge Hocapaşa, Bahçekapı ve Zeyrek altı ile sınırlı iken, benzer gerekçelere bağlı olarak 1726'da İstanbul Gümrüğü'nden Duhan

⁷⁹⁷ İŞS, 9, 174b/4 (6 Ra 1072/30 Ekim 1661).

⁷⁹⁸ İŞS, 9, 195a/1 (28 Ra 1072/21 Kasım 1661).

⁷⁹⁹ İŞS, 9, 59b/4 (17 Za 1071/14 Temmuz 1661).

⁸⁰⁰ "Mosi v. Yahuda ... bi't-tevliyye ... ba'de'l-harik Hocapaşa ve Bahçekapısı kurbunda Yahudi tâifesi tasarruflarında olan emlak ve evkaf müslimine bey' ve icâr etdirilmek bâbında fermân-ı âlişân sâdır olmağla mücebiyle amel birle hâlen arsa-i mezbûrenin etrafında menâzil-i müslimin ve cevâmi' ve binâlarına şurû' olunup ba'de'l-yevm müslimin mahalleleri olmak mukarrer ve mütehakkik olup müslimin arasında Yahudi sâkin olmak şer'an dahi memnû' olmağın fimâ-ba'd arsa-i mezbûrede binâ ve Karay fukarâsı iskânı ile şart-ı vâkıfeye ri'âyet müte'azzir olmağla nıkzı semen-i misli ile bey' ve arsa-i mezbûre ecr-i misli ile âhara icâr olunup Karay fukarâsına sarfa izin taleb ederim". Bkz. İŞS, 9, 58b/2 (12 Za 1071/9 Temmuz 1661). Bu belgeden, hakların korunması açısından dini aidiyetlerin herhangi bir belirleyici role sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Gümriğü'ne doğru daha da genişletilmiştir:

İstanbul kadısına ve dergâh-ı mu'allâ yeniçerileri ağası Hasan Ağa -dâme ulüvvühû-ya ve Divân-ı Hümayûn'da çavuşbaşı olan İsmail -dâme mecdühû-ya hüküm ki, İstanbul'da vâki' merhûme ve mağfûrun-lehâ Vâlide-i Cedîd Câmî'-i şerîfi kurbunda Balıkpazarı kapısı hâricinde olan leb-i deryâ bi'l-cümle yahûdihâne olup içlerinde Yahudi tâ'ifesi sâkin olmak cihetiyle Câmî'-i şerîf kurbunda nice hâlât-ı müstekrehe vukû'una bâ'is olduklarından nâşi bu mahalden ref olunmaları rütbe-i vücûbda olmağın imdi siz ki mûmâ-ileyhimsiz işbu emr-i şerîf-i vâcibü'l-imtisâlim vusûlünde İstanbul gümrüğünden duhân gümrüğüne varınca bu mâbeynde olan yahûdihâneler eğer ehl-i İslâm yedinde olup akâret ise müslimîne icâr veya hud Yahudihâneleri bozup ehl-i İslâm sâkin olucak dekâkin ve mehâzin ve menâzil binâ ve eğer yahûd ve ehl-i zimmet yedlerinde ise değer bahâları ile ehl-i İslâma fıruht eylemek için ashâbına tefhîm ve tenbih olunduktan sonra içlerinde sâkin yahûd tâ'ifesi varıp mecma'-ı yahûd olan mahallerde sâkin olmak üzre ihrâc ve vezîriâzam huzûruna arz olunmak bâbında fermân-ı âli-şânım sâdır olmuştur, buyurdum ki. Fi evâhiri L 1139.⁸⁰¹

Fermanda görüldüğü üzere, bir cami çevresinde bulunan gayrimüslimlerin "hâlât-ı müstekrehe"ye sebep olmalarından dolayı, Balıkpazarı'ndan çıkarılmaları emri verilmiştir. Binaların Yahudi veya Hristiyanlara ait olması ise bir fark oluşturmamış, bütün mülk yerlerin Müslümanlara satılması istenmiştir. Esasında bu ferman, daha önce Eminönü'nde belli sınırlar dahilinde Yahudilerin ikametine izin verilmemesinin hangi kaygılara dayandığını da açıklamaktadır.

⁸⁰¹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 88-89; Ayrıca bkz. Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Tarih-i Çelebizâde (1134-1141/1722-1729)*, c. 3, haz. Abdülkadir Özcan, Baki Çakır, Yunus Uğur, Ahmet Zeki İzgöçer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 1545. Çelebizâde'deki metin Ahmet Refik'in eserindeki ile aynı olmamakla beraber, muhteva bakımından herhangi bir farklılık söz konusu değildir.

Dikkati çeken bir başka durum, 1660 yılındaki fermanla bölgeden çıkarılmaları istenen Yahudilerden, Yenicami'ye çok yakın bir bölge olan Balıkpazarı civarında oturanların nasıl olup da burada kalabildikleri meselesidir. Her ne sebeple olursa olsun, daha önce sürgün edilmelerine gerek görülme-yen veya çıkarıldıktan sonraki süreçte yeniden bir şekilde bu bölgeye gelip yerleşen Yahudilerin, Cami cemaatine rahatsızlık vermeleri dolayısıyla aynı muameleye maruz kalmış olmaları, Osmanlı sisteminin yukarıda değinilen ilkesel ve sü-reklilik arz eden yapısından kaynaklanmıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki, 1660 yangını sonrasında uygulanan Yahudilerin ihraç edilmesi kararı, o dö-nemde civardaki bütün Yahudileri etkilememiş ve bölgenin Yahudilerden arın-dırılması gibi bir anlam taşımamıştır.

d. Yenicami'nin Eminönü'ne Panoramik Açıdan Katkısı

Eminönü'nde yalnızca din merkezli bir siluet değişmesinin değil, aynı za-manda ticaret hayatını da planlayan dönüştürücü bir anlayışın hakim olduğu görülmekte ve çevre düzenlemesinde iki temel kaygı olarak görsellik ve intizam kaygıları öne çıkmaktadır. Yenicami'nin inşa edildiği yer, Cami'nin eklentileri, çevre düzeni ve bu amaçla bazı dükkânlara getirilen yasaklamalar söz konusu kaygıların somut dellillerini teşkil etmektedir. Nitekim, Osmanlılarda özellikle selâtin camilerinin yapıldığı yerler için H. İnalcık'ın "şehrin mütebariz bir yeri yahut çarşı türünden kalabalık bir merkezi tercih edilirdi -yani ölçü, ya estetik idi ya da fonksiyonel"⁸⁰² şeklindeki genel tespiti de Yenicami üzerine yapılan bu çıkarımlarla örtüşmektedir.

Bu bakımdan, Eminönü'nde gerçekleştirilen tasarrufları modern bir şehir planının uygulanması olarak anlamak ve değerlendirmek akla daha uygun gibi görünmektedir. Projenin ana yapısını teşkil eden Yenicami'nin İstanbul silue-tine kazandırmış olduğu estetik boyutu tahlil eden Doğan Kuban'ın değeren-dirmesi ise şöyledir:

"Yenicami'nin inşaatı, ayrıntıları üzerinde hiç bilgimiz olma-makla birlikte, 16. yy mimari tarihimizin en önemli aşamala-rından biridir. Deniz kenarında ve çamur bir zemin üzerine yapılan temeller büyük bir olasılıkla uçlarına demir başlıklar

⁸⁰² Halil İnalcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", s. 255.

geçirilmiş ahşap kazıklar üzerine yerleştirilen büyük temel taşları üzerinde kemer ve tonozlardan oluşan bir alt yapı oluşturmaktadır. Bu alt yapı, cami zemininin oturduğu platformu deniz seviyesinden oldukça yükseğe yerleştirmektedir. Bu da caminin, yabancı ressamaların resimlerinde vurgulanmış olan, piramidal gövdesiyle, limanın hareketli atmosferi üzerinde yükselen Yenicami imgesinin oluşmasına yol açmıştır. Bugün de camiye yükselen merdivenler, İstanbul peyzajı içinde özel bir statüye sahiptir.”⁸⁰³

Cami'nin estetik görselliğine vurgu yapılmasını hak eden bir başka noktada, söz konusu bölgenin Cami öncesi çok yoğun bir yerleşim yeri olması nedeniyle genel manzarasının rahatsız edici boyutta olmasıdır. Hatta Silahdar *Tarih*'inde ifade edildiğine göre bu bölge bir mezbeleliği andırmaktadır.⁸⁰⁴ Mustafa Cezar da Silahdar'ın bu benzetmesine dayanarak, Yenicami'nin böyle bir yere yapılmasını “Eminönü'nün, sokaklarının pisliğinden şikâyet edilen bir semt olmaktan kurtarılacak temiz bir Müslüman Türk semti haline getirilmesi” şeklinde yorumlamaktadır.⁸⁰⁵ D. Kuban, sultanların yaptırdığı büyük yapıların işlevsellikten ziyade simgesel kaygılarla oluştuğu ve yer seçiminde genel şehir silüetinin dikkate alındığını vurgulamaktadır.⁸⁰⁶

e. Yenicami İnşaatı Nedeniyle Yahudiler Dışında Zarar Görenler

Eminönü'nde 1660 yangınının ardından uygulanmaya başlayan plan çerçevesinde, hüccetlerde atıf yapılan fermanındaki “Müslimîne bey' ve icâr etdirilmek” ibaresinin icabı sadece Yahudilere ilişkin olmayıp, proje alanı çevresindeki her bir noktayı etkilediği ve bunların içinde Müslümanlara ait mülk yerlerin de bulunduğunu vurgulamak gerekir. Örneğin, yangın öncesinde Hocaapaşa'da

⁸⁰³ Doğan Kuban, *İstanbul Yazıları*, yay. haz. Gülçin İpek, Yapı-Endüstri Merkezi, İstanbul 1998, s. 142; Ayrıca, Cami'nin nispeten detaylı bir tasviri için bkz. *Osmanlı Mimarisi (Usûl-i Mi'mâri-i Osmânî)*, haz. Selman Soydemir, ed. İlhan Ovalıoğlu vd., Çamlıca Yay., İstanbul 2010, s. 29-32.

⁸⁰⁴ Silahdar, *Zeyl-i Füzleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 248.

⁸⁰⁵ Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, s. 193.

⁸⁰⁶ Doğan Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1982, s. 184.

işlettiği bozahanesini yeniden yaptırmak isteyen Mustafa Çelebi'ye "ke'l-evvel bozahâne" yapma izni verilmemiş, buraya ancak bir ev bina edebileceği söylenmiştir.⁸⁰⁷

Bununla birlikte, Hünkâr Köşkü karşısında bulunan bir başhanenin, buradan yayılacak rahatsız edici kokuların (râyiha-i kerîha) Köşke ulaşmasının kaçınılmaz olmasından dolayı kapatılması ve Aksaray Çarşısı'nda bir dükkân ihdas edilerek işletmecisinin oraya nakledilmesi emrinin verildiği görülmektedir.⁸⁰⁸ Benzer şekilde, Köşk'ün karşısında Papa Dimo v. Apostol ve Şir v. Aleksî'nin tasarrufunda bulunan bir mumhanenin⁸⁰⁹ ve yine civarda Mustafa b. Hızır'ın işlettiği bir paçacı dükkânının⁸¹⁰ yıkım kararları, buralardan yayılacak kokulardan Padişah'ın rahatsız olacağı gerekçesine dayandırılmıştır.

Yenicami Külliyesi arsasına dahil edilen alanda yangın öncesinde vakıf dükkânları işleten birçok Müslümanın, yerlerinden feragat etmek zorunda kalmış oldukları da bir hakikattir.⁸¹¹ yahudihane ve dükkânların hemen büyük çoğunluğu Müslüman vakıflarına ait olmakla birlikte, bu yerlerin yalnızca Müslümanlara kiralanması emri⁸¹² veya Hatice Turhan Sultan Vakfı ile yaptıkları istibdaller sonucunda söz konusu vakıfların uğradıkları gelir kaybını tahmin etmek zor değildir. Bu vakıfların birçoğu, yani Cami projesinin uygulandığı alanda yer alanlar, bir anlamda Yahudiler gibi bu semtten uzak yerlere gitmek mecburiyetinde bırakılmışlardır.

⁸⁰⁷ EHM ŞS, 51, 205/3 (104a) (5 Ra 1071/8 Kasım 1660). Bu bozahänenin üzerinde yangın öncesi yahudihane olup, her ikisi de Emine Hâtun Evkâfı'na aittir. Belgenin çeviri metni için bkz. Üçüncü Bölüm'de "Mukataa" başlığı.

⁸⁰⁸ "râyiha-i kerihâsının kasr-ı mezkûra vusûlü mukarrer olmağın". Bkz. İŞS, 14, 89a/1 (4 M 1075/28 Temmuz 1664).

⁸⁰⁹ Padişah, Hünkâr Köşkü'ne geldiği zamanlarda mumhaneden yayılan kokudan rahatsız olmuş, bunun üzerine buranın yıkılması ve yerine başka dükkânların yapılmasına karar verilmiştir. Bkz. EHM ŞS, 54, 131a/1 (6 Z 1074/30 Haziran 1664).

⁸¹⁰ Hünkâr Köşkü'ne yakın olan paçacıdan yayılan kokudan Padişah'ın "müteallim" olacağı gerekçesiyle buranın yıkılması ve yerine başka dükkânlar yapılmasına karar verilmiştir. Bkz. EHM ŞS, 54, 133a/1 (Evh Z 1074/Temmuz 1664).

⁸¹¹ İŞS, 10, 95b/2 (5 Za 1072/22 Haziran 1662); İŞS, 13, 44a/3 (B 1074/Şubat 1664); İŞS, 14, 89a/1 (4 M 1075/28 Temmuz 1664); EHM ŞS, 51, 205/3 (104a) (5 Ra 1071/8 Kasım 1660).

⁸¹² Söz konusu şarttan dolayı, yangından sonra 4 yıl atıl kalmış olan Hatice Hâtun Vakfı'na ait yahudihane arsası için bkz. EHM ŞS, 54, 131b/2 (Evh Z 1074/Haziran 1664).

Fermanla belirlenmiş bölge içinde yer aldığı halde, Yenicami ve Külliyesi projesi kapsamında bulunmayan kısımlarda yer alan iş yerlerinin gayrimüslimlere kiralanmasında bir mahzur görülmemiş, Alacahamam yakınında bulunan ve yangın öncesinde Yahudilerin işlettiği bir tavukçu kârhanesi altı Hristiyan mukataaya verilmiştir. Bu iş yeri arsasına yangından sonra hiçbir talip çıkmamış ve yaklaşık 21 yıl sonra (1092/1681) kiralanabilmiştir. Yerin uzunca bir süre kiralanamaması ve dükkânların genel kiralanma usullerinden farklı şekilde mukataalı olarak verilmek zorunda kalınması, buranın işlek bir noktada bulunmadığını akla getirmektedir.⁸¹³

4. YAHUDİLERİN İHRACI MESELESİ

Hatice Turhan Sultan'ın Yenicami'yi inşa ettirdiği dönem hakkında çalışmaları bulunan bazı araştırmacıların birleştikleri temel nokta, 1660 yangının sonrasında Yahudilerin Eminönü'nden çıkarılmalarının, "İslâmlaştırma" politikasına dayandığı fikridir. Etik, estetik, ekonomik, politik ve dinî kaygıları⁸¹⁴ bütün olarak dikkate almadan iltifat edilen ve Osmanlı tarihinin bir meselesi halini alan bu yorumun, müstakil olarak ele alınması yerinde olacaktır. Bu bakımdan, benzer yorumları paylaşan ve meseleyi anlaşılabilir bağlamlara dayandırma çabasına giren bazı araştırmacıların yaklaşımları kritik edilecek ve konu etrafındaki tezlerin bir değerlendirmesi yapılacaktır.

a. Lucienne Thys-Şenocak'a Göre

Lucienne Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan* adını taşıyan önemli eserinde, Hatice Turhan Sultan'ın Yenicami inşaatı kapsamında Eminönü'nde uyguladığı Yahudileri ihraç ve Müslümanları iskân politikasının 'kârlı Eminönü bölgesini İslâmlaştırma amacını taşıdığını' iddia etmektedir. Thys-Şenocak, 'gayrimüslim olan Eminönü bölgesinin İslâm semtine dönüştürüldüğünü'⁸¹⁵ söylemesi-

⁸¹³ İŞS, 19, 19a-b (22 Ş 1092/6 Eylül 1681).

⁸¹⁴ Özellikle bu dönemde Avrupa'yı çok geniş ölçekte etkisi altına almış bulunan, tamamiyle mezhepsel anlaşmazlıkların ateşlediği, ayrıca öncesi ve sonrası ile 50 yıllık (1610-1660) bir periyodu kapsayan Otuz Yıl Savaşları'nın (1618-1648) hatırlatılmasında yarar vardır. Bkz. "Thirty Years' War", *Encyclopaedia Britannica*, IX, 15th. edition, Chicago 1979, s. 957-58.

⁸¹⁵ Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 198-99.

ne rağmen, söz konusu yargıyı bilimsel ölçütler çerçevesinde temellendirmek konusunda yetersiz kalmaktadır.

Türklerin şehre hakim olmalarıyla birlikte İstanbul, İslâm hukukunun hükümlerine olduğu bir kimlik kazanmıştır. Bu hukuka göre, “İslâm dışı devlet ve yönetimlerin hâkimiyet alanını, faaliyet ve hukuk düzenlerinin uygulama sahası”⁸¹⁶ dârülharp; “Müslümanların hâkimiyeti altında bulunup İslâm hukuk sisteminin uygulandığı ülke”⁸¹⁷ ise dârülslâm olarak tanımlanmaktadır.

Bu bakımdan İstanbul ve hatta “Memâlik-i Osmâniyye” dahilinde bulunan Eminönü, üzerinde yaşayan nüfus hangi etnik ve dinî aidiyetten olursa olsun, varlığını günümüzde dahi bir İslâm beldesi olarak sürdürmektedir. Dolayısıyla Eminönü, fetihten sonra Yahudilerin iskân edilmesiyle Yahudileşmediği ve gayrimüslim bir hüviyet kazanmadığı gibi, buradaki Yahudilerin 1660 yangını sonrasında nakledildikleri Balat ve Hasköy’ün de gayrimüslim bir kimliğe büründüğünü söylemek mümkün değildir. Yine aynı şekilde, Eminönü’ne Müslümanların iskân olunmalarıyla da, zaten İslâm olan bu bölgenin yeniden İslâmlaştırılmış olduğu ifade edilemez.

Osmanlıların gerçekleştirdikleri fetihler sonrasında yaptıkları ilk işlerden biri, şehrin özellikle en önemli kiliselerini camiye çevirmek olmuştur.⁸¹⁸ Fetihle birlikte Ayasofya’nın camiye çevrilmesi ve şehrin “Constantinopolis” isminin “İslâmbol”a dönüştürülmesi ile de İstanbul bir İslâm diyarı (Dârülslâm) haline gelmiştir.⁸¹⁹

Belirtilmesi gerekir ki, kavramsal olarak bir bölgenin İslâmlaştırılması orada Müslümanların iskân edilmesi anlamına gelmemektedir. Nitekim H.

⁸¹⁶ Ahmet Özel, “Dârülharp”, *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 536.

⁸¹⁷ Ahmet Özel, “Dârülslâm”, *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 542; Bu durumun tutarlı bir sonucu olarak ve tersinden bir paralellikle mağlup Batı için de *Constantinople*’ün düşmesi, özellikle XVI ve XVII. yüzyıllardaki batılı seyyahların eserlerinde belirgin bir surette kendine yer bulacak şekilde, işlenen günahların bir cezası olduğu metaforundan hareketle Hristiyanı bir bakış açısı ile değerlendirilmiştir. Bkz. Reika Ebert, “Re-Creating Constantinople: The Imperial Gaze of Seventeenth-Century Hapsburg Travel Writers upon the City at the Bosphorus”, *Pacific Coast Philology*, vol. 38, (2003), s. 118.

⁸¹⁸ Fatih’in, Galata’da bulunan ve İstanbul’un fethinden sonra Cenevizlilerce terk edilen San Domenico Kilisesi’ni de kendi vakfı olarak camiye dönüştürmesi örnek olarak verilebilir. Bkz. İnalçık, “Ottoman Galata: 1453-1553”, s. 324; Semavi Eyice, “Arap Camii”, s. 326.

⁸¹⁹ İnalçık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, s. 247.

İnalcık, İstanbul'un fetihle birlikte bir İslâm belgesi olduğunu şöyle ifade etmektedir:

“Müslüman bir devlete boyun eğen gayr-ı müslimlere ait bir bölge yahut şehir, resmi açıdan İslâm topraklarının bir parçası kabul edilirken, buraların İslâmileştirilmesi daimi bir umut olarak kalmaktaydı. Mehmed, şehre Greklerin, Ermenilerin ve Yahudilerin de yerleşmesine izin vermekle birlikte, -İslâm için fethedilen büyük şehirlere sistematik olarak uygulanan bir siyaset izleyerek- ‘İslâmbol’un Müslüman bir çoğunluğa sahip olmasını garanti edecek türden ölçüler ihdas etti.”⁸²⁰

Bir yerin İslâm şehri olması, İslâm dininin ilkelerinin tarihsel-toplumsal hayatı biçimlendirmesi anlamında, söz konusu şehrin sahip olduğu bütün ilişki ağlarının İslâmî değerler tarafından örülmesi manasına gelmektedir. Bununla birlikte, ünlü şarkiyatçı Gustave Edmund von Grunebaum'un ‘İslâm şehrinin kendiliğinden oluştuğu ve nüfusunun da şekilsiz bir yığın olduğu’⁸²¹ şeklinde ileri sürdüğü görüşe karşılık olarak H. İnalcık, Osmanlı şehircilik pratiğinin söz konusu bu ön yargıya karşı bir meydan okuma olduğunu ifade etmektedir.⁸²²

b. Marc David Baer ve Eğreti İrtibatlar

Lucienne Thys-Şenocak gibi M. David Baer de, Yahudilerin Eminönü’nden ihraç edilmesinin arkaplanında “şehrin İslâmlaştırılması” gibi bir amacın yattığını savunur.⁸²³ Bunun hayata geçirilmesinde ise Hatice Turhan Sultan, Köp-

⁸²⁰ İnalcık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, s. 248.

⁸²¹ Gustave Edmund Von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, Routledge & Kegan Paul, London 1955, s. 142.

⁸²² İnalcık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, s. 250-51.

⁸²³ M. David Baer’in genel itibariyle önemli hataları barındıran ilgili çalışmaları, yalnızca konumuz ile doğrudan alakalı olan noktalara temas edilerek değerlendirilecektir. Nitekim, “bazı modern Güneydoğu Avrupa anlatılarında IV. Mehmed dönemi zalim İslâm egemenliği dönemi olarak kabul edilmektedir” (Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 249) gibi tamamen subjektif yargısallık içeren bir cümlemin aktaranı ve müdafii olarak Baer’in çalışmaları monografik tarzda yapılacak karşıt çalışmaları da hak etmektedir. Bunun yanında, Baer’in özellikle Türkçeye de çevirisi yapılmış olan (*IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası’nda İhrida ve Fetih*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 2009) yukarıdaki eseri, bilimsel bir tez olmak şöyle dursun, ancak

rülü Fazıl Ahmed Paşa ve Vani Mehmed Efendi'nin etkili olduklarını söyler. Baer, cami projesinin temelinde yer aldığını düşündüğü "İslâmlaştırma" fikrini özellikle vurgular ve kitabının ilgili bölümüne "İstanbul'un İslamlaştırılması"⁸²⁴ başlığını uygun görür. Sahip olduğu görüşlerini ise bu noktadan hareketle temellendirmeye çalışır.⁸²⁵

M. D. Baer ayrıca, Galata'ya da Eminönü'ndeki gibi bir cami yapılmasının düşünüldüğünü, fakat özellikle bu bölgede yoğun olarak yaşayan Hristiyanların hem Osmanlı coğrafyası içinde ve hem de dışında destekçilerinin olması dolayısıyla bu projenin gerçekleştirilemediğini, buna karşılık Yahudilerin herhangi bir hamileri olmadığı için, üstelik ekonomik ve politik olarak zayıf olmaları nedeniyle bölgeden çıkarıldıklarını ifade etmektedir.⁸²⁶ Fakat, bir başka çalışmasında, Galata'da Hristiyanlara ait yerlerin ellerinden alındığını ve kiliselerinin camiye dönüştürüldüğünü söylemek suretiyle çelişkiye düşmektedir.⁸²⁷

---

teknik kurgusal (technical fictive) şeklinde değerlendirilse iltifat sayılması gerekir. Zira eserde hissiyat ve indilik o derece yoğundur ki, bunu henüz giriş kısmında yer alan, Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndeki çalışmaları sırasında "arşiv müdürü" ile yaşadığı (ilkesel olarak sorunlu) diyaloglarda görülebilen, İslâm-Osmanlı kültürü ve tarihine karşı bir tarz haline getirdiği ironik, sarkastik ve hesaplaşmacı üslubundan sezinlemek mümkündür. Bu sarkastik yaklaşım, eserin geneline de hakimdir. Bu itibarla, Baer'in meselelere yaklaşım tarzının, yaptığı çıkarımlar ve kavramlaştırmalar ekseninde genel olarak sorgulandığı ve nakıslarının kısmen ortaya konduğu önemli bir çalışma için bkz. Abdülkadir Özcan, "İstanbul'un Eminönü Semti XVII. Yüzyılda mı İslâmlaştırıldı?", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 37, (2011), s. 206-213; Söz konusu yazarın farklı türden eksiklikleri, yanlış yorumlamalarına da değinilen bir başka çalışma için bkz. Özgün Deniz Yoldaşlar, "The Realization of Mehmed IV's Ghazi Title at the Campaign of Kamanice", Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2013, s. 11, 15, 64.

⁸²⁴ "Islamizing Istanbul". Bkz. Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 81-82.

⁸²⁵ Baer, "The Great Fire of 1660", s. 160.

⁸²⁶ Marc David "The Great Fire of 1660", s. 174-75; Galata'ya düşünülen caminin yapımı ancak Şevval 1107/7 Mayıs 1696'da çıkan büyük yangın sonrasında mümkün olmuştur. Fransiskanlara ait Saint François Kilisesi'nin söz konusu yangında ortadan kalkması üzerine buraya, çevredeki bazı alanlar da ilave edilerek Valide Gülnuş Emetullah Sultan tarafından bir cami yaptırılmıştır. Daha önce gayrimüslimlerin oturdukları evler ise yangın sonrasında yeniden yaptırılarak (Cami'nin cemaat gereksinimi için) Müslümanların iskânına tahsis edilmiştir. Cami hakkında geniş bilgi için bkz. Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan: 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 175-181; Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar ayakta kalan fakat 1937'den itibaren kaderine terk edilen Cami gittikçe harap bir hale gelmiş ve 1958-59 yıllarında Hırdavatçılar Çarşısı dükkanlarına tahsis edilmiştir. Bkz. Semavi Eyice, "Galata: Galata'da Türk Eserleri", *DLA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 308.

⁸²⁷ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 8.

Özetle söylemek gerekirse M. D. Baer, Yenicami ve Külliyesi inşası nedeniyle Yahudilerin Eminönü'nden ihracının ekonomik ve politik durumla, daha da önemlisi dinî amaçlarla ilgili olduğunu iddia etmekte⁸²⁸ ve öne sürdüğü argümanlarının özünü bu dinsel yaklaşım ve yorum belirlemektedir. Konu etrafında kimi doğrular barındırmakla birlikte, araştırmacının kendi fikrini ispatlamak üzere kullandığı ölçütün, şehir planlaması dahilinde gerçekleşen tasarrufları anlamada sağlıklı bir yaklaşım olmadığı açıktır. Zira, konunun bu şekilde yorumlanması ve kabul görmesi halinde, Yahudilerin sürgün metoduyla Balkanlar ve diğer coğrafyalardan getirilerek İstanbul'da iskân edilmiş olmalarını bir "Yahudileştirme" politikası olarak düşünmek gerekecektir.

XVII. yüzyılda Yahudilerin az da olsa bir kısmının o derece ekonomik güçleri vardı ki, Osmanlı ile olan ticaretlerinde kilit rol sahibi olmaları nedeniyle yabancı devletlerle doğrudan veya dolaylı olarak münasebet geliştirebilmekteydiler. Nitekim, Fazıl Ahmed Paşa önderliğinde Venediklilere karşı girişilen Kandiye ve Girit seferleri sıralarında Venedikli tacirler İngiliz ve Fransızların gemilerini kullanmışlar, fakat daha dikkat çekici bir yöntem olarak "kefere" tüccarı olmalarından dolayı ödemek zorunda oldukları vergiyi aza indirmek için tebaadan Yahudilerle anlaşmış ve ticaretlerini onların isimleri altında sürdürmüşlerdir.⁸²⁹ Diğer taraftan İstanbul Yahudilerinin, dinlerince yasaklanmış olduğu halde,⁸³⁰ sözü edilen bu yabancı tüccarlara yüksek faizle borç para vererek tefecilik yapmaları, ekonomik durumları hakkında genel bir fikir vermekle birlikte, bazı yabancı tüccarlar da bu durumdan muzdarip olmuşlardır.⁸³¹

Osmanlı topraklarına Avrupa'dan Yahudi göçlerinin nispeten durması ve buna bağlı olarak yeni bilgi transferlerinin kesilmesi sonucu İstanbul Yahudileri fikri ve maddi anlamda fakirleşmişlerdir. Bu durum, Yahudilerin Osmanlı siyaset ve ekonomi hayatında edinmiş oldukları müstesna konumun değişmesinde ve zenginliklerini kaybetmelerinde en önemli neden olarak gösterilmektedir.⁸³²

⁸²⁸ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 81.

⁸²⁹ Mantran, Fransız ve İtalyan arşivlerinde Venedik ve İngiliz tacirlerinin bu yola başvurduklarına dair birçok belge bulunduğunu bildirmektedir. Bkz. "Foreign Merchants and the Minorities", s. 132-133 ve dn. 34.

⁸³⁰ Haim Gerber, "Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, vol. 72, no. 2 (Oct., 1981), s. 100-101 ve 111.

⁸³¹ Mantran, "Foreign Merchants and the Minorities", s. 132.

⁸³² Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 164-168; Yusuf Besalci, *Osmanlı ve Türk Yahudi-*

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin Avrupa'da hamilerinin olmayışına, bu zayıflıklarında önemli bir başka neden olarak değinen B. Lewis, durumun Sabatay Sevi hadisesiyle birlikte kötüleşmeye başladığını düşünmektedir.⁸³³

leri, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1999, s. 40; Victor H. Weissberg, *Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Responsa of Rabbi Jacob Alfandari and Rabbi Joseph Karzavi*, Ph.D. Dissertation, Hebrew Union College Jewish Institute of Religion, Cincinnati - Ohio 1970, s. 170, 242, 266-67'den naklen Alexander W. Hidden, *The Ottoman Dynasty*, Nicholas W. Hidden, New York 1912, s. 117; Güleriyüz, *Türk Yahudileri*, s. 98-100; Diğer taraftan, bu yüzyılda özellikle 1610 yılında "Marrano" olarak bilinen Sefardik Yahudilerin Osmanlı topraklarına göçlerinin sürdüğünü, hatta bu gruba girenlerin Osmanlı tıbbında önemli bir yere sahip olduklarını da belirtmek gerekir. Bkz. Murphey, "Jewish Contributions to Ottoman Medicine", s. 66; İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, s. 17.

⁸³³ Lewis, *İslam Dînyasında Yahudiler*, s. 163-168; Sefarad bir ailenin çocuğu olarak 1626 yılında İzmir'de doğan Sabatay Sevi, icazet almış olmasına rağmen hahamlık yapmamakla birlikte kendisini mistik konulara adanmış ve Yahudilerin yüzyıllardır beklediği Mesih'in kendisi olduğuna inanarak 1648 yılında Mesihliğini ilân etmiştir. Bu yıl içerisinde Ukrayna-Polonya bölgesinde yaşanan Khmelnytsky katliamının bu olayı tetikleyen amillerden olduğu ileri sürülmektedir. 1666 yılında Mesihliğini tekrar ilân eden Sevi, İstanbul'da Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın da bulunduğu mecliste sorgulanmış, Fazıl Ahmed Paşa'nın mali danışmanı Yodah ben Mordehay Kohen'in tavassutuyla ölüm cezasından kurtularak hapse atılmış ve bu süreçte Sevi taraftarlarının çoğalması üzerine olayın kontrolünü ele alan IV. Mehmed'in gözetiminde Vani Mehmed Efendi ve Şeyhülislâm Minkarizâde Yahya Efendi tarafından Edirne'de sorgulanarak İslâm'ı benimsemesi istenmiş ve Aziz Mehmed Efendi adını alarak Müslüman olması, daha sonra genel olarak 'dönme - avdeti' adını alacak olan bir hareketin de başlangıcını teşkil etmiştir. Sinagoglara gitmeye devam etmesi ve dinen küfür sayılan ifadeleri dolayısıyla Sabatay, bu duruma şahit olanlar tarafından 1673 yılında ilgililere şikâyet edilmiştir. Bunun üzerine hapsedilmiş olan Sevi, hakkında verilmesi beklenen idam cezasından Vani Mehmed Efendi ile Hatice Turhan Sultan'ın gayretleri sonucu kurtulmuştur. Bkz. Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 247; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 453-55; Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, c. I, s. 183; Gershom Scholem, *Sabatay Sevi: Mistik Mesih 1626-1676*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Kabalcı, İstanbul 2011, 772-73; Ayrıca bkz. Şişman, *Suskunluğun Yıkû*, s. 35-156; a. mlf., "Sabatay Sevi", *DİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 334-35; Karaca, "Turhan Sultan", s. 425; Abdurrahman Küçük, "Dönme", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 518-20; a. mlf., *Dönmeler Tarihi*, Rehber yay., Ankara 1990, s. 249-466; Jane Hathaway, "The Grand Vizier and the False Messiah: The Sabbatai Sevi Controversy and the Ottoman Reform in Egypt", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 117, no. 4, (Oct.-Dec. 1997), s. 665-71; Sabatay Sevi'nin hayatını Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden ele alan yeni bir araştırma için bkz. Erhan Afyoncu, *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler*, Yeditepe, İstanbul 2013; Sabatay Sevi Yahudilerin çok zarara uğradığı 1660 İstanbul yangınına 'halkı nedamete davet eden Tanrı'nın bir işareti' saymış ve buna sevinmiştir. Bkz. Scholem, *Sabatay Sevi*, s. 163'ten naklen Chevalier De la Croix, *Memoire... contenant diverses Relations tres curieuses de l'empire Ottoman*, c. II, s. 272-73.

A. Ubcini'nin, Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin ekonomik ve politik olarak zayıflamasının nedenlerine dair dile getirdiği fikirler dikkat çekicidir:

“Türkiye Yahudileri arasında öğrenme arzusu ve edebiyat zevki yavaş yavaş kaybolmaya yüz tuttu. Kendilerini taklit eden Rumlar, Avrupa dillerini öğrenmeye başladıklarında Yahudiler onlarla rekabet edemeyecekleri endişesi ile şevklerini, gayretlerini canlandıracaklarına ilgisizliğe daldılar ... Müslüman veya Hristiyan diğer topluluklar Avrupa dillerine ve konularına gittikçe daha fazla ilgi duymaya başlayınca da hareketsiz kalmaya devam ederek zenginliklerinin diğerlerinin eline geçmesini aldırılmazlıkla seyrettiler.”⁸³⁴

A. Ubcini'nin söz konusu objektif tespitleri ve F. Braudel'in “Yahudiler her zaman ekonomideki hava bozulmalarına bağımlıdır, onlara refakat etmektedirler.” şeklindeki yorumu, -hangi devletin hakimiyeti altında olurlarsa olsunlar- Yahudilerin ekonomik duruma bağımlı olduklarını veciz bir şekilde anlatmaktadır.⁸³⁵

M. D. Baer, kendisine göre Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın başı çektiği “İstanbul'u İslâmlaştırma” politikalarının Osmanlı kronik yazarları tarafından ‘Paşa'nın Avrupa'da Hristiyanlara karşı yürüttüğü mücadelelerle ilişkilendirilerek bu coğrafyadaki kiliseleri camiye dönüştürmesine benzetilmiş olmasını’ ironik bir dille de eleştirmektedir.⁸³⁶ Birer edebiyat eseri olarak da görülebile-

⁸³⁴ Güleriyüz, *Türk Yahudileri*, s. 98'den naklen A. Ubcini, *Lettres sur la Turquie*, vol. 2, Paris 1854, s. 377.

⁸³⁵ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c. 2, s. 115.

⁸³⁶ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 82; Baer'in eserinde tema olarak işlediği *ihitda ve fetih* politikalarını Osmanlı tarihinde bir sapma olarak yorumlaması ilginçtir. Esasında bunu yeni bir politik tavrıymış gibi sunmak bile, yazarın Osmanlılara bakışındaki çarpıklığı ele vermektedir. Osmanlı tarihi boyunca ihtida ve fetihin, devletin her zaman için arzu ettiği bir ilke olarak yerini korumuş olmasından dolayı, Osmanlı ile çağdaşı olan batılı ülkeler arasındaki çatışmalar, hatta doğuda İran ile karşılıklı yaşanan ihtilaflar, çıkarların korunması ve kollanması yanında güçlü bir din yorumu zaviyesinden kendisine bir hareket noktası bulmuştur. Bu itibarla, Osmanlıların fethi öne çıkararak “küffarın” ihtidasını arzulamaları çok tabii ve tutarlı sayılmalıdır. Bu tabiiilik dolayısıyladır ki, farklı dönemlere ait birçok kadı sicilinin ön veya arka kapak sayfalarında “... nâm kimesne şeref-i İslâm ile müşerref olup” ibaresiyle yeni Müslüman olmuş kimselerin isimlerinin kayıt altına alındığı görülür. Kaldı ki, ihtida vakaları yalnızca XVII.

cek Osmanlı tarihlerinde ancak belagat ve edebi üslup yönünden değer atfedilebilecek olan bu teşbihlerin bir Osmanlı tarihçisi tarafından çok sathi bir şekilde anlamlandırılması ilginçtir. Nitekim, bu tür ifade kalıplarına Osmanlı tarihleri ve belgelerinde sıkça rastlanmaktadır.⁸³⁷

M. D. Baer tarafından ileri sürülen bir başka görüş de, Müslüman vakıflarının Yenicami inşaatından dolayı memnuniyetsiz oldukları şeklindeki yorumudur. M. D. Baer, yukarıda sözü edilen istibdal kayıtlarından bazılarına yaptığı atıfla bu yakıştırmasını temellendirmeye çalışmaktadır.⁸³⁸ Halbuki, istibdal içerikli belgelerde bu sonucu verecek bilgilerin yer alması teknik olarak mümkün değildir. Bundan dolayı, Baer'in dile getirilen sonuca nasıl ulaşmış olduğunu anlamak da imkânsızdır. Somut bir göstergesi bulunmayan bu "memnuniyetsizlik" çıkarımı, istibdal uygulamasının hukuki çerçevesi ve aynı zamanda diplomatik biliminin nesnel ilkeleriyle de çelişmektedir.

Meyhanelerin Durumu

İçki ticaretinin "monapolye" adı altında bir vergiye bağlı olarak devlet denetiminde yürütülmesi Osmanlı'nın ilk zamanlarına kadar gitmektedir. XVI. yüzyılda hamr ve arak ticaretinin yoğunluğunu şer'iyeye sicillerinden tespit etmek mümkündür.⁸³⁹ Doğal olarak, yürütülen denetimler sonucunda bazı yasaklamalara rastlanabilmektedir. Örneğin, 1670'te hamr emâneti kaldırılmış

---

yüzyılda ya da diğer ifadeyle Baer'in Osmanlıları ve kendini hapsedtiği dönemle de sınırlı değildir. 1774 ve 1778 tarihlerinde Edirne'de bazı zimmi ve Yahudilerin ihtida ettiklerini gösteren kayıtlara konuya örnek olması bakımından işaret olunabilir. Bkz. Edirne ŞS, 189, 1a; Edirne ŞS, 197, 1a; Edirne ŞS, 198, 81b; Edirne ŞS, 199, 1a.

⁸³⁷ XIX. yüzyıla kadar tereke ve hüccetlerde gayrimüslimlerin ölümü için, hayvanların ölümüne özdeş şekilde "hâlik olma", "mürd olma" gibi ifade kalıpları kullanılmıştır. Özellikle XVI. yüzyıl terekelerinde "mürde el-merdûde" ifadesi ise dikkat çeken önemli bir örnektir. Bu ifadeler, kendi bağlamları içinde bir ahenge sahip olmakla birlikte, salt düz anlamları ile açıklanmaları mümkün değildir. Birkaç "mürde el-merdûde" örneği için bkz. ÜŞS, 9, 125a/2, 127a/1-4 (*İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536)*), haz. Kenan Yıldız, proje Yön.: M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010, s. 394, 399-400, vr. 125a/2, 127a/1-2).

⁸³⁸ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 96.

⁸³⁹ Diğer birçok sicil defterinde olduğu gibi, Üsküdar şer'iyeye sicillerinin ilk defterinden başlayarak monapolye ile ilgili çok sayıda kayda rastlanmaktadır.

ve ardından meyhanelerin yıkılması için bir ferman çıkarılmıştır.⁸⁴⁰ Beşiktaş sicillerine de işlendiği görülen bu ferman uyarınca İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar'da bulunan meyhanelerin yıkılması ve şarap ticaretinin yasaklanması öngörülmüştür.⁸⁴¹

M. David Baer "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri" başlığını taşıyan çalışmasında, değinilen bu belgeden hareketle tüm meyhanelerin yıkıldığını ileri sürmekte, aynı belgeyi Yahudi ve Hristiyanların kötü muameleye maruz kalmış olmalarının bir delili gibi sunmaktadır.⁸⁴² Fakat, daha sonra bu düşüncesini Paul Rycout'yu referans alarak bir ölçüde esnetmiş ve söz konusu kararın uygulanamamış sembolik bir yanı bulunduğunu belirtmiş, ancak bunu da dinsel bir dayatma örneği olarak yorumlamıştır.⁸⁴³ Halbuki Paul Rycout, devletin güvenliğini sağlamakla görevli yeniçeriler arasında içki kullanımının yaygınlaşmasını ve bu durumun yol açtığı toplumsal sorunlarla mücadele edilmesi gerektiği ve söz konusu yasaklamanın da buna matuf olduğunu açık şekilde ifade etmektedir.⁸⁴⁴

Belirtilmesi gerekir ki, bu yasağın kapsamı, belli mekân ve koşullarla sınırlandırılmıştı. Türklerin nüfusun çoğunluğu oluşturduğu ve caminin merkezde yer aldığı yerleşim birimlerinde uygulanmasına karşılık, gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu köy ve kasabalarda herhangi bir yasaklama izine rastlanmamaktadır. Diğer taraftan, alınan bu karardan bir yıl sonra meyhanelere yeniden izin verilmiştir.⁸⁴⁵

Meyhaneler bağlamında M. D. Baer, söz konusu içki yasağından hareketle Müslümanların, Hristiyan ve Yahudi komşularının içki içmeleri konusundaki tüm şikâyetlerinin 1660 yangını sonrasında ortaya çıktığını, daha önceki dönemlerde bu konuda herhangi bir sorunla karşılaşmadığını iddia etmek-

⁸⁴⁰ Râşid, *Tarih*, c. 1, s. 250; *İsâ-zâde Târihi*, haz. Yılmaz, s. 108; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 304; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Türkal, s. 581.

⁸⁴¹ Beşiktaş ŞS, 78, 135a/2-3 (23 Ra 1081/10 Ağustos 1670).

⁸⁴² Baer, "17. Yüzyılda Yahudilerin", s. 210

⁸⁴³ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 119.

⁸⁴⁴ Rycout, *The History of the Turkish Empire*, s. 224-25,

⁸⁴⁵ Rycout, *The History of the Turkish Empire*, s. 224-25; Yeniçerilerin bu dönemdeki hareketli ortamına dair genel bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, TTK, 3. bs., Ankara 1988, s. 510-13.

tedir.⁸⁴⁶ Fakat, Osmanlı belgelerinde bu yargıyı çürütecek nitelikte örnekler bulmak güç değildir.

İlk olarak, 1618 tarihli bir kayıтта İstanbul'da Defterdar Abdi Çelebi Mescidi yakınında meyhaneye dönüştürülen bir evde “erbâb-ı şer-şûr şer-rûz cem'iyetle fîsk u fücûr” edilmesinden rahatsızlık duyan mahalle sakinlerinin şikâyeti üzerine meyhanenin kapatılması emrinin verildiğine dikkat çekilebilir.⁸⁴⁷ 1636'da ise Hasköy'de Dimitri v. Kosta'nın kendi evini meyhaneye dönüştürmüş olmasından dolayı “hamr râyihâsından ve sekrân feryâdından müte'ellim ve müte'ezzî” olan komşusu Ahmed Ağa'nın şikâyeti üzerine Dimitri'ye meyhaneyi kapatması uyarısının yapıldığı görülmektedir.⁸⁴⁸

Meyhanelerden çoğunlukla Müslümanların rahatsızlık duymaları anlaşılır bir durum olarak kabul edilebilir. Ne var ki, dile getirilen şikâyetler, doğrudan içki içmeye yönelik olmamış, daha ziyade, toplumsal huzur ve sükûnu bozan durumlara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim, 1660'tan önce Yahudilerden de aynı nedenlerle şikâyet bildirenler olmuştur. “Fîsk u fücûr” olarak tanımlanan bu tür durumlarda meyhanelere bazı yasaklamaların getirildiği veya meyhanecilerin uyarıldığı bilinmektedir.⁸⁴⁹

1637 tarihli bir belgede görüldüğü üzere, Silivri'de Müslümanlarla birlikte bazı zimmiler, bostan ve bahçelere testilerle hamr ve arak getirerek satan meyhanecileri fîsk u fücûra sebep oldukları gerekçesiyle şikâyet etmişlerdir. Belgenin ilgili kısmı şu şekildedir:

“Silivri ahâlisinden Ahmed Bey b. Abdülmennân ve Mahmud Bey b. Mirza ve Mehmed Bey b. Hüseyin Serbölük ve Ahmed Çelebi b. Muslu ve Mahmud [b.] Mehmed es-Serrâc ve İbrahim Beşe [b.] Mustafa ve Mehmed Bey b. Abdullah

⁸⁴⁶ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 116.

⁸⁴⁷ *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 92, vr. 5b/7 (S 1027/Şubat 1618). Belgede dikkati çeken bir başka nokta da, daha önce meyhanenin kaldırılması için emr-i şerif çıkmış olmasına rağmen zimmilerin bunu dikkate almadıkları ifade olunmuş olmasıdır; Evini meyhaneye dönüştürmek isteyen bir zimmiyi şikâyet ve bunun engellenmesi konusundaki belge örneği için bkz. *İstanbul Mahkemesi* 3, haz. Karaca ve öte., s. 133-34, vr. 14a/2 (22 Ra 1027/19 Mart 1618).

⁸⁴⁸ *Hasköy Mahkemesi* 5, haz. Çakır ve öte., s. 125-26, vr. 68/2 (Za 1045/Nisan 1636).

⁸⁴⁹ IV. Murad döneminde İstanbul'a hamr getirmenin yasak olduğu sıralarda bazı zimmi ve Yahudilerin meyhane kurarak içki sattıkları ve bundan dolayı engellenmelerine dair bir buyruldu için bkz. *Hasköy Mahkemesi* 5, haz. Çakır ve öte., s. 332, vr. 252/1 (1051/1641).

ve Ahmed Efendi el-İmâm ve Mehmed Efendi el-İmâm ve Mehmed b. Bilal ve Hüseyin Beşe b. Yusuf ve el-Hâc Ramazan b. ( ) nâm kimesneler ve sairleri ve zimmî tâ'ifesinden Mihâl v. Yani ve Anka v. Mavrodi ve Dimitri v. Kosta ve ve Kiryaki v. Yani ve Zaharya v. Astifos ve Aristos v. Yani ve sairleri meclis-i şer'a gelip yine kasaba-i mezbûrede vâki' olan meyhânelerin müste'cirlerinden Anastas v. İstefo ve Nikola v. Dimo ve Yorgi v. Nikola nâm zimmîler muvacehesinde⁸⁵⁰

Aynı tarihli bir başka örnekte ise, Hasköy'de Kemal v. Marol isimli Yahudinin şikâyeti görülmektedir. Kemal, Yahudi iki şahidiyle birlikte, geceleri eğlence düzenlenen ve bu yüzden rahatsızlık oluşturan bir meyhanenin sahiblerinin uyarılmasını istemektedir:

“Oldur ki Hasköy sâkinlerinden Kemal v. Marol nâm Yahudi meclis-i şer'-i şerîfe Kostantin v. Yorgi ve İstimat v. Yani nâm zimmîleri ihzâr ve mahzarlarında takrîr-i kelâm edip mezbûrân Kostantin ve İstimat şirket üzre câr-ı mülâsıkım olan meyhâneyi tutup içinde hamr satarlar, lâkin gündüzün sat[tı]klarından mâ'adâ gece ile bile aslâ meyhâneleri kapanmayıp sabahlara dek hamr satıp bî-vakt zamânlarda erâzil doldurup bütün gece çalma ve çığırma ettirip bütün gece meyhânelerinde ateş sönmez, mezbûrların bu evzâ'ı câiz ki mahalle içinde nice fesada mü'eddi ola, suâl olunup bu makûle evzâ'dan men' olunmaları matlûbumdur dedikde, gıbbe's-suâl ve akibe'l-inkâr mezbûr Kemal'den da'vâsına mutâbık beyyine taleb olundukda Avraham v. Navin ve Yahya v. İlya nâm Yahudiler meclis-i şer'-i şerîfe li-ecli's-şehâde hâzırân olup fi'l-vâki' merkûmân Kostantin ve İstimat şirket üzre tuttukları meyhânede gece ile meyhânelerin işledip sabahlara dek hamr satıp bî-vakt zamânlarda erâzil doldurup bütün gece çalma ve çığırma olur ve sabah olunca ateşleri dahi sönmez, biz bu husûsa şahidleriz şehâdet dahi ederiz deyû edâ-i şehâdet-i şer'iyye ettiklerinde, şehâdetleri ba'de ri'ayet-i şerâ'iti'l-kabûl hayyiz-i kabûlde vâki' olmağın mezbûrân Kostantin ve İstimat

⁸⁵⁰ *Hasköy Mahkemesi 5*, haz. Çakır ve öte., s. 134, vr. 77/3 (1047/1637).

bu makule fesadları etmemelerine tenbîh birle mâ vaka'a kayd
şüd. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ısrîn min Cumâdelâhire
li sene seb'a ve erba'in ve elf.
Şuhûdü'l-hâl: David v. Mordehay, İsak v. Yako, Konor v. Re-
von? ve gayruhüm mine'l-hâzırîn⁸⁵¹

Diğer taraftan, 1662'de Galata'daki bütün meyhanelerin mühürlenmesi-
ne rağmen bu yasaklamaya pek uyulmamış,⁸⁵² 1663'te meyhaneler çalışmaya
devam etmiş,⁸⁵³ hatta aynı tarihte Cami-i Kebîr Mahallesi'nde Fatma Sultan
Vakfı'na ait arsa üzerinde bir meyhane inşa edilmiştir.⁸⁵⁴ İstanbul bölgesinde
söz konusu dönemde meyhanelerle ilgili herhangi bir engel ya da yasakla-
manın olmadığı, aksine içki ticaretinin tabii bir şekilde devam ettiği, sicille-
re yansıyan veriler ışığında söylenebilir.⁸⁵⁵ Ayrıca, M. D. Baer'in iddia ettiği
gibi meyhanelerin ahlaksızlık ve kötülüğe sebebiyet verdiğini düşünerek bunu
şikâyet konusu yapanların yalnızca Müslümanlar⁸⁵⁶ olmadığı ve Yahudilerden
de şikâyet edenlerin var olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Bütün bu örnekler ışığında mantıklı bir yorum yapılması gerekirse, söz
konusu içki yasağı uygulamasının genel geçer bir durum olmayıp yalnızca
belirli durum ve mekânlara özgü kılındığını, muhtemel toplumsal sorunlara

⁸⁵¹ *Hasköy Mahkemesi 5*, haz. Çakır ve öte., s. 148-49, vr. 90/1 (25 C 1047/14 Kasım 1637).

⁸⁵² *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663)*, haz. Fuat Recep, Salih Kahrîman, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2012, s. 161, vr. 22a/3 (2 L1072/21 Mayıs 1662). Meyhaneler mühürlendikten sonra, bazı işletmecilerin mühürleri bozmaları üzerine yapılan teftiş üzerine dükkânı açık olduğu tespit edilen Safar Mihal mahkemeye sevk edilmiştir.

⁸⁵³ *Galata Mahkemesi 90*, haz. Recep-Kahrîman, s. 314-15, vr. 56b/2 (12 Za 1073/18 Haziran 1663). Bu belgede, Galata'da meyhaneci olarak altı ay boyunca çalışan Kanilo v. İspilyot'un meyhane sahiplerinden işçilik ücretini talep etmesi ile ilgili davasını görmekteyiz.

⁸⁵⁴ *Galata Mahkemesi 90*, haz. Recep-Kahrîman, s. 392-93, vr. 78b/1 (10 M 1074/14 Ağustos 1663).

⁸⁵⁵ Meyhanelerin işlerliği konusundaki örnekler için bkz. *İstanbul Mahkemesi 12*, haz. Erol ve öte., s. 417, vr. 45a/1, 46a/1, 70a/3-4 (S 1074/Eylül 1663), 71a/5 (23 S 1074/26 Eylül 1663); *Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74*, haz. Kılıç ve öte., s. 131-32, vr. 24a/2 (23 Ş 1072/13 Nisan 1662), s. 194-95, vr. 41a/1 (27 N 1072/16 Mayıs 1662); Meyhane, hamr ve kazgan-ı arak vergisi ile ilgili gümrük eminine müdahale olunmaması konusundaki ferman için bkz. *Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74*, haz. Kılıç ve öte., s. 50-51, vr. 2b/1-2 (Z 1072/Ağustos 1662).

⁸⁵⁶ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 116.

karşı tedbir amacıyla kısmî olarak bazı yasaklamaların getirildiğini ve halkın haklı şikâyetlerine konu olduğu hallerde meyhanelerin kapatıldığını söylemek mümkündür.

İtham Edilen Bir Vaiz: Vani Mehmed Efendi

Vani Mehmed Efendi'nin Erzurum'da vaizlik ve irşat faaliyetlerinde bulunduğu sıralarda burada beylerbeyi olan Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa⁸⁵⁷ arasında bir yakınlık gelişmiştir. Babası Köprülü Mehmed Paşa'nın 31 Ekim 1661'de vefat etmesi üzerine, 1 Temmuz 1661 tarihinde getirildiği sadaret kaymakamlığı görevinden⁸⁵⁸ 1 Kasım 1661'de sadrazamlığa tayin edilmiş ve bundan sonra Vani Mehmed Efendi'yi de İstanbul'a davet etmiştir. Mehmed Efendi, Padişah IV. Mehmed ile tanışmasından sonra iltifata mazhar olarak Yenicami'nin tamamlanmasının ardından kürsü vaizliğine ve aynı zamanda hâce-i sultânîliğe (padişah hocalığı) tayin olunmuştur.⁸⁵⁹ Mehmed Efendi, düzenlenmesinde etkisi olduğu Viyana Seferi'ne ordu vaizi olarak katılmış ve askeri şevke getiren etkili konuşmalar yapmıştır.⁸⁶⁰ Kuşatmanın bozgunla neticelenmesi sonrasında Padişah tarafından sürgüne gönderildiği Bursa Kestel'de 1685 yılında vefat etmiştir.⁸⁶¹

Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın Erzurum'dan İstanbul'a gelmesine sebep olduğu ve görüşlerine itibar ettiği bir vaiz olarak Vani Mehmed Efendi'nin genel portresine yakından bakıldığında, zahiri ve Selefi düşünceye sahip klasik

⁸⁵⁷ Fazıl Ahmed Paşa'nın hayatını inceleyen yeni bir çalışma için bkz. Muhammed Fatih Çalışır, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire During the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, Doktora Tezi, Georgetown University, Washington 2016.

⁸⁵⁸ Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 150.

⁸⁵⁹ Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa 7 Ra 1072/31 Ekim 1661'de vefat etmiş ve 8 Ra 1072/1 Kasım 1661'de onun yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa getirilmiştir. Bkz. Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay Turkal, s. 677; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme*, haz. Derin, s. 152; Ayrıca bkz. Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 458; Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 260; Vani Mehmed Efendi, *Münşeat: Padişah Dördüncü Mehmed Han ve Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa'nın Duânameleri ve Mektupları*, çev. Mehmet Yalar, Osmangazi Belediyesi, Bursa, t.y., s. 4.

⁸⁶⁰ Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", s. 458.

⁸⁶¹ Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", s. 459.

alim hususiyetlerinin belirgin olduğu görülür.⁸⁶² Bidat saydığı kimi ritüellere karşı göstermiş olduğu katı tutum⁸⁶³ ve İmparatorluk genelinde sema, zikir ve devranı yasaklatması⁸⁶⁴ da bunun ispatı niteliğindedir. Bu özellikleriyle uyumlu bir şekilde, mutasavvıf şâir Niyazi-i Mısri'nin Bursa'ya sürülmesi ile Babeski'deki Bektaşî tekkesinin yıktırılması ve Mevlevî, Halvetî dergahlarının kapatılmasının arkasında Vani Mehmed Efendi bulunmaktadır.⁸⁶⁵ Sufilere olan muhalefeti ise, ilginç bir şekilde, gayrimüslimlere karşı gösterdiğinden farklı değildir.⁸⁶⁶

Yahudilerin Eminönü'nden sürgün edilmesi hususunda Marc David Baer ve Lucienne Thys-Şenocak tarafından Vani Mehmed Efendi ile ilgili olarak

⁸⁶² Vani Mehmed Efendi, XVII. yüzyıl mutasavvıf-fakih çekişmesinde fakihlerin tarafında yer almıştır. Bkz. Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", s. 459; Sufilere karşı göstermiş olduğu sert tavrın bir misali olarak Niyazi-i Mısri ile karşılıklı eleştirilerini ele alan bir çalışma için bkz. Salih Çift, "Dönemin Aktüel Meseleleri Ekseninde Vani Mehmed Efendi - Niyâzi-i Mısri İhtilâfı", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu: 7-8 Kasım 2009 Kestel, Bursa -Bildiriler-*, Emin Yay., Bursa 2011, s. 62-63; Yine, Mehmed Efendi'nin sesli zikir, kandil gecelerinde cemaatle namaz kılma gibi konulara çok sert muhalefet gösterdiği, hatta sesli zikir yapan sufileri tekfir dahi ettiği bilinmektedir. Mehmed Efendi'nin sufilerle ilgili karşıt görüşlerini ele alan bir çalışma için bkz. Abdurrezzak Tek, "Vani Mehmet Efendi'nin Sesli Zikir Konusunda Sufilere Yönelttiği Eleştiriler", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu: 7-8 Kasım 2009 Kestel, Bursa -Bildiriler-*, Emin Yay., Bursa 2011, s. 117-29.

⁸⁶³ Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. M. Salih Kumaş, "Fıkıh-Toplum İlişkisi Bağlamında Vani Mehmed Efendi'nin Mezhep Anlayışı", *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu: 7-8 Kasım 2009 Kestel, Bursa -Bildiriler-*, Emin Yay., Bursa 2011, s. 187-204.

⁸⁶⁴ Mustafa Aşkar, "Niyâzi-i Mısri", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 167.

⁸⁶⁵ Râşid, *Târîh*, c. 1, s. 139-40; Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vani", s. 459.

⁸⁶⁶ Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988, s. 153; Fakat, bu katılığın bir benzerini Vani Mehmed Efendi'den daha önce IV. Mehmed'e şeyhlik yapmış olan Kadızadeli düşüncesine üstelik daha katı bir şekilde sahip olan Üstüvani Mehmed Efendi'de de görmek mümkündür. Üstüvani'nin bid'at kavramı üzerinden tekkelere, dervişlere kısacası tasavvuf ehline karşı mücadele etmiş olması ve işi bir derecede devlet işlerine müdahaleye kadar varırmış olması, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'yı rahatsız etmiş ve Üstüvani'nin fitne çıkardığı gerekçesiyle -her ne kadar sadrazam arafından sürgüne dönüştürülmüş olsa da- 1656 yılında Padişah tarafından ölümle cezalandırıldığı belirtilmelidir. Bu itibarla, devlete hakim olduğu ileri sürülen Kadızadeli eğiliminin, Vani Mehmed Efendi ile başlamadığı ve devletin aldığı kararlarda ancak bir noktaya kadar geçerliliği olduğu söylenebilir. Üstüvani Mehmed Efendi ile ilgili olarak bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, 4. bs., TTK, Ankara 1988, s. 354-66; *The Politics of Piety*, s. 141-47; Üstüvani'nin görüşlerine de yer verilen bir çalışma için bkz. Hüseyin Yurdaydın, "Üstüvani Risalesi", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, (1962), s. 71-78.

ortaya konulan yorumlar, özellikle sürgün kararının arkasında onun bulunduğunun ifade edilmesi Mehmed Efendi'yi 1660 yangını ekseninde ele almayı gerektirmektedir.

L. Thys-Şenocak, Vani Mehmed Efendi'yi sürgünle ilişkilendirmekte ve onu Yahudi ve Hristiyanların amansız bir muhalifi olarak nitelemektedir. Bu tanımlamalar için Thys-Şenocak'ın başvurduğu tek kaynak Paul Rycaut'dur.⁸⁶⁷ Rycaut, Vani Mehmed Efendi'nin mutaassıp bir yapıya sahip olduğunu, gerek Galata ve gerekse İstanbul'da yanan kiliselerin yeniden inşasını yasaklayan emirlere rağmen buralarda ev veya mahzen gösterilerek yapılmak istenen kiliselerin inşasının durdurulması için Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'yı etkilediğini ifade etmekle birlikte, bu olay 1662 yılına, yani Yahudilerin sürgün kararının alınmasından yaklaşık bir yıl sonrasına tesadüf etmektedir.⁸⁶⁸

Marc David Baer de, tıpkı Thys-Şenocak gibi, Vani Mehmed Efendi'nin bilinen katı din anlayışına vurgu yapmayı yeterli görerek ve herhangi bir kanıtlamaya başvurmaksızın, onu gayrimüslimlerin bir düşmanıymış gibi yansıtmaktadır. Öyle ki, kitabında bir bölüm ayırdığı Vani Mehmed Efendi'ye dair pasajların başlıkları dahi yargılarını okuyucunun zihnine kazımaya ayarlı gibidir.⁸⁶⁹ Buradan hareketle, IV. Mehmed döneminde gayrimüslimleri olumsuz etkileyen her devlet kararının sorumluluğu Padişah'a ve Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'ya akıl hocalığı yapan Vani Mehmed Efendi'nin üzerine bırakılmış olmaktadır.

İleri sürülen bu iddialara karşılık olarak, sürgün kararının varlığına ilk tanık olunan 9 Temmuz 1661 tarihli belgeye dikkat çekilmesi gerekli görünmektedir:

“Mosi v. Yahuda bi't-tevliyye ba'de'l-harik Hocapaşa ve Bahçekapısı kurbunda Yahudi taifesi tasarruflarında olan emlâk ve evkâf müslimîne bey ve icâr etdirilmek bábında

⁸⁶⁷ Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 201.

⁸⁶⁸ Rycaut, *The History of the Turkish Empire*, s. 124-25.

⁸⁶⁹ Baer'in eserinin “Dindarlığa Dönüş: IV. Mehmet ve Vaiz Mehmet Efendi” ismini taşıyan beşinci bölümü şu alt başlıklardan oluşmaktadır: Dindar Bir Miras Hazırlama, Dinsel Dönüşümün Nüfuzlu Aracısı, Vani Mehmed Efendi Süfilere ve Muhaliflere Saldırıları Telkin Ediyor, Meyhanelerin Yıkılışı ve İçki Ticaretinin Yasaklanması. Kitabın Türkçe baskısından alınan başlıklar için bkz. Baer, *Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Ferih*, s. 174-95.

fermân-ı âlişân sâdır olmağla mücebiyle amel birle hâlen arsa-i mezbûrenin etrâfında menâzil-i müslimîn ve cevâmî ve binâlarına şurû' olunup ba'de'l-yevm müslimîn mahalleleri olmak mukarrer ve mütehakkik olup müslimîn arasında Yahudi sâkin olmak şer'an dahi memnû' olmağın fimâ-ba'd arsa-i mezbûrede binâ ve Karay fukarâsı iskânı ile şart-ı vâkıfeye ri'ayet müte'azzir olmağla nıkzı semen-i misli ile bey' ve arsa-i mezbûre ecr-i misli ile âhara icâr olunup Karay fukarâsına sarfa izin taleb ederim. Fi'l-yevmî s-sânî aşer min Zilka'detiş-şerife li sene ihdâ ve seb'ine ve elf.⁸⁷⁰

Vani Mehmed Efendi'nin İstanbul'a gelişi ve dolaylı da olsa devletin karar mekanizmasındaki yerini alışı Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığa tayin edildiği 1 Kasım 1661'den sonra gerçekleşmiş olup, Yahudilerin Yenicami çevresinde ikametlerini yasaklayan ferman ise 24 Temmuz 1660 yangını sonrasında çıkarılmıştır. Yukarıdaki belgeye bakılırsa bu tarih Temmuz 1661'den önce-dir.⁸⁷¹ Diğer taraftan, kararın alınması ve uygulanması Köprülü Mehmed Paşa zamanına tesadüf etmekte ve Fazıl Ahmed Paşa da bu sıralarda Şam valiliği görevini yürütmektedir.⁸⁷²

İslâm dinince ehl-i kitab olarak tanımlanmış bulunan Yahudi ve Hristiyanlar hakkında Vani Mehmed Efendi'nin genel tutumunu, İngiliz konsolosu Thomas Baines ile aralarında geçen bir diyalogtan çıkarmak mümkündür. Kendisine yöneltilmiş olan "Türklerin [Müslümanların] arasında hangi milletlerin yaşamasına hoşgörüyü bakılır?" şeklindeki soruya Vani Mehmed Efendi'nin verdiği cevap şöyledir: "Yahudi ve Hristiyanlar hariç hiç kimseye." Buna ilave olarak da, 'Yahudi ve Hristiyanlar dışında kalanların öldürülmelerini gerekli' görmektedir. Bu önemli diyalogu aktaran Dr. John Covell ayrıca, Vani Mehmed Efendi'nin konu hakkındaki başka düşüncelerine de yer vermektedir: "Yahudiler kendilerine özgü ve halen doğru bir yasaya sahiptirler ve çoğu tam anlamıyla olmasa bile Hristiyanlar da, ferdi olarak kendi anladıklarından daha

⁸⁷⁰ İŞS, 9, 58b/2 (12 Za 1071/9 Temmuz 1661).

⁸⁷¹ Yalnızca şer'iyye sicillerindeki ilgili bazı kayıtlarda ve gerekli hallerde değinmelerle birkaç satırlık atıf veya iktibası yapılan söz konusu fermana elimizdeki Siciller ve Mühimme Defterlerinde tesadüf olunamamıştır.

⁸⁷² Özcan, "Köprülüâde Fâzıl Ahmed Paşa", s. 260.

mükemmel bir yasaya sahipler. Hoşgörü bundan ileri gelmektedir.”⁸⁷³

Özetle söylemek gerekirse, Eminönü’nden Yahudilerin çıkarılması bir devlet politikası olup, Vani Mehmed Efendi kendisinden önce alınmış olan bir kararın takipçisi ve savunucusu olmakla beraber, söz konusu politikanın titizlikle devam ettirilmesi yolunda önemli bir sorumluluk üstlenmiştir. Fakat, bu ve benzeri kararların Osmanlılar tarafından öteden beri uygulanagelen ve dolayısıyla geleneksel bir mahiyete sahip bir politika tarzı olduğu da akılda tutulmalıdır. Vani Mehmed Efendi’nin gerek kiliselerin yeniden yapılmasına karşı çıkması, gerekse kimi eylem ve söylemleriyle gayrimüslimleri hedef alması daha çok konjonktürel dinî atmosfer açısından değerlendirilmelidir.

Ayrıca, söz konusu dönemde önemli bürokratik görevler ifa etmiş olan Vani Mehmed Efendi’nin şahsında, Osmanlı yönetim anlayışına daha önceleri tesir etmiş olduğu bilinen Kadızadeli fikirlerin, politik karar alma mekanizmalarında belli ölçülerde etkili olduğu söylenebilir de, söz konusu anlayışın ne ölçülerde dinin mahiyetine uygun olduğu ve bu fikirlerin ne derecede uygulanma imkânı bulabildiği farklı bir tartışmanın konusudur. Nitekim, Vani Mehmed Efendi’nin klasik zahiri görüşlere sahip bir alim olarak temayüz ettiği bilinmekle birlikte,⁸⁷⁴ alınmış devlet kararlarının tamamını salt bu görüşlere indirgemek veya Vani Mehmed Efendi’ye izafe etmek ve dolayısıyla sonuçları bir kişinin şahsında somutlaştırmak, bilimsel bir tutum gibi görünmemektedir.

Bu bilgiler ışığında Vani Mehmed Efendi’nin Sultan IV. Mehmed’i, sarayı ve özellikle Hatice Turhan Sultan’ı nasıl etki altına alarak Yahudileri bu bölgeden sürgün ettirdiğini ve şehirde bir İslâmlaştırma yoluna gidilmesini sağladığını açıklamak ise, gerçekleştirilmesi imkânsız bir görev olarak M. D. Baer ve L. Thys-Şenocak’a düşmektedir.

Sebebi Belli Olmayan Yanlış Atıflar

Marc David Baer’in sahip olduğu peşin hükümlerle örülü bakış açısını temellendirmek üzere kaynak olarak kullandığı şer’iyye sicilleri incelendiğinde,

⁸⁷³ John Covel, “Diaries of Dr. John Covel 1670-1679”, in *Early Voyages and Travels in the Levant*, t.y., s. 270.

⁸⁷⁴ Salih Çift, “Dönemin Aktüel Meseleleri”, *Ulusal Vani Mehmed Efendi Sempozyumu*, s. 62-63; Kadızadeli hareketinin işlendiği eserin Vani Mehmed Efendi ile ilgili bölümü için bkz. Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 146-59.

bazı yerlerde atıf yapılan defterlerin, bazı yerlerdeyse varakların yanlış gösterilmesi gibi şekil hatalarının bulunması, eserin bilimselliğine ve ciddiyetine gölge düşürmektedir. Daha da ilginç olan durum ise, iddiaların yeterli şekilde delillendirilememesi gibi durumlarda yazarın, tahrif ve uydurma tekniklerini kullanarak okurlarını belgelerin içeriği hakkında yanlış bilgilendirmeyi tercih etmiş olmasıdır. Diğer taraftan Baer'in, Osmanlı belgelerinin diplomatiği ve hukuk sistematığıne vâkıf olmadığını, çıkardığı uyumsuz sonuçlara bağlı olarak söylemek de mümkündür.

İlk örnek, yanlış bilgilendirme konusundadır. Atıf yapılan belgeye bakıldığında, Galata'da Hatice Turhan Sultan'ın mülkiyetindeki yanmış Mariya Kilisesi arsası ile Eminönü'nde Kamer Hâtun Vakfı'na ait yahudihane ve dükkânlardan kalan arsaların istibdal edildiği anlaşılmaktadır. İstibdal yapılmadan daha önce vakıf yeri kiralamış olan mutasarrıf Ali Çelebi, gerçekleşen takas sonrasında vakfın yeni yerine geçmek mecburiyetinde kalmıştır.⁸⁷⁵ Baer bu örneğe bağlı olarak, Yenicami'nin yapılmasından dolayı Müslümanların da zarara uğratıldıklarını söylemekte, hatta şaşırtıcı bir şekilde, Kamer Hâtun Vakfı'na ait olduğu belirgin olarak görülen söz konusu arsaları, vakfın kiracısı Ali Çelebi'nin özel mülküymüş gibi yansıtmaktadır.⁸⁷⁶

Bir diğer belgenin değerlendirilmesinde de benzer hatalara rastlanır. Buna göre, Piri Paşa Vakfı ile Hatice Turhan Sultan arasında gerçekleşmiş olan dükkân arsası istibdalını belgeleyen kayıta ismi geçen vakıf mütevellisi Müderris Mehmed Cemal Efendi, gerçekte vakfa ait olan yerin sahibiymiş gibi gösterilmektedir. Bu yanıltma ile, Cemal Efendi'nin Yenicami inşası nedeniyle mülkünü terk etmek zorunda bırakılmış mağdur bir kimse olduğuna, okuyucunun inanması beklenmektedir.⁸⁷⁷

M. D. Baer'in Osmanlı belgelerinin diplomatiğine dair bilgilerinin yanlış veya eksik olduğunu gösteren diğer bir örnekte ise, yıkılması emrolunmuş bazı kiliselerle ilgili olarak tutulmuş bir keşif hüccetini ferman-ı hümayun (imperi-

⁸⁷⁵ İŞS, 10, 95b/2 (5 Za 1072/22 Haziran 1662). Ali Çelebi'nin yangından kısa bir süre sonra yahudihane ve dükkân arsasını yeniden kiralaması ile ilgili bkz. *Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi* 74, haz. Kılıç ve öte., s. 113-14, 18b/2 (6 Ş 1072/27 Mart 1662).

⁸⁷⁶ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 96; a. mlf., "The Great Fire of 1660", s. 171; Ayrıca, Baer'in sicillere yaptığı atıflarda varakların a ve b yüzünü karıştırdığı görülmektedir. Örneğin, "İŞS, 10, 95b" yerine "İŞS, 9, 95a", "İŞS, 10, 83a" yerine ise "İŞS, 9, 82b" künyelerini vermektedir.

⁸⁷⁷ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 96; a. mlf., "The Great Fire of 1660", s. 171.

al decree) olarak zikretmektedir.⁸⁷⁸

Özetle söylemek gerekirse, Osmanlı tarihinin hangi ilkeler temelinde şekillendiğini anlamak ve söz konusu ilkeler ile uygulamalar arasında ne gibi bir tutarlılık veya çelişki olduğunu belgelerden hareketle tespit etmeye çalışmak ve böylece söz konusu tarihsel varlığın doğasını anlamaya imkân verecek doğru bir sonuca ulaşmak, her türlü ideolojik yargılardan sakınmakla mümkün olabilir. Osmanlıların, hakimiyetleri altındaki coğrafyada İslâm dinini hükümlerle kılmayı amaçlayarak hayat sürmüş olmalarından dolayı, onların kendi tasarruflarıyla meydana gelmiş olguları sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için öncelikle Osmanlı-İslâm hukuk sistematğine ve bu pratiğin yansıdığı belgelerin diline vâkıf olmak elzemdir. Osmanlı-İslâm hukukunun mahiyetini ve korumayı amaçladığı değerlerin niteliğini anlamadan herhangi bir verimli değerlendirmeye ulaşmak da, pek tabii ki, mümkün olmayacaktır.

c. Ön Yargılı Yaklaşımlara Birkaç İlave Örnek

Osmanlı dönemi İstanbul Yahudileri ile ilgili önemli bir çalışmanın yazarı olan Minna Rozen, Yahudilerin Eminönü'nden çıkarılmaları konusunda bir tespitten daha ileri bir ifadeyle 1660 İstanbul yangınının “bölgenin asıl sakinlerini [Yahudileri] başka yerlere, bilhassa da Hasköy'e nakletmek için bahane” olarak kullanıldığını öne sürmektedir.⁸⁷⁹

Osmanlıların yangın sonrasında ne gibi politikalar geliştirdikleri ve bunların hangi gerçeklere dayandığına dair herhangi bir veriye tesadüf olunamayan eserinde M. Rozen, sürecin nesnel şartlarını araştırmak yerine, Osmanlıların tercih ettikleri tasarruflarının arkasında, kendi yaklaşımını meşrulaştıracak “bahane”ler aramayı tercih etmektedir. Diğer taraftan, “Osmanlılar gayrimüslimlerin bir caminin yakınında oturmalarını da, bir caminin yakınına gayrimüslim bir ibadethane inşa edilmesini de yasaklamıştı”⁸⁸⁰ demek suretiyle, cami çevresi konusunda Osmanlıların genel politikasını ifade eden haklı bir tespitte bulunmaktadır. Buna rağmen M. Rozen'in Osmanlıların İstanbul'u kendi değerleri çerçevesinde inşa ederken, kıymetli bir mekâna bir selâtin

⁸⁷⁸ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 98. a. mlf., “The Great Fire of 1660”, s. 171; Belge için bkz. İŞS, 10, 156b (20 N 1072/9 Mayıs 1662).

⁸⁷⁹ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 59.

⁸⁸⁰ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 63.

camii yapmak istemelerini, buradan Yahudileri sürgün ettirebilmek için “uydurulmuş bir bahane” olarak algılaması, ancak sahip olunan “ideolojik” bakış çerçevesinde anlaşılabilir gibi görünmektedir. Halbuki, camiler cemaatleri ile anlamlı olduğundan, uygulanan sürgün politikasının Osmanlıların genel tavırlarıyla uyum arz ettiğini söylemek mümkün hale gelmektedir.⁸⁸¹

Marc David Baer, Lucienne Thys-Şenocak ve Minna Rozen çizgisini takip eden Dilek Akyalçın da M. D. Baer’e dayanarak, Eminönü’ndeki Yahudileri buradan çıkarmayı hedefleyen Osmanlı idarecilerinin bu amaçlarına ulaşmak için Yenicami projesini bir “mazeret” olarak kullandıklarını ileri sürmektedir.⁸⁸²

Bu yorumun ilham kaynağını 82 nolu mühimme defterinde bulunan bir

⁸⁸¹ Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fervaları*, s. 94-95. Rozen’in eserinde fetvalara yapılan atıflar için bkz. s. 20 ve s. 385, dn. 8.

⁸⁸² Dilek Akyalçın, *The Jewish Communities in the Making of Istanbul Intra Muros: 1453-1520*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2003, s. 22. Akyalçın’ın görüşünü dayandırdığı ve paylaştığı kaynak için bkz. Baer, “17. Yüzyılda Yahudilerin”, s. 202-223; Ayrıca, Tijana Krstić de, nasıl bağlantı kurduğu tam olarak anlaşılamamakla birlikte, Kadızadeli görüşlerin etkili olduğu “XVII. yüzyıl boyunca Galata’nın, gerek çok sayıda gayrimüslimi barındırması ve gerekse onlara ait olan yerler nedeniyle hem toplumu hem de mekânı İslâmlaştırma çabalarının merkezinde yer aldığını” öne sürmektedir. Devamında Krstić, Galata’da yabancılara ait yerler (“foreigners’ residences”) ile birlikte sinagoglara ve Katoliklere ait kiliselere el konulması ve buraların Müslümanlara ait alanlara dönüştürülmesi için, İstanbul’da meydana gelen 1660 yangınının, her nasılsa, mazeret olarak kullanıldığını söyleyerek konu bağlamında o da M. D. Baer’in yolunu takip etmektedir. Bkz. Krstić, “Contesting Subjecthood and Sovereignty in Ottoman Galata”, s. 451; Bir başka yazar da yine M. D. Baer’in çalışmasına atfen “valide sultanın yeni bir cami yapmak amacıyla [1660] yangını sonrasında Eminönü’ndeki Yahudi semtini ortadan kaldırdığını” söylemektedir. Bkz. White, *The Climate of Rebellion*, s. 214-15. (Ayrıca, kitabın Türkçe çevirisinde de konu ile ilgili olarak ayrı bir problem mevcuttur. Çeviri şöyledir: “yangının ardından Valide Sultan’ın yeni bir cami yaptırmak için Eminönü’ndeki Yahudi mahallesini yıktırması, ...”. Mamur olmayan, zaten yanmış ve küle dönmüş bir yerin yıktırılması gibi gerçekleşmesi imkânsız bir olayın ifade edilebilmesi, herhalde dilin sınırlarını zorlamak şeklinde açıklanabilir. Bkz. Sam White, *Osmanlı’da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa, İstanbul 2013, s. 294). Buradaki yanıltmanın ardında yatan üç nedenden bahsedilebilir. Birincisi, sorunlu kaynak kullanımı; ikincisi, sorunlu kaynağı kullananın kritik etme eksikliği; üçüncüsü ise, sorunlu kaynaktan yalnızca işe yarayacak, yazarın kendi tezini destekleyecek bilginin alınması. Örneğin, Eminönü’nde cami yapımına 1660 yangınından sonra değil, 1597 yılında başladığı, farklı nedenlerden dolayı inşaatın devam ettirilemediği bilgisi ilgili diğer kaynaklarda çok açık olarak anlatılmasına karşılık, caminin yapımına 1660 yangını sonrasında yeniden başlanmasını ilk inşa teşebbüsü gibi yansıtarak meseleyi isyan, toplumsal karışıklık, mezhepsel ve dinsel çatışma gibi zaviyelerden anlaşılır kılmaya çalışmaları söz konusu edilen son iki yazarın (T. Krstić ve S. White) konuya yaklaşımlarındaki katılığı göstermektedir.

ferman teşkil etmektedir.⁸⁸³ Fakat, söz konusu ferman incelenince “kaynağın bulandırıldığı” açık bir şekilde görülmektedir.⁸⁸⁴ Belgeye göre Yahudiler, İbrahim Paşa-yı Atik, Çelebioğlu ve Molla Gürani mahallelerinde Müslümanlara ait yerleri satın alarak veya kiralayarak onların evlerine yerleşmeleriyle mescitlerdeki cemaat sayısı azalmış ve bu meselenin çözümü için de sonradan gelip yerleşen bu kimselerin mahalleden ihraç edilmeleri gerekmiştir.

Basit ve anlaşılır muhtevasına rağmen belge, her nasılsa, D. Akyalçın tarafından Yahudilerin Eminönü’nden çıkarılması gibi, ‘zaten var olan bir niyetin delili’ olarak sunulmaktadır. Asıl vahim iddia ise, belgede belirtilmiş olan ‘Yahudilerin buraya sonradan gelip yerleştikleri’ konusunda sergilenmektedir. Akyalçın bu bilgiye kuşkuyla yaklaşmakla kalmayıp bunun bir “saptırma” (misrepresentations) örneği olduğunu söyleyerek, belgeye Osmanlı yöneticileri tarafından kasıtlı olarak konulduğunu iddia etmektedir. Temeli zayıf olan bu iddiadan hareketle, Osmanlıların keyfî politikalarını meşrulaştırmak istediklerinde, olayları nasıl manipüle edebildiklerine dair bir söylem geliştirmekte ve buna paralel olarak Yahudiler açısından Osmanlı yönetici sınıfına karşı bir güvensizliğin varlığı motiflerini işlemektedir.⁸⁸⁵

Esasında belge, şüpheye yer bırakmayacak derecede açık ve anlaşılır bir muhtevaya sahiptir. Fakat, sorunun asıl kaynağını Akyalçın’ın belgeye dikkatini çektiğini söylediği ve konu ile ilgili yardımından dolayı teşekkür yönelttiği Stéphane Yerasimos teşkil ediyor gibi görünmektedir. Yerasimos’un, belgeyi

⁸⁸³ “vaz’-ı kadime muhâlif sâkin olup hılâf’-ı şer’-ı şerif mescidlerün killet-i cemâ’at ü ta’tiline bâ’is olan Yehûdiler mahalleden ref’ u ihrâc olunmak için Rûmili kâdî-askeri tarafından huccet-i şer’iyye virilüp ve İstanbul kâdisi dahı imzâlayup lâkin tâyife-i mezbûre ihrâc olunmayup tekrâr arz’-ı hâl olundukda siz görmek fermân olunmağla hâlâ şer’le görilmek emridüp buyurdum ki”. Fermanın devamı için bkz. 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): Özet, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000, s. 145, hüküm no: 220.

⁸⁸⁴ Esasında fermana göz atıldığında, Akyalçın’ın yaptığı çıkarımın yanlışlığı açık olarak görülebilmektedir. Bu sonuçta Stéphane Yerasimos’un da önemli bir katkısının olduğu anlaşılmaktadır. Zira Yerasimos, söz konusu fermanı Akyalçın’ın dikkatine sunmakla kalmamış, öğrencisine belgenin muhtevası hakkındaki yanıltıcı yorumlarını da beraberinde aktarmıştır. Bkz. Akyalçın, *The Jewish Communities*, s. 23, dn. 108.

⁸⁸⁵ Akyalçın, *The Jewish Communities*, s. 23. Bu mahallelerde geriye dönük bir şekilde alım, satım, kiralama gibi örneklem oluşturacak muamele kayıtlarını tespit ederek ileri sürülen tezin sağlaması yapılabilirdi.

Akyalçın'ın dikkatine sunmakla kalmadığı, aynı zamanda muhteva hakkında da birtakım yanıltıcı yorumlarda bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸⁶

Belgeyi somut göstergeler üzerinden ele almak gerekirse şöyle bir değerlendirme yapılabilir. Öncelikle, adı geçen Çelebioğlu Mahallesi her ne kadar Yenicami'ye çok yakın olsa da, diğer iki mahalle görece uzak noktalardadır.⁸⁸⁷ Ve bu mahallelerin kendi adlarıyla anılan birer de mescitleri bulunmaktadır. Bu itibarla, gayrimüslimlerin buralara yoğun bir şekilde yerleşmeleri, mescitlere gidip gelen cemaatin farkedilir ölçüde azalmasına yol açmış ve geleneksel Osmanlı politikasının bir izdüşümü olarak buna sebep olanların oturdukları yerlerden çıkarılmaları, akabinde de buralara Müslümanların yerleştirilmesi lüzumlu görülmüş olmalıdır.

1660 yangını sonrasında tutulmuş kayıtlara bakılırsa, yukarıdaki fermanda sözü edilen Çelebioğlu Mahallesi'nde halen Yahudiler bulunmaktadır. Tespit ettiğimiz dört kayıttan birincisi, yanmış olan bir sinagog arsasının, yangın sonrasındaki planlama gereği yapılan satış kaydını içermektedir.⁸⁸⁸ İkinci örnekte, kendisi Ortaköy'de ikamet eden Yasef v. Yako'nun, Sadi Efendi Vakfı'ndan icareteyn ile tasarruf ettiği bir yahudihaneden (Yasef, burayı bir başka Yahudiye ya da Yahudilere kiraya vermiştir), yangın sonrası yeniden inşa için maddi imkânı olmamasından dolayı feragat ettiği görülmektedir.⁸⁸⁹ Üçüncü örnekte

⁸⁸⁶ Akyalçın, *The Jewish Communities*, s. 23, dn. 108.

⁸⁸⁷ Günümüzde İbrahim Paşa-yı Atik Mahallesi Mercan Ağa Mahallesi'nde, Molla Gürani Mahallesi Vefa'da, Çelebioğlu Mahallesi ise Yenicami'nin batı tarafında ve buraya çok yakın bir mevkide bulunmaktadır. (Hoca Alâüddin Mescidi = Alacamescid) Çelebioğlu ve Molla Gürani mahalleleri için bkz. E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul*, s. 24, 39.

⁸⁸⁸ “Bağçekapısı dahilinde Çelebioğlu Mahallesi'nde vâki' Yahudiyândan Hanan cemâ'atinin keniseleri (ve) kadime olup bânîsi ma'lûm olmamağla bi-hasebi'ş-şer' taraf-ı miriye âid olan ma'lûmü'l-hudûd bi-hesâb-ı terbîi bin iki yüz altmış üç zirâ' kenise arsasını ba'de'l-müzâyede ve inkıtâ'ü'r-rağbe vekil-i mûmâ-ileyh defterdâr paşa hazretleri şeyhülislâm-ı müşârün-ileyh hazretlerine semen-i misli olan on bin fiddi nakid râyic fi'l-vakt akçeye bey' ve teslim edip”. İŞS, 9, 71b/1 (2 Z 1071/29 Temmuz 1661).

⁸⁸⁹ “Portakal cemâ'atinden olup mahrûsa-i Galata'ya tâbi' Ortaköy nâm karyede sâkin Yasef v. Yako nâm Yahudi tarafından husûs-ı âtiye vekil olup Molla İbrahim b. Yusuf ve Mustafa b. ( ) şehâdetleri ile şer'an vekâleti sâbite olan Baram v. Harun nâm (...) meclis-i şer'a merhûm Sadi Efendi Vakfı'na bi'l-fi'l mütevellî olan Ali Ağa b. Mehmed mahzarında bi'l-vekalâe ikrâr ve i'tirâf edip vakf-ı mezbûrdan olup mahmiye-i mezbûrede Çelebioğlu Mahallesi'nde vâki' bir tarafı hâlen mahmiye-i mezbûrede hâkim-i şer'at-ı garrâ olan umdetü'l-'ulemâi'l-'izâm Abdurrahman Efendi Hazretleri ve bir tarafı keniseye ve iki tarafı vakf-ı mezbûra muntchî yahudihâne

de, İsak v. Avraham'ın tasarrufundayken yanan Muhsin Efendi Vakfı'na ait yahudihanedan kalan arsayı, Yasef gibi maddi nedenlerle vakfa iade etmiştir.⁸⁹⁰ Dördüncü örnekte ise, Abraham v. Yako'nun Hüseyin b. Yusuf Vakfı'ndan kiralık olarak işlettiği üç dükkânı başkasına devrettiği anlaşılmaktadır.⁸⁹¹

Sicillerde yer alan kayıtların sunduğu gerçeklik, uygulamaların ve dolaşısıyla sonuçların değil, emirlerin yer aldığı ferman kaydından hareketle çıkarımlarda bulunan Akyalçın'ın dile getirdiği yorumların uyumsuzluğunu kanıtlamaktadır. Son olarak, Çelebioğlu Mahallesi'nde bulunan ve belgede geçen sinagog dışındaki üç yerin de Müslüman vakıflarına ait olup Yahudilere kiralanmış ev ve dükkânlardan oluştuğuna özellikle dikkat çekilmesi yerinde olacaktır. Nitekim, 1660 yangınından sekiz yıl öncesine ait bir belgede de görüldüğü üzere, Çelebioğlu Mahallesi'nde muhtelif vakıflara ait yahudihaneler de bulunmaktadır.⁸⁹²

---

icâre-i mu'accele-i ma'lûme ve yevmi altı akçe ücret-i mü'eccele ile mezbûrun tasarrufunda iken zikr olunan yahûdihâne bin yetmiş senesi Zilka'desinin on altıncı gününde vâkî harikde bi'l-küllîye muhterik olup arsa sırf kalmagla müvekkilim mezbûrun binâya kudreti olmayıp ve ferâgat edicek kimesne dahi bulmamağla zikr olunan arsadan kasr-ı yed eyledi". İŞS, 9, 174b/4 (6 Ra 1072/30 Ekim 1661).

⁸⁹⁰ "Portakal cemâ'atinden İsak veled-i Avraham nâm Yahudi mahmiye-i İstanbul'da merhûm Muhsin Efendi Vakfı'na bi'l-fi'l mütevellî olan râfî'ü'l-kitâb Ali Ağa b. Ahmed mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm edip vakf-ı merhûm-ı müşârün-ileyh musakkafâtından olup mahmiye-i mezbûrede Çelebioğlu Mahallesi'nde vâkî bir tarafı Papasoğlu Vakfı ve bir tarafı hâlen hâkimüş-şer' olan faziletli Abdurrahman Efendi mülküne ve bir tarafı tarik-i âm ve ba'zen Çelebioğlu Vakfı ile mahdûd altı bâb yahudihânenin bir bâb odası icâreteyn-i ma'lûmeteyn ile taht-ı tasarrufında olup bin yetmiş senesi Zilka'desinin on altıncı günü vâkî olan harik-i gâlibde zikr olunan odalar bi'l-küllîye muhterik olup mezkûru müceddeden binâ ve icâresini edâya iktidârım olmamağla zikr olunan odadan kasr-ı yed eyledim". İŞS, 9, 195a/1 (28 Ra 1072/21 Kasım 1661).

⁸⁹¹ "İstanbul'da Çelebioğlu Mahallesi'nde mütemekkin olup Sinyora cemâ'atinden Abraham v. Yako nam Yahudi ... umdetü'l-ekârim Ebubekir Ağa b. Mehmed tarafından ... vekâleti sâbite olan ... Veli Bey b. Mehmed nâm kimesne mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm edip merhûm Hüseyin b. Yusuf nâm sâhibü'l-hayrın vakfından icâre-i mu'accele ve yevmi iki buçuk akçe ücret-i mü'eccele ile taht-ı tasarrufunda olan bir tarafdan yine vakf-ı mezbûra ve bir tarafdan İbrahim Paşa Vakfı'na ve iki tarafdan tarik-i âmma müntehi tûlen ve arzen bi-hesâb-ı terbîi yüz yirmi iki buçuk zirâ' muhterik üç bâb dükkân arsasının hakk-ı tasarrufunu meşrûtiyyet üzere mütevellisi olan işbu hâzır bi'l-meclis Mehmed Efendi b. Musa el-İmâm izniyle müvekkil-i mûmâ-ileyhe yedi bin akçe bedel mukâbelesinde ferâğ ve tefvîz". İŞS, 9, 90b/1 (19 Z 1071/15 Ağustos 1661).

⁸⁹² Örneğin Çelebioğlu Mahallesi'nde, Münevvere Hâtun Vakfı ile Abbas Ağa Vakfı'na ait birer yahudihane bulunmaktaydı. Bkz. EHM ŞS, 48, 122b/3 (244) (21 S 1063/21 Ocak

5. EMİNÖNÜ'NDEKİ DEMOGRAFİK YAPI

İstanbul'un önemli bir liman ve ticaret merkezi olan Eminönü, XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yoğun Yahudi nüfusuyla dikkati çeker. Yenicami'nin yapıldığı yerde özellikle İstanbul'un fethinden itibaren önemli oranda bir Yahudi nüfus sakin olup, Cami'nin bulunduğu alanın bir tarafı "Yahudi Kapısı" anlamına gelen Şuhud Kapısı (Cuhud-Çıfıt Kapısı = Porta Judaica), diğer tarafı ise Balıkpazarı Kapısı olarak anılmaktaydı.⁸⁹³ Dönemle ilgili kroniklerde geçen "mahallât-ı yahûd"⁸⁹⁴ ibaresi de, Yahudilerin bölgedeki yoğunluğuna işaret etmektedir.

1661-1662 yıllarını kapsayan İstanbul'a ait 9 numaralı şer'iyye sicilinde rastlanan bir fetva uyarınca, yanmış gayrimüslim mabedlerinin arsaları kamulaştırılarak devletin mülkiyetine geçmiştir. İlgili fetvaya istinaden çıkarılmış olan bir fermanla birlikte Eminönü ve civarında bulunan, yangında kısmen hasar görmüş veya tamamıyla yok olmuş bulunan Yahudilere ait dinî yapı ve mülklerin, devletin müdahalesiyle Müslümanların eline geçmesi sağlanmıştır. Bölgenin nüfus bakımından ekseriyetini oluşturan Yahudilere fermanla özellikle işaret olunduğu dikkati çekmektedir. Belgenin sicil kayıtlarında yer alan ilgili bölümü şu şekildedir:

"mahmiye-i mezbûrede Hocapaşa etrafında vâkî mahallâtında mütemekkin olan Yahudi tâ'ifesinin bin yetmiş Zilka'desi'nin on altıncı gününde vaki olan harîk-i kebîrde muhterik olan hânelerinden mülk olan müslimîne bey ve vakıf olan kezâlik müslimîne tefvîz etmeleri bâbında"⁸⁹⁵

Eminönü'nde yerleşik bulunan Yahudilerin, onlara ait olan veya kiracısı oldukları ev, dükkân ve ibadethanelerin nüfus yoğunluklarıyla paralel bir bi-

1653). Aynı mahallede, Ayşe Sultan ve İbrahim Paşa Vakfı'na ait olup Hondula isimli bir Yahudi'nin oturduğu menzilden başka (bkz. EHM ŞS, 49, 29b/2 (s. 60) (Evl Za 1063/Eylül 1653) Sadi Efendi Vakfı, Handan Sultan Vakfı, Fatma Hâtun Vakfı, Periruh Hâtun Vakfı ve Kürkçübaşı Vakfı'nın da burada yangın öncesinde yahudihaneleri bulunmaktaydı. EHM ŞS, 54, 60a/2, (Evs N 1073/Nisan 1663). Belgenin tam transkripsiyonu için bkz. Ek-10.

⁸⁹³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 39; Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 59.

⁸⁹⁴ Selânikî, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 723; Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, haz. Karaçay-Turkal, s. 248; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, haz. Derin, s. 142-43.

⁸⁹⁵ İŞS, 9, 52b/2 (11 Za 1071/8 Temmuz 1661).

çimde fazla olması, bu bölgede inşa edilecek büyük mimari yapının inkişafını engelleyecek bir durum olarak görülmüş ve bu düşünceden hareketle Yahudi nüfusun ihracına karar verilmiştir.⁸⁹⁶

Yenicami projesi, yalnızca Cami ve Külliyesi'ni değil, aynı zamanda Mısır Çarşısı'nı da kapsamakta böylece din ve eğitim boyutlarıyla beraber ekonomik bir hareketliliğin oluşmasını da sağlamak üzere tasarlanmıştır. Önemli bir ticaret merkezi olarak Mısır Çarşısı, diğer yanda bir eğitim ve bilim merkezi olarak Sıbyan mektebi ve Darülhadis, idari bir yapı olarak Hünkâr Kasrı ve elbette dinsel bir cazibe merkezi olarak inşa edilmiş bulunan sultan camiiyle önemli hedeflere varmayı amaçlayan dönüştürücü bir proje olarak belirmiştir.

Yenicami'nin inşa faaliyetlerinin ilk evresinde, yani 1597 senesinde cami yapılması düşünülen yerde meskun bulunan Karayim Yahudisi kırk aileye Hasköy'de evler verildiği gibi bunlar hayat boyu vergiden muaf tutulmuş,⁸⁹⁷ arsanın kira bedeli olarak da kendilerine her yıl 2.260 akçe ödenmiştir.⁸⁹⁸ Selânikî, inşaatın başlangıç evresini anlatırken Valide Sultan Camii'nin yapımına emîn olarak tayin edilen Kara Mehmed Ağa'nın birtakım usulsüz yollara başvurduğu ve yapılan istimlâklerde vakıflar ve mülk sahipleri adına birçok zararlara yol açtığını, proje alanında bulunmasından dolayı yıkılan evler için kanunen takdir edilen ücretlerin tamamının verilmediğini ifade etmektedir. Mülkleri istimlâk edilmesine rağmen hakları teslim edilmemiş olan Müslümanlara ait vakıflar maddi sıkıntıya düşmüşler ve bu sorunlarını çözmek için rakabeye başvurmuşlardır.⁸⁹⁹ Yaptığı bu usulsüzlükler neticesinde Kara Mehmed Ağa görevinden azlolunmuştur. Bununla beraber gayrimüslimlere, yıkılan sinagog ve kiliselerine bedel olmak üzere başka yerlerde birer ibadethane yapmaları iznini veren hüccetlerin, Mahmudpaşa mahkemesi naibi tarafından

⁸⁹⁶ Baer, "The Great Fire of 1660", s. 159.

⁸⁹⁷ Blcz. S. F. Göncüoğlu, "Haliç Yahudileri ve Sinagogları", s. 140'tan naklen A. G. Paspates, *Etudes Sur Les Tchingihianes*.

⁸⁹⁸ Şişman, "İstanbul Karayları", s. 100.

⁸⁹⁹ "Ve Vâlide Sultân hazretlerinin câmi'-i şerifi arsası yerleri tahliye olup ve yıkılan emlak u evkâfun muktazâ-yı şerif üzere tamâm bahâları virilmeyüp ve hedm olunan evkâf-ı Müsliminün nıkzı ve bedeli tedârük olunmayup ve bi'l-cümle ref' olunan evkâf-ı vûzerâ ve ulemâ ve sa'ir evkâf-ı âmmeye zı'fı kadar bedeller virilmek vâcib ü meşrû' iken ihmâl u müsâhale sebebiyle niçe evkâf rakabe olup, mürtezika-i fukarâ mütüşekki olup kalmışdı." ve "Vâ'iz Hasan Efendi vakfun şart-ı vakfında nâzırı olup, bir kârbân-sarâyı yıkılıp, bedeli virilmeyüp, vakfa za'f-ı külli gelüp rakabe olduğu". Selânikî, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 850-51.

kanuna aykırı olarak verildiği, bu yüzden naibin İstanbul Kadısı Esad Efendi tarafından tazir edilerek görevinden alındığı ve yapılan kilisenin yıkıldığı yine Selânikî tarafından aktarılmaktadır.⁹⁰⁰

Baer'in çalışmalarında bu bilgilere rastlanmadığı gibi, durum oldukça farklı bir şekilde yansıtılır. Şöyle ki Baer, Lucienne Thys-Şenocak'a atıfla, Safiye Sultan'ın buraya cami yaptırmak için hem Müslüman ve hem de Venedikli tacirlerin Yahudi esnaf ve mültezimlere karşı gösterdikleri memnuniyetsiz tavırlarını fırsat bilerek, onlara ait yerleri daha rahat bir şekilde istimlâk ettirdiği ve mülklerini kaybeden Yahudilerin de başka yerlere göç etmek zorunda kaldıklarını söylemektedir.⁹⁰¹ Diğer taraftan Selânikî, bu süreçte yaşanan usulsüzlüklerin yalnızca Yahudi ve Hristiyanlara ait yerler üzerinden gerçekleşmiş olmadığını zira, Müslümanlardan da aynı şekilde zarara uğrayanların olduğunu bildirmesine rağmen Thys-Şenocak bu konuda sessiz kalmayı tercih etmektedir. Thys-Şenocak'ın aynı bağlamdaki diğer bir iddiası ise, Eminönü'nde 1598 öncesinde Müslümanlara ait vakıf veya binaların pek az sayıda olduğu yönündedir. Böylece, dolaylı da olsa, söz konusu bölgenin esasen bir Yahudi yerleşim yeri olduğunu ifade etmiş olmaktadır.⁹⁰²

Fakat, Selânikî'nin ayrıntıya girmeden zikrettiği, zarara uğrayan Müslüman vakıfları konusunu örneklendirmek mümkündür. Buna göre, Eminönü'nde 1660 yangınında belli ölçüde zarara uğramış olan ve 1598 yılı öncesinde var olduğu bilinen Müslüman vakıflarının bir kısmı şunlardır: Piri Paşa Vakfı (1463-1532), Rüstem Paşa Vakfı (1500-1561), Ayasofya Vakfı (XV. yüzyıl), Kamer Hâtun Vakfı (XVI. yüzyıl)⁹⁰³, Abdülkadir Efendi Vakfı (XVI. yüzyıl),⁹⁰⁴ Defterdar Süleyman Efendi Vakfı (XVI. yüzyıl),⁹⁰⁵ Kasımpaşa Vakfı

⁹⁰⁰ Selânikî, *Tarih*, haz. İpşirli, c. 2, s. 849-51.

⁹⁰¹ Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 86; Thys-Şenocak'ın ifadeleri için bkz. "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", s. 61; a. mlf., *Ottoman Women Builders*, s. 191.

⁹⁰² Thys-Şenocak, "The Yeni Valide Mosque Complex at Eminönü", s. 61; Thys-Şenocak, *Ottoman Women Builders*, s. 190-92.

⁹⁰³ İŞS, 2, 14b/3 (Ra 1027/Mart 1618).

⁹⁰⁴ Eyüb ŞS, 19, 7a/4, 7b/1 (S 1029/Ocak 1620).

⁹⁰⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587)*, haz. Balı Çakır ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011, s. 95-96, vr. 13a/2 (M 994/Ocak 1586).

(XVI. yüzyıl).⁹⁰⁶ İsimleri geçen vakıflar, genel olarak yapılmış taramalarla tespit edilenler olup, daha kapsamlı bir inceleme yapılması halinde, bu vakıfların büyüklük ve zenginlikleri nispetinde Eminönü semtinde geniş arsalara sahip olduklarının ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan, Hatice Turhan Sultan'ın bu sayılanlar dışında başka vakıflarla da gerçekleştirmiş olduğu istibdaller, bölgenin neredeyse tamamının Müslüman vakıflarına ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca Eminönü'nde, Yahudi Mahallesi'nde başlamış olan 1569 yılı büyük İstanbul yangınında evleri/odaları yanmış olan Yahudilerin önemli bir kısmının Müslüman vakıflarının kiracısı oldukları ve yangından sonra ise, maddi imkânsızlıklar dolayısıyla binaları yaptıramadıklarına Minna Rozen ve Benjamin Arbel'in yayınladıkları çalışmalarında da değinilmektedir.⁹⁰⁷

1553-54 yıllarında İstanbul'da bulunan Hans Dernschwam, Yahudileri ve oturdukları bölgeyi şöyle tarif eder:

“İstanbul'da, kendilerinin de ifade ettikleri gibi, Yahudi karınca gibi kaynar. Sayıları pek çoktur ... Toprakları arazileri yoktur. Kendi malları olarak ancak evleri vardır. Ama çoğu buralarda oturmayıp onları ek gelir olarak kullanıyorlar. Başkalarının evlerinde oturup kira ödüyorlar. Bu evler genellikle din adamlarına ve Türk camilerine ait. Evler yandığı takdirde dinadamları bunları yeniden inşa etmeye mecburdurlar. Çoğu harap, pis kokulu yerlerdir. Yahudiler kentin alt kısımlarında daracık sokaklarda, tıkiş tıkiş, üst üste, denize yakın sefil evlerde oturuyorlar. Nitekim, bu pis evlerde her yıl salgın hastalıklar zuhur eder.”⁹⁰⁸

1578 yılında İstanbul'da bulunan Salomon Schweiger de seyahatnamesinde “Ben buralarda [Galata'da] Yahudilere hiç rastlamadım, ama Konstantinopolis'te çok sayıda Yahudinin -bana yaklaşık 20.000 kişi oldukla-

⁹⁰⁶ *Üsküdar Mahkemesi* 84, haz. Günalan, s. 159-60, vr. 105(2)a/2 (1000/1591); *Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi* 3, haz. Çakır ve öte., s. 216, vr. 39a/3 (C 1029/Mayıs 1620).

⁹⁰⁷ Bilgi için bkz. Rozen & Arbel, “Great Fire in the Metropolis”, s. 145-147; Ayrıca bkz. Rozen, “Public Space and Private Space”, s. 335.

⁹⁰⁸ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, trc. Yaşar Önen, 2. bs., Kültür Bak. Yay., Ankara 1992, s. 147-48; Bu kısmın alıntılanmasında şu eserden de istifade edilmiştir. Birnbaum, *Gracia Mendes*, s. 94.

rını bildirdiler- yaşadığını biliyorum. Limana yakın bir yerde, şehir surlarının içinde, sarayın dolaylarına kadar uzanan, onlara ayrılmış sokaklar var.” bilgisini eklemektedir.⁹⁰⁹

Buna göre Eminönü çevresinin nüfus yapısı ve mülkiyet durumu hakkında bir değerlendirme yapmak gerekirse, bölgede 1660 yangını öncesinde nüfus yoğunluğunu oluşturan Yahudilerin mülk sahipleri değil, Müslüman vakıflarının kiracıları olarak hayatlarını sürdürdükleri vurgulanmalıdır. Yukarıda ilgili bölümde açıklandığı gibi, vakıf arsaların mukataalı⁹¹⁰ olarak kiralanmasından dolayı bir mülkiyet hakkı söz konusu ise de, bu hak yalnızca yapılarla sınırlı kalmış olup, toprak mülkiyetini içine almamaktaydı.⁹¹¹

Bir senaryo olarak Eminönü’nde çoğunluğu Yahudiler değil de, Hristiyanlar teşkil ediyor olsaydılar, bu durumda Yenicami ve Külliyesi projesinin aynı minvalde gerçekleşmeyeceği ileri sürülebilir miydi? İstanbul’u kendi değerleri çerçevesinde inşa etmeyi dileyen iradenin mahiyeti ve kudreti düşünüldüğünde, öyle bir imkân ve ihtimalin zorluğunu savunmak rasyonel bir değerlendirme olmasa gerektir. Nitekim, aynı tarihlerde Kumkapı’da benzer bir olaya tanık olunur. Haraççıbaşı İshak Bey Mahallesi’nde bulunan mescit çevresindeki bazı evler “kefere” olarak işaret edilen ve isimleri tespit edilmiş olan Ermenilere satılmış veya kiralanmış olup, yapılan keşifle bu durum açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Düzenlenen keşif raporu söz konusu gayrimüslimlerin mahalleden ihracını gerektirdiğinden, Yahudi olmayan bu kimse-ler için de gerekli kararın alındığı anlaşılmaktadır.⁹¹²

Eminönü’ndeki Yahudilerin Hasköy’e nakledilmelerine neden olarak, burada bulunan Yahudi nüfus yoğunluğu gösterilebilir. Eremya Çelebi, *İstanbul*

⁹⁰⁹ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, yayına haz. ve notlayan: Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 150.

⁹¹⁰ Vakıf yerlerin mukataalı olarak kiralanması konusunda bkz. Üçüncü Bölüm.

⁹¹¹ Örneğin, Rüstem Paşa Camii yanında bulunan Zeytun cemaatine ait bir sinagog arsasının bir bölümü Ayasofya Vakfı’ndan mukataalı olarak kiralık bir yerdir. Yangın sonrasında bu arsa, Ayasofya Vakfı ve Turhan Sultan arasında istibdal olunmuştur. İŞS, 10, 82b/1 (17 L 1072/3 Ağustos 1662); Sinagog arsasının kamulaştırılan diğer bölümü ise Devlet tarafından el-Hâc Mehmed b. Himmet isimli şahsa 46.000 akçeye satılmıştır. İŞS, 9, 52b/2 (11 Za 1071/8 Temmuz 1661).

⁹¹² İŞS, 9, 226b/1 (7 Ca 1072/29 Aralık 1661). Belgenin orijinali ve çevrisi için bkz. Ek-7.

Tarihî'nin 1673'ten sonra yazdığı üçüncü faslında, Balıkpazarı Kapısı tarafında bir iskelede (Yemiş İskelesi'nin bulunduğu yer) Yahudilere ait 100 kadar kasap ve manav dükkânının mevcut olduğunu bildirmektedir.⁹¹³ Her ne kadar Uriel Heyd, bu bilgiye şüphe ile yaklaşırsa da,⁹¹⁴ Eremya Çelebi'yi destekleyen bir başka bilgiyi, onun eserine notlar düşen Hrand D. Andreasyan aktarmaktadır. Buna göre, aynı bölgede Yahudilere ait 100 kadar ev ve bir de çarşı bulunmaktadır.⁹¹⁵ Evliya Çelebi'nin "Esnâf-ı Çiçekçiyân-ı Meyveciyân" başlığı altında anlattığı ve Yemiş İskelesi'nde bulunduğunu söylediği manavlar da, Eremya Çelebi'nin sözünü ettiği Yahudilere ait manav dükkânları olmalıdır.⁹¹⁶

1727 yılına gelindiğinde Yemiş İskelesi'nde sözü edilen Yahudiler ve bir kısım Hristiyan'ın halen varlıklarına tanık olunur. Fakat, Yenicami çevresinde denize yakın ev ve odalarda hayatlarını sürdüren bu Yahudiler de istenmeyen hal ve davranışlarından dolayı buradan çıkarılmışlardır:

"Valide-i Cedid cami-i şerifi kurbunda Balıkpazarı kapısı haricinde olan leb-i derya bilcümle yahudihane olup içlerinde Yahudi taifesi sakın olmak cihetiyle câmi'-i şerif kurbunda hâlât-ı müstekrehe vuku'una bâ'is olduklarından nâşi bu mahalden ref' olunmaları".⁹¹⁷

Bütün bu bilgiler ışığında şehrin aidiyetinin tespitinde, o yerin nüfus yoğunluğunun merkeze alınmasının bir yanılsamayı da beraberinde taşıdığını ifade etmek gerekli hale gelmektedir. Bu itibarla, M. D. Baer ve L. Thys-Şenocak'ın Osmanlı siyaseti ve tarihinin belli bir döneminde belli ölçülerde uygulanmış durumlardan hareketle birtakım yanıltıcı genellemelerde bulundukları anlaşılmaktadır. Öyle ki, XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki olayları inceleyen baş vurdukları "İslâmlaştırma" kavramının kendisi konu ekseninde arızı durmaktadır. Ayrıca, alınan kararların uygulanmasında yaşanan usulsüzlükler, elbette doğrularla birlikte, bilimsel bir süzgeçten geçirilerek aktarılmalıdır.

⁹¹³ Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, trc. Andreasyan, s. 15.

⁹¹⁴ Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul", s. 311.

⁹¹⁵ Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, trc. Andreasyan, s. 157.

⁹¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 264.

⁹¹⁷ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 88-89 (Evahir-i L 1139/Haziran 1727).

6. DEMOGRAFİK DEĞİŞİMİ MESCİT-CEMAAT İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA DÜŞÜNMEK

Bilindiği üzere klasik İslâm toplumlarında mescit, şehrin ve dolayısıyla sosyal hayatın merkezinde yer alırdı. Bu konumuyla uyumlu bir şekilde devletin meşruiyetini sağladığı, dinin toplumu birleştirdiği mekânlar olan mescitler, klasik İslâm devletleri için de önemli sembollerden sayılır. Bundan dolayı Mekke'deki Mescid-i Haram, Medine'deki Mescid-i Nebvî, Kudüs'teki Mescid-i Aksa ve İstanbul'daki Ayasofya ve Süleymaniye Camileri dinî sembol oldukları kadar siyasi işlevlere de sahiptiler. Robert Mantran'a göre: "Büyük camilerin yaptırılması padişahlar için birçok amaca tekabül etmiştir: İlk önce, saltanatlarının ihtişamını tahta meydana çıkartmak, daha sonra da kendine layık binalar aracılığıyla Tanrıya ibadet etmeyi teşvik etme konusunda verdiği önemi belirlemek ... aynı zamanda ... Tanrının lütfuna nail olmak; nihayet, kentin Müslümanlarına karşı dinsel itikadının yüksekliğine bu yapıları tanık tutmak. ... Başkent'in güzelleşmesine katkıda bulunmak aynı zamanda siyasal bir amaç olmakta ve İstanbul'un İmparatorluğun ve genelde bütün Müslüman dünyasının en önde gelen kenti olduğunu belirtmeyi hedeflemektedir."⁹¹⁸

Mescit, yalnızca birtakım ritüelleri gerçekleştirmek üzere kendisine varılan bir yer değil, aynı zamanda belli şekiller tarafından korunmuş ve hayatı anlamlandıran değerlerin yaşandığı kutsal bir mekândır. Bu itibarla, Osmanlı iktisat tarihçisi Mehmet Genç'in "İslâm'ın ikinci büyük hamlesi"⁹¹⁹ olarak tanımladığı Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'da kendi varlığını biçimlendiren İslâm dininin kutsal ilkeleri ekseninde birtakım tasarruflarda bulunması da doğal kabul edilmelidir. Nitekim, mescitlerin onarılması ve yaşatılması için Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetler, yaşamış bütün İslâm devletlerinin yöneticilerine rehberlik etmiştir.⁹²⁰ Ayetlerde mescitleri ziyaret edenler ve

⁹¹⁸ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında*, c. 1, s. 106.

⁹¹⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 9. bs., Ötüken, İstanbul 2013, s. 203.

⁹²⁰ "HAKKI inkar ettiklerine (tutum ve davranışlarıyla) bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah'ın mescidlerini ziyaret etmek yahut onarıp gözetmek, Allah'tan başkalarına tanrılık yakıştıran kimselerin üzerine vazife değil. Onlar, yapıp-ettikleri boşa gidecek olan kimselerdir; ateşte yerleşip kalacak olan kimseler! Allah'ın mescidlerini ziyaret etmek yahut onarıp gözetmek, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, salâtında dosdoğru ve sürekli olan, arınmak için vermekle yükümlü olduğu şeyi veren ve Allah'tan başka kimseden korkup çekinmeyen kimselere vergidir. Ve dolayısıyla, ancak böyleleri doğru yolda yürüyenler arasında olmayı umabilir-

onarıp koruyanlar, Allah'a ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekât veren ve Allah'tan başkasına tanrılık yakıştırmayanlarla birlikte anılmaktayken bunun, kendilerini İslâm çerçevesinde tanımlayan devletler tarafından göz ardı edilmesi beklenemezdi.

Nitekim, Osmanlı padişahlarının bu bağlamdaki bakış açılarıyla ilgili olarak Reika Ebert, "II. Mehmed ve 17. yüzyıl da dahil olmak üzere ondan sonra gelen sultanların hepsi Tanrı'ya adanmışlığın bir sembolü olmasından dolayı ve dindarlıklarının da bir göstergesi olarak kendi adlarına birer cami yapmayı arzulamış ve yaptırmışlardır" tespitinde bulunur.⁹²¹

Diğer taraftan, mescitleri şenlendiren asal unsur kuşkusuz ki cemaatlerdir. Bir yere mescit bina edilmesi o çevrenin imarını ve şenlenmesini de beraberinde getirmektedir. Şenlendirme, âbâd etme, bayındır hale getirme anlamlarını taşıyan imar⁹²² kelimesi de zaten Osmanlı kültüründeki karşılığı ile 'şenlenme' anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakılırsa mescit mahalleye, mahalle ticarete, ticaret imara, imar da umrana bağlı birer köprü olurlar. Bu zincirleme etkiye bağlı olarak, bir yerin imarının mescit ile başlayıp mahalle ile geliştiği söylenebilir. Bu bilgilerden, Osmanlı mahallelerinin mescitler / mabedler etrafında şekillenen dinamik, ahenkli, nizami ve hareketli mekânlar olduğu sonucu çıkarılabilir. Yenicami inşaatını mümkün kılan koşullara da bu açıdan yaklaşılması, meselenin doğru anlaşılabilmesi için azami öneme sahiptir.⁹²³

Osmanlılarda bir yere cami/mescit yapılması, müslümanca bir yaşamın orada varlık kazandığına işaret ederdi. Nitekim, mescitlerin işlevsel olarak belirleyici konumunu gösteren bir fetvasında Minkarizâde Yahya Efendi; sakinlerinin çoğu Müslüman olan bir yerde bina (ihdas) edilmiş olan bir kilisenin,

ler!"Tevbe 17-18, Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı, Meal-Tefsir*, s. 350.

⁹²¹ Ebert, "Re-Creating Constantinople", s. 123.

⁹²² Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türki*, İkdâm Mtb., Dersaadet 1317, s. 132; Devellioğlu, *Lûgat*, s. 517.

⁹²³ Mescitlerin, mahallelerin oluşumu ve ticaret hayatının döngüsündeki merkezi konumunu inceleyen birkaç çalışma için bkz. Selçuk Seçkin, "Fatih Dönemi Mescidlerinin İstanbul'daki Türk Yerleşimine Katkısı", 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul: Bildiriler IV*, yay. haz. Şebnem Ercebeci Çınar, AKM Yay., Ankara 2011, s. 225-43; Mustafa Demirci, "İslâm'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM*, c. 1, S. 2, Konya 2003, s. 129-146.

Müslümanların ilâmı üzerine yıktırılabilceğini ifade etmektedir.⁹²⁴

Osmanlı şehirlerinin genel yapısı hakkında betimleyici öz bilgiler veren Halil İnalcık'a göre şehir, İslâm şeriatı idealine dayanan ve bu ideali yansıtan belirli bir fiziki ve sosyal organizasyona sahip, bir tarafta bedesten, ana çarşı, dükkânlar ve kervansaraylar ile ticari-sınai bir bölgeye, diğer tarafta ise, cami etrafında tanzim edilen mahalle gruplarıyla birer yerleşim bölgesine ayrılmakta olup, bu nitelik tamamen İslâmî kavramlara dayanmaktadır. İnalcık şöyle devam eder: "Antik şehirlerde olduğu gibi, İslam şehri de iki bölümden oluşuyor görünmektedir. Şehrin ekonomik ve sosyal yaşamı ana tapınak ve ana pazarın olduğu bölgeye odaklanmıştır; her ikisi de oldukça planlı ve organize bir yapıdadır."⁹²⁵ Ayrıca, Osmanlı'da yalnızca mescitler değil, sinagog veya kiliseler de bulundukları mahallenin hüviyetini belirlemede birinci derecede rol oynamaktadır.⁹²⁶

Minna Rozen de, konu ile ilgili kullandığı bir ferman ve Ebussuud Efendi'nin bazı fetvalarına istinaden gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde mescitlere yakın yerlerde ikametlerine izin verilmediğini ifade etmektedir. Bunun nedenini ise, gayrimüslimlerin zamanla o çevrede yoğunlaşmaları sonucu muhtemel yeni bir sinagog veya kilise yapma taleplerinin önünü almak

⁹²⁴ Minkarizâde, *Fetavâ*, 37a; Roma'da da Osmanlı'dakine benzer bir uygulamaya rastlanır. Milano Piskopos'u Ambrosius'un Constantinopolis'te sinagog yaptırılmasının yasaklatılmasına sebep olduğunu anlatan söz konusu anekdotu Gyllius aktarmaktadır: "Georgios Kedrenos, Khalkoprateia Kilisesini Küçük Theodosius'un yaptırdığını ve Bakire Meryem'e adadığını söyler. Başka yazarlar, Küçük Theodosius'un, Constantin döneminde bu yana Khalkoprateia'da ikamet eden Yahudileri buradan kovduğunu, orada Deipara (Theotokos; 'Tanrı'nın Anası') Bakire Kilisesini yaptırdığını; bu kilisenin, depremle yıkıldıktan sonra Kouropalates Ioustinos tarafından yeniden yaptırıldığını anlatırlar. Zonaras'ın sözleri daha farklıdır: 'Büyük Theodosius uzak batı ülkelerine gittiğinde Yahudiler, İstanbul valisi Honoratus'la dostluk kurdular ve onun yetkisiyle kendilerine Khalkoprateia'da görkemli bir sinagog inşa ettiler ve sinagog yapılıp bittikten sonra hiddetlenen halk tarafından yakıldı. Olayı öğrenen Theodosius suçluları para cezasına çarptırdı ve Yahudilere yeniden inşa izni verdi. Milano Piskoposu Ambrosius olaydan haberdar oldu ve Theodosius'a, kentlerin kraliçesi olan bir kentin ortasına sinagog yapılmasının haksızlık olduğunu söyledi. Ambrosius'un uyarısıyla Theodosius verdiği cezaları kaldırdı ve Yahudilerin kentlerin kraliçesi içinde sinagog yapmalarını yasakladı." Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, s. 96.

⁹²⁵ Halil İnalcık, "The Ottoman Survey of İstanbul, 1455: 1455 Osmanlı İstanbul Tahriiri", çev. Ali Yandık, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, S. 3, (2008), s. 26.

⁹²⁶ İnalcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", s. 258 ve 264; Ayrıca bkz. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, s. 7.

ve ikinci olarak da Müslümanların mescide rahat gidip gelmelerini sağlamak şeklinde açıklar.⁹²⁷ Buna karşılık, mescitlerin civarında gayrimüslimlerin oturmaları hukuki olarak kesin bir şekilde yasaklanmış da değildir. Aşağıda değinilen örneklerde genel kaidenin “taklil-i cemaat” anahtar kavramı üzerinden olduğu ve uygulamaların da bu ekseninde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim, 1661 yılında Galata Kadısı’na gönderilen bir emirde görüldüğü üzere, Ortaköy’de İbrahim Paşa Camii yanında bulunan bir evin bir Yahudiye kiralanmasının hukuka aykırı olduğu ve bu durumdan ileri gelen rahatsızlığın ortadan kaldırılması için Şeyhülislâm tarafından bir fetva verilmiş ve kadılık tarafından da hüccet düzenlenmiştir:

“... Ortaköy’de vakı’a müteveffa İbrahim Paşa Câmî’i mahallesi ahâlisi dergâh-ı muallâma âdem ve arz-ı hâl gönderip mahalle-i mezbûre cümle Müslümân olup câmî’-i şerîf kurbunda mutlak kefare ve Yahûd tâ’ifesi yoğiken câmî’-i şerîfe muttasıl ( ) nâm kimesnenin mülk evi olmağla mücerred kirâsına tama’ edip birkaç akçe ziyâde almak için bir Yahûdiye kirâya verip mezbûrlar câmî’-i şerîfe kurbunda i’lân-ı küfr edip zikr olunan menzilde Yahûd tâ’ifesinin sâkin oldukları nâ-meşrû’a olduğuna kibel-i şer’den hüccet-i şer’iyye ve Şeyhü’l-islâm hazretlerinden fetvâ-yı şerîfe verilmekle mücebince amel olunmak bâbında emr-i şerîfim recâ etmeğin fetvâ-yı şerîfe mücebince amel olunması emrim olmuştur ...”⁹²⁸

Uzun dönemler boyunca mescit-cemaat uyumluluğuna Osmanlılar tarafından dikkat gösterildiğini fetvalar, hüccetler ve fermanlardan anlamak mümkündür. Osmanlıların sosyal açıdan benimsedikleri geleneksel ve karakteristik bir politika olan bu uygulamaya dair önceki ve sonraki dönemlerden bazı örneklerle işaret etmek yerinde olacaktır.

1558 yılına ait bir kayıta, Galata’daki “Câmî’-i Kebîr”in çevresinde Ayasofya Vakfı’na ait harabe evlerin mukataaya verilmesi gerektiğini bildiren bir fermanla “Câmî’-i şerîf kurbunda kefare-i fecere olmak münâsib

⁹²⁷ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 20.

⁹²⁸ GŞS, 86, 95b/1 (Evl R 1072/Kasım 1661). Belgenin aslı için bkz. EK-9.

görülme”mekte ve söz konusu gayrimüslimlerin buradan çıkarılmaları emredilmektedir.⁹²⁹

1637 tarihli bir fermanla ise, Langa’da bulunan Kâtib Kasım Mahallesi sakinleri, mahallelerinde daha önce üç yüz Müslüman evi varken, çoğu kimse- nin evlerini “kefereye” satması ya da kiralamasından dolayı, şimdi Müslüman- lara ait ancak otuz üç evin kaldığını, “keferenin” mahalle mescidi ve mekte- binin yanında bulunan Müslümanlara ait yedi evin dördünü satın alıp üçünü kiraladığını, Hristiyanların “âyin-i bâtıllarından” da rahatsız olduklarını haber vermişlerdir. Bu ihbarın ardından ilgili evlerin tekrar Müslümanlara satılma- sı konusunda Şeyhülislâm’dan alınan iki fetvaya istinaden İstanbul Kadısı’na gereğinin yapılması emri verilmiştir.⁹³⁰ Benzer konudaki bir başka fetvada ise, Müslüman ve keferenin karışık yaşadıkları, fakat keferenin “musır” hükmünde olduğu beldedeki kilisede çalınan çan sesinin, Müslümanları rahatsız etmesi durumunda dışarıdan duyulmasının engellenebileceği ifade olunmaktadır.⁹³¹

Şeyhülislâm Ebussuud Efendi’nin, mescit ve mahallenin dinî yapısı konu- sunda Tanzimat’a kadar pek değişmemiş olan hukuk ve uygulamaların incelik- lerini gösteren önemli fetvaları bulunmaktadır. Örneğin, Müslüman mahalle-

⁹²⁹ Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda*, s. 14-15 (8 Ra 973/13 Ocak 1565); Ayrıca, 1583 yılında Edirne Hisarı’nda sakin Müslümanlar, mahallelerinde bulunan yedi mescidin bazısında üç, bazısında beş vakit cemaatle namaz kıldığını, mescitlere yakın yerdeki bazı Müslüman hanelerinin yüksek fiyatlarla Yahudilere kiralandığı veya satıldığını, bundan dolayı mescitlerin “taklil-i cemâ’ate” uğradığını belirterek “mukayyed olunmaz ise cemâ’at kalmayıp mescidler[in] bi’l-küllüyye battâl kalmağa bâ’is” olacağı konusunda şikâyetle bulunmuşlardır. Bunun üzerine, Edirne kadısına gönderilen fermanla Yahudilerin bu evlerden çıkarılmaları istenerek şu uya- rılarda bulunulmuştur: “anlara birkaç gün mühlet verip evleri değer bahâ ile Müslümanlardan tâlib olanlara sattırıp min ba’d mescidlere karib yerde Yahudi evi koydurmayasın. Ammâ bu bahâne ile mescidlerden ba’id yerde olan kadimi Yahudi evlerine bilâ-sebeb dahl ü ta’arruz et- tirmeyesin.” *51 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, haz. Hikmet Ülker, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1996, s. 10-11 (7 Şaban 991/26 Ağustos 1583). Bu tez kitap olarak da yayımlanmıştır. Bkz. *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2003.

⁹³⁰ Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Enderun Kitabevi 1988, s. 53-54 (21 N 1046/16 Şubat 1637). Fetvalardan birincisi ev sahibi olan gayrimüslimlere Müslüman olmaları teklifinin yapılması; ikincisinde ise, eğer bu teklifi kabul etmezlerse evlerin cebren Müslümanlara sattırılması ifade olunmaktadır; Ayrıca, bilindiği üzere, İslâm gayrimüs- limlerin kendi ibadetlerini, Müslümanların görececekleri yerde yapılmasını yasaklamaktadır. Bkz. İnalçık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, s. 258-59.

⁹³¹ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ*, c. 1, s. 172.

sinde evi bulunan bir Yahudi'nin burayı bir başka Yahudi'ye satmayı düşünmesine mukabil, mahalle halkının Müslüman'a satılmasını istemesi konusundaki tartışma üzerine verdiği cevap oldukça açıktır: Buna göre bir Yahudi, Müslüman mahallesindeki mülk evini bir başka Yahudi'ye satabilir fakat, Yahudiye "bey' eylemek ile cemâ'at az kalmak lâzım olursa" bu mümkün değildir.⁹³²

Aynı minvaldeki bir başka fetvası da şöyledir:

Mes'ele: Zeyd bir câmi'-i şerife onbeş zirâ' yerde kurbunda Yahudi-hâneler bina edip, taklil-i cemâ'at olduğundan gayri tâife-i Yahudi taş attıklarında bi-huzûr olup, tâife-i mezbûreyi evden çıkmasına hükm edecek, Müslümanlar şer'an çıkarmığa kâdir olurlar mı?

Elcevap: Olurlar, elbette çıkarmak lâzımdır. Taş attıkları için tâife-i mezbûre tâ'zîr-i şedid ve habs olunmak dahi lâzımdır.⁹³³

Ebussuud Efendi, bu fetva ile bağlantılı olan ve Yahudileri söz konusu hanelerden çıkarmayan kişiye ne lâzım geleceğine dair bir soruya verdiği cevapta ise genel kaideyi de belirlemiş olmaktadır:

"Çıkarmadığı, Yahudilere meyli olmağın ise, yâhud câmi'-i şerife bu'zu olmağın ise kâfirdir, katli vâcibdir. Eğer mahzâ onların ziyâde kirâsına meyl için ise ta'zîr ile iktifâ olunur. Bilâ-te'hîr tâife-i mezbûreyi döge döge çıkarmak lâzımdır. Ehl-i İslâm mahallesinde kefare süknâsının cevâzı taklil-i cemâ'ate müeddi olmayacaktır, müeddi olucak aslâ cevaz yoktur. Mülk evleri dahi bey' ettirilmek vâcibdir. Fekeyfe ki kira ile olucak."⁹³⁴

Çatalcalı Ali Efendi'nin verdiği bir fetvada da mahallenin dinî yapısının korunmasını vurgulayan temel ilkeyi görmek mümkündür:

"Zeyd-i zimmî bir belde müslimîn mahallesinde menzil iştirâ eylese hâkim zeyde menzili bir müslime bey' eyle deyû cebre kâdir olur mu?"

⁹³² Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Feruarları*, s. 94.

⁹³³ Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Feruarları*, s. 94.

⁹³⁴ Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Feruarları*, s. 95.

El-cevâb: Olur.⁹³⁵

Mescitler ve mahallenin dinî yapısı ile ilgili olarak benimsenmiş temel ilkelerinden biri olan taklîl-i cemaatten sakınılması gerektiğini ifade eden bir başka fetva da şöyledir:

“Zeyd bir beldede câmi’-i şerîf kurbunda olan odalarını ke-
fereye icâr edip taklîl-i cemâ’ate sebep olsa hâkim kefereyi ol
odalardan ihrâc edip zeyde ba’d-e’l-yevm müslimîne icâr eyle
demeğe kâdir olur mu?”

El-cevâb: Olur.⁹³⁶

Taklîl-i cemaate yol açmayan durumlar hukuki açıdan bir sorun teşkil etmemekteydi. Örneğin, bir caminin haremi duvarına bitişik vakıf odaların bir gayrimüslime kiralanmasını konu edinen bir fetvasında Çatalcalı Ali Efendi’nin olumsuz bir cevap belirtmediği görülür.⁹³⁷

Bu aşamada konu ile dolaylı olarak bağlantılı bazı örneklerden hareketle, Yenicami çevresinin özellikle Yahudilerden ve genel olarak gayrimüslimlerden arındırılması meselesine tekrar dönebiliriz.

Örneğin, Kapağası İsmail Ağa Vakfı’na ait olup yirmi altı odadan oluşan bir yer zamanla yıkılmaya yüz tutmuş olup yeniden inşa edilmesi gerekmiştir. Bunun üzerine ilgili yere, kiracılar Polihron v. Panayot ve Plaş v. Yani’ye muaccelelerine mahsuben Müslümanların sakin olabileceği, içinde mescidin de bulunduğu, müteahhilin odaları inşa etmeleri için izin verilmiş.⁹³⁸ Kiracılar daha sonra, Müslümanların kalacağı odalar ve mescit yerine, zimmiler için odalar yapmayı teklif etmişlerdir.⁹³⁹ Bu durumda, doğal olarak mescit yapılması da söz konusu olmayacaktı.

Yahudilerin Eminönü’nden gönderildikleri bir yer olarak Hasköy, her ne

⁹³⁵ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ*, c. 1, s. 173.

⁹³⁶ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ*, c. 1, s. 173-74.

⁹³⁷ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ*, c. 1, s. 174.

⁹³⁸ EHM ŞS, 48, 163/1 (82b) (3 Ca 1062/12 Nisan 1652).

⁹³⁹ Kiracılar, bu tekliflerinin kabul edilmesi için yapacakları binayı vakfa teberru edeceklerini beyan etmişlerdir. “... eğer ber-minvâl-i meşrûh Müslümanlar sâkin olacak müteahhilin odaları ve mescid-i şerif binâ etmeyip zimmiler sâkin olacak odalar binâ edersek eylediğimiz ebniyeyi vakfa teberru’ olup sarayı mütevellî-i vakfyedimizden alıp âhara icâr eylesin ...”. EHM ŞS, 48, 163/2 (82b) (15 Ca 1062/24 Nisan 1652).

kadar Osmanlı döneminde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri ise de, burada Müslümanların da sakin olduğu mahalleler ve dolayısı ile mescitler bulunmaktaydı. Söz konusu yapılardan biri olan Hacı Şaban Mescidi'nin çevresindeki bazı evlerde oturmakta olan Yahudiler, mahalle sakini olan bazı Müslümanların, kendilerini buradan göndermek istediklerinden bahisle, bunun engellenmesini talep eden bir arzuhalî Padişaha sunmuşlardır. Bu arzuhal dikkate alınarak, İstanbul Kadısı'ndan durumun ilâm olunması istenmiş, gelen ilâmda gerekçe olarak Hacı Şaban Mescidi'nin cemaatinin azalması gösterilmiş ve bunun üzerine yirmi gün içinde Yahudilerin mahalleden çıkarılmaları bir buyruldu ile kadıya bildirilmiştir.⁹⁴⁰ Yine aynı mahallede bulunan biri tabip, diğeri tercüman olan iki Yahudinin buradan çıkarılmak istenmeleri üzerine Karabursa Kapudânı'ndan yardım istediklerini ve onun vermiş olduğu arzu-hale istinaden kendilerine zaman tanınması yolunda bir buyruldu ile Kadı'ya emir verildiği görülmektedir.⁹⁴¹

Bu örnekleri destekleyen bir diğer kayıta mescit ve cemaat hassasiyetinin boyutlarını çok açık bir şekilde görmek mümkündür. Ferman şöyledir:

Galata kadısına ve voyvodasına ve hâssa mi'mârbaşıya hüküm ki,

Seyyidetü'l-muhadderât iklietü'l-muhassenât tâcü'l-mestûrât zâtü'l-ûlâ ve's-sâdât Vâlidem Sultan -dâmet ismetühâ-nın kethüdâlığı hizmetinde olan iftihârü'l-emâcid ve'l-mekârim el-Hâc Mehmed -dâme mecduhu- sūdde-i sa'âdetime arzihâl sunup müşârün-ileyhânın mahmiye-i Galata'da binâ ve ihyâ eyledikleri câmi'-i şerîf etrâfında ba'zı kefere menzil iştirâ edip ve bazı kimesneler dahi câmi'-i şerîf kurbunda olan odaların kefereye icâr edip taklîl-i cema'ate sebep olmalarıyla husûs-ı mezkûr istiftâ olundukda Zeyd-i zimmî bir belde de müslimîn mahallesinde menzil iştirâ eylese hâkim Zeyd

⁹⁴⁰ HŞS, 14, 10/1 (1104/1693); Benzer bir durumla 1560 yılında Manisa'da karşılaşmış ve Müslümanların yoğun olduğu A'malar Mahallesi'nde Yahudilerin ev satın almaları ile yoğunluğun Yahudilerden yana değiştiği gerekçesiyle birtakım çözümlere başvurulmuştur. Konunun ayrıntılı anlatımı için bkz. Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, Eren Yay., İstanbul 1997, 61-67.

⁹⁴¹ HŞS, 14, 9/1 (1104/1693).

menzili bir müslime bey' eyleye deyû haber değdikde Zeyd bir beldede câmi'-i şerîf kurbunda olan odaların kefereye icâr edip taklîl-i cemâ'ate sebep olsa hâkim kefereyi ol odalardan ihrâc edip ba'de'l-yevm müslimîne icâr eyle demeğe kadir olur deyû fetvâ-yı şerîfe verilmekle câmi'-i şerîf kurbunda olup mukaddemâ vâki' olan harikde muhterik olan ebniyelerin ar-salarından hâlâ keferenin tasarrufunda olanlar ba'de'l-yevm yedlerinde kalmayıp semen-i misli ile müslimîne bey've ehl-i İslâm dahi ol makûle arsalara mâlik olduklarından sonra min-ba'd frenkhâne ve yahûdihâne binâ ettirilmeyip ol makûle câmi'-i şerîfe karîb olan arsalarda ehl-i İslâm mütemekkin ol-mak üzre büyût-ı müslimîn binâ ve cemâ'at-i müslimîn tevfir ve teksirine kemâ-yenbağî tekayyüd ve ihtimâm olunmak bâbında hükm-i hümâyûnum recâ etmeğin vech-i meşrûh üzre amel oluna deyû yazılmışdır. Fi evâhiri S 1112.⁹⁴²

Bir fetvaya istinaden “taklîl-i cemâ'at”ın engellenmesi için Galata'da gayrimüslimlerin ellerinde bulunan arsaların yangın sonrasında Müslüman-lara satılması ve buralarda kesinlikle yahudihane ve frenkhane yaptırılmama-sı gerektiğinin özellikle vurgulandığı söz konusu ferman, Ebussuud ile diğer şeyhülislâmlara ait yukarıda zikredilen fetvalarla örtüşmektedir.

Yukarıdaki örneklerin kılavuzluğunda, Osmanlılar için bir mahallede bulunan mescidin varlığı kadar cemaatinin de ne kadar önemli ve kıymetli olduğu anlaşılabilir. Bu tarz bir durumdan dolayı mescit ve cemaat bağlantılı olarak fikrî bir arkaplan sunan 1693 tarihli bir fermanda bu meseleye dair atıflar bulunmaktadır.⁹⁴³ Söz konusu fermanda görüldüğü üzere, Müslüman

⁹⁴² Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 30-31 (Evh S 1112/Ağustos 1700).

⁹⁴³ “İstanbul Kaymakamı Paşa'ya ve Galata kadısına hüküm ki, Âsitâne-i saâdetimde mukim Franca pâdişâhının elçisi olan Baron de Şatonf [Chateaufort] arzıhâl gönderip nefsi-i Galata'da kadimül-eyyâmdan berü sâkin birkaç Frenk re'âyâlarına ba'zı kimesneler mücerred ahzu ü celb için Frenk tâ'ifesin civarımızda istemeziz bizim hüccetimiz vardır deyû tâ'ife-i mezbûreyi bi-vech-i şer'i rencîdeden hâli olmadıkların ve mukaddemâ ahvâlleri birkaç def'a şer'le görüldükde mezbûrların ihrâcî nâ-meşrûdur deyû cânib-i şer'den i'lâm ve sen ki vezîr-i müşârün-ileyhsin husûs-ı merhum sâbık Galata kadısı olan Mevlânâ Mehmed -zîdet fezâ'iluhû-zamânında vâki' olmağla i'lâmı evvelden taleb olundukda bu husûs selefi olan Mevlânâ Ali Türk -(mecdihu) zîdet fezâ'iluhû- zamânında dahi zuhûr etmekle keyfiyet-i hâlin i'lâmı andan matlûb oldukda mûmâ-ileyh dahi keferenin müslimin beyenlerinde süknâları hakkında fukahâ

mahallesinde gayrimüslimlerin sakin olmaları meselesine dair fukaha arasında bir ihtilaf bulunduğu, fakat cami cemaatinin azalmasına bir etkisi olmadıkça bunun bir sorun teşkil etmeyeceği belirtilmiştir.

Mahalleden ihraç uygulaması yalnızca cami cemaatinin azalmasına yol açan nedenlere bağlı olmayabiliyordu. Bazen gayrimüslimlerin, mescitlerdeki cemaati rahatsız eden davranışları da ihraç nedeni sayılabiliyordu. Bu gibi durumlarda, mahalle sakinleri ortak bir şekilde şikâyetlerini mahkemede dile getirirler, yapılan inceleme neticesinde haklı görülürlerse, istekleri hukuk dairesinde yerine getirilirdi. Örneğin, Haraççıbaşı İshak Bey ve Çakır Ağa mahallelerindeki mescitlerin çevresinde mülk ve vakıf olan yerlerden bazıları Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere ya satılmış ya da kiralanmıştır. Mescitlerde “taklil-i cemâ’ate bâ’is ve bâdî” olduğu gibi ayrıca “kefere-i mezbûre her gece alenen fışk edip hâl-i sekrlerinden sâdır olan akvâl-i fazîha ve efâl-i şenî’aları” dolayısıyla Müslümanlar “mutazarrır ve müte’ezzî” olmuşlar ve sadareten söz konusu “kefere”nin mahalleden çıkarılmasını istemişlerdir.⁹⁴⁴ Yerlerini bu şekilde kiralayan ya da satanların hemen hepsinin “tama’-ı hām” yani tamahkârca harareket etmiş olmalarına bakılırsa,⁹⁴⁵ bu ve benzeri toplumsal sorunların ge-

---

ihtilâf etmişlerdir mu’temed olan süknâların cevâzıdır lâkin süknâları kısılet ve ta’til-i cemâ’at-i müslimine bâ’is olmamağla mukayyedir ve re’âyâ-yı mezkûrdan sâkin oldukları menzillerin câmi’-i şerifden bu’du olup süknâları taklil ve ta’til-i cemâ’at-i müslimine bâ’is değildir deyû derkenâr”. Bkz. Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 10-11 (Evh Ca 1104/Şubat 1693).

⁹⁴⁴ İŞS, 9, 226b/1 (7 Ca 1072/29 Aralık 1661). Belgenin orijinali ve çevrisi için bkz. Ek-7; İŞS, 10, 9a/4 (17 B 1072/8 Mart 1662). “mahallemizde kefere sâkin olmuş değil” ifadeleri ile mahalle sakinleri bu konuda bir başka gerekçe de ileri sürmüşlerdir.

⁹⁴⁵ “mescid-i mezbûre kurb ve etrâfında vâkî’ olan menzil arsasını ziyâde bahâ ile kefereye bey’-i kat’i ile bey’ ve ba’zıları dahi müceddeden binâ cyledikden sonra ziyâde ücret ile kefere tâ’ifesine icâr ve teslim etmeleri” bkz. İŞS, 9, 226b/1 (7 Ca 1072/29 Aralık 1661) Belgenin orijinali ve çevrisi için bkz. Ek-7; Burada da görüldüğü üzere, Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin orantısız bir şekilde yerleşmeleri, her ne kadar elimizde bunu ifade eden bir delil bulunmasa da, kadıların sorumlu oldukları görevlerle ilgili işlemlerden aldıkları rüşvetlere bağlanabilir. Gerçekleşen her muamelenin kadı için nakdi bir gelir anlamı taşıması, bu türlü problemlerin kaynağı olarak bir hipotez hükmünde değerlendirilebilir. Rüşvet ve yolsuzluk konusunun da değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Ekrem Tak, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI. - XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 20-25; Ayrıca, günümüzde de uluslar arası bir problem halini almış olan İsrail-Filistin meselesi kapsamında yer alan “toprak işgali” durumu, burada da örneğini gördüğümüz şekilde, bazı Filistinli Müslümanların İsrailli Yahudilere mülk topraklarını satmalarının da bir parçasını teşkil ettiği önemli bir sorun olarak hala ihtilâflı halini muhafaza etmektedir. Zira bu satışlar sonrasında da ki, İsrail’in

nelinin maddiyata karşı zaafiyet gösterilmesinden ileri geldiği söylenebilir.⁹⁴⁶

Sonuç olarak, bir mahallenin sakinleri ile mescidi arasında oldukça güçlü bir bağ bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağın zaman zaman farklı şekillerde gevşetildiği veya koparıldığı görülse de, bunlar Osmanlı hukukundan sapıldığı anlamına gelmemektedir. Nitekim, sorunun tespiti veya ilgili makamlara iletilmesi halinde geçerli hukuk işletilerek tedbirlerin alınması bunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, Yenicami ve külliyesinin inşasının, demografik mühendislik⁹⁴⁷ yoluyla Yahudilerin sürgün edilmesini de gerekli kılan bir şehir planlaması olarak kabul edilmesi akla daha uygun durmaktadır. Bu süreçte uygulanan sürgün ve iskân politikasının belirleyici amacı olarak da, birbirinin lâzımı ve melzumu olan mescit-cemaat denklemini göz önüne almak, meselenin mahiyetini anlamak bakımından büyük önem taşımaktadır.

---

iskân politikaları bir anlamda işgale dönüşmüş ve (para karşılığı) toprak kazanımı halini almak suretiyle *de facto* olarak İsrail lehine sınır genişletme sonucunu doğurmuştur. Kontrolsüz ve hukuksuz bir şekilde büyüyen bu tür problemlerin temelinde, farklı dönemlerde cereyan etmesine karşın, hem Osmanlı dönemi Müslümanlarının hem de günümüzde Filistinlilerin Yahudilere ev satarak ya da kiralayarak maddi kazanç sağlama gibi benzer bir beşeri zaafiyetin bulunuyor olması şaşırtıcı değildir. Diğer taraftan bu yerleri satın alan Yahudilerin de arsa ve evlerin yalnızca mülkiyet hakkını almış olmalarından öte, bu yerleri milli bir kazanım gibi fetholunmuş alanlar olarak görmeleri, üzerinde durulması gereken genel bir psikolojik hale işaret etmektedir.

⁹⁴⁶ Bu tarz şikâyetler yalnız yangınlar dolayısıyla değil, birçok başka sebepten dolayı da ortaya çıkmıştır. Mahalle sakinlerinin, kendi hayat düzenlerine karşı bir tehdit algılamaları halinde ortak bir akılla hareket ederek, rahatsızlık veren konu her ne ise, onun mahallelerinden tecridini istemişlerdir. Örneğin, 1027/1618 yılında Hâce Hâtun, Kara Hasan ve Abdi Çelebi mahalleleri sakinleri, Abdi Çelebi Mescidi'nde ibadeti engellediği ve hamr kokusundan rahatsız oldukları gerekçesi ile burada sonradan yapılmış olan bir meyhaneyi şikâyet etmek suretiyle kaptırmışlardır. Bkz. *İstanbul Mahkemesi 3*, haz. Karaca ve öte., s. 92, vr. 5b/7 (1027/1618). "Abdi Çelebi mescidi kurbunda sâkin oldukları evlerini meyhâne edip içinde erbâb-ı şer-şûr şeb-rûz cem'iyetle fisk u fücûr ve şûrb-i hamr edip hay huylarından mescid-i mezbûrda kemâ-yenbağî edâ-i salâta imkân olmayıp ...".

⁹⁴⁷ Yahudilerin, Eminönü'nden Hasköy ve Balat'a gönderilmesi kararı ile ilgili olarak: "This is just a demographic engineering" [Bu sadece bir nüfus mühendisliğidir] demek suretiyle meseleyi kavramlaştırma noktasındaki bu önemli katkı Dr. Christopher Ferrard'a aittir.

SONUÇ

1660 yangını İstanbul'un gördüğü en büyük yangınlardandır. Arşiv kayıtları, kronikler ve diğer kaynaklardaki yansımalar da bunu teyid etmektedir. Osmanlı belgelerinde harik-i ekber (en büyük yangın) şeklinde nitelenen yangın topluma, vakıflara ve daha genel olarak devlete büyük zararlar vermiştir. Fakat en büyük zararı, İstanbul'un birçok yerinde mülkleri bulunan ve sosyal ve iktisadi sistemin en temel kurumları olan vakıflar görmüştür. Vakıflara ait yerlerin birçoğunun imarı için gereken mali kaynaklar ifrazlı, mukataalı ve en önemlisi icareteynli kiralamalar sayesinde özel sermaye ile sağlanabilmiştir. İcareteynin sağladığı yarı mülkiyet koşulları, vakıflar için bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Yangın sonrasındaki kaos ortamından yararlanarak haksız yollara sapanlar olmuş ve tespit edilen ihlaller hukuk yoluyla giderilmeye çalışılmıştır.

Genel olarak vakıf idarecilerinin temel kaygısını vakfın sürdürülebilmesi oluşturmakta iken, özellikle küçük vakıflardan hukuki statüsü değişenler olmuş, bazı vakıflar da vakfiye şartları gereği Haremeyn Vakfı'na katılarak anonim bir hüviyet kazanmıştır. Ayrıca, vakıfların hukuki zeminini ve genel işleyiş şartlarını belirleyen vakfiyelerden değişikliğe uğrayanlar olmuş, özellikle mukataalı olarak inşa edilen ve sahipleri adına vakfedilen yerler bu bağlamda ilginç örneklikler teşkil etmiştir.

İcareteynli ve mukataalı kiralama ile yangın arasındaki irtibata literatürde belirgin bir vurgu yapılmakta ise de, her vakfın kendine özgü şartları gereği, sorunları çözüm yöntemlerinin de farklı geliştiği anlaşılmıştır. İcareteyn, mukataa, istibdal, ifraz, borçlanma, enkazın satılması gibi, aslında genel bir adlandırma ile bütçe ya da kaynak sağlama metodu olarak ortaya çıkan ve temel bazı yönleriyle birbirinden ayrılan bu muameleler, tespit edilen örnekleri teşkil etmiştir. Böylelikle, 1660 yangını sonrasında başvurulmuş tek çarenin icareteynli kiralama olmadığı, bunun dışında başka imkânların da seçenekler arasında yer aldığı görülmüştür.

Kiracıya mülkiyet hakkı tanıyan mukataalı kiralamanın, kiracı açısından daha cazip görüldüğü tespit edilebilmektedir. Nitekim, mukataalı kiralama örnekleri sayısal olarak diğerlerine üstün olmasa da, icareteyn ve mukataa seçenekleri karşısında kiracıların ikinciden yana bir eğilim içinde oldukları görülmektedir. Diğer taraftan, kiralanmasında pek zorluk çekilmeyen dükkânların büyük oranda icareteynle kiralandığı, fakat hiçbir zaman mukataaya verilmediği tespit edilmiştir.

1660 yangını sonrasında, bu tür afetlere karşı halkın duyarlılığını artırmayı hedefleyen tedbir içerikli bazı uyarılar dışında, köklü çözüm odaklı herhangi bir çabanın izlerine rastlanmamıştır. Özellikle, ahşap olan yapı malzemesinden vazgeçilmesi konusunda herhangi bir kayda da tesadüf olunmamıştır. Diğer taraftan, şehrin yeniden inşasında “vaz’-ı kadîm” ve “üslûb-ı sâbık” şeklinde belirtilen Osmanlı mimari sisteminin kilit kavramlarının esas alındığı görülmüştür. Sıkı bir denetime tabi tutulan kilise ve sinagoglardan bir kısmı kamulaştırılmış, tamirine izin verilenlerde de söz konusu mimari ölçütler geçerli kılınmıştır.

1660 yangını, şehrin mimari dönüşümünde de etkili olmuş, Eminönü Yeni Valide Camii’nin 57 yıl aradan sonra inşasının tamamlanması, yangının dolaylı olarak sağladığı imkânlar ile gerçekleştirilmiştir. Galata ve İstanbul yangınlarından dolayı Galata, Kumkapı, Langa ve Zeyrek civarında yanmış kilise ve sinagoglar, çıkarılan ferman gereği kamulaşmış, akabinde bu yerlerin birçoğu Hatice Turhan Sultan’a temlik edilmiştir. Valide Sultan, mülkiyetine geçen bu yerleri Eminönü çevresinde Müslüman vakıflarının yerleriyle istibdal (takas) ederek Cami ve Külliye sahasını genişletme imkânı elde etmiştir.

Cami bölgesi Yahudi mahalleleri arasında bulunmakla birlikte, buranın çok büyük oranda değişik Müslüman vakıflarına ait bir bölge olduğu, bu çalışma ile ortaya çıkan önemli sonuçlardan biridir. Diğer taraftan burada ortaya konulan bilgiler, Yahudilerin, mallarına el konularak bu bölgeden çıkarıldıkları şeklinde dinî ayrımcılığa vurgu yapan yorumların yanlışlığını da tespit etmektedir. Konu ekseninde şimdiye kadar kabul gören bu tür yargıların yerini, ‘esaslında, Eminönü’nün asıl mülk sahibi olan Müslüman vakıflarının bu bölgeden uzaklaştırıldığı’ şeklindeki tespitin alması gerektiği, çözümü yapılmış olan bir başka problematiktir.

Zira, Müslüman vakıflarının kiracıları olarak uzun yıllar burada yaşamış Yahudilerin bölgeden çıkarılmaları, Cami yapımının doğal bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Yahudilerin bıraktıkları yerlerde artık Müslümanların oturacak olması, Cami'ye cemaat sağlanması amacına matuf olmakla beraber, bu durum Osmanlıların ilk dönemlerden itibaren uyguladıkları genel şehircilik politikaları ve hukuk yorumlarıyla da örtüşmektedir. Yenicami'nin yapıldığı bölgenin 1660'a kadar estetik bir görüntüsünün olmaması, fetihten itibaren Eminönü'nde şekillenen demografik ve panoramik yapı, Yenicami'nin inşa edilmesiyle yüzyılın ikinci yarısında kökten değişikliğe uğramış ve şehrin silüeti de daha estetik bir şekle bürünmüştür. Bu itibarla, Cami ve Külliye inşası etrafında gelişen düzenlemelerin, "İslâmlaştırma" çabasından öte, şehir planlaması esasına bağlı bir nüfus politikasından ileri geldiği anlaşılmış olmaktadır.

Ayrıca, 1660 yangını sonrasında hukuki, ekonomik ve sosyal zorluklarına rağmen, devletin büyük bir ciddiyetle Yenicami inşaatına odaklanmış olması, ne kadar tahripkâr olursa olsun meydana gelen yangınların devlet için sıradan olaylardan sayıldığına işarettir.

BİBLİYOGRAFYA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Atık Şikâyet Defterleri: 4 (bu defter, Yasemin Tataroğlu tarafından yüksek lisans tezi olarak yapılmıştır), 8, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 25, 28, 33, 36, 63, 64 numaralı defterler.

Mühimme Defteri: 93 numaralı defter.

İstanbul Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri: 233 numaralı defter.

Hazırlanmış Atık Şikâyet Defterleri

4 Numaralı Atık Şikâyet Defteri 1665-1670 (H. 1075-1081) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, haz. Yasemin Tataroğlu, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2015.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

E. 781-30, E. 781-31, E. 7002-83, E. 7002-85.

TSM, nr. 3412-16.

Şer'iyye Sicilleri (İSAM - İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi)

Ahi Çelebi Mahkemesi: 10 numaralı defter.

Antep Mahkemesi: 26 numaralı defter.

Beşiktaş Mahkemesi: 78 numaralı defter.

Edirne Mahkemesi: 138, 189, 197, 198, 199 numaralı defterler.

Evkaf-ı Hümeyun Müfettişliği Mahkemesi: 6, 47, 48, 51, 52, 54 numaralı defterler.

Galata Mahkemesi: 27, 42, 86, 130, 145 numaralı defterler.

Hasköy Mahkemesi: 8, 14, 17, 19 numaralı defterler.

Havass-ı Refia (Eyüp) Mahkemesi: 19, 74 numaralı defterler.

İstanbul Mahkemesi: 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 61 numaralı defterler.

Üsküdar Mahkemesi: 228, 229, 371, 430, 441 numaralı defterler.

Süleymaniye Kütüphanesi

Minkarizâde Yahya Efendi, *Fetavâ-yı Minkarizâde Efendi*, Süleymaniye Kütp, Hamîdiye Bölümü 610.

İBB Atatürk Kitaplığı

Fenârizâde Muhyiddin Mehmed Şah (Toplayan), *Defter-i Evkâf-ı Cami'-i Şerif-i Ayasofya*, [t.y.], Muallim Cevdet Yazmaları, No: 64-Or.

Hazırlanmış Şer'îyye Sicilleri

1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'îyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme), Yüksek Lisans Tezi, haz. Salih Pay, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1987.

İstanbul Kadı Sicilleri: Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666-1667), haz. Rifat Günelan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri: Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H. 1096-1097 / M. 1685-1686), haz. Sabri Atay vd., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb (Havâss-ı Refia) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587), haz. Baki Çakır ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662), haz. Hüseyin Kılıç ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663), haz. Fuat Recep, Salih Kahrıman, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2012.

İstanbul Kadı Sicilleri: Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053 / M.

1612-1643), haz. Baki Çakır ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663-1664), haz. Rasim Erol ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), haz. Yılmaz Karaca ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087 / M. 1675-1676), haz. Salih Kahriman ve öte., proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yay., İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000 / M. 1590-1591), haz. Rıfat Günalan, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H. 940-942 / M. 1534-1536), haz. Kenan Yıldız, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul 2010.

Mühimme Defterleri

1660-1665 Yıllarına Ait Mühimme Defteri, Sächsischen Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Eb. 837.

51 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin), haz. Hikmet Ülker, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1996.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027 / 1617-1618): Özet, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, yay. haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2000.

93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658/1660) (Tahlil-Transkripsiyon ve Özet), haz. Azize Gelir Çelebi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008.

95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet), haz. Ercan Alan, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008.

105 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon), haz. Bekir Gökbnar, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 1996.

1101/1102 (1690/1691) Tarihli 100 Numaralı Mühimme Defteri: Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi [s. 1-145], haz. Muzaffer Fehmi Şakar, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2007.

124 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1128-1130), haz. Ömer Bıyık, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2001.

Kronikler, Risaleler, Yazmalar, Fetvalar vd. (Hazırlanmış ve Yayınlanmışlar Dahil)

Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]: Tahlil ve Metin Tenkidi, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yay., İstanbul 2008.

Abdürrahim Efendi, Menteşzâde, *Fetavâ-yı Abdürrahim*, c. 1, Dârü't-tibâati'l-Ma'mûre, İstanbul 1243.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), yay. haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 2000.

Âşıkpaşazâde, Ahmed, *Tevârih-i Âl-i Osman: Âşıkpaşazâde Târihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin, *Hadikatü'l-Cevâmî (İstanbul Câmileri ve Diğer Dîni-Sivil Mîmâri Yapılar)*, haz. Ahmed Nezir Galitekin, İşaret Yay., İstanbul 2001.

Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin, *Mecmu'a-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin, Vâhid Çabuk, İÜ Edeb. Fak. Basımevi, İstanbul 1985. (Bu eserde Kâtibzâde'ye ait "Târih-i İhrâk-ı Kebîr" başlıklı şiir), s. 420-25.

Câmiü'd-Düvel, Sultan IV. Mehmet Dönemi Tercüme, Metin ve Değerlendirme, haz. Fahri Oluk, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.

Çatalcalı Ali Efendi, *Fetavâ-yı Ali Efendi*, Matbaa-i Âmire, 2 c., İstanbul 1311-1312.

Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Çelebizâde (1134-1141/1722-1729)*, c. 3, haz. Abdülkadir Özcan, Baki Çakır, Yunus Uğur, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116 / 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Derviş Mustafa Efendi, Derviş Efendi-Zâde, *1782 Yılı Yangınları: Lehibül-ukalâ fî Fikri'l-gurabâ: Harik Risalesi 1196*, yay. haz. Hüsamettin Aksu, İletişim Yay., İstanbul 1994.

Düstur (1. Terip), 1. Kısım, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.

Eminefendizâde, Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhi Mecelleti'l-ahkâm*, c. 1, Matbaa-i Tevsi-i Tıbbât, İstanbul 1330.

Feyzullah Efendi, *Fetavâ-yı Feyziye ma'an-nukul*, Dârü't-tıbbâti'l-Âmire, İstanbul 1266.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüt-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. 3, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1979.

İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil), haz. Ziya Yılmaz, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak Matbaası, Bulak 1832.

Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2 c., Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1287.

Kâtib Çelebi, *Mîzanü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ahakk: En Doğruyu Sevmek İçin Hak Terazisi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB, Ankara 1972.

Kömürciyan, Eremya Çelebi, *Badmutyın Hıragizman Gosdantnubolsa, 1660 Darvo*, yay. haz. Kevork Pamukciyan, Şoşağat Tarih Araştırmaları Yayın Dizisi no. 3, İstanbul 1991.

Kömürciyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, trc. Hrand D. Andreasyan, (yeni notlarla yayıma haz. Kevork Pamukciyan), Eren yay., İstanbul 1988.

Meşrebzade Mehmed Ârif Efendi, *Fetavâ-yı Câmi'ül-İcâreteyn*, Dârü't-tıbbâti'l-Âmire, İstanbul 1252.

Muâhedât Mecmûası, c. 1, (Tıpkıbasım) TTK, Ankara 2008.

Müneccimbaşı Ahmed Efendi, *Müneccimbaşı Tarihi*, çev. İsmail E. Erünsal, 2 c., Tercüman Gazetesi yay., İstanbul t.y.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Câmiü'd-Düvel, Sultan IV. Mehmet Dönemi Tercüme, Metin ve Değerlendirme*, haz. Fahri Oluk, Doktora Tezi, Erciyes

- Üniversitesi, Kayseri 2011.
- Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Naimâ*, 4 c., haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 2007.
- Osmanlı Mimarisi (Usûl-i Mi'mâri-i Osmâni)*, haz. Selman Soydemir, ed. İlhan Ovalıoğlu vd., Çamlıca Yay., İstanbul 2010.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthâf'ül-Ahlâf fî Ahkâm-il Evkâf*, VGM Yay., Ankara 1977.
- Peçevî, İbrahim, *Târih-i Peçevî*, c. 1, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid (1071-1114/1660-1703)*, c. 1, haz. Abdülkadir Özcan, Baki Çakır, Yunus Uğur, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Risâle-i Hatib - XVII. Yüzyıl Ortalarına Aid Bir Tarihçe - Metin ve Dizin*, haz. Mehmet Çömcüoğlu, Mezuniyet Tezi, İÜ. Edeb. Fak. Tarih Bölümü, İstanbul 1969.
- Sambari, Yosef, *Sefer Divre Yosef*, (İbranice) Edited by Shim'on Shtober, Mekhon Ben Tsevi, Jerusalem 1994.
- Saray Günlüğü (1802-1809)*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007. (III. Selim dönemi ruznamelerinden bir derlemedir).
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2 c., haz. Mehmet İpşirli, 2. bs., TTK, Ankara 1999.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695): Tahlil ve Metin*, haz. Nazire Karaçay Türkal, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012.
- Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Târihi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297.
- Şânî-Zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târihi [Osmanlı Tarihi (1223-1237 / 1808-1821)]*, 2 c., haz. Ziya Yılmaz, Çamlıca Yay., İstanbul 2008.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevârih*, 3 c., haz. Münir Aktepe, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1976.
- Tarih-i Nihâdi (152b-233a) (transkripsiyon ve değerlendirme)*, haz. Hande Nalan Özkasap, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

- Vanî Mehmed Efendi, *Münşeât: Padişah Dördüncü Mehmed Han ve Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa'nın Duanameleri ve Mektupları*, çev. Mehmet Yalar, Osmangazi Belediyesi, Bursa, t.y.
- Vecihi Devri ve Eseri (1637-1661, 1057-1071)*, haz. Ziya Akkaya, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi DTCTF, Ankara 1957.

Batılı Kaynaklar ve Seyahatnameler

- Birnbaum, Marianna D., *Gracia Mendes: Bir Sefaradın Uzun Yolculuğu*, çev. Mercan Uluengin, Kitapyayinevi, İstanbul 2007.
- Covel, John, "Diaries of Dr. John Covel 1670-1679", in *Early Voyages and Travels in the Levant Company of Turkey Merchants*, ed. J. Theodore Bent, Burt Franklin, New York, t.y.
- Covel, John, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü: Saray, Merasimler, Gündelik Hayat*, çev. Nurten Özmelek, Dergah Yay., İstanbul 2009.
- Dallaway, James, *Constantinople Ancient And Modern, With Excursions To The Shores And Islands of the Archipelago and to the Troad*, London 1797.
- De Kay, James Ellsworth, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar, ODTÜ Gelişme vakfı, Ankara 2009.
- Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, trc. Yaşar Önen, 2. bs., Kültür Bak. Yay., Ankara 1992.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, haz. O. Şâik Gökyay, YKY, İstanbul 1996.
- Fossati, Gaspard Chevalier *Ayasofya Constantinople, as recently restored Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1854.
- Galland, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar: 1672-1673*, yay. haz. Charles Schefer, trc. Nahid Sırrı Örik, 2 c., TTK, Ankara 1973.
- Grelot, William Joseph, *A Late Voyage to Constantinople*, J. Playford, London 1683.
- Gyllius, Petrus, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yay., İstanbul 1997.
- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer, Tarih vakfı Yurt Yay., 2. bs., İstanbul 1997.
- Lorichs, Melchior, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen*, Münc-

hen 1902.

Moltke, Helmuth von (Feldmareşal), *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

Rycaut, Paul, *The History of the Turkish Empire From the Year 1623 to the Year 1677: Containing the Reigns of The Three Last Emperours, viz. Sultan Morat or Amurat IV, Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV his son, the XIII. Emperour Now Reigning*, R. Clavell, London 1687.

Rycaut, Paul, *The Present State of the Ottoman Empire*, Gregg International Publishers, Westmead 1972.

Schweigge, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, yay. haz. ve notlayan: Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Tezler

Akyalçın, Dilek, *The Jewish Communities in the Making of Istanbul Intra Muros: 1453-1520*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2003.

Baer, Marc David, *Honored by the Glory of Islam: the Ottoman State, Non-Muslims, and Conversion to Islam in Late Seventeenth-Century Istanbul and Rumelia*, Doktora Tezi, The University of Chicago 2001.

Beyaztaş, Murat, *İslam Hukukunda Vakıf Gayri Menkullerinin Kiraya Verilmesi Usulleri ve İcâreteyn*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2001.

Chakib, Benafri, *Endülüs'te Son Müslüman Kalıntısı Morisko'ların Cezayir'e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492-1614)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1989.

Çalışır, Muhammed Fatih, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire During the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, Doktora Tezi, Georgetown University, Washington 2016.

Dırağ, Havane, *1831-1900 Yılları Arasındaki İstanbul Yangınları*, Mezuniyet Tezi, İÜ Edeb. Fak., Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1977.

Güçlü, Eda, *The Transformation of Waqf Property in the Nineteenth Century Ottoman Empire*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2009.

- Kuzucu, Kemalettin, *Bâbîâli Yangınları ve Sosyo-ekonomik Etkileri (1808-1911)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2000.
- Sürücü, Şefika, *İstanbul Yangınları (900-1923)*, Mezuniyet Tezi, İÜ Edeb. Fak. Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1978.
- Şenay, Bülent, *The Making of Jewish Christianity in Britain: Hybridity, Identity and Tradition*, Doktora Tezi, Lancaster University Department of Religious Studies, Lancaster 1999.
- Şişman, Cengiz, *A Jewish Messiah in the Ottoman Court: Sabbatai Sevi and the Emergence of a Judeo-Islamic Community (1666-1720)*, Doktora Tezi, Harvard University, Cambridge 2004.
- Tak, Ekrem, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.- XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2009.
- Weissberg, Victor H., *Jewish Life in Seventeenth Century Turkey as Reflected in the Responsa of Rabbi Jacob Alfandari and Rabbi Joseph Katzavi*, Doktora Tezi, Hebrew Union College Jewish Institute of Religion, Cincinnati - Ohio 1970.
- Yoldaşlar Özgün Deniz, *The Realization of Mehmed IV's Ghazi Title at the Campaign of Kamanıçe*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul 2013.

Diğer Basılı Kaynaklar

- “Thirty Years’ War”, *Encyclopaedia Britannica*, c. IX, 15th. ed., 1979, pp. 957-58.
- Afyoncu, Erhan, *Sahte Mesih: Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler*, Yeditepe, İstanbul 2013.
- Afyoncu, Erhan – Demir, Uğur, *Turhan Sultan*, Yeditepe, İstanbul 2015.
- Akgündüz, Ahmed, “İcâreteyn”, *DİA*, c. 21, İstanbul 2000, s. 389-91.
- Akgündüz, Ahmed, “İstibdâl”, *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 319-20.
- Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. bs., OSAV, İstanbul 1996.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, İstanbul 1994.

- Aktan, Hamza, "İstimlâk", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 364-66.
- Akyıldız, Ali, "Safiye Sultan", *DİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 472.
- Altan, Ebru, "VIII-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, ed. Said Oztürk, İBB Çevre Koruma ve Kontrol Daire Başkanlığı, İstanbul, t.y., s. 45-58.
- Ambraseys, N. N. and C. F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800*, Eren Yay., İstanbul 1995.
- Andreasyan, Hrand D., "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *TD*, c. 27 (1973), 59-84.
- Aşkar, Mustafa, "Niyâzî-i Mısrî", *DİA*, c. 33, İstanbul 2007, s. 167-69.
- Ataöv, Türkkaya, "Osmanlı İstanbul'unda Üç Latin Amerikalı", *TTK Belleten*, c. 70/258 (2006), s. 775-80.
- Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yay., 6. bs., İstanbul 2007.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1958.
- Baer, Marc David, "17. Yüzyılda Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Nüfuz ve Mevkilerini Yitirmeleri", *Toplum ve Bilim*, c. 83 (1999-2000), s. 202-223.
- Baer, Marc David, "The Great Fire of 1660 and the Islamization of Christian and Jewish Space in Istanbul", *IJMES*, c. 36 (2004), s. 159-181.
- Baer, Marc David, *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York 2008.
- Baer, Marc David, *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 2009.
- Barkan, Ö. Lûtfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-1950), s. 524-69.
- Barkan, Ö. Lûtfi, Enver Meriçli (yay. haz.), *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, TTK, Ankara 1988.
- Baykal, Kâzım, *Tarihte Bursa Yangınları*, Emek Basımevi, Bursa 1948.
- Behar, Cem, "Kasap İlyas Mahallesi: İstanbul'un Bir Mahallesi'nin Sosyal ve

- Demografik Portresi: 1546-1885", *İstanbul Araştırmaları*, S. 4, (Kış 1998), s. 7-110.
- Behar, Cem, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, State University of New York Press, Albany 2003.
- Behar, Cem, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbulunda Kasap İlyas Mahallesi*, YKY, İstanbul 2014.
- Bell, Walter George, *The Great Fire of London*, Bracken Books, London 1994.
- Berki, Ali Himmet, *Vakıflar*, 2. tab'ı, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1946.
- Besalel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul 1999.
- Beyhan, Mehmet Ali, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yangınları", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, ed. Said Öztürk, İBB Çevre Koruma ve Kontrol Daire Başkanlığı, İstanbul, t.y., s. 187-312.
- Boyar, Ebru and Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, New York 2010.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., 2 c., İstanbul 1990.
- Bulunur, Kerim İlker, *Osmanlı Galatası [1453-1600]*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- Canbakal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, çev. Zeynep Yelçe, İletişim Yay., İstanbul 2009.
- Canbakal, Hülya, Hülya, *Society and Politics in an Ottoman Town: 'Ayntâb in the 17th Century*, Brill, Leiden 2006.
- Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enst. Yay., İstanbul 1963, s. 327-414.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, Erol Kerim Aksoy Eğitim, Spor ve Sağlık vakfı, İstanbul 2002.
- Cezar, Mustafa, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period*

- and the Ottoman Construction System*, trns. Ahmet Edip Uysal, Türkiye İş Bankası Cultural Publications, İstanbul 1983.
- Cooper, Michael, "Robert Hooke's Work as Surveyor for the City of London in the Aftermath of the Great Fire. Part Two: Certification of Areas of Ground Taken Away for Streets and Other New Works", *Notes and Records of the Royal Society of London*, Vol. 52, No. 1 (Jan., 1998), pp. 25-38.
- Cooper, Michael, *A More Beautiful City: Robert Hooke and the Rebuilding of London After the Great Fire*, Sutton Publishing, Phoenix Mill 2003.
- Çabuk, Vahit, "XVII. Yüzyılda İstanbul Yangınları ve Kâtip-zâde'nin 1070 (1660) Yangını Hakkında Manzum Bir Tarihi", *Türk Kültürü*, c. XI, S. 125, (1973), s. 28-34 (284-290).
- Çalış, Halit, "Rakabe", *DİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 427-28.
- Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yay., trc. Selim Deringil, İstanbul 1996.
- Çift, Salih, "Dönemin Aktüel Meseleleri Ekseninde Vâni Mehmed Efendi - Niyâzî-i Mısırî İhtilâfı", *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu: 7-8 Kasım 2009 Kestel, Bursa -Bildiriler-*, Emin Yay., Bursa 2011, s. 61-71.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Yenicami Külliyesi", *DİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 439-42.
- Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4 c., Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Danon, Abraham, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, vol. 15, no: 3 (Jan. 1925), s. 285-360.
- Danon, Abraham, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, vol. 17, no: 2-3 (1926-1927), s. 165-198, s. 239-322.
- Demirci, Kürşat, "Engizisyon", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 238-41.
- Demirci, Mustafa, "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM*, yıl: 1, sayı: 2, (2003), s. 129-146.
- Demiryürek, Mehmet (haz.), *Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009, s. 108-21.

- Ebert, Reika, "Re-Creating Constantinople: The Imperial Gaze of Seventeenth-Century Hapsburg Travel Writers upon the City at the Bosphorus", *Pacific Coast Philology*, c. 38, San Francisco 2003, s. 116-31.
- Emecen, Feridun M., *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, Eren Yay., İstanbul 1997.
- Emecen, Feridun, "Mehmed III", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 407-408.
- Epstein, Mark Alan, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1980.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, 2. bs., İstanbul 2005.
- Erdoğan, Muzaffer, "Mîmar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Mecmuası*, c. XII, (1955), s. 179-204.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. 2-3, IBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yay., 5. bs., İstanbul 1999.
- Eyice, Semavi, "Arap Camii", *DİA*, c. 3, İstanbul 1991, s. 326-27.
- Eyice, Semavi, "Galata: Galata'da Türk Eserleri", *DİA*, c. 13, İstanbul 1996, s. 307-13.
- Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, 2. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik, 3. bs., İstanbul 1995.
- Genç, Mehmet, "Mukataa", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 129-32.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 9. bs., Ötüken, İstanbul 2013.
- Gerber, Haim, "Jews and Money-Lending in the Ottoman Empire", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, vol. 72, no. 2 (Oct., 1981), s. 100-118.
- Goudsblom, Johan, *Fire and Civilization*, Penguin Books, London 1994.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk, "Haliç Yahudileri ve Sinagogları", *Dünü ve Bugünü ile Haliç: Sempozyum Bildirileri (22-23 Mayıs 2003)*, Kadir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, 139-153.

- Grayzel, Solomon, *A History of the Jews: From Babylonian Exile to the Present 5728-1968*, Mentor Book, New York 1968.
- Grunebaum, Gustave Edmund Von, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, Routledge & Kegan Paul, London 1955.
- Güler, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.
- Güleryüz, A. Naim, "Yahudiler", *DBİA*, c. 7, 403-408.
- Güleryüz, A. Naim, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Yay., İstanbul 2011.
- Güleryüz, A. Naim, *Türk Yahudileri Tarihi 1: 20. Yüzyılın Başına Kadar*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 1993.
- Halter, Marek, "Hazarların İzinde", *Hazar imparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar: Atlı Bir Kavmin Gizemi*, ed. Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir; çev. Hande Güreli, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007, s. 7-14.
- Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. Mehmed Ata, c. 6, Nefaset Matbaası, İstanbul 1332.
- Harman, Ömer Faruk, "Medyen", *DİA*, c. 28, s. 346-48.
- Hathaway, Jane, "The Grand Vizier and the False Messiah: The Sabbatai Sevi Controversy and the Ottoman Reform in Egypt", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 117, no. 4, (Oct.-Dec. 1997), s. 665-71.
- Heyd, Uriel, "The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century", *Oriens*, c. 6, S. 2, (1953), s. 299-314.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Vakıf Sisteminde Rakabe", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 6, (1994), s. 53-70.
- Hoexter, Miriam, "Adaptation and Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers", *Islamic Law and Society*, vol. 4, no: 3 (1997), 319-333.
- Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- İnalcık, Halil, "İstanbul: Türk Devri", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 220-39.
- İnalcık, Halil, "İstanbul", *EF*, c. IV, E.J. Brill, Leiden 1978, s. 224-48.
- İnalcık, Halil, "İstanbul", *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund

- Bosworth, Brill, Leiden - Boston 2007, s. 180-218.
- İnalcık, Halil, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, çev. İbrahim Kalın, c. 9, (1995), s. 243-68.
- İnalcık, Halil, "İstanbul'un İncisi Bedestan", *İktisat ve Din içinde*, haz. Mustafa Özel, 2. bs. İz Yay., İstanbul 1997, s. 119-36.
- İnalcık, Halil, "Jews in the Ottoman Economy and Finances 1450-1500", *The Islamic World from Classical to Modern Times, Essays in Honour of Bernard Lewis*, ed. C. E. Bosworth, Chales Issawi, Roger Savory and Abraham L. Udovitch, The Darwin Press, Princeton 1994, s. 513-50.
- İnalcık, Halil, "Ottoman Galata: 1453-1553", *Essays in Ottoman History*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 275-376
- İnalcık, Halil, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, no: 2 Paris 1954, s. 103-129.
- İnalcık, Halil, "The Ottoman Survey of İstanbul, 1455: 1455 Osmanlı İstanbul Tahriri", çev. Ali Yandık, *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, S. 3, (2008), s. 19-27.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1: 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Eren yay., İstanbul 2000.
- İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, trns. Norman Itzkowitz, Colin Imber, Weidenfeld and Nicholson, London 1973.
- İnciyan, P. G., *XVIII. Asırda İstanbul*, tercüme ve notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Derneği, 2. bs., İstanbul 1976.
- İpşirli Argıt, Betül, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan: 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- İpşirli, Mehmet, "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri: Bildiriler (29 Mayıs - 1 Haziran 1988)*, İstanbul 1989, s. 184-186.
- İpşirli, Mehmet, "Hikr", *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, 525-26.
- İpşirli, Mehmet, "Temliknâme", *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, s. 430-431.
- İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1944.
- Janin, R., *Constantinople Byzantine: Developpement Urbain et Repertoire Topographique*, Institut Français d'Etudes Byzantines, Paris 1950.

- Kalın, İbrahim, *İslâm ve Batı*, İSAM Yay., İstanbul 2007.
- Kallek, Cengiz, "Mudârebe", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 359-63.
- Karaca, Filiz, "Turhan Sultan", *DİA*, c. 41, İstanbul 2012, s. 423-25.
- Kaya, Süleyman, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn*, Klasik, İstanbul 2014.
- Kesik, Muharrem, "İstanbul'da Doğal Afetler (1100-1250)", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, ed. Said Öztürk, İBB Çevre Koruma ve Kontrol Daire Başkanlığı, İstanbul, t.y., s. 61-82.
- Kocaaslan, Murat, "Topkapı Sarayı Harem'i: 1665 Yangını Sonrası Yenileme Projesi", *Belleten*, Cilt LXXVI, Sayı: 275 (Nisan 2012), s. 45-74.
- Kocaaslan, Murat, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi: İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Koçu, R. Ekrem, *İstanbul Tulumbacıları*, Ana yayınevi, İstanbul 1981.
- Koestler, Arthur, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage*, Picador Pan Books, 4. bs., London 1983.
- Kramers, J. H., "Mehemmed IV", *EF*, c. VI, E.J. Brill, Leiden 1991, s. 982-83.
- Köprülü, Bülent, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 18, S. 1-2, (1952), s. 215-57.
- Köprülü, Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, c. II, (1942), s. 1-35.
- Krstić, Tijana, "Contesting Subjecthood and Sovereignty in Ottoman Galata in the Age of Confessionalization: The Carazo Affair, 1613-1617", *Oriente Moderno*, c. 93 (2013), s. 422-53.
- Kuban, Doğan, *İstanbul Yazıları*, yay. haz. Gülçin İpek, Yapı-Endüstri Merkezi, İstanbul 1998.
- Kuban, Doğan, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 1982.
- Kumaş, M. Salih, "Fıkıh-Toplum İlişkisi Bağlamında Vâni Mehmed Efendi'nin Mezhep Anlayışı", *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu: 7-8 Kasım 2009 Kestel, Bursa -Bildiriler-*, Emin Yay., Bursa 2011, s. 187-204.
- Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, Döler Neşriyat, İstanbul 1981.

- Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, c. 5, Ankara 1999, s. 687-99.
- Kuzucu, Kemalettin, "Osmanlı Döneminde Vefa Yangınları ve Semt Topografyasına Etkileri", *Bir Semte Vefa*, Haz. N. Bilge Özel İmanov, Yunus Uğur, Klasik, İstanbul 2009, 565-87.
- Küçük, Abdurrahman, "Dönme", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, 518-20.
- Küçük, Abdurrahman, *Dönmeler Tarihi*, Rehber yay., Ankara 1990.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul Tarih Boyunca İstanbul ve Çevresini Etkileyen Faktörler*, ed. Said Öztürk, İBB Çevre Koruma ve Kontrol Daire Başkanlığı, İstanbul, t.y., s. 15-42.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Temessük", *DİA*, c. 40, İstanbul 2011, s. 413-14.
- Levy, Avigdor (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, Darwin Press, Princeton 1994.
- Lewis, Bernard, *Çatışan Kùltürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, Çev. Nurettin Elhüseyini, 3. bs., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999
- Lewis, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. Bahadır Sina Şener, İmge Yay., İstanbul 1996.
- Lewis, Bernard, *Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of Jews in the Ottoman Empire*, The Israel Oriental Society, Jerusalem 1952.
- Madariaga, Salvador, *Avrupanın Portresi*, çev. Mehmet Cihangir, T. İş Bankası Yay., Ankara 1966.
- Mantran, Robert, "Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, c. 1, Holmes & Meier Publishers, New York - London 1982, s. 127-37.
- Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. M. Ali Kılıçbay - Enver Özcan, 2 c., TTK, Ankara 1990.
- Mardin, Ebul Ula, *Toprak Hukuku Dersleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul

1947.

Mitler, Louis, "The Genoese in Galata: 1453-1682", *IJMES*, c. 10, no. 1, (1979), s. 71-91.

Murphey, Rhoads, "Disaster Relief Practices in Seventeenth-Century Istanbul: A Brief Overview of Organizational Aspects of Urban Renewal Projects Undertaken in the Aftermath of Catastrophic Fires", *International congress on Learning and education in the Ottoman world (Istanbul, 12-15 April 1999)*, ed. Ali Çaksu, İstanbul 2001, 45-62.

Murphey, Rhoads, "Jewish Contributions to Ottoman Medicine, 1450-1800", *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History Fifteenth Through the Twentieth Century*, ed. Avigdor Levy, Syracuse University Press, New York 2002, s. 61-74.

Ortaylı, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, 6. bs., İBB, İstanbul 2003.

Otmanbölük, Günvar, "Yüzyıllar Boyunca İstanbul Yangınları", *Hayat Tarih Mecmuası*, yıl: 14, c. 1-2, sayı: 6-7 (Haziran-Temmuz 1978), s. 28-35; 25-31.

Öz, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", *İslami Araştırmalar*, c. XII/1, (1999), s. 27-33.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, 2 c., TTK, Ankara 1987.

ÖZTELLİ, Cahit, *Uyan Padişahım*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

Özcan, Abdülkadir, "İstanbul'un Eminönü Semti XVII. Yüzyılda mı İslâmlaştırıldı?", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 37, (2011), s. 206-213.

Özcan, Abdülkadir, "Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa", *DİA*, c. 26, Ankara 2002, s. 260-63.

Özcan, Abdülkadir, "Mehmed IV", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 414-18.

Özcan, Abdülkadir, "Tevârih-i Âl-i Osmân", *DİA*, c. 40, s. 579-81.

Özcan, Abdülkadir, "Vecîhi Hasan Efendi", *DİA*, c. 42, s. 586-87.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 211-25.

Özdemir, Mehmet, "Moriskolar", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 288-91.

Özel, Ahmet, "Dârülharp", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 536-37.

Özel, Ahmet, "Dârülişlâm", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 541-43.

Özkaya, H. Gökçen, "Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul'da Barınma Kültürü ve

- Kent Yapısına Dair Neler Sunar?”, *TALİD*, c. 8, S. 16, (2010), s. 467-88.
- Öztekin, Özge, “XVIII. Yüzyıl Divan Metinlerindeki Tarih Manzumelerine Göre Mimari Restorasyonda Yangınların Rolü”, *Türkbilig*, c. 10, (2005), s. 60-68.
- Öztürk, Nazif, “Mukataalı Vakıf”, *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 132-34.
- Öztürk, Nazif, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM, Ankara 1983.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 c., MEB, İstanbul 1993.
- Pamukciyan, Kevork, “Aznavuroğlu”, Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1395/1975, s. 1728-29.
- Pamukciyan, Kevork, “Eremya Çelebi Kömürciyan’ın 1660 İstanbul Yangını Hakkındaki Eseri”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 89-90.
- Pamukciyan, Kevork, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 102-106.
- Pamukciyan, Kevork, “İstanbul’da 1660 Yangını Hakkında Yeni Vesikalar”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 91-96.
- Pamukciyan, Kevork, “Meğrili Patrik İstepannos’un 1660 İstanbul Yangını Tasvirnamesi”, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, Aras Yay., İstanbul 2002, s. 97-101.
- Pazarbaşı, Erdoğan, “Mehmed Efendi, Vanî”, *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 458-59.
- Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümrانlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih vakfı Yurt Yay., 2. bs., İstanbul 1998.
- Pepys, Samuel, *The Concise Pepys Diary*, ed. Lord Braybrooke, Wordsworth Classics, London 1997.
- Porter, Stephen, *The Great Fire of London*, Sutton Publishing Ltd., Phoenix Mill 1996.
- Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon*, 2. bs., Librairie du

- Liban, Beirut 1987.
- Refik, Ahmet, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- Refik, Ahmet, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Enderun Kitabevi 1988.
- Refik, Ahmet, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- Refik, Ahmet, *Türk Mimarları: Hazine-i Evrak Vesikalarına Göre*, haz. Zeki Sönmez, Sander Yay., İstanbul 1977.
- Roth, Cecil, "The Jews of Western Europe (from 1648)", *The Jews: Their History*, ed. Louis Finkelstein, Schocken Books, 4th ed., New York 1972, s. 259-304.
- Rozen, Minna and Benjamin Arbel, "Great Fire in the Metropolis: The Case of the Istanbul Conflagration of 1569 and its Description by Marcantonio Barbaro", in *Mamluk and Ottoman Societies: Studies in Honor of Michael Winter*, ed. David Wasserstein and Ami Ayalon, Routledge, New York 2005, s. 134-63.
- Rozen, Minna, "Public Space and Private Space Among the Jews of Istanbul in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Turcica*, vol. 30, (1998), s. 331-46.
- Rozen, Minna, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010.
- Sakaoğlu, Necdet, "Yangınlar: Osmanlı Dönemi", *DBİA*, c. 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., s. 427-38.
- Sancaklı, Nusret, *Marmara Bölgesi Depremleri (M.Ö.427-M.S.1912): Marmara Denizindeki Tsunamiler*, Kastaş Yay., İstanbul 2004.
- Sanjian, A. K., "Arak'el of Tabriz", *Encyclopaedia Iranica*, vol. II, Fasc. 3, pp. 249-250. <http://www.iranicaonline.org/articles/arakele-of-tabriz-armenian-historian> (Erişim tarihi: 17.12.2015).
- Schneider, A. M., "Brande in Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift*, c. 41, (1941), s. 382-403.
- Scholem, Gershom, *Sabetay Sevi: Mistik Mesih 1626-1676*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Kabaıcı, İstanbul 2011.

- Seçkin, Selçuk, “Fatih Dönemi Mescidlerinin İstanbul’daki Türk Yerleşimine Katkısı”, *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul: Bildiriler IV*, yay. haz. Şebnem Ercebeci Çınar, AKM Yay., Ankara 2011, s. 225-43.
- Slot, B. J., “The Fires in Istanbul of 1782 and 1784 According to Maps and Reports by Dutch Diplomatic Representatives”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, c. 4-5 (1975-1976), s. 47-66.
- Sözen, Metin, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.
- Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Sefarades: Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı’ya Göçleri*, İz yay., 2. bs., İstanbul 2010.
- Şeyban, Lütfi, *Reconquista: Endülüste Müslüman Hristiyan İlişkileri*, İz yay., İstanbul 2003.
- Şişman, Cengiz, “Sabatay Sevi”, *DİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 334-35.
- Şişman, Cengiz, *Susunluğun Yüku: Sabatay Sevi ve Osmanlı-Türk Dönemlerinin Evrimi*, çev. Ahmet Demirhan, Doğan Kitap, İstanbul 2016.
- Şişman, Cengiz, *The Burden of Silence: Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes*, Oxford, New York 2015.
- Şişman, Simon, “İstanbul Karayları”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, c. 3, (1957), s. 97-102.
- Tek, Abdurrezzak, “Vânî Mehmet Efendi’nin Sesli Zikir Konusunda Sufilere Yönelttiği Eleştiriler”, *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu: 7-8 Kasım 2009 Kestel, Bursa -Bildiriler-*, Emin Yay., Bursa 2011, s. 117-29.
- Tekindağ, Şehabeddin, “XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Âbide Yenicâmi Külliyesi”, *Tarih Dergisi*, c. 28-29, (1974-75), s. 167-92.
- Temimi, Abdeljelil, *Le Gouvernement Ottoman et le Problème Morisque*, Zaghouan 1989.
- Tereşçenko, Aleksey, “Hazarlar ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında Bilinenler”, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar: Atlı Bir Kavmin Gizemi*, Ed. Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir; çev. Hande Güreli, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2007, s. 33-69.
- Thys-Şenocak, Lucienne, “Location, Expropriation and the Yeni Valide Complex in Eminönü”, *Turkish Art: 10th International Congress of Turkish*

Art Geneve 17-23 September 1995, Geneve 1999, pp. 675-80.

Thys-Şenocak, Lucienne, "The Yeni Valide Mosque Complex of Emiönü, İstanbul (1597-1665): Gender and Vision in Ottoman Architecture", *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*, ed. D. Fairchild Ruggles, Albany - New York 2000, pp. 69-89.

Thys-Şenocak, Lucienne, "The Yeni Valide Mosque Complex of Emiönü", *Muarnas*, vol. XV, (1998), pp. 58-70.

Thys-Şenocak, Lucienne, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, Ashgate, Aldershot 2006.

Tok, Özen, "XVII. Yüzyıl Kadı Sicillerine Göre Kayseri ve Çevresinde Sula-
ma Kaynaklarının Kullanımıyla İlgili İhtilaflar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, yıl: 2007/2, s. 391-406.

Türkoğlu, İnci, "Haliç'in İki Yakasındaki Sinagoglar Üzerine Gözlemler",
Dünü ve Bugünü ile Haliç: Sempozyum Bildirileri (22-23 Mayıs 2003), Ka-
dir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 479-487.

Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara 1980.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Kapukulu Ocakları*, I, TTK, 3. bs., Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, 4. bs., TTK, Ankara
1988.

Ülgen, Ali Saim, "Yenicami", *Vakıflar Dergisi*, c. 2, (1942), s. 387-397.

Ülgen, Ali Saim, *Fatih Devrinde İstanbul 1453-1481: Haritası, İzahatı, İndeks-
ler*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1939.

Ürekli, Fatma, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Âfetlere
İlişkin Literatür", *TALİD*, c. 8, S. 16, (2010), s. 101-130.

Veinstein, Gilles, "Seküler Bir Paradoks", *Selânik 1850-1918: Yahudilerin
Kenti ve Balkanlar'ın Uyanışı*, haz. Gilles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, 2.
bs., İletişim, İstanbul 2001, s. 45-67.

Weiss, David A., *The Great Fire of London*, Cumberland Enterprises, New
York 1993.

White, Sam, *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*,
çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa, İstanbul 2013.

White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*,

- Cambridge University, Cambridge 2011.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiyede Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.
- Yerasimos, Stéphane, “La Communauté Juive d'Istanbul a la Fin du XVIe Siècle”, *Turcica*, vol. 27, 1995, pp. 101-134.
- Yıldız, Kenan, “1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar”, Edited by Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, *Osmanlı İstanbulu II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2014, s. 707-722.
- Yıldız, Kenan, “Üsküdar Şer'iye Sicilleri Işığında Yangınların Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1724-1756)”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V (1-5 Kasım 2007)*, 2. C, İstanbul 2007, s. 667-78.
- Yıldız, Kenan, “Yeni Belgeler Işığında Tulumbacıbaşı Gerçek Davud Ağa ve Tulumbacı Şeritçileri Esnafı”, *Kitaplara Vakfedilmiş Bir Ömür İçin Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s. 557-86.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuş, İstanbul 2010.
- Yurdaydın, Hüseyin, “Üstüvanî Risalesi”, *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, (1962), s. 71-78.
- Yücel, Erdem, *Yenicami Hünkâr Kasrı*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul t.y.
- Zilfi, Madeline C., *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988.

DİZİN

1

1660 yangını: ~ haberinin Padişaha ulaştırılması, 31; ~ hakkında hasar tespit komisyonunun oluşturulması, 37; ~ sonrası bekçisi bulunmayan mahallelere bekçi tayin edilmesi, 52; ~ sonrası İstanbul'un Medyen şehrine benzetilmesi, 50; ~'nın mahşer tasviri, 22, 24, 27, 28, 43; ~'ndan mal kurtarma, 44; ~'nın güzergâhı, 33; ~'nın halkta bıraktığı tesir, 37, 43, 45, 46, 50; ~'nın nedenleri, 27, 46; Sabatay Sevi'nin ~ hakkındaki yorumu, 201

A

Abbas Ağa Vakfı, 175, 217
Abbas Ağa, Darüssaade ağası, 18
Abdi Çelebi: ~ Mahallesi, 234; ~ Mescidi, 204, 234
Abdi Subaşı Mahallesi, 13
Abdurrahman Abdi Paşa, Sır Kâtibi, XXV, 23, 33
Abdurrahman Efendi, İstanbul Kadısı, 147, 216
Abdurrahman Şeref, XXI
Abdülkadir Efendi Vakfı, 220
Abdülkadir Efendi, Anadolu Kazaskeri, 130, 177, 190

Adliye Camii (Yenicami'ye takılan yeni isim), XIX, XX, 168, 172
Ağa Mustafa Paşa, 144
Ağakapısı, 19, 32, 33, 34, 43; ~'nın yanması, 32
Ahi Çelebi Camii, 23, 27
Ahidnâme, 97, 98
Ahizâde Hüseyin Efendi Vakfı, 142
Ahmed III, 94
Ahmed Paşa Vakfı, 175, 189
Ahşap, 3, 9, 10, 15, 19, 20, 52, 53, 87, 160, 236; ~tan kârgire geçiş, 10
Aksaray, 34, 43, 83, 90, 140, 147; ~ Çarşısı, 93, 140, 194
Akyalçın, Dilek, 214, 215, 216, 217
Alacahamam, 130, 139, 195
Alayköşkü, 33
Ali Ağa Vakfı, 122
Ali Ağa, İstanbul Ağası, 91
Ali Efendi, Belgrad Eski Kadısı, 75, 86, 90, 145
Ali Hoca Vakfı, 152
Amsterdam, 23
Anadolu, 182
Andreasyan, Hrand D., XXV, 169, 223
Ani Teodor Kilisesi (Langa), 99, 173
Arabacılar Meydanı, 89
Arak, 204; ~ kazanları, 20; ~ üretimi, 20

Arap Camii, 186
 Arayıcı Hanı, 14
 Arbel, Benjamin, 221
 Arsebük, Esad, 116
 Arzuhal, 231; Fransız elçisinin ~i, 97;
 İran elçisinin ~i, 96; Rus elçisinin
 ~i, 96
 Atik Ali Paşa: ~ Camii, 153; ~ Hanı,
 41; ~ Vakfı, 41, 107
Atik Şikâyet Defteri, 78
 Atmeydanı, 3, 22, 30, 33, 34, 43
 Atpazarı, 15, 34, 43, 83
 Avarız vakfı: Gül Camii Mahallesi
 ~, 85; Manisalı Çelebi Mahallesi
 ~, 85
 Avratpazarı, 34, 43
 Avrupa, 199
 Aya Hristoti Kilisesi (Galata), 169,
 178
 Aya Nikola Kilisesi (Yenikapı), 96,
 99, 172, 173, 174
 Aya Petro (Taş Merdivenli) Kilisesi
 (Galata), 169, 178
 Aya Yani Kilisesi (Balat), 97, 98, 99,
 100, 178
 Aya Yani Kilisesi (Galata), 169
 Aya Yorgi Kilisesi (Galata), 169, 178
 Ayasofya, 33, 34; ~ Camii, 196; ~
 Vakfı, 38, 41, 66, 70, 79, 101, 104,
 107, 142, 176, 220, 222, 227
 Ayazmakapısı, 19, 21, 23, 25, 27, 33,
 34, 43, 48
 Ayazmalı Kilise (Kumkapı), 175
 âyin-i bâtil, 228
 Ayvansarayi, Hafız Hüseyin, XXVI,

42
 Azaplar Çarşısı, 34, 43
 Aziz Mehmed Efendi (Sabatay
 Sevi'nin aldığı isim), 200
 Aznavuroğlu, 42, 44, 45, 46; ~'nun
 yangında çocuğunu kaybetmesi,
 45, 46

B

Baba Hasan Alemleri: ~ Mahallesi, 81,
 90, 146; ~ Vakfı, 146
 Babaeski, 208
 Baer, Marc David, XXIV, 197, 198,
 199, 201, 202, 203, 206, 208, 209,
 211, 212, 214, 220, 223
 Bahçekapı, 33, 34, 54, 130, 157, 163,
 184, 188, 190
 Bakkal, 18, 69, 82, 83, 131, 138, 144
 Balat, 16, 79, 97, 98, 99, 157, 163,
 180, 182, 196, 234
 Balıkpazarı (Eminönü), 29, 84, 119,
 149, 159, 160, 167, 173, 174, 197,
 201
 Balıkpazarı (Galata), 178
 Bali Efendi Vakfı, 78, 124
 Balkanlar, 8, 182, 183, 186, 199
 Balkapanı, 58, 177
 Barbaro, Marcantonio, Venedik
 elçisi, 5, 9, 188
 Barkan, Ö. Lütfi, 183
 Baron de Şatonf (Chateaneuf
 Baronu), Fransız elçisi, 97, 232
 Bayrampaşa, 43; ~ Türbesi, 34
 Behar, Cem, XXVI
 Bektaşî tekkesinin yıktırılması

(Babaeski), 208
 Berber dükkânı, 92
 Bereketzâde Mahallesi (Galata), 178,
 Beşir Çelebi Mescidi Vakfı, 137
 Bey': ~ bi'l-istiğlâl, 84; ~ bi'l-bât, 88,
 147; ~ bi'l-vefâ, 88; ~-i kat'î, 88
 Beyazıt, 25, 33, 34, 44, 140, 145;
 ~ Camii, 44, 94; ~ Mahallesi
 (Galata), 178
 Beyaztaş, Murat, XXIII
 Beyhan, M. Ali, XXII
 Beytülmal, 78
 Bezzazistan-ı Atik. *b.kz.* Kapalıçarşı
 Bıçakçı Mahallesi, 147
 Binalı Kilise (Galata), 175
 Bitpazarı Çarşısı, 131, 139
 Bizans, 182, 184, 187
 Bolayır, 106
 Bostancıbaşı, 19
 Bozahane, 126, 131, 194
 Braudel, Fernand, 187, 201
 Bursa, 29, 208
 Buyruldu, 107, 156, 231
 Bülbül Hâtun Vakfı, 148
 Büyüt-ı adide, 142
 Büyük Çekmece Köprüsü, 164

C

Cafer Efendi Vakfı, 74
 Cağaloğlu, 34
 Cami-i Kebîr (Galata), 227; ~
 Mahallesi, 206
 Capuchin Kilisesi (Galata), 97, 98
 Cariye. *b.kz.* köle
 Cenân Hâtun bt. Abdülvehhab Vakfı

(para vakfı), 84
 Cenevizliler, 196
 Cerrah Mehmed Paşa Camii, 30, 34,
 43, 44, 113, 166
 Cerrahbaşı İshak Bey Mahallesi, 149
 Cevher Ağa Vakfı, 157
 Cezar, Mustafa, XXII, 42, 193
 Cizvit Kilisesi (Galata), 97
 Covel, John, 210
 Cüce Çeşmesi, 99, 174

Ç

Çabuk, Vahit, 42
 Çadırcı Ahmed: ~ Mahallesi, 14, 99,
 174; ~ Mescidi, 138
 Çakır Ağa Mahallesi, 79, 173, 233
 Çanakkale Boğazı, 166
 Çardak Kilisesi (Kumkapı), 99, 174
 Çatalcalı Ali Efendi, XXVIII, 99,
 135, 229, 230
 Çatladıkapi, 33, 34
 Çavuş Mescidi Mahallesi, 121
 Çelebioğlu: ~ Mahallesi, 147, 177,
 190, 215, 216, 217; ~ Vakfı, 217
 Çerağî Hamza Mahallesi, 160
 Çoban Çavuş Mahallesi, 114
 Çukur Mahallesi, 82

D

Damlalık, 87
 Darphane, 94, 121, 152, 154
 dârülharp, 196
 dârülişlâm, 196
 darüissaâde ağası, 136
 Davudpaşa: ~ Camii, 33; ~ İskelesi,
 34; ~ Mahkemesi, 33; ~ semti, 33

Dâye Hâtun Vakfı, 110
 Debbâğ Mehmed Paşa (Yangın haberini IV. Mehmed'e Kaymakam'dan önce bildirdiği için idam edilen vezir), 31
 Debbâğ Yunus Mahallesi, 128
 Defterdar Süleyman Efendi Vakfı, 220
 Demirkapı, 33, 34
 demografik mühendislik, 234
 deprem: 1659 ~i, 106, 140, 166
 Dernschwam, Hans, 8, 186, 221
 devir (tefviz), 146, 147; ~ ücreti, 148
 Dikilitaş, 43, 106
 Divan-ı Hümayun, 79
 Dizdariye: ~ Camii, 64; ~ Mahallesi, 151
 Dört yolağzı, 93
 Duhan Gümrüğü, 191
 Dülgerzade Mahallesi, 81, 91

E

Ebert, Reika, 225
 Ebiyalı? Kilisesi (Kumkapı), 174
 Ebrukeman Vakfı, 79
 Ebussuud, XXVIII, 132, 226, 228, 229, 232
 Ebü'l-Masum Han, İran elçisi, 96
 ecr-i misil, 77, 110, 121, 122, 154, 155, 156, 157, 158; ~ davası, 157; ~ konusunda ferman, 158; ~in tekmili, 157, 158; ~in tenzili, 155, 156, 157; ~in tespiti, 156; mukataalı yerlerde ~, 155
 Edirne, 23, 162, 184; ~ Yahudiler

Mahallesi (Mahalle-i el-Yahudiyyîn el-Edirneviyyîn), 184, 162
 Eğrikapı, 182
 ehl-i vukûf, 107, 120
 el-Hâc Ahmed Ağa Vakfı, 144
 el-Hâc Mahmud Vakfı, 128
 el-Hâc Ömer Vakfı, 85
 Elvanzâde Mahallesi, 77, 120, 143, 148, 177, 189, 190
 emanet, 57, 58, 59, 60; ~in çalınması, 58
 Emin Nureddin Vakfı, 137
 Emine Hâtun Evkâfı, 194
 Eminönü, XIX, XX, XXVI, 8, 38, 64, 130, 134, 161, 162, 166, 170, 176, 178, 181, 182, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 220, 221, 222, 230, 234, 236, 237
 enfa', 82, 117, 120, 128, 129, 131, 138, 149
 enkaz, 72, 86, 87, 104, 108, 124, 144, 146; ~ keşfi, 80, 106, 109, 121, 141; ~ satışı, 88, 89, 90, 91, 92, 113, 114, 126, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 160, 235; ~ türleri, 146; ~ın çalınması, 124; ~ın hibe edilmesi, 146; ~ın sermayeye dönüşmesi, 160
 Epstein, Mark Alan, 187
 Ermeniler, 68, 69, 89, 91, 92, 222; Acem ~i (Erâmine-i Acem), 96, 97
 Erzurum, 207

Esad Efendi, İstanbul Kadısı, 220
 Eski Saray, 34, 39, 43, 164, 165
 Etmekçioğlu, 34, 43
 Etmeydanı, 30
 Etyemez, 33, 34; ~ Tekkesi, 33
 Evkaf Defteri, 66
 Evkaf-ı Hümayun: ~ Muhasebeciliği, 105; ~ Müfettişliği Mahkemesi, 87, 133
 Evliya Çelebi, 181, 223
 Evvelpeydâ (Papa Elpide) Kilisesi, 96
 Eynebey Mahallesi, 85
 Eyüb Kadısı, 20

F

fâide: ~i âmm, 132; ~i hâss, 132
 faiz, 140, 149, 199
 Fatih: ~ Camii, 2, 30, 34; ~ semti, 31, 33
 Fatma Hâtun Vakfı, 218
 Fatma Sultan Vakfı, 206
 Fenerkapı, 98, 133, 179
 ferağ, 57, 70, 83, 115, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 194, 216; ~ hakkı, 118
 Ferhad Paşa Medresesi Vakfı, 113
 ferman, 79, 156, 218, 226; ecr-i misil konusunda ~, 158
 Ferrard, Christopher, 234
 Ferruh Kethüda Vakfı, 160
Fetâvâ'l-Haniyye, 132
Fetâvâ-yı Câmî'ül-İcâreteyn, XXVII, 122
 fetva, 57, 59, 69, 114, 160, 218,

225, 227, 228; ~ üslûb-ı sâbık konusunda, 60, 63; ferağ edilen yerin yanması konusunda ~, 70; gereksiz rakabe yapılması konusunda ~, 136; icareteyn konusunda ~, 117; istibdal ~sı, 132; kilise tamiri konusunda ~, 99; muacceleyi istîfâ konusunda ~, 122; ortak ticari malın yanması konusunda ~, 69; rakabe konusunda ~, 135; rehindeyken yanan eşya konusunda ~, 59; taklîl-i cemaat konusunda Çatalcalı Ali Ef.'ye ait ~, 230; taklîl-i cemaat konusunda Ebussuud'a ait ~, 229; vakfa ait binanın gereksiz satılması konusunda ~, 103; Yenicami çevresinde kamulaştırılan kilise arsaları konusunda ~, 170, 176 fırın, 94, 179; ~cılar, 93; ~cılık, 69
 Firuz Ağa: ~ Mahallesi, 65, 81; ~ Mescidi Vakfı, 130
 Fossati, Gaspard Chevalier, 34
 Fransa, 97, 98
 Fransiskenler, 97, 198
 Frenk Kilisesi (Galata), 173
 frenkhane, 232
 fukaha, 132

G

Galata, XXVII, 3, 13, 17, 20, 66, 68, 78, 93, 97, 98, 106, 109, 122, 125, 138, 143, 167, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 182, 186, 196,

198, 203, 206, 209, 212, 216, 221, 227, 232, 236; ~ mahkeme binası, 106
 galle, 135
 gayrimüslim: ~ evlerine getirilen kat sınıırı, 20; ~ vakıfları, 130; ~ler, 208, 209, 211, 216, 219, 222, 226
 gece bekçileri, 11, 12, 37, 51, 52
 Gedik Ahmed Paşa: ~ Hamamı, 156; ~ semti, 34; ~ Vakfı, 107
 Gelibolu, 106, 181
 Genç, Mehmet, 224
 Girit Seferi, 199
 göç, 8, 88, 184, 185, 187, 220; yangın dolayısıyla, 29
 Grelot, W. Joseph, 166
 Gül Camii Mahallesi: ~ avarız vakfı, 85
 Gülnuş Emetullah Valide Sultan, 198
 Gümrük, 24
 Güngörmez Kilisesi, 3

H

Hâce Hâtun Mahallesi, 234
 Hacı Derviş Vakfı, 133
 Hacı İshak Mahallesi, 85
 Hacı Küçük Mahallesi, 41
 Hacı Şaban Mescidi (Hasköy), 231
 Hacı Zülfikar, 89
 Hakim Çelebi Zaviyesi, 113
 Haliç, 7, 15, 21
 Halvetiye: ~ dergahının kapattırılması, 208; ~ şeyhlerine vakfedilen tekke, 154

hamam, 139, 140, 156, 158; çifte ~, 79, 140, 142, 157
 Hâmid Efendi Vakfı, 147
 hamr emâneti, 202
 Handan Sultan Vakfı, 218
 hankah, 65, 104
 hanlar: ~'ın yapısı, 41; şehir içi ~ı, 38
 Hanlar: Ali Paşa Hanı, 34; Atik Ali Paşa Hanı, 41; Balkapanı Hanı, 41, 107; Bodrum Hanı, 38; Esirhanı, 16, 34, 41; Evliya Odaları Hanı, 19; Hân-ı Kebîr, 148; Hoca Hanı, 34, 40, 41, 60; Hoca Hanı'ndaki ham ipeğin yanması, 60; Kaptan Piyale Paşa Hanı, 41, 107; Kaptan Piyale Paşa Hanı (Han-ı Cedid), 41; Kebeciler Hanı, 30, 39; Papasoğlu Hanı, 34, 40; Papasoğlu Hanı'ndaki Mısır ve Hindistan'dan gelen mallar, 40; Valide Hanı, 34, 36, 38
 Haraççıbaşı İshak Bey Mahallesi, 222, 233
 Haremeyn Vakfı, 77, 91, 101, 118, 125, 147, 149, 150, 151, 235; ~ Mütevellisi, 150
 Hasan Ağa, Koyun Emini, 89
 Hasan Ağa, Yeniçeri Başçavuşu, 90
 Hasan Bey Vakfı, 149
 Hasan Efendi, Müderris, 160
 Hasbahçe, 30
 Haseki, 34, 43; ~ Camii, 33
 Hasköy, 12, 13, 20, 56, 157, 163, 180, 182, 188, 196, 204, 205, 213, 219,

222, 230, 234
 hâssa mimar, 107
 Hatib Muhyiddin Mahallesi, 90
 Hatice Hâtun Vakfı, 194
 Hatice Turhan Sultan, 9, 96, 134, 165, 171, 179, 180, 195, 197, 200, 211, 212, 221, 222, 236; ~ Vakfı, 167, 176, 194; ~'a temlik edilen kiliseler, 168; ~'a temlik edilen yerler, 176
 Hatip Muhyiddin Mahallesi, 154
 Hâtuniye Vakfı, 140
 hava parası, 120
 havale: borcun ~si, 92, 93; komşu eve ~, 107
 Hawva Hanım, Mütevellîye, 93
 Haydarhâne Mahallesi, 81, 82, 125, 153, 158
 Heyd, Uriel, 184, 223
 Hıristiyanlar, 191, 198, 203, 209, 210, 220, 222, 223, 228
 Hızır Bey Mahallesi, 88
 Hızırilyas Kilisesi, 98, 99
 Hızırilyas Kilisesi (Balat), 179
 Hızırilyas Kilisesi (Galata), 169, 178
 Hızırilyas Kilisesi (Yenikapı), 96, 99, 172, 174, 175
 hibe, 129, 146
 hikr, 123
 hile-i şer'îyye, 116
 Hobyar Mahallesi, 177
 Hoca Alâüddin Mescidi, 216
 Hoca Dursun Vakfı, 142
 Hoca Gıyaseddin Mahallesi, 63, 71, 150

Hoca Halil Mahallesi, 64
 Hoca Hamza: ~ Mescidi, 141; ~ Vakfı, 106
 Hoca Hayreddin: ~ Camii, 106; ~ Mahallesi, 91, 108; ~ Vakfı, 148, 175
 Hoca Muhyiddin Vakfı, 154, 156
 Hoca Pîrî Mahallesi, 160
 Hoca Sinan Vakfı, 155
 Hocapaşa, 8, 33, 34, 139, 140, 157, 177, 188, 190, 193, 209
 Hondi Hâtun Vakfı, 127
 Horhor, 34, 43; ~ Çeşme, 34; ~ fırıncıları, 93
 Hoşkadem Mahallesi, 88
 hüccet, 70, 104, 110, 111, 158, 193, 227; istihkâm ~i, 104, 110, 111, 128; keşif ~i, 82, 105, 212; mahkemede delil olarak ~, 70, 79
 Hüma Şahsultan Vakfı, 145
 Hünkâr Köşkü, 194, 219
 Hürrem Ağa, 143
 Hüseyin Ağa Vakfı, 137
 Hüseyin b. Yusuf Vakfı, 217
 Hüseyin Paşa, Şıkk-ı Evvel Defterdarı, 64

İ

ibadethane, 99
 İber yarımadası, 184, 185
 İbrahim Ağa, Kul Kethüdası, 90, 91, 143, 157
 İbrahim Ağa, Yangından kaçan halkı Hasbahçe'ye alan bostancıbaşı, 30
 İbrahim Ağa, Zağarcıbaşı, 89

- İbrahim I, 100
 İbrahim Paşa Camii, 67, 75
 İbrahim Paşa Camii (Ortaköy), 227
 İbrahim Paşa Mahallesi, 123, 215
 İbrahim Paşa Sarayı, 22
 İbrahim Paşa Vakfı, 13, 217, 218
 İbrahim Paşa, Vezir, 97, 98
 icâre: ~-i tavîle, 115, 116, 117, 123;
 ~-i vâhide, 114, 115, 117; ~-i
 zemîn, 123
 icâre-i muaccele. *bkz.* muaccele
 icâre-i müeccele. *bkz.* müeccele
 icareteyn, XII, XXIII, XXVII, 56,
 57, 64, 66, 75, 76, 77, 79, 80, 83,
 90, 91, 102, 103, 104, 106, 108,
 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119,
 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
 130, 131, 133, 134, 138, 142, 143,
 144, 145, 146, 147, 148, 151, 153,
 154, 155, 156, 157, 158, 159, 175,
 189, 216, 217, 235, 236; ~den
 mukataaya dönüşme, 158; ~in
 şartları, 117; ~li dükkân, 66, 80,
 148; ~li odalar, 75, 148
 içki yasağı, 206
 ifraz, 81, 87, 90, 113, 114, 138, 142,
 143, 144, 145, 235
 ihtida, 202
 ihtikâr. *bkz.* karaborsacılık
 ilâm, 132
 ilhak, 150, 151; ~ şartları, 150
 iltizam, 123
 İmadüddin Ağa, Küçük Ruznamçeci,
 189
 İmam Ebu Yusuf, 101
 İmam Muhammed, 101
 İmâmeyn-i Hümâmeyn, 132
 İmam-ı Azam, 132
 imamlar, 11, 12, 51, 52, 97, 126, 129,
 140, 141
 imar, 8, 67, 76, 86, 102, 114, 121,
 133, 137, 140, 141, 150, 151, 152,
 153, 155, 183, 225
 İnalcık, Halil, XXIV, 192, 197, 226
 intikal, 147; ~ hakkı, 118
 ipotek (istiğlâl), 84
 İran, 97
 İshak Paşa: ~ Mescidi, 144; ~ Vakfı,
 109
 iskân politikası, 7, 8, 180, 181, 182,
 183
 İslâmbol, 196
 İslâmlaştırma politikası, 195, 197,
 198, 201, 211, 223
 İspanya, 185
 İstanbul Gümrüğü, 190
 İstanbul Kaymakamı, 19, 232
 istibdal, XIX, 60, 99, 120, 131, 132,
 133, 134, 167, 170, 171, 172, 175,
 176, 190, 194, 202, 212, 222,
 235, 236; ~ fetvası, 132; ~in şekil
 özellikleri, 170; domestik/iç ~, 133
 istidâne (borçlanma), 102, 105, 111,
 134, 140, 144
 istifâ, 56, 66, 77, 79, 114, 121,
 122, 126, 128, 160; icâreyi ~
 muhasebesi, 77, 122
 istiğlâl, 84, 85, 86, 87; ~in aşamaları,
 84; yetim malı ile ~, 85
 istihkâm hücceti. *bkz.* hüccet

istimlâk, 162, 163, 170, 219, 220
İstramikle bt. İlyâ Vakfı, 130, 190
İtalya, 97
izin tezkiresi, 83, 104, 105, 106, 107,
109
İzmit, 29

K

Kabasakal Sinan Ağa Vakfı, 64, 71
Kadı Alaaddin Vakfı, 85
kadı sicili, 132
Kadırga Limanı, 33
Kadıızadeliler, 208, 211, 214
Kâdihan, 132
kadîm, 60, 62, 93, 95, 96, 99; ~ kilise,
95
kadîme, 93, 95, 96; ~ kilise, 96, 98,
99, 100, 167, 176, 180, 216
kâgir/kârgir, 9, 10, 15, 17, 19, 38, 39,
40, 43, 60, 92, 94, 120, 133
Kâğıthane, 9
kahvehane, 15
Kaliçeciler Köşkü fırıncıları, 93
Kamer Hâtun Vakfı, 157, 212, 220
kamulaştırma, 98, 167, 168, 169, 179,
190, 218, 236
Kandiye Seferi, 199
Kapalıçarşı, 33, 34, 37, 38, 39, 43;
Bezzazistan-ı Atik, 66
Kapiağası İsmail Ağa Vakfı, 155, 230
Kapıcılar Kâtibi Hasan Efendi Vakfı,
121
kapitülasyonlar, 98
Kaptan Piyale Paşa Vakfı, 41
Kara Hasan Mahallesi, 234

Kara Kethüda Mehmed Ağa Vakfı,
125, 158
Kara Mehmed Ağa, Safiye Sultan
dönemi Yenicami emîni, 219
Kara Mustafa Paşa, 67
Karabaş Mahallesi, 97, 99
karaborsacılık, 31, 54
Karaçelebizade Vakfı, 86
Karaki Mahallesi, 65
Karaköy Kapısı, 168, 172
Karamanlı, 34, 43
Karyağdı Odaları, 174
Kasap İlyas Mahallesi, XXVI, 127,
155
Kasım Kilisesi (Balat), 98, 178
Kasımpaşa Vakfı, 220
kasr-ı yed, 73, 109, 142, 145, 146,
148, 150, 151, 152, 217
Katırhanı, 109
Kâtib Çelebi, 16
Kâtib Kasım Mahallesi, 89, 99, 174,
228
Kâtib Şemseddin: ~ Mahallesi, 134;
~ Mescidi, 141
Kâtibzâde, XXVI, 25, 28, 34, 39, 40,
42, 43, 44
Katolikler, 97, 176
Kavak, 106
Kaya, Süleyman, XXIII
Kayış Mustafa Ağa Medresesi, 105
Keçi Hâtun: ~ Mahallesi, 133; ~
Mescidi, 137
kefere, 222, 228, 233; ~ tüccarı, 199
Kemal Paşa Mahallesi, 81, 89
Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii,

- 138, 144
 Kemeraltı, 94
 Kepenekçi: ~ Mahallesi, 71; ~ Vakfı, 63
 kereste nakliyatı, 54
 Keresteci Mahmud Mescidi, 138
 Kestel (Bursa), 207
 keşif, 80, 87, 105, 110, 122, 131, 133, 150, 156, 157, 158, 222; ~ naibi, 107; ~ talebi, 107; kanuna aykırı olarak kilise yapılan yerlerin keşfi, 99; kilise keşfi, 97, 98; masraf keşfi, 106, 107, 109, 127; tahmin keşfi, 106; tespit keşfi, 106; yekpareleşen arsalarda ~, 75
 Ketenciler Çarşısı, 18
 Khmelnytsky katliamı (1648), 200
 Kıbrıs, 183
 Kırım, 29
 Kırkçeşme, 43, 94
 Kızılminare Mahallesi, 91
 Kızıtaş Mahallesi, 71, 75, 128, 133, 148, 149
 Kilise-i Kebîre (Galata), 169, 178; ~ Vakfı, 93, 179
 kiliseler, 95, 163, 170, 176, 198, 212, 219, 226; ~in tamirleri, 98; 1660'ta Galata'da yanan ~, 169; kanuna aykırı yapılan ~in yıkılması kararı, 99; yanan ~, 209, 211; Yanan Rum ~inin satılması konusundaki ferman, 98
 Koca Mustafa Paşa Vakfı, 142
 Koca Tavit (Hoca Hanı'nın mimarı), 40
 Konstantinopolis, 221
 köle: azatlı ~, 151; azatlı cariye, 150
 Kömürçüyan, Eremya Çelebi, XXV, 3, 10, 22, 25, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 169, 222, 223; ~'nin yangın sırasındaki durumu, 29
 Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, 198, 199, 200, 201, 207, 209, 210
 Köprülü Mehmed Paşa, 27, 31, 165, 166, 207, 208, 210
 Köprülü, Fuad, 116
 Köprülüler Devri, 165
 Kösem Sultan, 165
 kredi, 84, 85, 86
 Krikor Çelebi (Hoca Hanı'nın mimarı), 40
 Krstić, Tijana, 214
 Kuban, Doğan, 192, 193
 Kumkale, 166
 Kumkapı, 15, 24, 29, 33, 34, 85, 99, 100, 170, 172, 173, 174, 175, 222, 236
 kundaklama, 51
 Kurd b. Mehmed Vakfı (para vakfı), 84
 Kurşuncubaşızade Mustafa Paşa Sarayı, 5
 Kuzucu, Kemalettin, XXII
 Küçük Arasta, 34
 Küçükpazar, 34, 43, 158
 Kürd Hatip, 167
 Kürkçübaşı: ~ Mahallesi Camii, 75; ~ Şemseddin Bey Vakfı, 131, 139, 153, 218

Kürkçüler Kethüdası Ahmed Bey
Vakfı, 114

L

Lâleliceşme, 92
Langa, 34, 44, 91, 93, 99, 167, 170,
173, 174, 175, 228, 236; ~ bostanı,
29, 30
Lapseki, 106
Lewis, Bernard, 182, 200
Lizbon, 185
Londra: 1666 yangını, 9, 41, 116
Lorichs, Melchior, 16, 31

M

mahallât-ı yahûd. *bkz.* Yahudi
Mahalleleri (Eminönü)
mahkeme, 156; şahitlik, 67; yemin,
73, 74
Mahmud Ağa, Çavuşbaşı, 83
Mahmud Ağa, Eski Saray
Bölükbaşı, 86
Mahmud Efendi Medresesi Vakfı,
85, 86
Mahmudpaşa, 182; ~ Camii, 73, 105;
~ Hamamı, 156; ~ Mahallesi, 33,
34 ~ Mahkemesi, 219; ~ Vakfı,
105
mahzen, 58, 63, 138, 144, 157
Malkara, 106
Manisa, 231
Manisalı Çelebi Mahallesi, 85, 86, 89
Mantran, Robert, 224
Mariya Kilisesi (Galata), 172, 174,
212
Marranos, 185

Maruloğlu Mahallesi, 124
Mecelle, 95, 154
Medine: ~ fukarası, 128, 149; ~-i
Münevvere Vakfı, 63, 89, 90,
106, 134, 145, 147, 150, 151; ~-i
Münevvere Vakfı Mütevellisi, 150
Meğrili İstepannos (İstanbul Ermeni
Patriği 1670-73), 23, 28, 37
mehir, 149
Mehmed Ağa, Zağarcıbaşı, 75
Mehmed Cemal Efendi, Müderris-
Müteveli, 212
Mehmed Çelebi, İmam-Vaiz, 113
Mehmed Dede, Tüccar
(Balkapanı'nda mahzen sahibi), 58
Mehmed Efendi, Galata Kadısı, 97
Mehmed Efendi, Hassa Mimarbaşı,
98
Mehmed Efendi, İmam, 58
Mehmed Geylâni Vakfı, 63
Mehmed Halife, XXV, 21, 22, 23, 25,
26, 27, 32, 33, 36, 38, 39, 146
Mehmed II (Fatih), 7, 181, 182, 184,
196, 225; ~ Vakfı, 139, 140
Mehmed III, 162, 164
Mehmed IV, XXV, 18, 19, 23, 31, 42,
48, 96, 165, 170, 176, 194, 197,
200, 207, 208, 209, 211
Mehmed Kethüda Vakfı, 88
Mehmed Paşa (Firuz Ağa
Mahallesi'nden), 81
Mercan, 83, 148
Meryem Ana Kilisesi (Langa), 99,
174
mesâha, 56, 63, 72, 74, 75, 80, 87, 97,

- 99, 108, 154
 mescit, 222, 224, 225; ~lerin yeniden
 inşası, 140; ~-mahalle bütünlüğü,
 226
 Mesihlik, 200
 meşruta, 67, 137, 140, 141
 meşrûtün-lehâ, 102, 113, 150
 mevkûfın aleyh, 128
 Mevlevî dergahının kapatılması,
 208
 Meydancık: ~ (Eminönü), 93, 177; ~
 (Galata), 93, 173, 178, 179
 meyhane: ~ciler, 13, 204; ~lerin
 yasaklanması, 203
 Mısır, 29, 123
 Mısır Çarşısı, 167, 168, 219
 Mihrişah Hâtun Vakfı, 131, 157
 Mimar Ayas Mahallesi, 85
 Mimar Dalgıç Ahmed Çavuş
 (Yenicami'nin ikinci mimarı), 164
 Mimar Davud Ağa (Yenicami'nin ilk
 mimarı), 164
 Mimar Kasım Ağa, 165
 Mimar Mustafa Ağa (Yenicami'nin
 üçüncü ve son mimarı), 166, 168
 Mimar Sinan, 11, 164; ~ Mahallesi,
 128
 Mimarbaşı, 97
 Mimarbaşı Mustafa Ağa
 (Yenicami'nin üçüncü ve son
 mimarı), 152
 Minkarizâde Yahya Efendi, XXVIII,
 99, 200, 225
 miras, 80, 91, 102, 122, 124, 127,
 130, 144
 Molla Alaaddin el-Fenari Vakfı, 65
 Molla Fenari Mahallesi, 145, 160
 Molla Gürani: ~ Mahallesi, 33, 215,
 216; ~ Medresesi ve Mescidi, 133;
 ~ Vakfı, 60, 123, 131, 133
 Molla Hüsrev: ~ Mahallesi, 89, 90,
 113, 141, 144; ~ Vakfı, 139
 Molla Şeref Mahallesi, 77, 151
 monapolye, 202
 Moriskolar, 176, 186
 muaccele, 77, 78, 114, 115, 120,
 121, 122, 124, 138, 142, 143; ~ye
 mahsup olmak, 121, 122; ~yi istîfâ
 etmek, 77, 121
 muallimhane, 65, 104, 106
 muamele-i şer'iyye, 84
 mudârebe, 69
 Muharrem Ağa, Mütferrika, 89
 muhasebe kâtibi, 107
 muhdes, 93, 95, 96, 107; ~ kilise, 96
 Muhsin Efendi Vakfı, 175, 190, 217
 Muhsine Hâtun Mahallesi, 96
 Muhyiddin el-Fenari Vakfı, 65
 mukataa, XXIII, XXVII, 66, 70, 75,
 76, 79, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 102,
 103, 104, 106, 110, 113, 114, 115,
 117, 119, 122, 123, 124, 125, 126,
 127, 128, 129, 130, 133, 140, 141,
 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148,
 149, 150, 153, 154, 155, 158, 159,
 160, 176, 189, 190, 195, 222, 235,
 236; ~ ve ecr-i misil ilişkisi, 141;
 ~lı arsa, 146, 147; ~lı vakıf, 123;
 dükkânlarda ~lı kiralama, 131
 mumhane, 194

Murad III, 161
 Murad IV, 164
 Murad Paşa: ~ Camii, 34, 43, 44;
 ~ Mahallesi, 90, 143, 157; ~
 Medresesi, 147; ~ Sarayı, 34; ~
 Vakfı, 75, 109, 135, 140, 146
 Murphey, Rhoads, 119
 Musli Çelebi Vakfı, 143
 Mustafa Ağa Mahallesi, 133
 Mustafa Ağa, Kiremitçi, 138
 Mustafa Ağa, Kul Kethüdası, 91
 Mustafa Ağa, Silahdar Ağası, 134
 Mustafa Çavuş Vakfı, 113
 Mustafa Çelebi Vakfı, 143
 Mustafa Efendi, Büyük Ruznamçeci,
 160
 Mustafa Efendi, Kadı, 127
 Mustafa Efendi, Müderris, 148
 müeccele, 85, 115, 118, 124, 154,
 157, 158
 müezzinler, 51, 52, 97, 141
 Müftü Hüseyin Efendi Vakfı, 142
 mülk, 127, 128, 129, 131, 133, 134,
 145, 146, 147, 149, 170, 191, 193,
 233
 mülkiyet, 87, 111, 118, 123, 129,
 179, 222, 235, 236; ~ hakkı, 130;
 Osmanlılarda ~, 83; toprak ~i, 222
 mülkname, 108, 111
 Münevvere Hatun Vakfı, 217
 mürtezika, 120, 133, 134, 136, 137
 müsakkafât, 115
 Müslümanlar, 231
 müstagallât, 115
 müste'men, 173

Müstesna Ali Çelebi Vakfı, 120, 154,
 189
 müteveli, 103, 107, 109, 110, 111,
 112, 113, 120, 125, 133, 134,
 136, 137, 139, 140, 141, 142,
 146, 156, 158, 159; ~ izni, 145,
 146; ~ kaymakamı, 106, 137; ~
 tayini, 113, 114, 125; ~ tezkiresi
 (temessük), 104, 109; ~lerde
 aranan özellikler, 112
 müteveliye (hanım), 93, 113, 126,
 128, 144
 müzayede, 82, 103, 104, 117, 124,
 128, 144, 146, 153, 154, 157, 158,
 167, 179

N

nafaka, 82, 83; zaruret-i ~, 82, 92
 Nerdübanlı Kilisesi. *b.kz.* Aya Petro
 (Taş Merdivenli) Kilisesi (Galata)
 Nigebolu Sinagogu, 172
 Nihâdî, XXV, 48, 49
 Nişancı Paşa Vakfı, 61
 Nişancıpaşa, 33, 82, 99, 144, 170,
 172, 173
 Niyazi-i Mısri, 208
 Nohud Mustafa Vakfı, 148
 noksân-ı fâhiş, 158
 Nurbanu Sultan, 161

O

ocaklar, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 50, 51,
 52
 odalar: mücerred (bekâr) ~ı, 7, 14, 15;
 müteehhil (evli) ~ı, 14, 105, 158
 Odunkapısı, 19, 21, 23, 24, 33, 138;

~keresteci dükkânları, 23, 24, 26

Ortaköy, 216, 227

Ortodokslar, 97

Oruç Gazi Mahallesi, 91, 92, 127

Ö

Ömer Hilmi Efendi, XXIII

P

paçacı, 194

Pamukciyan, Kevork, XXV, 23, 44, 45

Papasoğlu: ~ Hanı, 177; ~ Mahallesi, 87; ~ Mustafa Çelebi Vakfı, 142, 152

para vakfı, 84, 86; yeniçeri bölüğü ~, 85

Parmakkapı, 34

Penapa Kilisesi (Galata), 173

Periruh Hatun Vakfı, 218

Pernecioğlu Sarayı, 5

Pertev Paşa Vakfı, 93

Perviz Efendi Vakfı, 175, 190

Pietro Foscari, Venedik elçisi, 164

Pir Mehmed Paşa Camii, 136

Pîri Paşa: ~ Mahallesi (Hasköy), 20; ~ Vakfı, 212, 220

Pirokop, Rus elçisi, 96, 97, 100

Piyalepaşa, 34

Porta Judaica. *bkz.* Şuhud Kapısı (Cuhud-Çıfıt) Kapısı

Porta Peramatis. *bkz.* Bahçekapı

Portekiz, 185

Pravadi kazası (Bulgaristan), 183

R

Rahip Papa Mağdanos (Ermeni), 91
rakabe, 134, 135, 219; gereksiz ~ yapılması, 136

Rakielyazer v. Mosi Vakfı, 124

Receb Çelebi Vakfı, 129

Receb Paşa Vakfı, 156

recül-i sâlih, 80, 126, 127, 128, 151

rehin, 58, 59, 84, 87; ~deki eşyanın yanması, 59; ~deyken yanan eşya hakkında fetva, 59; istiğlâl bağlamında ~, 84, 86, 87

Rennes: 1720 yangını (Fransa), 10

Rozen, Minna, 213, 214, 221, 226

Rum Mehmed Paşa: ~ Hamamı, 158; ~ Vakfı, 90

Rumeli, 179, 182

Rumlar, 13, 96, 182

Rusya, 97

Rüstem Paşa: ~ Camii, 34, 39, 44, 177, 222; ~ Çarşısı, 82; ~ Vakfı, 220

rüzgârlar, 3, 15, 16; lodos, 24, 26; poyraz, 15, 17, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 32, 43

Rycaut, Paul, XXVI, 41, 96, 203, 209

S

Sabatay Sevi, 188, 200

saçak, 7, 19, 20; kirpi ~, 4, 17, 18, 19, 130

Sadi Efendi Vakfı, 130, 175, 190, 216, 218

Sadrazam: ~ların yangınlara nezaret etmesi, 3

- Safed, 183, 186
 Safiye Sultan, 161, 162, 167, 220;
 ~'ın Eski Saray'a gönderilmesi,
 164
 Sahhaf Süleyman Mahallesi, 92
 Saint Antuvan Manastırı, 163
 Saint François de Constantinople
 Kilisesi (Galata), 169
 Saint François Kilisesi (Galata), 169,
 198
 Saint Jean-Baptiste Kilisesi (Galata),
 169
 Saint Pierre Kilisesi (Galata), 169
 Saint Sebastien Kilisesi (Galata),
 169, 173, 178
 Sakira Françesko Kilisesi (Galata),
 169, 178
 Salih Efendi, Defter Emini, 134
 Saliha Hâtun (İstanbul Ağası Ali
 Ağa'nın kızkardeşi), 91
 Saliha Hâtun, Mütevellîye, 113, 144
 Samanviran: ~ Mahallesi, 151; ~
 Vakfı, 75
 Samatya, 29, 33, 182; ~ İskelesi, 59
 Sambari, Yosef, 3, 30
 San Domenico Kilisesi, 196
 Santa Anna Kilisesi (Galata), 169,
 178
 Santa Marie des Drapiers Kilisesi
 (Galata), 169
 Saraçhane, 34, 43, 86, 94
 Saraçhanebaşı: ~ fırıncıları, 93
 Saraylı Lâleruh Hâtun Vakfı, 142,
 149, 160
 Saraylı Rindan Hâtun, 151
 Sarı Beyazıt: ~ Mahallesi, 134
 Sarı Demirci Mahallesi, 177
 Sarı Kethüda Mustafa Paşa: ~ Camii,
 136; ~ Vakfı, 136
 Sarıcapaşa: ~ Mahallesi, 130, 175,
 189, 190; ~ Vakfı, 106
 Schneider, A. M., XXI
 Schweiger, Salomon, 221
 Seddülbahir, 166
 Sefer Ağa b. Oruç, Yeniçeri, 91
 sekbanbaşı, 19
 Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mahallesi,
 148
 Sekbanbaşı Yakub Ağa Mahallesi,
 142, 154
 Selam köşkü, 33
 Selânik, 162, 183, 184, 187
 Selâniki, XXVI, 163 219, 220
 Selman Ağa, Kul Kethüdası, 91
 Serhadli Mehmed Ağa Vakfı, 133
 Seyyid Cafer Efendi, 80, 127
 Seyyid Mehmed Efendi, Galata
 Kadısı, 138
 sık ve yoğun yapılaşma, 8, 20, 52
 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa,
 193
 Silivri, 204
 sinagog, 64, 95, 99, 163, 170, 176,
 180, 216, 217, 219, 226
 Sirkeci, 182
 Sofular Mahallesi, 88, 89, 92
 su yolları, 28, 137
 sufiler, 65, 104, 208
 sûk-ı sultânî, 82
 sulh, 69, 122; bedel-i ~, 122

Sultan Ahmet Camii, 30, 34
 Sultan Murad Vakfı, 110
 Sultanhamam, 34, 43
 Sultanpazarı, 2
 Sulu Manastır. *b.kz.* Surp Kevork Kilisesi
 sur içi (İstanbul), 15, 26
 Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır, Samatya), 29
 Süleyman Ağa Mahallesi, 133
 Süleyman Ağa, Yeniçeri ocağı kethüdası, 138
 Süleyman Paşa, 181; ~ Vakfı, 106, 136
 Süleyman Paşa, Vezir - İstanbul Kaymakamı, 31
 Süleymaniye: ~ Camii, 22, 25, 32, 33, 34, 166; ~ Camii minarelerinin tutuşması, 22, 25, 26, 34, 44, 48; ~ Mahallesi, 25, 34, 43, 134
 sürgün, 7, 8, 180, 181, 182, 183, 184, 192, 199, 208, 209, 211, 214, 234

Ş

Şah Efendi Vakfı, 127
 Şahhuban Vakfı, 65
 şahit: ~lerin güvenilir olması, 71; ~lik, 68, 70, 71; ~lik (arsa keşiflerinde), 72
 Şam, 210
 Şânî-zâde'nin yangın bağlamında İstanbul'u Batıdaki şehirlerle mukayesesı, 8
 Şehdâne Hâtun Vakfı, 75
 Şehid Ali Paşa Vakfı, 142

şehnişin, 19, 20
 Şehzade Camii Tabhanesi, 129
 Şehzadebaşı, 25, 33, 34, 43
 Şemsiranâ Hâtun Vakfı, 87
 Şemsruhsar Hâtun Vakfı, 66
 şenlendirme, 7, 8, 181, 183, 225
 Şeyh Alaaddin Vakfı, 88, 146
 Şeyh Ebülvefa Vakfı, 107, 142, 146, 148
 Şeyh Ferhad Mahallesi, 89, 146, 175
 Şeyh Halil Efendi: ~ Vakfı, 113; ~ Zaviyesi, 113
 Şeyh Mehmed Efendi, 85
 Şeyh Sinan Vakfı, 66
 Şeyhülharem Mehmed Efendi Vakfı, 63
 Şeyhülislâm Ali Efendi, 128
 Şeyhülislâm Mehmed Efendi Vakfı, 149, 160
 şikâyet (Divan-ı Hümayun'a), 79
 Şirinbula Hâtun Vakfı, 127
 Şişman, Simon, 163
 şuf'a hakkı, 89
 Şuhud (Cuhud-Çıfıt) Kapısı, 162, 163, 181, 218

T

Tahtakale, 33, 34, 39, 41, 43, 106, 109, 148, 182
 Tahtaminare Mahallesi, 16, 91, 98, 178, 179
 takas, 87, 134; borca ~, 138
 taklil-i cemaat, 215, 216, 227, 231, 232, 233, 234; ~ konusunda ferman, 232

tama'-ı hâm, 233
 Tanzimat dönemi, 228
 tasarruf imtiyazı (icareteynli yerlerde), 130
 Tavşantaşı, 34
 Tavukpazarı, 34, 94
 tazir, 220
 tazminat, 122, 126; çalınan eşyadan dolayı ~, 58; emanetten dolayı ~, 60
 teberru, 127, 138, 146
 Tebrizli Arakel, 23
 tefecilik, 199
 temessük, 104, 108, 109, 110, 111, 128; borç ~ü, 111; kasr-ı yed sonrası ~ iadesi, 109; sahte ~, 109
 temlik, 83, 167, 170, 171, 176, 236; Galata ve Eminönü'nde ~ edilen kilise ve sinagoglar, 178
 tevcih, 127
 Thomas Baines, İngiliz Konsolosu, 210
 Thys-Şenocak, Lucienne, XXIII, 195, 197, 208, 209, 211, 214, 220, 223
 Timurtaş: ~ Mahallesi, 58, 71; ~ Mescidi, 65
 tuğla, 19
 tulumbacı, 2, 6
 Turhan Sultan. bkz. Hatice Turhan Sultan
 Tüccar İlyas Mahallesi, 131

U

Ubicini, A., 201
 ulema, 126, 148; ~ya şart edilen

yerlerin devri, 148, 151
 Unkapanı, 5, 24, 32, 33, 34, 43
 Uzunçarşı, 33, 34, 43, 85

Ü

Üsküdar, 121
 Üsküplü: ~ Camii, 5; ~ Mahallesi, 43
 üslûb-ı sabık, 60, 61, 71, 236
 Üstüvani Mehmed Efendi, 208

V

vakfiye, 111, 112, 127, 132, 143, 144, 147, 149, 150; ~ şartları, 80; ~ şartlarına riayet, 80; Hatice Turhan Sultan'a ait ~, 180; mahkemede delil olarak ~, 79
 vakıf: ~a rücû etmek, 137; ~ların borç kaynakları, 134; ~ta ihdâs olunan vezaif, 137; ~ta müsaade (yeterli bütçe) olmaması, 121, 129, 133, 136, 137, 141; gayrimüslim ~ları, 130, 190; İstramlıke bt. İlyâ ~ı, 130; Müslüman ~ları, 170, 175, 190, 194, 202, 217, 219, 220, 221, 222, 236; Osmanlılarda ~ kurma kültürü, 102; zürri ~, 143, 149
 Valide Hamamı, 106
 Vani Mehmed Efendi, 198, 200, 207, 208, 209, 210, 211
 vaz'-ı kadîm, 16, 60, 62, 63, 69, 215, 236; kilise tamirinde ~, 97, 98, 99
 Vecihî Hasan Efendi, XXV, 25, 27, 30, 32, 37, 49, 50
 vedia, 60
 Vefa, 29, 34, 43, 44, 60, 93, 94, 133, 142, 156, 216; ~ meydanı, 29, 131

vekâlet, 72; isbât-ı ~, 72
 Veli b. Mustafa Ağa, Darüssaade
 Ağası, 104
 Venedikliler, 166, 181, 187, 199, 220
 Vezneciler Çarşısı, 94
 Viyana Seferi, 207
 von Grunebaum, Gustave Edmund,
 197

W

White, Sam, 214

Y

Yahudi Cemaati: Alaman ~, 177;
 Aragon ~, 177; Borlu ~, 177;
 Büyük Sisilye ~, 177; Cakacı ~,
 16; Dimetoka ~, 177; Edirneli ~,
 184; Hanan ~, 177, 216; İtalya
 ~, 177; Karaferye ~, 16; Katalan
 ~, 189; Küçük İstanbul ~, 177;
 Küçük Sisilye ~, 177; Ohri ~, 16;
 Portakal ~, 216, 217; Sinyora ~,
 217; Yanbolu ~, 16; Zeytun ~, 176,
 177, 222
 Yahudi Mahalleleri (Eminönü), 3,
 33, 34, 166, 167, 218, 221, 236
 yahudihane, 64, 105, 117, 126, 157,
 172, 173, 174, 175, 190, 191, 194,
 212, 216, 217, 223, 232
 Yahudiler, XX, XXI, XXIII, 8, 13,
 17, 20, 30, 33, 130, 157, 163, 170,
 172, 175, 180, 182, 184, 185, 186,
 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193,
 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200,
 201, 202, 203, 205, 206, 208, 209,
 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217,

218, 219, 220, 221, 222, 223, 226,
 227, 228, 229, 230, 231, 234, 236,
 237; ~in Eminönü'nden ihracına
 Yosef Sambari'nin yorumu, 3;
 ~in Eminönü'nden ihracı, XX,
 XXI; ~in Eminönü'nden ihracını
 öngören ferman, 193; Balkan ~i,
 8, 182; Galata'da ~, 182; Karay
 ~i, 130, 162, 163, 184, 219; Karay
 ~ine vakfedilen arsa, 190; kendi
 gelen ~, 184, 185; Romaniot ~,
 184, 185; Safed ~inin Kıbrıs'a
 sürgünü, 183; Selânik ~inin
 Kıbrıs'a sürgünü, 183

Yahudiler (Osmanlı topraklarına
 sığınanlar): Bavyera'dan, 186, 187;
 Budin'den, 187; Fransa'dan, 186;
 Hasköye, 187; İtalya'dan, 187;
 Macaristan'dan, 186; Pulya'dan,
 187; Sefardik ~, 184, 185, 186,
 200; Selânik'ten, 187

Yahudiler (Osmanlı topraklarında
 iskânları): Edirne'ye, 187;
 İstanbul'a, 187; Ragusa
 (Dubrovnik)'ya, 187; Selânik'e,
 187

Yahudileştirme politikası, 199

Yakub Ağa Vakfı, 72

Yanan kilise arsalarını satın alanlar
 (Eminönü ve Galata): Alton v.
 İstefan, 178; Anaştaş v. Adam,
 98, 178, 179; Andron v. Rozmari,
 98, 178; Asir v. Anton, 178;
 Ciovanni v. Carlo, 178; Dominico
 v. Ciovanni, 178; Françesko

- v. Giovanni, 178; Hasan Ağa b. Ahmed, 178; Hüseyin b. Abdür-rauf, 179; Nikola v. Franko, 178; Riboli v. Martin, 178; Sabri Mehmed Efendi, 178; Tercüman Georgi v. Lazari, 178; Tomar v. Bataşna, 178; Yani v. Nikola, 178; Yorgi v. Hristodoli, 179
- Yanan sinagog arsalarını satın alanlar (Eminönü): Ahmed b. Mehmed, 177; Ahmed Efendi b. Hacı Hasan, 177; Anadolu Kazaskeri Abdülkadir Efendi, 177; Hacı Mehmed Efendi b. Himmet, 177; Haseki Hacı Mehmed Ağa b. Durmuş, 177; Hatice Turhan Sultan, 177; Mahmud Odabaşı, 177; Mehmed Çelebi, 177; Mustafa Ağa b. Murad, 177; Sabri Mehmed Efendi, 177; Şeyhülislâm Mehmed Efendi, 177; Ümmühani Hâtun, 177; Yusuf Ağa b. Hüseyin, 177
- yangın riski/tehlikesi, 11, 13, 18, 20, 51; ateş yakma, 13, 15, 18, 19, 50, 51,; ateş yakma yasağı konusunda imam ve müezzinlere uyarı, 51; berberlere ateş yakma uyarısı, 51; binalarda kullanılacak malzeme, 20; fışek gösterilerinin yasaklanması, 9; hazırda su ve merdiven bulundurma emri, 18; mücerred (bekâr) odaları, 14; pastırma zamanı konusunda yapılan uyarı, 51
- yangın söndürme, 7; bina yıkma metodu, 159
- Yangınlar: 1546 Kapalıçarşı, 9; 1633 Cibali, 5, 15, 67, 98, 149; 1640 Balat, 16; 1645 Beyazıt, 16; 1652 Esirhanı, 9, 16, 38; 1653 Odunkapısı, 9; 1660 Galata, 16, 96, 167, 169; 1662 Odunkapısı, 16; 1665 Topkapı Sarayı, 4; 1677 Odunkapısı, 19; 1683 Tavşantaşı, 16; 1693 Cibali, 16, 124; 1694 Evliya Odaları Hanı, 19; 1707 Vezneciler, 94; 1718 Cibali, 32; 1725 Gedikpaşa, 94; 1725 Hocapaşa, 94; 1755 Hocapaşa, 54; 1756 Cibali, 28; 1782 İstanbul, 17
- Yani Kilisesi, 99
- Yasemin Hâtun Vakfı, 175
- Yasin-i Şerîf, 127
- Yavaşçaşahin Mahallesi, 85
- Yavuz Mehmed Ağa Vakfı, 109
- Yedikule, 24, 182
- yel. *bkz.* rüzgârlar
- Yemiş İskelesi, 223
- Yeni Valide Camii ve Külliyesi. *bkz.* Yenicami
- Yenicami, XIX, XX, XXIII, XXVI, 99, 134, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 179, 189, 192, 193, 194, 195, 199, 202, 207, 210, 212, 214, 216, 218, 219, 222, 223, 225, 230, 234, 236, 237; ~ inşaatı için Halep ve Antep'ten İstanbul'a işçi gönderilmesi emri, 168; ~ inşaatı için Rodos'tan taş

getirtilmesi, 164
 Yenicami inşaatı için istibdal yapılan vakıflar: Abbas Ağa Vakfı, 175; Abdülkadir Efendi Vakfı, 172; Abdüsselâm Vakfı, 175; Ayasofya Vakfı, 173, 175; Cafer Ağa Vakfı, 174; Dâye Hâtun, 174; Ebülfazl Mehmed Efendi Vakfı, 172; Hâmid Efendi Vakfı, 173; Handan Sultan Vakfı, 175; Hüsvrev Kethtüda Vakfı, 174; İbrahim Paşa (Cedid) Vakfı, 174; Kamer Hâtun Vakfı, 172; Kara Mustafa Paşa Vakfı, 174; Kasımpaşa Vakfı, 174; Koca Mustafa Paşa Vakfı, 173; Mustafa Efendi, 174; Nefise Hâtun, 174; Pîrî Paşa Vakfı, 174; Rüstem Paşa Vakfı, 173; Safiye Sultan Vakfı, 173; Süleyman Efendi Vakfı, 173; Şahkulu Vakfı, 173; Yakub Ağa Vakfı, 175
 Yeniçeri, 91; ~ Ağası, 20; ~ Ağası'nın yangınlara nezaret etmesi, 3; ~ odaları, 80; ~ler, 5, 90, 91, 203
 Yeniçeri odaları: Eski Odalar, 33, 34; Yeni Odalar, 30, 33
 Yenikapı, 24, 29, 33, 34, 96, 99, 170, 175
 Yerasimos, Stéphane, 215
 yetim, 83, 122; ~ mallarının idaresi, 83; ~lere ait malların idaresi, 83
 Yıldız Hamamı, 184
 Yodah ben Mordehay Kohen (Fazıl Ahmed Paşa'nın maliye danışmanı), 200

Yorgancılar Çarşısı, 19
 Yusuf Ağa Vakfı, 74
 Yusuf Paşa, Halep Valisi, 168

Z

zarar: ~-ı âmm, 132; ~-ı hâss, 132
 zaviye, 113; ~ odaları, 152
 Zeyrek, 5, 30, 31, 33, 34, 43, 170, 172, 188, 190, 236; ~ Camii, 30
 Zincirlikuyu, 136
 Zindankapı, 33, 181
 Zulmiye (Yenicami'nin eski adı), XIX, 165, 166
 Züleyha Hâtun Vakfı, 113, 144

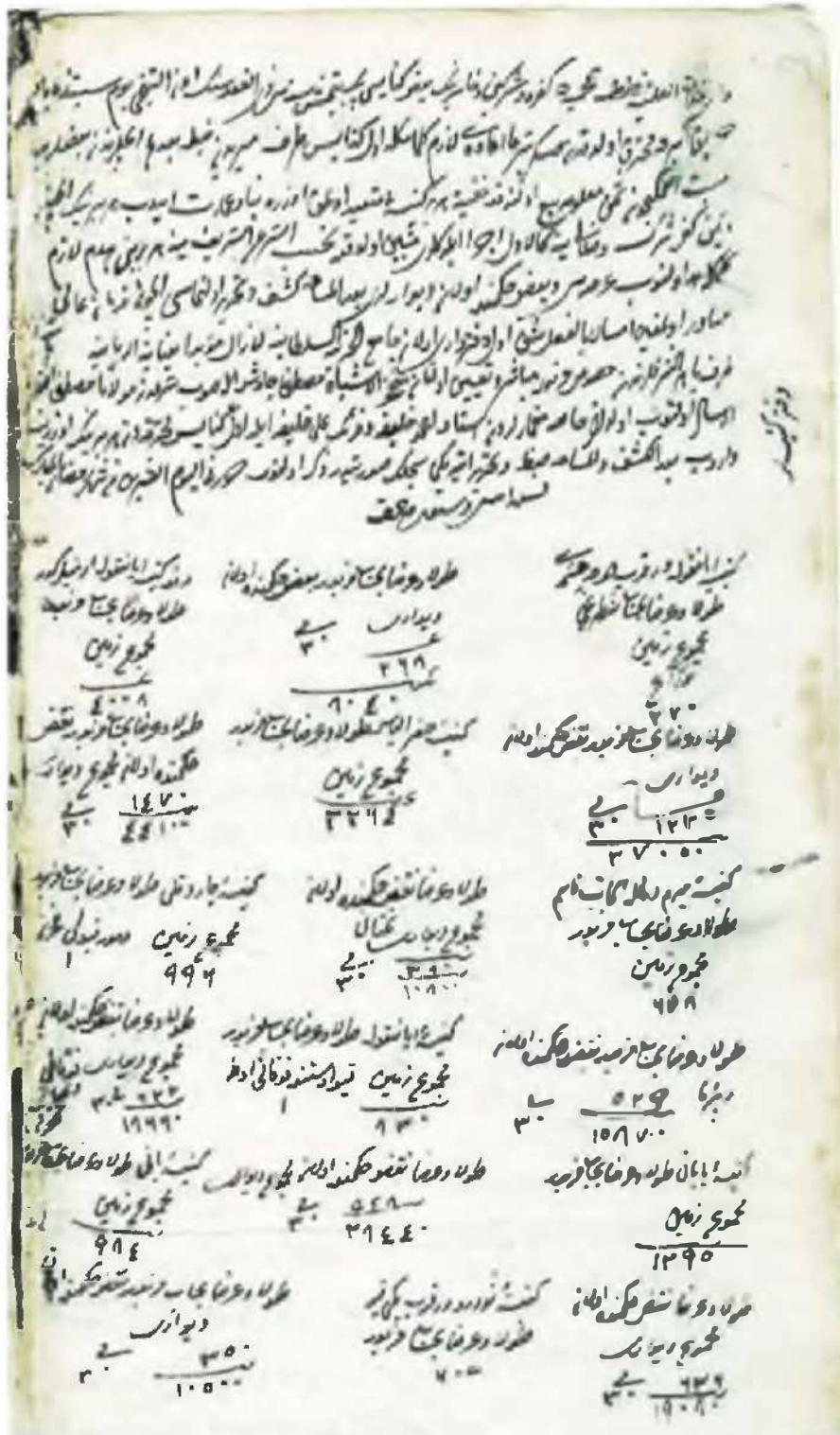
EKLER

EK-2: Galata'da kanuna aykırı olarak yapılan ve yıkılması emredilen kiliselere ait keşif raporu.

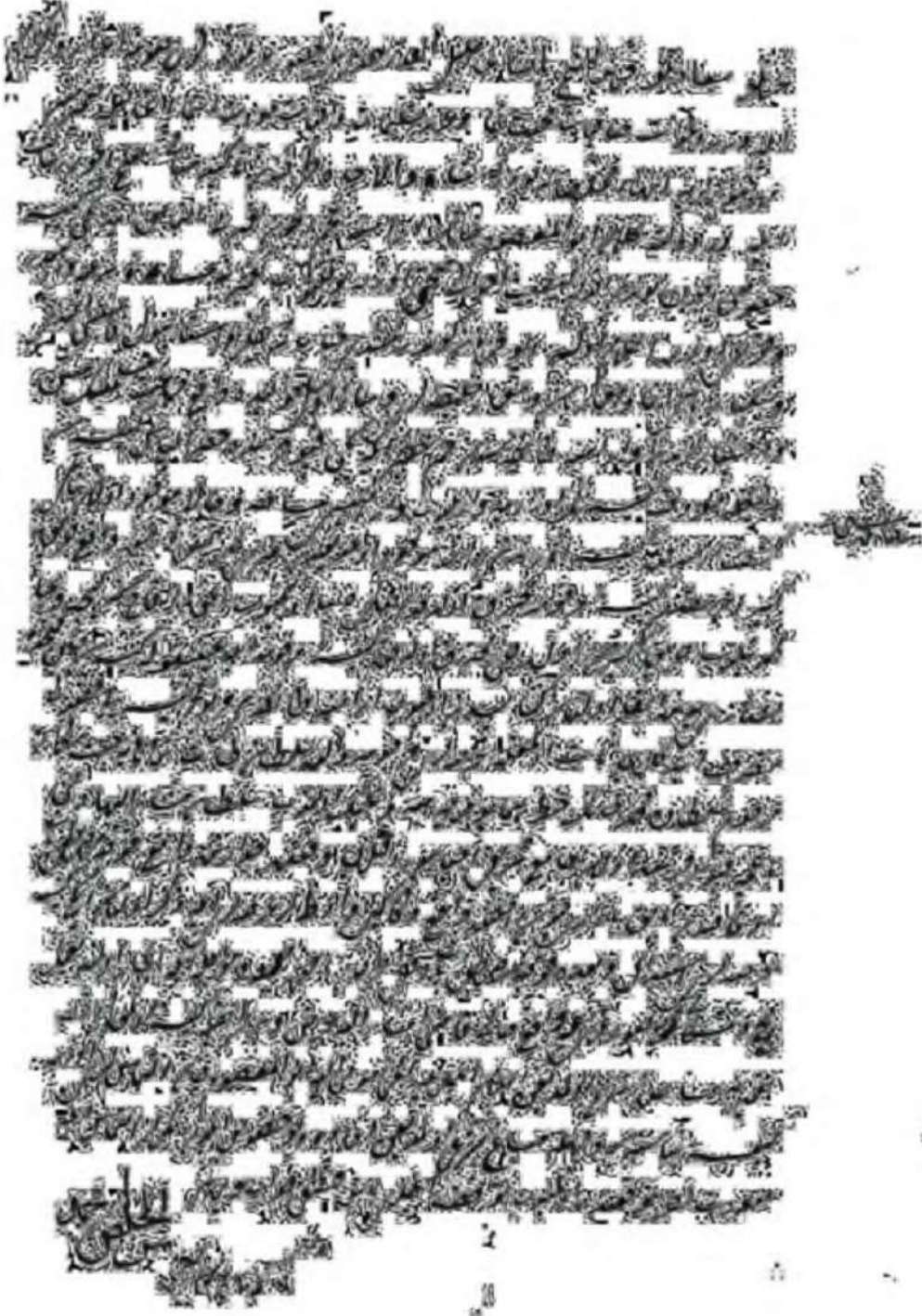
İŞS, 10, 156b (20 N 1072/9 Mayıs 1662).

Ek-3: Acem Ermenilerine ait olup yanan Aya Nikola ve Hızırilyas kiliselerinin kadim olmamaları nedeniyle yeniden inşa edilemeyeceğinin İran elçisi Ebü'l-Masum Han'a iletilmesi.

İŞS, 23, 71b (7 Ş 1108/1 Mart 1697).

Ek-4: Yanan hamamı icareteynli olarak kiralayan Ömer Çavuş'un "icâreyi istifa etmeden" vefat etmesi üzerine kalan alacağının vakıf tarafından varislere ödendiğine dair hüccet.

İŞS, 13, 92a/2 (20 L 1074/16 Mayıs 1664).

مخدوم منى البيك فلفله شكره بامر الله تعالى منسوب شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
اوله في حقه انما يولد له فلفله شكره بامر الله تعالى منسوب شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
مكة امه سائر اولادها مسلمة من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
انهم قوم اولادهم من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
صغيره من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
اولوب وقاتني من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
نام كنهه من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
مولى له ابوبكر اغا حشره من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
ويكلمه معوق اولادهم من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
مقتضى اولادهم من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
اولادهم من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
سكن الخيمك الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
باني سماء بيك فلفله شكره بامر الله تعالى منسوب شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
انجبه من ولد شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
حسبك بانام الوهب فلفله شكره بامر الله تعالى منسوب شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
غيا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
ابله الحسين فلفله شكره بامر الله تعالى منسوب شرفه مولانا الفقيه ابن محمد بن اسحاق بن
هوولى السابق

Ek-5: 1660'ta yanan ve Yeniçeri ocağı kethüdası Süleyman Ağa tarafından yeniden yaptırılan Çadırcı Ahmed Mescidi'nin keşif hücceti.

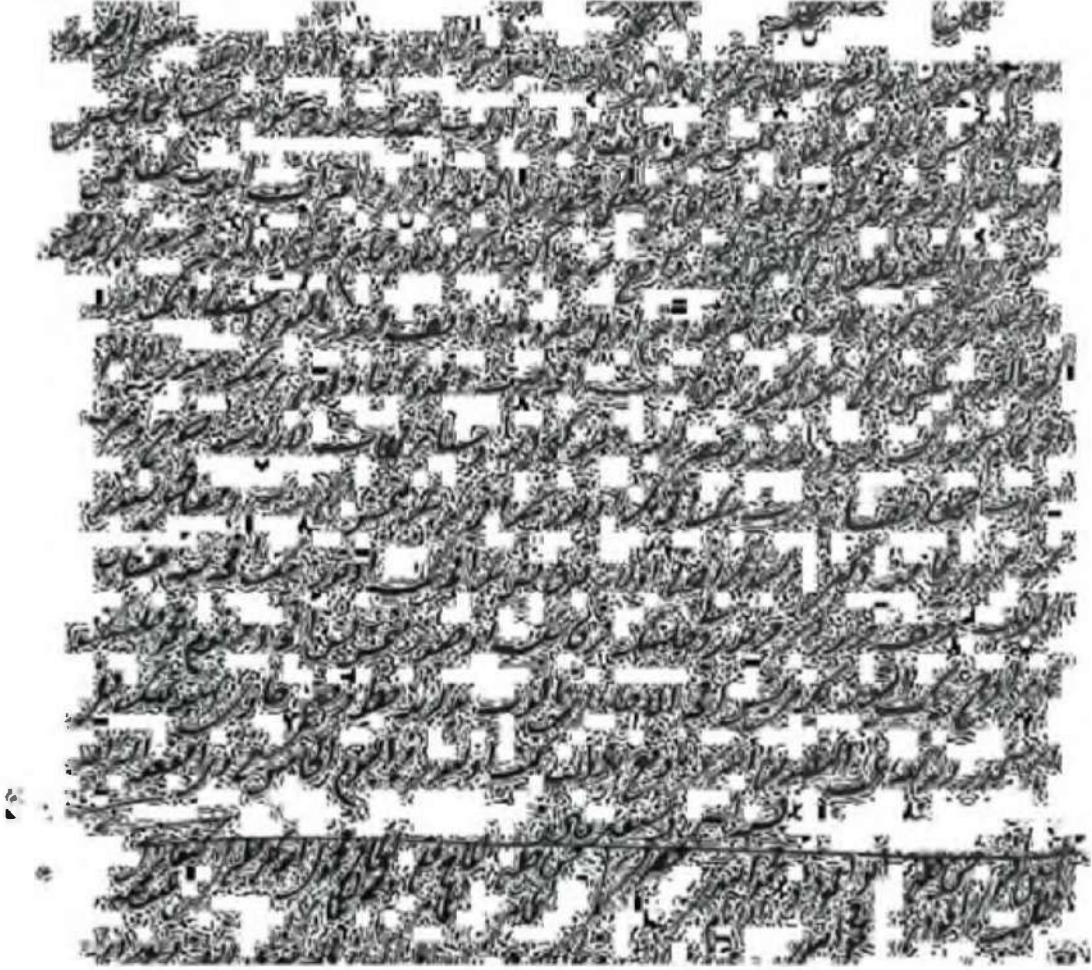
İŞS, 14, 51a/1 (Za 1074/Temmuz 1662).

Ek-6: Hocapaşa Hamamı'nın yeniden inşasını üstlenen Mehmed Çelebi ve Veli Çelebi'nin Fatih Sultan Mehmed Vakfı'ndan kalan alacaklarını gösteren hüccet.

İŞS, 10, 91a/3 (5 Za 1072/22 Haziran 1662).

Ek-7: Haraççıbaşı İshak Bey mahallelerindeki yerlerin Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere kiralanması ve satılmasının mescitlerde cemaati rahatsız etmesi ve taklil-i cemaate yol açması nedeniyle mahallelerden “kefere”nin çıkarılması konusunda halkın şikâyetini içeren hüccet.

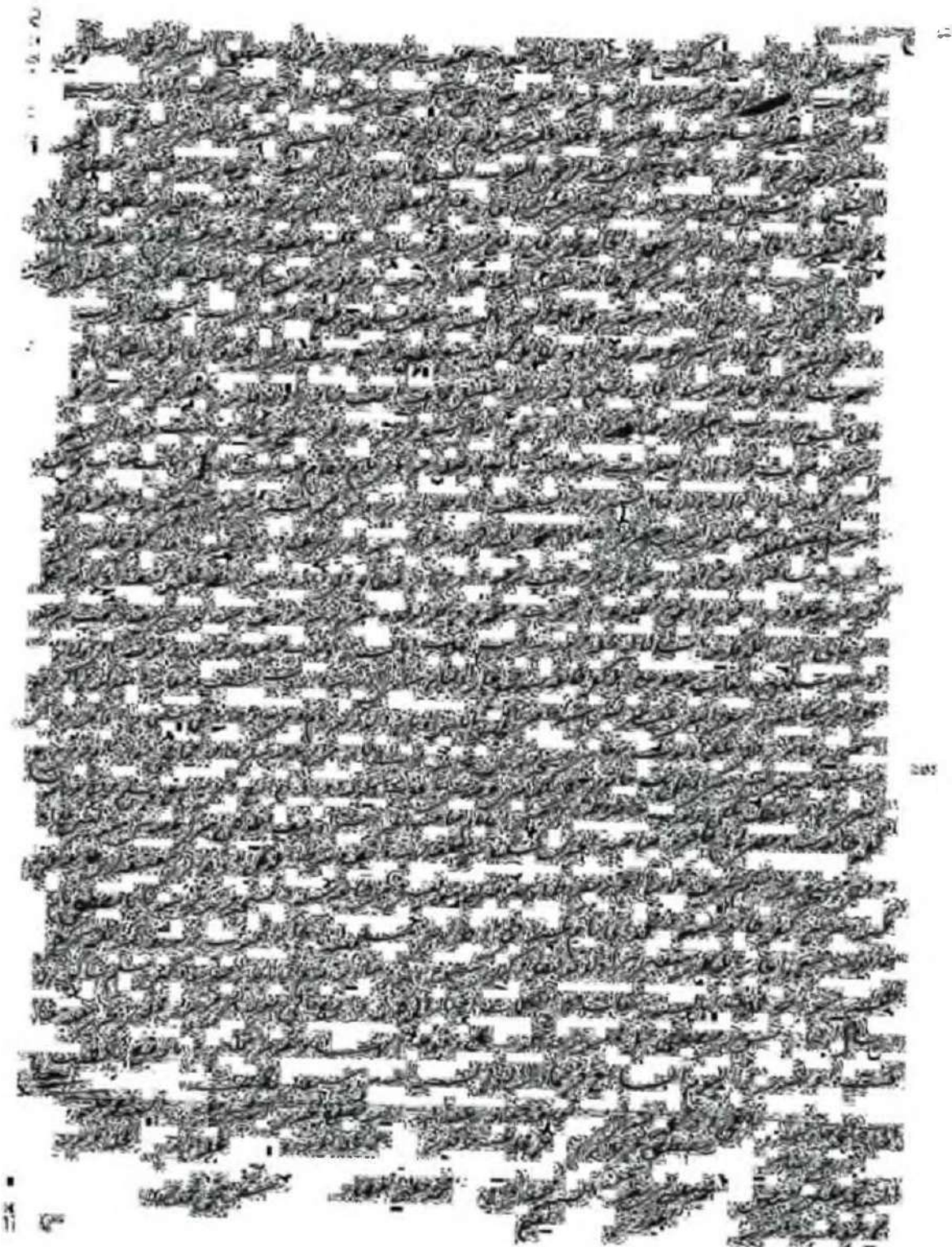
İŞS, 9, 226b/1 (7 Ca 1072/29 Aralık 1661).

Husûs-ı âti'l-beyânın mahallinde keşf ve tahriri iltimâs olunmağın savb-ı şer'-i mutahhardan Mevlânâ Mustafa Efendi b. Ahmed irsâl olunup ol dahi mahmiye-i İstanbul'da Kumkapı dâhilinde Haraççıbaşı İshak Bey mahllesinde vâki' mescid-i şerifin önüne varıp zeyl-i rakimde mastûrül-esâmî Müslimîn huzûrunda akd-i meclis-i şer'-i kavim eyledikde mahalle-i mezbûre ahâlisinden es-Seyyid Ali Efendi b. es-Seyyid Mehmed el-İmâm ve Abdurrahman b. Mehmed el-Müezzîn ve Osman Çelebi b. Abdurrahman el-Bevvâbü's-Sultânî ve Süleyman Bey b. Yusuf ve Mehmed Çavuş b. Musli ve Mustafa Bey b. Süleyman ve Hüseyin Çelebi b. Abdullah ve Mehmed Çelebi b. Hasan ve el-Hâc Ali b. Mustafa ve İbrahim Bey b. Mehmed ve Kurd Çelebi b. Mustafa ve Mehmed Ağa b. Ahmet el-Müteferrika ve el-Hâc İbrahim b. İsmail ve el-Hâc Mehmed b. Ali ve Ali Beşe b. Ömer ve sâirleri meclis-i ma'kûd-ı mezbûrda takrîr-i kelâm ve bast-ı mukaddemât-ı merâm edip kadimül-eyyâmdan kefere tâ'ifesinin başka mahalleleri olup bizim mahallemizde kefere sâkin olmuş değil iken bin yetmiş Zilka'desinin on altıncı gününde vâki' olan harîkden sonra mahalle-i mezbûre ahâlisinden ba'zı Müslimîn tama'-ı hâma düşüp mescid-i mezbûra karîb ve etrâfında vâki' olan menzil arsalarını ziyâde bahâ ile kefereye bey'-i kat'i ile bey' ve ba'zıları dahi müceddeden binâ eyledikten sonra ziyâde ücret ile kefere tâ'ifesine icâr ve teslim etmeleri ile taklil-i cemâ'ate bâ'is ve bâdî olduklarından mâ'dâ kefere-i mezbûre her gece alenen fîsk edip hâl-i sekrlerinden sâdır olan akvâl-i fazîha ve ef'âl-i şenî'alarından her birimiz mutazarrır ve müte'ezzî ve siyt u sadâları mescid-i şerîfde kırâ'at-i Kur'ân ve edâ-i salât-i mefrûzaya mâni' olmağla ahvâlimizi kâim-makâm-ı sadâret-i uzma ve nâ'ib-menâb-ı velâlet-i kübrâ mümeahhidü bünyânü'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyidü erkânüs-saltanatı ve'l-iclâl Vezîr-i rûşen-zamîr müşterî-yi tedbîr İbrahim Paşa hazretlerine arz eylediğimizde şer'ile fazîletlü İstanbul efendisi hazretleri ihkâk-ı hak eyleyeler deyû yedimizde buyruldu-yı şerîf verildiğinden mâ'dâ kefere tâ'ifesi mahalle-i mezbûrede sâkin olmak üzre mukaddemâ yedimizde hüccet-i şer'iyye ve emr-i cihân-mutâ' dahi vardır ba'de'n-nazar mahallinde keşf olunduktan sonra kefere-i mezbûre mahallemizden ihrâc olunmak matlûbumuzdur deyüp mazmûnu min-küllî'l-vücûh takrîrlerine muvâfık buyruldu-yı şerîf ve hüccet-i şer'iyye ve emr-i âli ibrâz eylediklerinde imtisâlen-leh mahalle-i mezbûreye karîb mahallât ahâlisinden olup husûs-ı mezbûra vukûf-ı tāmını olan bî-garaz Müslimîn ve sikât-ı muvahhidin ile kefere tâ'ifesine bey' ve icâr olunan menâzil üzerine varıp keşf ve muâyene ettikde fi'l-vâki' mahalle-i mezbûre sükkânından Resul Efendi mülk menziline işbu hâzır bi'l-meclis Papas Ohan v. Kirkor nâm zimmiye ve Sarıkçı Süleyman Ağa'nın zevcesi İsmihan Hâtun dahi mülkü olup bir cânibi mescid-i mezbûrun mihrâbına karîb olan menzili arsasını hâlen Hamamcı Magar nâm zimmiye bey' ve Süleymaniye mütevellisi Muğni? oğlu'nun hâtunu dahi mülk menzil arsasını Yagop ve Gedek ve Murad nâm

üç zimmiye bey' ve teslim dahi Nurullah Efendi nâm vâ'izin mülkü olup hâs odabaşı Hasan Ağa nâm sâhibü'l-hayr iştirâ ve vakf eylediği menzil arsasını mütevellisi Ali Ağa kefare tâ'ifesine ve Mısırlı nâm hâtun sâhibetü'l-hayrın süknâsını mu'tekalarına vakf ve şart eylediği odaları mu'tekaları tâ'ife-i kefereye ve dahi mescid-i mezbûrda hatm-i şerîf tilaveti için meşrûr olan menzili mütevellisi zimmi tâ'ifesine ve mescid-i mezbûr kurbunda Baba Mustafa nâm kimesne menzilinini kefare tâ'ifesine ve Mehmed Ağa nâm kimesne dahi odalarını Müslimine icâr etmeyip mezbûrünün cümlesi kefare tâ'ifesine bey' ve icâr eyledikleri müte'ayyin olduktan sonra zikrleri sebk eden menâzilde kadîmü'l-eyyâmdan harîka değîn Müslimin sâkin olagelmiştir deyû âhar mahallât ahâlisinden sikât-ı sahîhü'l-kelimât ihbâr eylediklerinde vâki' hâli Mevlânâyı mezbûr mahallinde tahrîriyle ma'an irsâl olunan Hasan b. Mustafa ile meclis-i şera gelip alâ vukû'ihî inhâ ve takrîr etmeğîn mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi's-sâbi' min Cemâziye'l-evvel li-sene isneyn ve seb'in ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: el-Hâc Ahmed Çavuş b. Oruç el-Mübâşir, Balıkçızâde Ahmed Efendi b. Mustafa an-mahalle-i Saraç İshak, Yusuf Hâce b. Abdullah an-mahalle-i Muhsine Hâtun, es-Seyyid Mustafa el-Cündî ani'l-mahalleti'l-mezbûre, es-Seyyid Hasan Çelebi el-mahalleti'l-mezbûre, es-Seyyid Ahmed Çelebi el-mahalleti'l-mezbûre, es-Seyyid Mehmed Çelebi b. es-Seyyid Hasan an-mahallet-i Muhsine Hâtun, Mehmed Çelebi b. Sefer el-Müezzîn, es-Seyyid Mehmed b. el-Hâc el-Kayyim, Mehmed Çelebi el-Attâr, Şerbetçi Mahmud.

Ek-8: Gemisinde binaya elverişli kereste kalmaması nedeniyle Yahya Reis'in Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçişine izin verildiğini gösteren ferman.

Mühimme Defteri, no: 93, vr. 70, hüküm no: 332, (Z 1070/Eylül 1660).

EK-9: Ortaköy'de İbrahim Paşa Camii yanında bulunan evin Yahudiye kiralanmasının hukuksuz olduğu ve bunun düzeltilmesi için Galata kadısına gönderilen emir.

GŞS, 86, 95b/1 (Evî R 1072/Kasım 1661).

Galata ŞS, 86, 95b/1 (Evî R 1072/Kasım 1661)

EK-10: Bahçekapı Çelebioğlu Mahallesi'nde arsasının bir bölümü istibdal edilen ve bir bölümü umumi yola dahil edilen Handan Sultan Vakfı'na ait arsanın keşif kaydı.

EHM ŞS, 54, 60a/2, (Evs N 1073/Nisan 1663).

Mahmiye-i İstanbul'da Aşık Paşa kurbunda vâki' merhûm Seyyid Velâyet Zâviyesi'nde merhûme Handan Sultan nâm sâhibetü'l-hayrıneylediği ev[kâ]fının bi'l-fi'l mütevellisi olan Zâviye-i merkûme şeyhi umdetü's-sâdât es-Seyyid Mahmud Efendi b. es-Seyyid Mustafa meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkîrde bi't-tevliye takrîr-i kelâm ve ta'bir ani'l-merâm edip mütevellisi olduğum merhûme-i müşârün-ileyhânın evkâfından mahmiye-i mezbûre hısnı ebvâbından Bahçekapısı dâhilinde Çelebioğlu mahallesinde vâki' bir tarafı ba'zan Periruh Hâtun Vakfı'na ba'zan Fâtıma Hâtun Vakfı'na ve ba'zan Kürkcübaşı Vakfı'na ve bir tarafı ba'zan hâlâ Anadolu Kazaskeri olan a'lemü'l-ulemâi'l-'izâm efdalü'l-fızalâi'l-fihâm Abdurrahman Efendi hazretleri mülküne ve ba'zan Sadi Çelebi Vakfı'na ve bir tarafı Hüseyin Ağa tasarrufunda olan kenise arsasına ve bir tarafı tarik-i âmma müntehî yahûdihâne bin yetmiş senesinde vâki' harik-i kebîrde muhterik olup arsa-i sırfa kaldıktan sonra arsa-i mezkûrenin bir mikdâr arsasını hâlen Valide Sultan -dâmet ismetühâ- hazretlerinin müceddeden binâ buyurdıkları Câmî-i şerîf ve ma'bed-i latîf tetimmâsı için mübâdele ve bir mikdâr arsasını dahi taraf-ı saltanat-ı aliyyeden tevsî'-i tarik-i âmm için tarik-i âmma zamm ve ilhâk eylediklerinden mâ'dâ ke'l-evvel yahûdihâne binâ olunmak emr-i sultânî ile men' ve def' olunmağın arsa-i bâkiye-i mezbûrenin Müslime icârı lâzım gelmekle taraf-ı şer'den üzerine varılıp ba'de'l-keşf ne mikdâr arsa kaldığı mesâha ve mertebe-i ecr-i misli dahi tahmîn olunmak matlûbumdur dedikde bu fakîr dahi bi'l-iltimâs hâssa mi'mârlardan üstâd el-Hâc Hasan Halîfe b. Ömer ve zeyl-i vesikada muharrerü'l-esâmî Müslimîn ile arsa-ı mezbûrenin üzerine varıp ba'de'l-keşf ve'l-müşâhede mi'mâr-ı mezbûr mesâha edip tûlen otuz sekiz zirâ' ve arzen Kazasker-i müşârün-ileyh tarafı yirmi buçuk zirâ' ve tarik-i âmm yirmi bir zirâ' bi-hisâb-ı terbî'i yedi yüz seksen zirâ' arsa olup mertebe-i ecr-i misli dahi ancak yevmî altı buçuk akçe icâredir ziyâdeye tahammül yokdur deyû mi'mâr-ı mezbûr ve Müslümanlar mütevellî-i mûmâ-ileyh es-Seyyid Mahmud Efendi muvâcehesinde icmâ' ve ittîfak etmeğın mâhûve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu. Hurrîre fî evâsıt-ı şehr-i Ramazânî'l-mübârek li-sene selâse ve seb'in ve elf.

Şuhûdü'l-hâl: es-Seyyid Lûtfullah Çelebi Kâtib-i Vakf, Sefer Efendi b. Mehmed, Mustafa Çelebi Hammâmî, Mahmud Çelebi b. Mahmud, Mustafa Çelebi b. Hamza, Mustafa Efendi b. Halil, İslam Bey b. İlyas, Ramazan Efendi b. Mehmed, Ali Bey Mütevellî-i Periruh, Mehmed Çelebi.

EK-11: Kâtibzâde'nin şiiri.

Târih-i İhrâk-ı Kebîr

- 1) Cenâb-ı Hak'dan geliptir âteş-i mesmûm evveli
- 2) Nâr-ı kibrit etti gûyâ cümleten İstanbul'u
- 3) Parlayınca nâr-ı ibret oldu ejderha gibi
- 4) Def'ine kâdir değiller yutmak ister her kulu
- 5) Bir kıyamet koptu nâgâh şaştı âdem oğlanı
- 6) Başaçık çıplak kabirden kalkdı gûyâ kim veli
- 7) Herkes a mâli çuvalın arkasına yüklenip
- 8) Haşre döndü kesret-i âdemle Atmeydan-ili
- 9) Kaldı sergerdân serâpâ hayret aldı herkesi
- 10) Neylesin bî-çâre kullar tutdu nâr sağ u solu
- 11) Düşürüp herkes besâtın yüklenip tahlis için
- 12) Yaktı hammâl arkasından çöp gibi kaldı çulu
- 13) Niçe esbâb u cevâhir tuhfesi ihrâk olup
- 14) Bilmeyen mâlî hisâbın kalmadı aslâ pulu
- 15) Görmediler böyle nârı devr-i Âdem'den beri
- 16) Kapladı şehrin içi tennûr olup gûyâ dolu
- 17) Nice köşkler hem sarâylar bunca evler mahv olup
- 18) Taş u toprağı döküldü geçmeden kaldı yolu
- 19) Hân ü hammâm ü medâris kâgîr binâ-ı mahzenân
- 20) Etmedi aslâ ifâde heb demirden kapulu

- 21) Yandı câmi'ler mesâcid hem imaretler o gün
 22) Şöyle yandı rüzgârla çıkdı ayyûka külü
- 23) Fukarânın kalmadı başın sokacak bir yeri
 24) Ağniyâ zümresine hâzır müheyyâ var yalı
- 25) Ey azizân gam değildir il ile gelen belâ
 26) Çün beliyye âmm olıcak dediler tâbut beli
- 27) Bu belâya sabr edenler an-karîb görür atâ
 28) Usri yusrâ der-akab dedi Hüdâ Mevlâm veli
- 29) Dinle imdi nice yandı edeyim ta'rifini
 30) Yedi sâ'at çaldı idi çünkü öyle geçeli
- 31) On altıncı günü cum'a ertesi zilka'denin
 32) İşbu bin yetmiş senesinin içinde hâsılı
- 33) Tuttu Ayazma kapusu taşrasından ibtidâ
 34) Hem muvâfık kıldı Mevlâ ana bir keskin yeli
- 35) Bir taraftan Ağa-kulu baltalarla kesmede
 36) Bir taraftan yıkmada bostancıyan vâr bağçeli
- 37) Hâzır olan paşalar cümle tevâbi' vardılar
 38) Çalışanlar ekseriyâ hep Süleymân Paşalı
- 39) Kâbil-i imkân değil kesmeğe yenilmez bu kez
 40) Yalın âteşe girenin yandı saçı sakalı
- 41) Dizgini boş yüğrük at gibi seğırtti nâgehân
 42) Turfetü'l-ayn içre yandı üç bölük oldu yolu

- 43) Bir bölüğü Unkapanı iç yüzünden parladı
 44) Fil yokuşu semti Zeyrek yandı hem Molla Bâli
- 45) Azablar çarşısı yanıp dayandı Bel taşına
 46) Yanmadı kurtuldu emr-i Hakk ile Üsküblülü
- 47) Âteş aldı At-bâzârı'n Sarrâchâne'yi dahi
 48) Karamanlı ile yandı hem Büyük Arastalı
- 49) Gitti andan yüz yuyup vardı Sultân Hammamı'na
 50) Yaktı andan odaları kaldı söyünüp bir kolu
- 51) Bir bölüğü geldi çıktı yaktı Ağa-kapusun
 52) Gitti andan Şeyh Vefâ'ya yandı hep Kırk Çeşmeli
- 53) Yığdılar emvâl ü erzâkı Vefâ meydânına
 54) Câmî'in esvâb ile doldurdu ol etrâfı
- 55) Geldi âteş cümle ihrâk eyledi şol mertebe
 56) Kaldı sandık demirleri kilid ile dökülü
- 57) Ol taraftan kaçuben Şehzâde'ye gelenleri
 58) Yudu yıkadı gelip anda dahi âteş seli
- 59) Yürüdü bîr ucu Etmekçi-oğlu semtine
 60) Kurşunu indi döküldü sanasın yağar dolu
- 61) Eski Odalar'a vardı âteş ammâ yanmadı
 62) Anınçün kem kerâmetiyle yapılmış temeli
- 63) Aldı Ekşi Dut mahallesin kızıl musluğuyla
 64) Kurşunlu türbeli ile yaktı gitti Kesteli

- 65) Gitti andan Aksarây'a yaktı hep etrafını
 66) Murâd Paşa câmi'iyle yandı Horhor Çeşmeli
- 67) Vardı andan Bayram Paşa türbesine bir ucu
 68) Karşısında yandı cümle Haseki mahalleli
- 69) Çıktı andan câmi'-i Cerrahı yaktı şöyle kim
 70) Niçe âdemler yanıp rez-kapla kaldı dökülü
- 71) Yandı Avrat-bazârı'yla Dikilitaş çarşısı
 72) Kaldı kesildi orada âteşin iki kolu
- 73) Küçük-bazar'dan yürüdü bakî kalan kol dahi
 74) Küçük Arasta'ya geldi yaktı Tahtakaleli
- 75) Döndü yandı Uzun-çarşı intihâsına değin
 76) Eski Sarây sırasıyla Süleymâniyye yolu
- 77) Yandı Sultân Süleymân'ın dört minâresi tamâm
 78) Yanaridi sanasın orduda sultân meş'ali
- 79) Gördü bimârhâneli çün yanıcak minâreler
 80) Havf edip yakaya çekti başını uslu dili
- 81) Doldurup içine cümle vârını tüccârlar
 82) İnanıp hem varını kodu yukarı çarşılı
- 83) Kebeciler hanı dersin bir metin binâ iken
 84) Yandı kibrit taşı gibi içi dışı dökülü
- 85) Hem içinde bunca bâzîrgânları büryân edip
 86) Haykırıp feryâd ederdi her biri eyvâyılı

- 87) Erte Piyale Paşa hanı altından yanıp
 88) Hoca hanı sırasıyla hem rahîkinin yolu
- 89) Gitti andan vardı âteş çıktı Mahmûd Paşa'ya
 90) Yanıban etrâf-ı câmi' kaldı zâhirde hâli
- 91) Âteş aldı Esîr-han'ın Ali Paşa hanın
 92) Tavuk-bazârı ile yandı cümle Boyahâneli
- 93) Çarşılarda hiçbir çarşı kalmadı yanmadık
 94) Gül gibi açıldı Sultân Bâyezid-i Hân-ı Veli
- 95) Yığdılar esvâbı Sultân Bâyezid havlusuna
 96) Sildi süpürdü anı dahi gelip âteş seli
- 97) Yandı Sultân Bâyezid'in dahi sağ minâresi
 98) Yandı cümle mühürcüler ile Parmakkapulu
- 99) Geldi imdi Tahtakal'a ya gelen nârın ucu
 100) Yaktı Papas-oğlu hanın kahve vü şeker dolu
- 101) Yaktı andan Rüstem Paşa câmi'ini şöyle kim
 102) Harlayarak oldu câmi' şerha şerha îzeli
- 103) Gitti andan Yahudiler mahallâtını alıp
 104) Nicesi sersem düşüp yandı ayağı vü eli
- 105) Yaktı andan sağ u solu çıktı Demirkapı'ya
 106) Kurtuluş yok neylesin bi-çâre Hoca Paşalı
- 107) Geldi andan Cığal-oğlu yokuşundan yürüdü
 108) Cinci'nin sarayı ile yandı hep mahalleli

- 109) Canbolad'ın sarayına vardı kaldı bir ucu
 110) Kaldı kim kurtuldu emr-i Hakk'la Ayasofyalı
- 111) Âteşin bâkisi geldi Servi mahallesine
 112) Andan Atmeydanı başında tutup aldı yolu
- 113) Yürüdü Divân-yolu'na döndü soluna bu kez
 114) Çıktı yakdı İbrahim Paşa kulesini belî
- 115) İndi andan Peykhâne Dizdâriyye üstüne
 116) Yandı Bostancı câmi'iyle hem Mehemed Paşalı
- 117) Yakdı Akarçeşme semtini çıkdı Gedikpaşa'ya
 118) Kalmadı Tatlıkuyu semtinde eşcâr dikili
- 119) Gitdi andan Darbhâne üstüne hem altına
 120) İndi Tavşantaşı semtinde yanıp Kumkapulu
- 121) Vardı andan Yenikapu semtin âteş kapladı
 122) Gelmeden kaldırdılar esbâbı Cellâd Çeşmeli
- 123) Langa Bostanı içine döktüler esbâbların
 124) Geldi yakdı nâr-ı ibret kaldı yerinde külü
- 125) Nice insan mâliyle câniyle ihrâk oldular
 126) Er midir avret midir bilinmez oldu her ölü
- 127) Geldi andan Dâvud Paşa iskelesine geçip
 128) Etyemez'de dökülüp üçüncü kolu hâsılı
- 129) Yandı ba'zı kal'a kapısı kanatları dahi
 130) Kaldı mıhlarla demirleri eşikte dökülü

131) Yandı Odunkapısı hem kapısı Ayazma'nın

132) Yandı Bağçekapısı hem göğe savruldu külü

133) Yandı hem Kumkapusu Yenikapu dahi bile

134) Böyle ihrâk olmadı aslâ bu dünyâ duralı

135) Dedi Kâtib-zade sultânım acâyib târihi

136) Bir belâ geldi ki âdem yakdı vâh İstanbul'u

بريلا كلدی كه آدم ياقدی واد استنبولی 1070

İstanbul'da, 24 Temmuz 1660 Cumartesi günü ikindi vaktinde başlayıp iki gün süren büyük bir afet olayı yaşandı. Odunkapısı - Ayazmakapısı'nda sur dışındaki bir sandıkçı dükkânında söndürülmeden yere atılan tütün, şehri saran çok büyük bir yangına neden oldu. O sırada esmekte olan şiddetli poyrazın etkisi ile hızla büyüyen alevler surları aşip şehre sirayet etti ve Unkapanı'ndan itibaren kollara ayrılarak şehrin dört bir tarafını kuşattı. Yangın, ancak 49 saat sonunda rüzgârın ters yöne dönmesi ile kendiliğinden söndü; fakat, ortaya çıkan bilanço çok ağırdı. Binlerce yapı harabeye dönerken, üç bine yakın insan ölmüştü.

Aslında talihsizlikler yumağını oluşturan bütün unsurlar bir aradaydı: Kuraklık, sıcaklık, rüzgâr ve ateş. Bunlara bir de yangının başladığı bölgede keresteci dükkânlarının bulunması, ihmalkârlık ve İstanbul'un değişmeyen sık yapılaşma sorunu gibi yan unsurlar da eklenince afetin çapı iyice büyümüştü. Öyle ki, Osmanlı kaynaklarında büyük yangınları vasıflandırmak için kullanılan "kebîr" sıfatı "en büyük" anlamına gelen "ekber"e dönüşmüş ve bu yangına "harîk-i ekber" denmişti.

Önceki yangınlardan farklılığı dönem tarihçileri tarafından da vurgulanan 1660 yangınına özgün bir metodoloji ile inceleyen bu kitapta yangın sonrasında başlayan yeniden inşa faaliyetleri, yaşanan hukuk ihlâlleri, vakıfların var olma mücadeleleri, mimari yapılarda uygulanan kanuni sınırlandırmalar, Eminönü Yeni Valide Camii'nin ilginç inşa süreçleri ve üzerine çokça spekülâtif yorumlar yapılmış olan Eminönü bölgesinde Yahudilerin oturmalarına yasak getirilmesi gibi birçok konuya arşiv kayıtları penceresinden ışık tutulmaktadır. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi, afet tarihi, şehir tarihi, hukuk tarihi ve mimari alanlarında 1660 yangını bağlamındaki birçok ayrıntı, ilk defa bu kitapla literatüre kazandırılmış olmaktadır.